

नेपाल कानून पत्रिका

ने
का
प

भाग-६०

२०७५ माघ

अङ्क-१०

२
०
७
५

मा
घ

अ
ङ्क

१०

प्रकाशक

सर्वोच्च अदालत

रामशाहपथ, काठमाडौं

फोन नं. ४२००७२८, ४२००७२९, ४२००७५० Ext.२५११ (सम्पादन), २१११ (छापाखाना), २१३१ (बिक्री)

फ्याक्स: ४२००७४९, पो.व.नं. २०४३८

Email: info@supremecourt.gov.np, admin@supremecourt.gov.np, Web: www.supremecourt.gov.np

सम्पादन तथा प्रकाशन समिति

माननीय न्यायाधीश श्री हरिकृष्ण कार्की, सर्वोच्च अदालत	- अध्यक्ष
मुख्य रजिस्ट्रार श्री नृपध्वज निरौला, सर्वोच्च अदालत	- सदस्य
नायब महान्यायाधिवक्ता श्री किरण पौडेल, प्रतिनिधि, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय	- सदस्य
रजिस्ट्रार श्री महेन्द्रनाथ उपाध्याय, सर्वोच्च अदालत	- सदस्य
अधिवक्ता श्री खम्मबहादुर खाती, महासचिव, नेपाल बार एसोसिएसन	- सदस्य
वरिष्ठ अधिवक्ता श्री खगेन्द्रप्रसाद अधिकारी, अध्यक्ष, सर्वोच्च अदालत बार एसोसिएसन-	सदस्य
प्रा.डा.विजय सिंह सिजापति, डिन, त्रिभूवन विश्वविद्यालय, कानून संकाय	- सदस्य
सहरजिस्ट्रार श्री भद्रकाली पोखरेल, सर्वोच्च अदालत	- सदस्य सचिव

सम्पादक : श्री रामप्रसाद पौडेल

सम्पादन तथा प्रकाशन शाखामा कार्यरत् कर्मचारीहरू

शाखा अधिकृत श्री मन्दिरा शाही
शाखा अधिकृत श्री देवीकुमारी चौधरी
शाखा अधिकृत श्री राजकुमार गुरुङ
कम्प्युटर अधिकृत श्री बिक्रम प्रधान
ना.सु. श्री अर्जुनबाबु सापकोटा
सि.क. श्री ध्रुव सापकोटा
कम्प्युटर अपरेटर श्री अर्जुन सुवेदी
कार्यालय सहयोगी श्री राजेश तिमल्सिना

भाषाविद् : श्री रामचन्द्र फुयाल

बिक्री शाखामा कार्यरत् कर्मचारी
डि.श्री नरबहादुर खत्री

मुद्रण शाखामा कार्यरत कर्मचारीहरू

सुपरभाइजर श्री कान्छा श्रेष्ठ
मुद्रण अधिकृत श्री आनन्दप्रकाश नेपाल
सिनियर हेल्पर श्री तुलसीनारायण महर्जन
सिनियर प्रेसम्यान श्री योगप्रसाद पोखरेल
सिनियर मेकानिक्स श्री निर्मल बयलकोटी
सहायक डिजायनर श्री रसना बज्राचार्य
सिनियर बुकबाइन्डर श्री रमेश बासुकला
सिनियर बुकबाइन्डर श्री विद्यानन्द पोखरेल
बुकबाइन्डर श्री मीरा वाग्ले
कम्पोजिटर श्री प्रमिलाकुमारी लामिछाने
प्रेसम्यान श्री केशवबहादुर सिटौला
बुकबाइन्डर श्री अच्युतप्रसाद सुवेदी

प्रकाशित सङ्ख्या : २५०० प्रति

नेपाल कानून पत्रिकाको उद्धरण गर्नु पर्दा
निम्नानुसार गर्नु पर्नेछ :

नेकाप, २०७५... .., नि.नं. ...., पृष्ठ ...
..... साल ..... महिना .....

उदाहरणार्थ : नेकाप, २०७५, माघ, नि.नं.१०१०८, पृष्ठ १८०९

सर्वोच्च अदालत बुलेटिनको उद्धरण गर्नु पर्दा
निम्नानुसार गर्नु पर्नेछ :

सअ बुलेटिन, २०७५, ... १ वा २, पृष्ठ ...
..... साल ..... महिना .....

उदाहरणार्थ : सअ बुलेटिन, २०७५, माघ – १, पृष्ठ १

निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समाऽविशतु गच्छतु वा यथेष्टं ।
अद्यैव वा मरणं मस्तु युगान्तरे वा
न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥८४॥

- भर्तृहरि नीतिशतकम्

अर्थः निन्दा गरुन् वा प्रशंसा, लक्ष्मी आउन् वा जाउन्,
आजै मर्नुपरोस् वा कालान्तरमा,
यी कुनै कुराको कत्ति पनि चिन्ता नराखी
न्यायिक मार्गमा लाग्नेहरू कहिल्यै विचलित हुँदैनन् ।

सर्वोच्च अदालतको वेभसाइट

www.supremecourt.gov.np

मा गई दायौतर्फ प्रकाशनहरू मा क्लिक गरी २०६५ सालदेखिका
नेपाल कानून पत्रिका तथा सर्वोच्च अदालत बुलेटिन मा
समाविष्ट निर्णयहरू पढ्न र डाउनलोड गर्न सकिनेछ ।
साथै, नेपाल कानून पत्रिका मा प्रकाशित भएका फैसलाहरू (२०१५
सालदेखि हालसम्म) हेर्न, पढ्न तथा सुरक्षित गर्न www.nkp.gov.np मा
जानुहोला ।

खोज्ने तरिका

सर्वप्रथम www.nkp.gov.np लगइन गरेपश्चात् गृहपृष्ठमा देखिने शब्दबाट फैसला खोज्नुहोस
भन्ने स्थानमा कुनै शब्द नेपाली युनिकोड फन्टमा टाइप गरी खोज्न सक्नुहुन्छ । वेभसाइटको दोस्रो
शीर्षकमा रहेको वृहत् खोजमा गई विभिन्न किसिमले फैसला खोज्न सकिनेछ । त्यस अतिरिक्त
नेकाप प्रत्येक वर्ष र हाम्रो बारेमा समेत हेर्न सक्नुहुनेछ ।

मूल्य रु.४०।-

मुद्रक : सर्वोच्च अदालत छापाखाना

विषय सूची

क्र. स.	नि.नं./इजलास/विवरण	पक्ष / विपक्ष	विषयको सारसङ्क्षेप	पृष्ठ
१.	१०१०८ पूर्ण बन्दी प्रत्यक्षीकरण	विजयराज तुलाधर विरुद्ध काठमाडौं जिल्ला अदालत, बबरमहल, काठमाडौंसमेत	<ul style="list-style-type: none"> कानूनविपरीत थुनामा राखिएको भएमा, प्रवृत्त धारणा बनाई वा बदनियत वा कपटपूर्ण तवरले थुनामा राखिएको भएमा, पक्राउ गर्नु पर्ने कारणको सूचना तथा जानकारी नै नदिई थुनामा राखेको भएमा, प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तको गम्भीर उल्लङ्घनलगायत कानूनले अनिवार्य गरेको प्रक्रियाहरू स्पष्ट उल्लङ्घन गरी थुनामा राखिएको देखिएमा, अख्तियारवालाबाहेक अरूबाट भएको काम कारबाही तथा आदेशले अनधिकृत तवरबाट थुनामा राखिएको भएमा वा स्वच्छ सुनुवाइबेगर वा अभियोग नलगाई थुनामा राखिएको देखिएमा अर्थात् स्पष्टतः अधिकारक्षेत्रात्मक त्रुटि देखिएको अवस्था भएमा अथवा यस्तै प्रकारबाट कानूनप्रतिकूल थुनामा राखेको अवस्थामा बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी हुने अवस्था रहने । 	१८०९
२.	१०१०९ संयुक्त उत्प्रेषण	अधिवक्ता तुलसी सिंखडा विरुद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरबार, काठमाडौंसमेत	<ul style="list-style-type: none"> धुवाँ, धुलो, ध्वनि, फोहोरमैला, प्रदूषित वातावरण र दुर्गन्धित स्थानमा नागरिकले सम्मानपूर्वक बाँच्न सक्ने अवस्था रहँदैन । सम्मानपूर्वक बाँच्न स्वच्छ, सफा पर्यावरणको नितान्त आवश्यक पर्दछ । स्वच्छ र सुन्दर पर्यावरण अन्तरपुरस्तामा हस्तान्तरण गर्न वातावरण संरक्षणमा विशेष पहल गर्नुपर्ने देखिन्छ । काठमाडौं उपत्यकामा विभिन्न क्षेत्रबाट उत्पन्न हुने फोहोरमैलालाई जैविक मल बनाउने वा दीर्घकालीन (Long Lasting) विसर्जन गर्ने उपाय सरकारले खोज्नु पर्ने । 	१८१८

३.	१०११० संयुक्त उत्प्रेषण / परमादेश	नरेशमान श्रेष्ठ विरुद्ध विपिन भट्टसमेत	<ul style="list-style-type: none"> धेरै पहिलादेखि सार्वजनिक रूपमा सञ्चालन हुँदै आएको विद्यालय र विद्यालयको सम्पत्ति सञ्चालक समितिले निर्णय गर्दैमा निजी कम्पनीमा जाने र सम्पत्ति निजी कम्पनीको हुने भन्ने शिक्षा ऐन एवं शिक्षा नियमावलीको प्रावधानले समेत मिल्ने नदेखिने । 	१८२८
४.	१०१११ संयुक्त उत्प्रेषण / प्रतिषेध	अधिवक्ता अजय शंकर झा "रूपेस" समेत विरुद्ध नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौंसमेत	<ul style="list-style-type: none"> स्वच्छ सुनुवाइको हकले अभियोग लागेको व्यक्तिलाई आफ्नो कुरा भन्ने, त्यसको सूचना प्राप्त गर्ने, आफ्नो विरुद्धको प्रमाण खण्डन गर्ने आफू निर्दोष रहेको अनुभूति गर्ने व्यवहारको अधिकारसमेतलाई समेट्छ । स्वच्छ सुनुवाइको सिद्धान्तले अभियोग प्रमाणित नभएसम्म अभियोग लागेको व्यक्ति निर्दोष रहेको अनुमान गर्नु पर्ने मान्यतासमेतलाई ग्रहण गर्ने । 	१८४६
५.	१०११२ संयुक्त राजीनामा बदर	सुर्यमति शुक्ला विरुद्ध गोपीनाथ चौधरीसमेत	<ul style="list-style-type: none"> सगोलको कुनै पनि अंशियारले अंश मुद्दा दायर गरेपछि अंश हकलाई सीमित वा संकुचित गर्ने गरी मन्जुरी वा साक्षी नराखी कुनै लिखत गरिन्छ भने त्यस्ता लिखतलाई असल नियतले पारिवारिक हितको लागि गरेको स्वाभाविक व्यवहार मान्न सकिने हुँदैन । अंशको हक अंशियार भएको नाताले स्वतः प्राप्त गर्ने हक हुँदा यस्तो हकलाई निष्क्रिय र संकुचित पार्ने गरी अंश मुद्दा परेपछि हक हस्तान्तरण गर्ने र वादीहरू नाबालक छन् वा २१ वर्ष उमेर पुगेको छैन वा मन्जुरी लिनुपर्ने होइन भन्ने कुनै पनि आधारमा दूषित तवरबाट भएको त्यस्तो हक हस्तान्तरण बदर नगर्नु न्यायोचित नहुने । 	१८५४

६.	१०११३ संयुक्त परमादेश	आरिका के.सी. विरुद्ध जिल्ला प्रशासन कार्यालय, बबरमहल, काठमाडौंसमेत	<ul style="list-style-type: none"> ■ कुनै पनि व्यक्तिले आफू कुन देशको नागरिक हो भनी चिनाउनको लागि चाहिने आवश्यक प्रमाण नै नागरिकताको प्रमाणपत्र हो । यो राज्यले आफ्ना नागरिकलाई पहिचान गर्न, शिक्षा हासिल गर्न र व्यापार व्यवसाय गर्ने जस्ता कानून तथा संविधानले प्रत्याभूत गरेको आधारभूत नागरिक अधिकारहरूको उपभोग गर्ने महत्वपूर्ण आधार पनि हो । नेपालको संविधानको धारा १० ले नागरिकको नागरिकता प्राप्त गर्ने हकको प्रत्याभूति गरेको छ । संविधानले प्रत्याभूत गरेको उक्त हकलाई कानून बनाएर व्यवस्थित गर्न नसक्ने होइन । तर त्यसरी बनाइएको कानूनमा उल्लेख हुँदै नभएको प्रक्रिया अवलम्बन गर्नुपर्ने भनी नागरिकताको प्रमाणपत्र प्रदान गर्ने अख्तियार प्राप्त गरेको व्यक्तिले संविधानको उद्देश्यविपरीत कुनै नागरिकलाई नागरिकताको प्रमाणपत्र लिनबाट वञ्चित हुने गरी कुनै कार्य गर्न नमिल्ने । 	१८५९
७.	१०११४ संयुक्त उत्प्रेषण / परमादेश	धनकुमारी बरनेतसमेत विरुद्ध महान्यायाधिवक्ता को कार्यालय, रामशाहपथ, काठमाडौंसमेत	<ul style="list-style-type: none"> ■ महान्यायाधिवक्तालाई प्राप्त संवैधानिक अधिकार उक्त संविधानको धारा १३५(६) बमोजिम प्रत्यायोजन गरी जिल्ला न्यायाधिवक्तालाई दिएको देखिन्छ । सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १७(२) र १८ बमोजिम व्यावसायिक उन्मुक्तिको अधिकारअन्तर्गत निर्णय गरेको देखिन्छ । सरकारी वकिललाई संकलित सबुत प्रमाणको आधारमा मुद्दा चल्ने वा नचल्ने निर्णय गर्ने अधिकार 	१८६५

			रहेको देखिन्छ । सो अधिकारअन्तर्गत मुद्दा नचल्ने भनी जिल्ला न्यायाधिवक्ताले गरेको निर्णय अन्यथा भनिरहनु पर्ने नदेखिने ।	
८.	१०११५ संयुक्त बन्दी प्रत्यक्षीकरण	अधिवक्ता सुशीलकुमार शर्मा सापकोटा विरुद्ध उच्च अदालत पाटन, ललितपुरसमेत	<ul style="list-style-type: none"> ■ सेनासँग असम्बन्धित विषयमा वा कसुर सेना सेनाबीचमा नभएको अवस्थामा वा सेनासँग असम्बन्धित व्यक्तिले वा सैनिक नै भएपनि डिउटीमा नरहेको, बिदा गएको बेला सैनिक ब्यारेक बाहिर गरेका कसुरहरूलाई नागरिक प्रवृत्तिका कसुरहरू (Civilian Offence) मानिनु र सामान्य अदालतहरूद्वारा कारबाही गरिनु संविधानसम्मत हुने । 	१८७६
९.	१०११६ संयुक्त उत्प्रेषण / परमादेश	अधिवक्ता दीपक विक्रम मिश्र विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरबार, काठमाडौंसमेत	<ul style="list-style-type: none"> ■ गुठी सम्पदा गुठीजन्य संस्कृति र त्यसमा अडिएका मूल्य मान्यताहरूमा चोट पुग्नु भनेको राष्ट्रको लागि ठूलो नोक्सानी हो । त्यसरी क्रमशः राष्ट्रिय निधिहरू नासिँदै, माँसिँदै जाने हो भने एक दिन राज्यको मौलिक पहिचान नै लोप हुने सम्भावना हुन्छ र गुठी त्यसको उदाहरण बन्न सक्छ । सोह्रखुट्टे पाटी कलात्मक स्वरूप रहेको स्थापत्यकलाका हिसाबले यसको छुट्टै महत्त्व छ । उक्त पाटीको निर्माण, धर्मकीर्ति, वृद्धि, समाजसेवा र व्यापार वृद्धिको उद्देश्यले गरिएको अनुमान गर्न सकिन्छ । उक्त पाटी लामो समयसम्म काठमाडौंका उत्तर पश्चिमतिरबाट आउने बटुवाको वासस्थानको रूपमा प्रयोगमा रहेको र सो समयमा हालको जस्तो होटल, गेस्ट हाउस नभएको अवस्थामा उक्त पाटीमा खानपिन गर्ने र बास बस्ने वासस्थान रहेकोसमेत पाइने । 	१८९१

१०.	१०११७ संयुक्त जग्गा सार्वजनिक कायम गरिपाउँ	कृष्णबहादुर गुरुङ विरुद्ध विश्वराज खनाल	<ul style="list-style-type: none"> घरसारमा तयार हुने सरकारी अड्डाबाट प्रमाणित गराउनु नपर्ने घरसारको लिखत जुनसुकैबेलामा पनि आपसमा मिलेर तयार गर्न सकिने भएकोले त्यस्ता लिखतलाई प्रमाणमा ग्रहण गर्न निकै सतर्क हुनुपर्ने हुन्छ । घरसारको लिखतबाट जग्गा जमिनमा हक सृजना हुनको लागि त्यस्तो घरसारको लिखतको विश्वसनीयता पुष्टि गर्ने अन्य प्रमाणको समेत आवश्यक पर्ने हुन्छ । नापीको समयमा नै खोल्सी पहिरो जनिएको जग्गा प्रतिवादीले भोग चलन गरी आएको भनी विश्वास गर्ने आधार देखिन नआउने । 	११०२
११.	१०११८ संयुक्त मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार	नुर्वु भन्ने याङ्गचेन तामाङ विरुद्ध नेपाल सरकार	<ul style="list-style-type: none"> वादीले लिएको दाबीमा नै कानूनले अपराध हुनको लागि अनिवार्य रूपमा चाहिने आवश्यक तत्व (Mandatory constituent elements of crime) भनी उल्लेख गरेका तत्वहरूको आधार प्रमाणसहित उल्लेख नगरी ती तत्वहरूलाई स्थापित नगरी केवल कसुर गरिएकाले सजाय गरिपाउँ भन्नेसम्म दाबी लिएको र अपराधका सम्पूर्ण आवश्यक तत्वहरूको संयोजनात्मक उपस्थिति (Concurrent presence) नभएको अवस्थामा प्रतिवादीमा प्रमाणको भार रहेको भन्ने कानूनी व्यवस्थाको आधारमा वादीको पूरा नगरेको दायित्व प्रतिवादीले पूरा गर्नुपर्ने भनी अर्थ गर्न नमिल्ने । 	११०८
१२.	१०११९ संयुक्त जबरजस्ती करण	होमराज थापा विरुद्ध नेपाल सरकार	<ul style="list-style-type: none"> पर्याप्त रक्तस्राव भएको र करणी भएको वा नभएको यकिनसाथ भन्न नसकिने भनी योनि झिल्ली नरहेको र रक्तस्राव भएको भन्ने पुष्टि भइरहेको अवस्थामा करणीबाट रहेको वीर्य रगतसँगै बगेर जान सक्ने भई वीर्य फेला नपर्न सक्ने हुँदा वीर्य फेला 	१११७

			नपरेको कारणलाई मात्र आधार बनाई जबरजस्ती करणी जस्तो गम्भीर प्रकृतिको अपराधबाट अभियुक्तलाई सफाइ दिनु न्यायोचित हुने नदेखिने ।	
१३.	१०१२० संयुक्त रकम दिलाई पाउँ	तोयानाथ अर्याल विरुद्ध सानु विरबहादुर थापा मगर	<ul style="list-style-type: none"> करार भनेको देवानी दायित्वभित्रको विषय हो । यस्ता देवानी दायित्वभित्रको विवादमा पूर्ववत् ऐनले प्रदान गरेको सुविधा वा कानूनी उपचारभित्रबाट चुकिसकेका फिरादवालाका हकमा नयाँ हक अधिकारको सृजना भएको भनी व्याख्या गर्न नमिल्ने । 	१९२५
१४.	१०१२१ संयुक्त आवेशप्रेरित हत्या कर्तव्य ज्यान	नेपाल सरकार विरुद्ध दिपक खत्री	<ul style="list-style-type: none"> भवितव्यलाई आकस्मिक घटना वा दुर्घटनाको रूपमा लिइन्छ । यसलाई दुर्घटनाको रूपमा लिइने हुँदा भवितव्य हुनलाई घटन पुगेको घटना घटाउनेसम्मको कुनै कारण तथा रिसइवी नभएको देखिनु पर्ने, आफूले गरेको कामबाट कुनै दुष्परिणाम आउन सक्ने अवस्था तथा सम्भावना नरहेको देखिनु पर्ने, त्यस्तो दुष्परिणामको इच्छा तथा पूर्वज्ञानसमेत नभएको हुनुपर्ने साथै वैध काम वैध साधनको प्रयोग गरी पर्याप्त सावधानी अपनाई गरेको पनि पुष्टि हुनुपर्दछ । भवितव्य हत्यामा प्रतिवादीले मानिसउपर ताकेर प्रहार गरेको नभई सावधानीपूर्वक कुनै कार्य गर्दा दुर्भाग्यवश वा भवितव्यवश मानिसलाई लाग्न गई सो कारणबाट मानिसको मृत्यु भएको हुन्छ । त्यस्तो अवस्थामा ज्यानसम्बन्धीको महलको ५ नं. आकर्षित हुने र प्रतिवादीले सोअन्तर्गतको सुविधा प्राप्त गर्न सक्ने । 	१९३०

१५.	१०१२२ संयुक्त उत्प्रेषण / परमादेश	ललितादेवी विरुद्ध पुनरावेदन अदालत हेटौंडासमेत	<ul style="list-style-type: none"> लेनदेन मुद्दामा वादीको मूल सरोकार भनेको फैसलाबमोजिम बिगो भराई पाउनेसम्म हो । नगदै बिगो प्राप्त गर्ने अवस्था रहेसम्म अचल सम्पत्ति वा जग्गा प्राप्त गर्ने भन्ने होइन । फैसला कार्यान्वयनको मूल मर्म नै लेनदेन मुद्दामा ठहर भएको बिगो वादीलाई भराई दिने भएकाले लिलामको कारबाही प्रारम्भ भएपनि बिगोबापत लिलाम भएको जेथा सकार गर्नेको नाउँमा दा.खा.दर्ता नभएको अवस्थासम्म प्रतिवादीले बिगो रकम दाखिल गर्न ल्याए लिई सो रकमबाट नै फैसला कार्यान्वयन गर्न मिल्ने नै हुन्छ । लेनदेन मुद्दाको फैसलाले भराई पाउने ठहर भएको रकम नगदै दाखिल भएसम्म जेथा लिलाम गरिरहन नपर्ने । 	१९३९
१६.	१०१२३ संयुक्त उत्प्रेषण	डिल्लीरमण शर्मा न्यौपाने विरुद्ध रूपन्देही जिल्ला अदालतसमेत	<ul style="list-style-type: none"> मुद्दाको रूपबाट अन्तिम भइसकेको विषय कानूनमा नयाँ संशोधन थप भएको आधारले अघि मुद्दाको फैसला कार्यान्वयन सम्पन्न भइसकेको कार्यलाई अप्रत्यक्ष रूपमा सोही विषय निवेदनको रूपमा पुनः अदालतमा प्रवेश गर्न मिल्ने हुदैन । प्रत्यक्षरूपमा कानूनले निमिल्ने कार्य अप्रत्यक्ष बाटोबाट सोही विषयमा पटकपटक अदालतमा प्रवेश गर्न मुद्दाको अन्तिमताको सिद्धान्तले पनि मिल्ने नहुने । 	१९४५
१७.	१०१२४ संयुक्त बगैंचा जग्गा मोही लगत कट्टा	शारदा देवी अग्रवाल विरुद्ध अब्दुल रब मन्सुर	<ul style="list-style-type: none"> भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा २(ड) मा घरबारीको परिभाषा गर्दा घरसँग जोडिएको वा फरक रहेको गोठ, भकारी, इनार, पोखरी, ग्यारेज, तबेला, फलफूलको बगैंचा, तरकारी बारीजस्ता चीजलाई घरबारीको दायराभित्र राखेको देखिन्छ । "फलफूलको बगैंचा" भन्ने शब्द अगाडि र पछाडि प्रयुक्त शब्द हेर्दा सो शब्दको अगाडि "तबेला" र पछि तरकारी बारी भन्ने शब्दको प्रयोग भएको देखियो । विधायिकाले परिभाषा गरेको "फलफूल 	१९५४

			बगैँचा" अन्तर्गत आफू बसोबास गरेको घरसँग जोडिएको घडेरीसरहको जग्गामा रहेको फलफूलको रूखहरुलाई बगैँचा भनी अर्थ गरेको पाइन्छ । यसबाट घर र करेसावारीसँग जोडिएको केही सीमित जग्गाको फलफूलको बगैँचालाई मात्र सम्झनु पर्ने ।	
१८.	१०१२५ संयुक्त परमादेश	अधिवक्ता कञ्चनकृष्ण न्यौपाने विरुद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरबार, काठमाडौंसमेत	<ul style="list-style-type: none"> ■ वातावरणीय स्वच्छता, उपभोक्ताको हित एवं मजदुरको हित तथा जनस्वास्थ्य कायम गर्न लेमिनेसन गरेको बोरामा सिमेन्टको प्याकिङ हुनु उपयोगी हुने भएकाले सिमेन्टको उत्पादन, भण्डारण, ओसारपसार तथा बिक्री वितरण गर्ने सम्बन्धमा निश्चित मापदण्ड बनाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नु गराउनु वाञ्छनीय देखिने । 	१९६०
१९.	१०१२६ संयुक्त उत्प्रेषण / परमादेश	नन्दुसिंह धामी विरुद्ध उर्जा मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौंसमेत	<ul style="list-style-type: none"> ■ विद्युत् उत्पादनको सर्वेक्षण तथा उत्पादन अनुमति पत्रअनुसारका काम कारबाही प्रचलित ऐन नियमको परिधिभित्र रही गर्नु पर्ने र सो सम्बन्धमा नेपाल सरकारको सम्बन्धित निकायले कुनै कानूनसङ्गतका सम्झौता गरेको भए त्यसको पालना गर्नु वा गराउनु पर्ने कर्तव्य सबै पक्षको हुन्छ । त्यस्तो सम्झौता आदिले कुनै एक व्यक्ति वा केही स्थानीय व्यक्ति वा समूहको स्वार्थ मात्र हेर्ने नभई समष्टिगत रूपमा विकाससम्बन्धी अवधारणालाई आत्मसात् गर्ने हुँदा सानातिना विवाद वा माग पूरा नभएकै आधारमा अदालतले विकासको गति रोकिने गरी हस्तक्षेप गरिहाल्नु उचित नहुने । 	१९६६

यी सारसङ्क्षेप ने.का.प. प्रयोगकर्ताको सुविधाका लागि मात्र हुन्, उद्धरण गर्नका लागि होइनन् ।

– सम्पादक

निर्णय नं. १०१०८

सर्वोच्च अदालत, पूर्ण इजलास
सम्माननीय का.मु. प्रधानन्यायाधीश श्री दीपकराज जोशी
माननीय न्यायाधीश श्री ईश्वरप्रसाद खतिवडा
माननीय न्यायाधीश श्री तेजबहादुर के.सी.
आदेश मिति : २०७४।१२।२९
०७४-WF-००२५

विषय: बन्दीप्रत्यक्षीकरण

निवेदक : काठमाडौं जिल्ला काठमाडौं महानगरपालिका
वडा नं. १३ छाउनी म्युजियम मार्ग घर भई हाल
कारागार कार्यालय जगन्नाथदेवलमा थुनामा
रहेको भरतराज तुलाधरको छोरा विजयराज
तुलाधर

विरुद्ध

विपक्षी : काठमाडौं जिल्ला अदालत, बबरमहल,
काठमाडौंसमेत

- कानूनविपरीत थुनामा राखिएको भएमा, प्रवृत्त धारणा बनाई वा बदनियत वा कपटपूर्ण तवरले थुनामा राखिएको भएमा, पक्राउ गर्नु पर्ने कारणको सूचना तथा जानकारी नै नदिई थुनामा राखेको भएमा, प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तको गम्भीर उल्लङ्घनलगायत कानूनले अनिवार्य गरेको प्रक्रियाहरू स्पष्ट उल्लङ्घन गरी थुनामा राखिएको देखिएमा, अख्तियारवालाबाहेक अरूबाट भएको काम कारबाही तथा आदेशले अनधिकृत तवरबाट थुनामा राखिएको भएमा वा स्वच्छ सुनुवाइबेगर वा अभियोग नलगाई

थुनामा राखिएको देखिएमा अर्थात् स्पष्टतः अधिकारक्षेत्रात्मक त्रुटि देखिएको अवस्था भएमा अथवा यस्तै प्रकारबाट कानूनप्रतिकूल थुनामा राखेको अवस्थामा बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी हुने अवस्था रहने ।

- बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेशबाट न्यायिक उपचार प्रदान गर्ने कुराको सीमा, परिधि र प्रयोजनतर्फ विवेकपूर्ण रूपमा दृष्टि दिनु आवश्यक हुन्छ । यो आदेश न अदालतको साधारण क्षेत्राधिकारको विकल्प हो, न त यसलाई पुनरावेदकीय तहको रूपमा हेर्न र प्रयोग गर्न हुन्छ । यसको छुट्टै र विशिष्ट महत्त्व छ । सामान्यतया: अदालतले नियमित र साधारण क्षेत्राधिकारअन्तर्गत हेरेको कुरालाई बन्दीप्रत्यक्षीकरणको विषय बनाउनु नहुने ।
- बन्दीप्रत्यक्षीकरणको उपचार प्रदान गर्दा पर्याप्त सावधानी, सुझबुझ, संयम र बुद्धिमत्ताको प्रयोग अपेक्षित रहने गर्दछ । प्रमाणको मूल्याङ्कनसम्बन्धी विषय वा तजबिजी अधिकारको प्रयोग गर्दा विविध मानवीय दृष्टिकोणमा रहने स्वभाविक विविधताको कारणबाट देखा पर्ने अन्तर-भिन्नता जस्ता कुरालाई हेरेर मातहतका अदालतले साधारण अधिकार क्षेत्रअन्तर्गत मुद्दाको नियमित प्रक्रियाका सन्दर्भमा गरेका निर्णय वा आदेशअनुसार थुना वा कैदमा परेको विषयलाई लिएर बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्नु स्वीकृत न्यायिक मान्यता वा परिपाटीअनुकूल हुँदैन । बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्ने अधिकारको खुकुलो वा हलुका प्रयोगले

न्याय पद्धतिमा खलबली वा गडबडी नमच्चियोस् भन्ने पक्षमा वाञ्छित विवेक पुग्नु आवश्यक हुने ।

(प्रकरण नं.४)

- बन्दीप्रत्यक्षीकरणको रिट निवेदनका सन्दर्भमा थुनाको कानूनी वैधता (Legality) सम्म परीक्षण गरिने हो । मातहत अदालतमा विचाराधीन रहेका मुद्दाको तथ्य र प्रमाणको मूल्याङ्कन गरी इन्साफ गरेको परिणाम आउने गरी बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्नु हामीले अख्तियार गरी आएको मान्यता, प्रणाली वा अवधारणा प्रतिकूल हुन जाने ।

(प्रकरण नं.५)

- विचाराधीन मुद्दामा सक्षम अदालतले न्यायिक प्रक्रियाअनुसार मुद्दाको सुनुवाइ हुँदाको अवस्थामा आरोपित कसुरको सम्बन्धमा प्रमाणको मूल्याङ्कन गरी न्याय निरूपण गर्ने भएकोले कानूनबमोजिम पुर्पक्षको लागि थुनामा राखेको कुरामा बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्नु मनासिब नहुने ।

(प्रकरण नं.६)

निवेदकका तर्फबाट : विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता श्री माधव बास्कोटा तथा विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री सुरज अधिकारी र श्री ईश्वर अधिकारी

विपक्षीका तर्फबाट : विद्वान् उपन्यायाधिवक्ता श्री युवराज महत

अवलम्बित नजिर :

- ने.का.प.२०५१, अंक ३, नि.नं.४८८९, पृ.२२०
- ने.का.प.२०५४, नि.नं.६३५८, पृ.२२४
- ने.का.प.२०६८, पृ.११७१

- ने.का.प.२०६८, अंक ८, नि.नं.८६६५, पृ.१२९८

सम्बद्ध कानून :

- सहकारी ऐन, २०४८

यस अदालतको संयुक्त इजलासमा फैसला गर्ने:-

माननीय न्यायाधीश श्री अनिलकुमार सिन्हा
मा. न्यायाधीश श्री प्रकाशमान सिंह राउत

आदेश

न्या.ईश्वरप्रसाद खतिवडा : नेपालको संविधानको धारा ४६ तथा धारा १३३(२) बमोजिम दायर भएको रिट निवेदनमा यस अदालतको संयुक्त इजलासमा माननीय न्यायाधीशहरूको रायमा मैतक्य हुन नसकी सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७४ को नियम २३(२)(ख) बमोजिम यस इजलासमा पेस हुन आएको प्रस्तुत विवादको संक्षिप्त तथ्य र ठहर यसप्रकार छ:-

काठमाडौं जिल्ला अदालतको मिति २०७४।१।१० गतेको आदेशलाई सदर गर्ने गरी उच्च अदालत पाटनबाट मिति २०७४।३।१५ गते म निवेदक प्रतिवादीलाई थुनामा राख्ने गरी भएको आदेश बेरीतको भएको र उक्त आदेश बदर गर्नको लागि अन्य वैकल्पिक उपचारको बाटो नभएकोले प्रस्तुत रिट निवेदनमा दाबी लिएको छु । मसमेत उपर दिएको जाहेरी दरखास्तमा विभिन्न व्यक्तिहरूको विभिन्न मितिमा विभिन्न प्रकारले रकम लिएको भनी उल्लेख भएकोमा म निवेदक विजयराज तुलाधर, राजेशप्रसाद श्रेष्ठ, सुनिलकुमार गौतम, पुरुषोत्तम घिमिरे, सुरेन्द्रप्रसाद मिश्रसमेतले जाहेरवालाहरूको निक्षेप रकम रु.४४,२६,३२२४१- ठगी गरी लिए खाएको पुष्टि हुन आएकोले प्रतिवादीहरूलाई मुलुकी ऐन, ठगीको १ नं. ले परिभाषित गरेको ४ नं. बमोजिमको कसुर अपराधमा प्रतिवादी विजयराज तुलाधरसमेतले लिई खाएको बिगो

रु.४४,२६,३२२४।- कायम गरी सोही ऐनको दफा ४ बमोजिम सजाय हुन र जाहेरवालाको लिई खाएको रकम सोही महलको ४ नं. बमोजिम जाहेरवालालाई दिलाई भराई पाउँ भनी नेपाल सरकारले काठमाडौं जिल्ला अदालतमा अभियोग पत्र दायर गरेको थियो । उक्त मुद्दाको थुनछेक कारबाहीमा काठमाडौं जिल्ला अदालतबाट मलगायतका प्रतिवादीलाई मुलुकी ऐन, अ.बं. ११८ नं. को देहाय (२) बमोजिम मुद्दा पुर्पक्षको लागी थुनामा राख्नुपर्ने अवस्था विद्यमान देखिँदा निजहरूलाई थुनामा राखी कारबाही गर्नु भन्ने आदेश भएकोमा सोही आदेशलाई नै सदर गर्ने गरी उच्च अदालत पाटनबाट समेत आदेश भयो ।

गौरीशंकर सहकारी संस्था लिमिटेड सहकारी ऐन, २०४८ र सहकारी नियमावली, २०४९ बमोजिम विधिवत् रूपमा संस्था दर्ता भएको छ । सहकारी ऐन, २०४८ को दफा १२ बमोजिम संस्थाको विनियम सम्बन्धित सहकारी विभागबाट स्वीकृत भएको थियो । म निवेदक पनि संस्थाको सोही स्वीकृत विनियमबमोजिम संस्थाको साधारण सभाबाट सञ्चालक अध्यक्षमा नियुक्त भई सञ्चालक समितिको नीतिगत निर्णयबमोजिम कार्य गर्दै आएको छु । सहकारी ऐन, २०४८ को दफा २६(१) मा संस्था वा संघले आफ्नो सदस्यहरूबाट बचत निक्षेप स्वीकार गर्ने र आफ्ना सदस्यहरूलाई कर्जा दिन सक्ने व्यवस्था छ भने ऐनको दफा २६(२) मा संस्था वा संघले उपदफा (१) मा उल्लिखित कारोबारबाहेक आफ्ना सदस्यहरूभित्र मात्र सीमित रहने गरी निक्षेप स्वीकार गर्ने र कर्जा दिनेलायतका अन्य बैंकिङ कारोबार गर्न नेपाल राष्ट्र बैंकबाट पूर्वस्वीकृति लिनु पर्ने र यस्ता संघ वा संस्थाले नेपाल राष्ट्र बैंकले तोकेको सर्त तथा दिएको निर्देशन पालना गर्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । सहकारी ऐन, २०४८ को दफा २६ बमोजिम सहकारीको सदस्यको अवस्था र प्रकृति सबैमा समान रूपमा ऐन र नियमावलीले तोकेको छ । कुनै एउटा सदस्यको अर्को

सदस्यउपर मुद्दा दिने, निजको उजुरीको आधारमा ठगी मुद्दा चल्न सक्ने अवस्था हुँदैन । सदस्य स्वयंले स्वेच्छाले संस्थाको सदस्यता प्राप्त गरी निक्षेप गरेकोमा समयमा निक्षेप भुक्तानी दिन नसकेको कार्य मुलुकी ऐन, ठगीको १ नं. को परिभाषाभित्र पर्न सक्ने अवस्था रहँदैन । म निवेदकसमेत उपर ठगीको अभियोगमा मुद्दा चलाई दायर भएको अभियोग कदापि कानूनसम्मत छैन । तसर्थ सोका आधारमा मलाई थुनामा राख्ने गरी भएको काठमाडौं जिल्ला अदालतको आदेश तथा सो आदेशलाई सदर गर्ने गरी भएको उच्च अदालत पाटनको आदेश बदरभागी छ ।

प्रस्तुत मुद्दाको विषयवस्तु फौजदारी प्रकृतिको नभई देवानी प्रकृतिको हो । फौजदारी दायित्व अर्थात् ठगीको परिभाषाभित्र पर्ने विषयवस्तु यहाँ रहेको छैन । लिखत भएको कुरालाई स्वीकार गरी भाखा तमसुक गर्ने लिखतको भाखा नपुग्दै रकम फिर्ता दिन नसकेको भनी आरोप लगाई ठगीको परिभाषाभित्र परेको अनुमान गरी मलाई गैरकानूनी रूपमा थुनामा राख्न मिल्दैन । मुलुकी ऐन, ठगीको महलको ३ नं. मा ठगिनेले ठगी गर्नेलाई पक्री भाखा तमसुक गराई राखेको रहेछ भने साहु आसामीसरह हुन्छ भन्ने कानूनी व्यवस्था छ । यस सम्बन्धमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट ने.का.प. २०६९, अंक ३, नि.नं. ८७९६ मा लिखत कागज हुँदा ठगिने र ठग्ने दुवै पक्षको प्रत्यक्ष उपस्थितिमा कागज भएको, दुवै पक्षको सहमतिमा कागज भएको, निश्चित समयमा तिर्ने बुझाउने सर्त र रकम खुलेको भाखा तमसुक हुनुपर्ने र प्रचलित कानूनबमोजिम अदालतबाट प्रचलन गराउन सकिने प्रकृतिको हुनुपर्ने उल्लेख भएको छ । यसरी हेर्दा म निवेदक प्रतिवादीसँग भएको लिखत कागज, कानूनी व्यवस्था र उल्लिखित नजिरले निर्दिष्ट गरेको चारवटै सर्तहरूभित्र रहेको अवस्थामा मलाई साधारण तारेखमा राख्ने आदेश हुनुपर्नेमा थुनामा राख्ने गरी भएको आदेश बेरीतको छ । जहाँसम्म अमित राणाको श्रीमतीलाई चेक दिएको र सो चेकमा

रकम नभएको भन्ने कुरा छ सो आधार गलत आधार हो । म निवेदकसँग कागज गर्नेमध्येकी अमित राणाकी श्रीमती भएको र निजसमेतसँग लिखत कागज भएको अवस्थामा सोहीबमोजिम हुने गरी सहमति भएको हो । संस्थाले लगानी गरेको रकम उठ्न नसकेको, संस्थाले रकम उठाउने कानूनी प्रक्रियामा लागिरहेको अवस्थामा एकैसाथ धेरैजनाको रकम मागदाबी रहेको कारणले मात्र रकम फिर्ता हुन नसकेको हो । त्यसको लागि मैले व्यक्तिगत रूपमा लिखत गरी केही रकमसमेत दिएको छु । जाहेरवालाहरू चार जनाको नाममा एन.आई.सी. एसिया बैंकमा निजहरूसँग भएको सहमतिबमोजिम नै निजहरूले खोलेको खातामा मैले विभिन्न मितिमा रु.१५ लाख, रु.९ लाख, रु.७ लाख, रु.४ लाख गरी रकम जम्मा गरी सो रकम जाहेरवालाहरूले लिनु भएको छ । मिति २०७३।१०।२३ गते निक्षेपकर्ता तथा जाहेरवालामध्येका मोतिमान पतिले मबाट रु.७ लाख रुपैयाँ निक्षेपकर्ताहरूलाई फिर्ता गर्नको लागि बुझिलिनु भएको छ । यसबाट म निवेदकको ठगी गर्ने मनसाय नभएको स्पष्ट हुन्छ । जाहेरवालाहरूले मिति २०७३।१०।२३ गते लिखत गरी सहमतिबमोजिम विभिन्न मितिमा रकम पनि लिने र सोही विषयमा पुनः जाहेरी दिनुले निजहरूको नियत नै दूषित भएको स्पष्ट हुन्छ ।

प्रस्तुत मुद्दामा थुनछेकको आदेश गर्दा मिति २०७३।१२।२७ मा जाहेरवाला र संस्थाबीचमा भएको कागजलाई स्वीकार गरेको छ । उक्त कागज कार्यान्वयन पनि भएको छ । सोही कागजको आधारमा केही कुरालाई वैधानिकता दिने, केहीलाई नदिने भन्न कदापि मिल्दैन । कागज भएको विषयवस्तु जाहेरवालाहरू र अभियोजन पक्षले समेत स्वीकार गरेको छ । उक्त कागजबमोजिमको रकम जाहेरवालाहरूले प्राप्त गर्न नसकेको अवस्था आएमा कागजको भाखा नाघेपछि ऐनको म्यादभित्र मुलुकी ऐन, लेनदेन व्यवहारको २ नं., ४ नं. र ६ नं. बमोजिम तोकिएको निकायमा उजुरी

गरी रकम लिन पाउने अवस्था कानूनले नै निर्धारण गरेको छ । संस्थाको नाउँमा रहेको अन्य चल अचल सम्पत्तिको विवरण म निवेदकले अनुसन्धानको क्रममा र अदालतमा बयानको क्रममा उल्लेख गरेको छु । उक्त सम्पत्तिबाट लिन पाउने अवस्था हुँदाहुँदै त्यसतर्फ नगई जाहेरी दिई म निवेदकउपर फौजदारी अभियोग लगाई थुनामा राख्ने गरी भएको आदेश गैरकानूनी छ ।

अतः म निवेदकले जाहेरवालाहरूको रकम लिई खाएको होइन । अभियोग दाबीबमोजिम म निवेदकले कुनै कसुर अपराध गरेको कुरा वस्तुनिष्ठ आधारबाट प्रमाणित हुन सकेको अवस्था छैन । म निवेदकलाई मुलुकी ऐन, अ.बं. ११८(२) बमोजिम थुनामा राख्नु पर्ने अवस्था विद्यमान छैन । तसर्थ म निवेदकलाई थुनामा राख्ने गरी भएको काठमाडौं जिल्ला अदालतको मिति २०७४।१।१० गतेको आदेशलाई सदर गर्ने गरी उच्च अदालत पाटनबाट मिति २०७४।३।१५ गते भएको आदेश बेरीतको भएकोले उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी बन्दीप्रत्यक्षीकरणलगायत जो चाहिने आज्ञा आदेश जारी गरी थुनामुक्त गरी म निवेदकलाई तारेखमा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गरिदिनु भनी काठमाडौं जिल्ला अदालतको नाममा जो चाहिने आज्ञा आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने बेहोराको रिट निवेदन ।

निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी गर्नु नपर्ने आधार र कारण भएमा सो खुलाई म्याद सूचना प्राप्त गरेको ७ दिनभित्र लिखित जवाफ पेस गर्नु भनी विपक्षीहरूको नाउँमा म्याद सूचना जारी गरी लिखित जवाफ परे वा अवधि नाघेपछि नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०७४।५।१४ को आदेश ।

निक्षेपकर्तालाई आकर्षक ब्याज दिने सर्त प्रस्ताव गरी निक्षेप स्वीकार गर्ने तर निक्षेपकर्ताहरूलाई आवश्यक परेको बेला उनीहरूले बचत गरेको रकम फिर्ता नगरी सहकारीको कार्यालयसमेत बन्द गरी सम्पर्क गर्न छोडेको भन्ने जाहेरी बेहोरालगायतका अन्य आधार र कारणहरूबाट प्रतिवादीलाई मिति

२०७४।१।१० मा थुनामा राख्ने गरी भएको आदेश र सो आदेशलाई सदर गर्ने गरी उच्च अदालत पाटनबाट भएको मिति २०७४।३।१५ को आदेशले प्रतिवादीहरूको हकाधिकार हनन भएको अवस्था नहुँदा यस अदालतलाई समेत विपक्षी बनाई दिएको बन्दीप्रत्यक्षीकरणको रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने बेहोराको काठमाडौं जिल्ला अदालतको लिखित जवाफ।

निवेदक प्रतिवादी सञ्चालक अध्यक्ष भएको सहकारी संस्था लिमिटेडमा जाहेरवालाहरूको निक्षेप रहेको र फिर्ता दिन नसकेको कुरा अदालतसमक्ष भएको बयानमा निवेदक प्रतिवादीले स्वीकार गरेको अवस्थामा देखिँदा सुरु जिल्ला अदालतबाट मिति २०७४।१।१० मा निवेदकलाई पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्ने गरी भएको आदेश रीतपूर्वकको देखिँदा परिवर्तन गरिरहनु पर्दैन। कानूनबमोजिम गर्नुहोला भनी मिति २०७४।३।१५ मा आदेश भएको हुँदा उक्त आदेश कानूनसङ्गत नै भएकोले रिट निवेदन मागबमोजिम आदेश जारी हुनुपर्ने होइन भन्ने बेहोराको उच्च अदालत पाटनको लिखित जवाफ।

प्रतिवादीहरूलाई पुर्पक्षका लागि थुनामा राख्नु भन्ने अदालतको आदेशमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको कुनै भूमिका नरहेको र निवेदनमा समेत त्यसको जिकिर नरहेको देखिँदा सरोकार नै नभएको विषयमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई विपक्षी बनाई दिएको निवेदन खारेजभागी छ। उपर्युक्त बुँदामा प्रतिकूल असर नपर्ने गरी वैकल्पिक जिकिर के छ भने, निवेदक मुद्दाको पुर्पक्षको लागि थुनामा रहेको अवस्था हो। निवेदकको विरुद्ध मुद्दा सक्षम निकायले अनुसन्धान गरी दायर गरेको र सक्षम अदालतबाट थुनामा राखी मुद्दा पुर्पक्ष गर्ने आदेश भएको छ। उक्त आदेश पुनरावेदन सुन्ने अदालतबाट समेत सदर भएको छ। यस प्रकृतिको थुनालाई गैरकानूनी भन्न मिल्दैन। रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने बेहोराको

विपक्षी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको लिखित जवाफ।

रिट निवेदकले तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट जाहेरवालाहरूबाट व्यक्तिगत प्रयोजनको लागि रकम उठाएको अवस्था नरही सहकारी संस्थाको सदस्यहरू समेत रहेका जाहेरवालाहरूले आफैँ स्वेच्छाले रकम जम्मा गरेको र त्यस्तो जम्मा भएको रकम सहकारीकै सदस्यबीच लगानी भई त्यस्तो लगानी संरक्षण गरी असुलउपर समेत गर्नुपर्ने अपरिहार्य स्थितिमा त्यो कामको जिम्मेवारी लिन सक्ने व्यक्तिलाई थुनामा राख्नुको औचित्य पुष्टि हुन आवश्यक छ। यस्ता आर्थिक विवादमा थुनामा राखी पुर्पक्ष गर्नु प्रस्तुत विवादको एक मात्र समाधान होइन। अतः हाल अभियोजन पक्षबाट प्रमाणहरू संकलन भई अनुसन्धान सम्पन्न गरिसकेको र ती प्रमाणहरूको आधारमा मुद्दा दायर भइसकेकोमा अभियोगबमोजिम आरोपित कसुर ठहर हुने नहुने सम्बन्धमा सुरु अदालतबाट निक्क्यौल हुने भए तापनि निज प्रतिवादीले तत्काल प्रमाण नष्ट गर्न सक्ने अवस्था नभई संस्थाका लगानीको संरक्षण गरी अरु निक्षेपकर्ता सदस्यहरूको आर्थिक हित हुने कार्य गर्नु निजको समेत कर्तव्य भित्र पर्ने अवस्था हुँदा प्रस्तुत आर्थिक विषयमा संस्था र यसका सदस्यहरूसमेतको बृहत्तर हितको लागि यी निवेदकलाई थुनामा राख्नु पर्ने अन्य कारण नभएमा तत्काल थुनामुक्त गरिदिनु भनी विपक्षीहरूको नाममा बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी हुने ठहर्छ भन्ने माननीय न्यायाधीश श्री अनिलकुमार सिन्हाको राय।

निवेदकलाई मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको ११८ नं. को देहाय (२) बमोजिम थुनछेकको आदेशबाट थुनामा राखेको देखिन्छ। उक्त दफाबमोजिम गरिने थुनछेक आदेश सो आदेश गर्दासम्मको अवस्थामा परीक्षण हुन बाँकी नै रहेका प्रमाणको आधारमा निकालिने निष्कर्ष हो। पछि ती तत्काल प्राप्त प्रमाण परीक्षण गर्दा

निवेदक विरुद्धको अभियोग पुष्टि हुन सक्ने आधार नदेखिएमा आरोपित कसुरबाट सफाई पाउन सक्ने नै हुँदा हाल सक्षम अदालतले न्यायिक प्रक्रियाअनुसार कानूनबमोजिम पुर्पक्षको लागि थुनामा राखेको कार्यलाई बन्दीप्रत्यक्षीकरणको रिटबाट हस्तक्षेप गर्न मिल्ने देखिएन । यसरी निवेदकलाई तत्काल प्राप्त प्रमाणहरूको आधारमा सक्षम अदालतबाट कानूनबमोजिम थुनछेकको आदेशबाट थुनामा राखिएको, अदालतले निजको सुनुवाइ गर्दा अपनाउनु पर्ने कानूनी प्रक्रिया अपनाएको, सुरु आदेश सक्षम अदालतबाट परीक्षणसमेत भइसकेको र ती दुवै आदेश अधिकारक्षेत्र, कानूनी प्रक्रिया, संवैधानिक तथा कानूनी प्रावधान र न्यायको मान्य सिद्धान्तको कसीमा त्रुटिपूर्ण नरहेको, नदेखिएको तथा निवेदकको थुना गैरकानूनी, बदनियतपूर्ण र अनधिकृत हो भन्ने पुष्टि नभएको अवस्थामा निवेदकको मागबमोजिम बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्न मिलेन । प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुने ठहर्छ । निवेदकलाई थुना मुक्त गरिदिनु भनी बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्ने भन्ने माननीय न्यायाधीश श्री अनिलकुमार सिन्हाको रायसँग सहमत हुन नसकेको हुनाले प्रस्तुत मुद्दाको दायरीको लगत कट्टा गरी सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७४ को नियम २३(२)(ख) बमोजिम प्रस्तुत मुद्दा सुनुवाइको लागि पूर्ण इजलाससमक्ष पेस गर्नु भन्ने माननीय न्यायाधीश श्री प्रकाशमान सिंह राउतको राय ।

नियमबमोजिम पेसी सूचीमा चढी पेस हुन आएको प्रस्तुत निवेदनसहितको मिसिल कागजात अध्ययन गरियो । निवेदकको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता श्री माधव बास्कोटा तथा विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री सुरज अधिकारी र श्री ईश्वर अधिकारीले जाहेरवालाहरूले व्यक्तिगत प्रयोजनको लागि रकम उठाएको अवस्था नभएको, जाहेरवालाहरूको रकम सहकारीकै सदस्यहरूबीच नै लगानी भइरहेको, लगानी

सुरक्षित रहेको भन्ने प्रतिवादीको जिकिर रहेको तथा सहकारीको अन्य सम्पत्तिबाट समेत असुलउपर हुन सक्ने अवस्था रहेकोले सहकारी संस्थाको देवानी दायित्वको विषयमा निवेदकलाई ठगीको कसुरमा मुद्दा चलाएको छ । थुनामा राख्ने गरी भएको काठमाडौं जिल्ला अदालतको आदेश तथा सो आदेशलाई सदर गर्ने उच्च अदालत पाटनको आदेश मिलेको छैन । सहकारी संस्था आफैँमा सहकारी ऐनअन्तर्गत स्थापित स्वायत्त संस्था हो । सो संस्थाको कारोबारको सम्बन्धमा संस्थागत दायित्वमा निवेदकलाई व्यक्तिगत रूपमा जवाफदेही बनाउन मिल्दैन । निवेदकले व्यक्तिगत रूपमा जाहेरवालाहरूबाट रकम उठाई खाएको अवस्था नहुँदा सहकारी संस्थाले गरेको कारोबारको लागि सहकारी संस्था नै जिम्मेवार हुने भई दायित्व बेहोर्नु पर्नेमा विवाद हुन सक्तैन । सहकारी संस्थाले सदस्यहरूबाट मात्रै निक्षेप संकलन गर्न पाउने हुँदा एक सदस्यले अर्को सदस्यलाई ठगी गर्ने भन्ने प्रश्न आउँदैन । अतः निवेदकको विरुद्ध ठगीको मुद्दा चलाई थुनामा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्नको लागि काठमाडौं जिल्ला अदालतले गरेको आदेश तथा सो आदेशलाई सदर गर्ने उच्च अदालतको आदेश बेरीतको भएकोले उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी निवेदन मागबमोजिम बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी हुनु पर्ने अवस्था हुँदा यस अदालत, संयुक्त इजलासका माननीय न्यायाधीश श्री अनिलकुमार सिन्हाको राय सदर गरी निवेदकलाई थुनामुक्त गरिपाउँ भनी गर्नुभएको बहस सुनियो ।

विपक्षीहरूको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् उपन्यायाधिवक्ता श्री युवराज महतले निवेदक प्रतिवादी विरुद्ध ठगी मुद्दाको अभियोग सक्षम अदालतमा दायर भएको छ । मुद्दामा थुनछेकको आदेश भई सो आदेश बेरीतको भनी परेको निवेदनमा समेत सुरु अदालतको आदेश पुनरावेदन सुन्ने अदालतबाट सदरसमेत भइसकेको अवस्था छ । निवेदक मुद्दाको प्रक्रियाबाट न्यायिक थुनामा रहेकोले गैरकानूनी थुनामा रहेको

मान्न मिल्ने होइन । मुलुकी ऐन, अ.बं.१७ नं. को निवेदनमा जस्तै गरी रिट निवेदनमा सुनुवाइ गर्न मिल्ने होइन । असाधारण क्षेत्राधिकार साधारण अधिकार क्षेत्रको समानान्तर होइन र साधारण क्षेत्राधिकारलाई सीमित तुल्याउनसमेत असाधारण क्षेत्राधिकारबाट मिल्दैन । सक्षम अदालतबाट तत्काल प्राप्त प्रमाणको आधारमा अभियुक्तलाई थुनामा राख्नको लागि भएको आदेशलाई बेरीतको मान्न नमिल्ने हुँदा रिट निवेदन खारेज हुने ठहराएको माननीय न्यायाधीश श्री प्रकाश मानसिंह राउतको राय सदर हुनुपर्छ भनी गर्नुभएको बहससमेत सुनियो ।

संयुक्त इजलासका माननीय न्यायाधीशहरूका बीच रायमा मतभेद हुन नसकी सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७४ को नियम २३(२)(ख) बमोजिम यस इजलाससमक्ष पेस हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदकको मागबमोजिम बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्नुपर्ने हो वा होइन? भन्ने प्रश्नमा निर्णय दिनु पर्ने देखियो ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा प्रतिवादीहरूले सञ्चालन गरेको गौरी शंकर बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि.को साधारण र मुद्धति खातामा रकम जम्मा गरेमा १० देखि १५ प्रतिशत ब्याज दिने भनी विभिन्न प्रलोभन देखाई विश्वासमा पारी रकम जम्मा गर्न लगाई रकम जम्मा गरी सकेपछि जम्मा गरेको रकमको सावौं तथा ब्याजसमेत नदिई सहकारी बन्द गरी सम्पर्कविहीन भई झुक्याई जाहेरवालाहरूको कुल जम्मा रु.४,४२,६३,२२४।- ठगी गरी लिई खाएको पुष्टि भएको भनी यी निवेदक विजयराज तुलाधरसमेत उपर ठगीको अभियोगमा काठमाडौं जिल्ला अदालतमा मुद्दा दायर भएको देखियो । सो अदालतबाट यी निवेदक विजयराज तुलाधरलाई थुनामा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्ने गरी मिति २०७४।१।१० मा आदेश भएको पाइयो । अ.बं.१७ नं. बमोजिम निवेदन परेपछि जिल्ला अदालतको उक्त आदेश उच्च अदालत, पाटनबाट

समेत मिति २०७४।३।१५ मा सदर भएको देखिन्छ । उल्लिखित आदेशहरू गैरकानूनी भएकोले उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरी थुनामुक्त गरिपाउँ भन्ने प्रस्तुत निवेदन जिकिर रहेको छ । सक्षम अदालतबाट तत्काल प्राप्त प्रमाणको आधारमा थुनामा राख्ने आदेश भएकोले गैरकानूनी थुना मान्न मिल्दैन भन्ने विपक्षीहरूको लिखित जवाफ देखिन्छ ।

३. सहकारी ऐन, २०४८ को दफा ७(१) ले सहकारी संस्थालाई अविच्छिन्न उत्तराधिकारवाला एक स्वशासित र संगठित संस्था हुने व्यवस्था गरेको देखिन्छ । निवेदक विजयराज तुलाधर गौरीशंकर सहकारी संस्थाको अध्यक्ष भई कार्य गरेको भन्ने तथ्यमा विवाद देखिँदैन । संस्थाको अध्यक्ष वा प्रतिनिधिको रूपमा कार्य गर्दा त्यस्तो सहकारी संस्थाको हितको लागि कार्य गर्नु पर्ने हुन्छ । यसरी असल नियत राखेर नियमसङ्गत तवरबाट काम कारबाही भएको अवस्थामा कारोबारको सन्दर्भमा भएको नोक्सानीलाई मात्र आधार मानेर कसुर कायम गर्नु विवेकपूर्ण हुँदैन । तर संस्थालाई जानीजानी हानि नोक्सानी हुने गरी कार्य गरेको वा संस्थाको अध्यक्ष वा प्रतिनिधिले आफ्नो व्यक्तिगत हितको लागि बदनियत राखी कार्य गरेको अवस्थामा कानूनी दायित्व वहन गर्नु नै पर्ने हुन्छ । प्रस्तुत विवादको सन्दर्भमा हेर्दा निवेदक सहकारी संस्थाको अध्यक्षको जिम्मेवारीमा रहेको देखिएको छ । कानूनबमोजिम कसुर मानिने कुनै काम सहकारीबाट भएको अवस्थामा अध्यक्षले पनि सोसम्बन्धी दायित्व बेहोर्नु पर्ने अवस्था रहन्छ । संगठित संस्था हो भन्ने आधार देखाएर मात्र निवेदकले फौजदारी दायित्वबाट उन्मुक्ति पाउने ठान्नु न्यायसङ्गत हुन सक्तैन । Lifting the Corporate Veil भन्ने सिद्धान्तअनुसार पनि संगठित संस्थाको नामबाट भएको काम कारबाही कसुरजन्य रहेको अवस्थामा सोसम्बन्धी फौजदारी दायित्व सो संस्थासँग सम्वद्ध पदाधिकारीले वहन गर्नु

पर्ने हुन्छ । संस्थालाई आवरणमा देखाएर कसुरजन्य दायित्वबाट व्यक्तिले उन्मुक्ति पाउन सक्ने । यसैले सहकारीबाट संस्थागत रूपमा भएको कारोबारको विषय भएकाले यसलाई फौजदारी दायित्वको विषय मान्न मिल्दैन भन्ने निवेदन जिकिर मनासिब देखिएन ।

४. अब बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी हुने पूर्वावस्था सम्बन्धमा केही विवेचना हुन आवश्यक देखिन्छ । कानूनविपरीत थुनामा राखिएको भएमा, प्रवृत्त धारणा बनाई वा बदनियत वा कपटपूर्ण तवरले थुनामा राखिएको भएमा, पक्राउ गर्नु पर्ने कारणको सूचना तथा जानकारी नै नदिई थुनामा राखेको भएमा, प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तको गम्भीर उल्लङ्घनलगायत कानूनले अनिवार्य गरेको प्रक्रियाहरू स्पष्ट उल्लङ्घन गरी थुनामा राखिएको देखिएमा, अख्तियारवालाबाहेक अरुबाट भएको काम कारबाही तथा आदेशले अनधिकृत तवरबाट थुनामा राखिएको भएमा वा स्वच्छ सुनुवाइबेगर वा अभियोग नलगाई थुनामा राखिएको देखिएमा अर्थात् स्पष्टतः अधिकारक्षेत्रात्मक त्रुटि देखिएको अवस्था भएमा अथवा यस्तै प्रकारबाट कानून प्रतिकूल थुनामा राखेको अवस्थामा बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी हुने अवस्था रहन्छ । कानूनप्रतिकूल बन्दी बनाइएको अवस्थामा संविधानद्वारा प्रदत्त वैयक्तिक स्वतन्त्रताको हक प्रचलनका लागि बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्ने गरिएको छ । तर माथि वर्णित अवस्थाहरू विद्यमान नभएमा वा विधिवत रूपमा अभियोगपत्र दायर भई साधारण अधिकार क्षेत्रान्तर्गत कानूनबमोजिम सक्षम अदालतले तहतह प्रमाणको मूल्याङ्कन गरी मुद्दामा पुर्पक्षका लागि थुनामा राखिएको विषयलाई लिएर बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्नु मनासिब हुँदैन । बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेशबाट न्यायिक उपचार प्रदान गर्ने कुराको सीमा, परिधि र प्रयोजनतर्फ विवेकपूर्ण रूपमा दृष्टि दिनु आवश्यक हुन्छ । यो आदेश न अदालतको साधारण क्षेत्राधिकारको विकल्प हो, न

त यसलाई पुनरावेदकीय तहको रूपमा हेर्न र प्रयोग गर्न हुन्छ । यसको छुट्टै र विशिष्ट महत्त्व छ । सामान्यतया: अदालतले नियमित र साधारण क्षेत्राधिकारान्तर्गत हेरेको कुरालाई बन्दीप्रत्यक्षीकरणको विषय बनाउनु हुँदैन । अदालतले मुद्दाको रोहमा कुनै काम कारबाही गर्दा कानूनको स्पष्ट उल्लङ्घन हुन गएको र परिणामस्वरूप गम्भीर अन्याय (Gross Injustice) हुन पुगेको स्थितिमा यदाकदा अपवाद स्थितिमा बन्दीप्रत्यक्षीकरणको माध्यमबाट न्यायिक उपचार प्रदान गरिएका केही दृष्टान्त छन् । तर यसरी उपचार प्रदान गर्दा पर्याप्त सावधानी, सुझबुझ, संयम र बुद्धिमत्ताको प्रयोग अपेक्षित रहने गर्दछ । प्रमाणको मूल्याङ्कनसम्बन्धी विषय वा तजबिजी अधिकारको प्रयोग गर्दा विविध मानवीय दृष्टिकोणमा रहने स्वभाविक विविधताको कारणबाट देखा पर्ने अन्तर-भिन्नता जस्ता कुरालाई हेरेर मातहतका अदालतले साधारण अधिकार क्षेत्रान्तर्गत मुद्दाको नियमित प्रक्रियाका सन्दर्भमा गरेका निर्णय वा आदेशअनुसार थुना वा कैदमा परेको विषयलाई लिएर बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्नु स्वीकृत न्यायिक मान्यता वा परिपाटीअनुकूल हुँदैन । बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्ने अधिकारको खुकुलो वा हलुका प्रयोगले न्याय पद्धतिमा खलबली वा गडबडी नमच्चियोस् भन्ने पक्षमा वाञ्छित विवेक पुग्नु आवश्यक हुन्छ ।

५. मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको ११८ नं. ले तत्काल प्राप्त प्रमाणको आधारमा अभियुक्तलाई थुनामा, धरौटीमा वा तारिखमा राख्ने व्यवस्था गरेको छ । निवेदक विजयराज तुलाधरउपर ठगी गरेको अभियोग लागी काठमाडौं जिल्ला अदालतसमक्ष अभियोगपत्र दायर भएको देखिन्छ । नियमित न्यायिक प्रक्रियाबाट अभियोग पत्र दायर भएको र थुनछेकका सन्दर्भमा कानूनद्वारा व्यवस्था गरिएको प्रक्रियाबमोजिम निवेदकलाई थुनामा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्नु भनी तहतह अदालतबाट आदेश भएको

देखिन्छ । निवेदकउपर काठमाडौं जिल्ला अदालतमा चलेको ठगी मुद्दा विचाराधीन रहिरहेकोसमेत पाइयो । यस अवस्थामा अहिले रिट अधिकारक्षेत्र अन्तर्गत प्रस्तुत निवेदनका सन्दर्भमा मातहत अदालतमा विचाराधीन ठगी मुद्दाको अन्तरवस्तुमा प्रवेश गरी प्रमाणको मूल्याङ्कन गरी विचाराधीन मुद्दा निरूपण गर्न असर पर्ने गरी आदेश जारी गर्नु उचित देखिँदैन । विवादको तथ्यभित्र प्रवेश गरी थुनाको औचित्य परीक्षण गर्न अहिले मिल्दैन । यसरी हेरियो भने नियमित अदालतको सुनुवाइ प्रक्रियामा अनुचित हस्तक्षेप गरेको हुन जान्छ । बन्दीप्रत्यक्षीकरणको रिट निवेदनका सन्दर्भमा थुनाको कानूनी वैधता (Legality) सम्म परीक्षण गरिने हो । मातहत अदालतमा विचाराधीन रहेका मुद्दाको तथ्य र प्रमाणको मूल्याङ्कन गरी इन्साफ गरेको परिणाम आउने गरी बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्नु हामीले अख्तियार गरी आएको मान्यता, प्रणाली वा अवधारणा प्रतिकूल हुन जान्छ ।

६. नेपालको संविधानको धारा १३३(२) ले यस अदालतलाई प्रदान गरेको असाधारण अधिकार विशिष्ट प्रकारको अधिकारक्षेत्र हो । यो साधारण क्षेत्राधिकारको वैकल्पिक वा परिपुरक व्यवस्था होइन । यस अदालतले असाधारण क्षेत्राधिकारको प्रयोग गर्दा मातहतका अदालतमा कानूनबमोजिम दायर भई विचाराधीन रहेका मुद्दाहरूलाई प्रभावित पार्न मिल्दैन । यसै सन्दर्भमा रामदेव यादव वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत भएको (ने. का.प.२०६८, पृष्ठ १२९८, अंक ८, नि.नं. ८६६५) बन्दीप्रत्यक्षीकरणको निवेदनका सन्दर्भमा यस अदालतको पूर्ण इजलासबाट “साधारण क्षेत्राधिकार र असाधारण क्षेत्राधिकार समानान्तर क्षेत्राधिकार होइनन् र असाधारण क्षेत्राधिकारले साधारण क्षेत्राधिकारलाई अनादर गर्ने, सीमित तुल्याउने, नियन्त्रण गर्ने, प्रतिस्थापन गर्ने वा कुनै किसिमबाट निस्तेज तुल्याउनेसमेत असाधारण क्षेत्राधिकारको

मक्सद हुन सक्दैन” भनी व्याख्या भएको देखिन्छ । निवेदक मानकाजी धोड (तामाङ) विपक्षी कारागार शाखा धुलिखेल भएको (ने.का.प. २०५४, नि.नं. ६३५८, पृष्ठ २२४) को बन्दीप्रत्यक्षीकरणको निवेदनका सन्दर्भमा “नियमित अदालतको विचाराधीन विवादास्पद तथ्यमा पुनरावेदन हेरे जस्तै बन्दीप्रत्यक्षीकरणको रिटबाट निरूपण गर्न नमिल्ने” भनी यस अदालतबाट सिद्धान्त प्रतिपादन भएको देखिन्छ । निवेदक राम कार्की विरुद्ध विपक्षी पुनरावेदन अदालत ललितपुरसमेत भएको (ने. का.प.२०५१, नि.नं.४८८९, पृष्ठ २२०, अंक ३) बन्दीप्रत्यक्षीकरणको निवेदनमा सुनुवाइ गर्दा पनि यस अदालतबाट “अधिकारप्राप्त अदालतबाट मुद्दाको कारबाहीको सिलसिलामा न्यायिक थुनामा रहेको निवेदकको थुनालाई गैरकानूनी भन्न नसकिने भएकोले यस्तो अवस्थामा यस अदालतको असाधारण अधिकारक्षेत्र प्रयोग गरी बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्न नमिल्ने” भन्ने सिद्धान्त प्रतिपादन भएको देखियो । निवेदक वासुदेव साह तुरहाका हकमा अधिवक्ता रामविलास राउत विपक्षी पुनरावेदन अदालत हेटौंडा (ने.का.प. २०६८, नि.नं.८६५०, पृष्ठ ११७१) भएको निवेदनको सन्दर्भमा “तल्लो अदालतले थुनछेकलाई लिएको तत्काल प्राप्त प्रमाणका आधार पुनरावेदन अदालतसमेतले मनासिब मानेको अवस्थामा सर्वोच्च अदालतले ती आदेशहरू प्रतिकूल बन्दीप्रत्यक्षीकरण जारी गर्दा न्यायिक संयम र मर्यादाको उल्लङ्घन हुन पुग्ने” भनी व्याख्या भएको देखिन्छ । यसरी मुद्दाको कारबाहीको सिलसिलामा अदालतको आदेशबमोजिम न्यायिक थुना (Judicial custody) मा रहेको थुनालाई गैरकानूनी भन्न नमिल्ने भएकोले बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी नहुने भनी न्यायिक सिद्धान्तहरू प्रतिपादित भएका छन् । विचाराधीन मुद्दामा सक्षम अदालतले न्यायिक प्रक्रियाअनुसार मुद्दाको सुनुवाइ

हुँदाको अवस्थामा आरोपित कसुरको सम्बन्धमा प्रमाणको मूल्याङ्कन गरी न्याय निरूपण गर्ने भएकोले कानूनबमोजिम पुर्पक्षको लागि थुनामा राखेको कुरामा बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्नु मनासिब हुँदैन। प्रस्तुत विवादको सन्दर्भमा निवेदकको थुना गैरकानूनी, बदनियतपूर्ण वा अनधिकृत हो भन्ने नदेखिएको र उक्त थुनालाई गम्भीर अन्यायपूर्ण परिणाम पैदा हुने प्रकृतिको कानून प्रतिकूलको थुना मान्न सकिने अवस्था नभएको हुँदा निवेदकको मागबमोजिम बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्न मिलेन।

७. अतः निवेदकलाई गैरकानूनी तवरबाट थुनामा राखेको नभई मुद्दाको रोहमा पुर्पक्षको सिलसिलामा तह-तह अदालतबाट भएको आदेशबमोजिम थुनामा राखेको देखिएको हुँदा बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्न मिलेन। रिट निवेदन खारेज हुने भनी संयुक्त इजलासमा राय व्यक्त गर्ने माननीय न्यायाधीश श्री प्रकाशमान सिंह राउतको मिति २०७४।६।२ को राय मनासिब ठहर्छ। यो आदेशको जानकारी विपक्षीहरूलाई दिनु भनी एकप्रति प्रतिलिपि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा पठाई दिनु। दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु।

उक्त रायमा सहमत छौं।
का.मु.प्र.न्या.दीपकराज जोशी
न्या. तेजबहादुर के.सी.

इजलास अधिकृत:- हर्कबहादुर क्षेत्री
इति संवत् २०७४ साल चैत्र २९ गते रोज ५ शुभम्।

निर्णय नं. १०१०९

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
सम्माननीय प्रधानन्यायाधीश श्री सुशीला कार्की
माननीय न्यायाधीश श्री प्रकाशमान सिंह राउत
आदेश मिति : २०७३।१२।१७
०७२-WO-०७९२

विषय:- उत्प्रेषण

निवेदक : धादिङ जिल्ला, सल्यानकोट गा.वि.स. वडा नं.७ स्थायी वतन भई हाल का.जि.का.म.न.पा. वडा नं.१६ नयाँ बजार बस्ने अधिवक्ता तुलसी सिंखडा

विरुद्ध

विपक्षी : नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरबार, काठमाडौंसमेत

- वातावरण संरक्षणको विषय निवेदकको सामान्य जिज्ञासा र चासोको विषय मात्र होइन। यसप्रकारको सार्वजनिक विषयमा रिट निवेदन दिन निवेदकलाई हकद्वैया रहे भएको नै देखियो। फोहोरमैलाको व्यवस्थापन र वातावरण संरक्षण कुनै राष्ट्रको सीमा वा परिधिभन्दा परको आवश्यकतासँग सम्बन्धित छ। यस्तो बहुआयामिक साझा सरोकारको विषयलाई हकद्वैया र सरोकारको सीमामा संकुचित राख्नु पनि उचित नहुने।

(प्रकरण नं. २)

- स्वच्छ, स्वस्थ वातावरण मानव जीवनको अभिन्न तथा समग्रताको अंग हो।

वातावरण बिग्रन गयो भने यसको प्रत्यक्ष प्रभाव र असर मानव जीवन, वनस्पति तथा पशुपंक्षीमा पर्दछ । मानवको बाँच्ने अधिकारभित्र स्वच्छ स्वस्थ वातावरणको हक पनि अन्तरनिहित रहेको हुँदा बिग्रँदै गएको वातावरण संरक्षणका लागि आज विश्व नै चिन्तित रहेको पाइने ।

(प्रकरण नं.४)

- वातावरण र जैविक विविधताको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरूलाई नेपालले स्वीकार गरी सकेको स्थितिमा त्यस्ता सन्धिजनित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले व्यवस्था गरेका प्रावधानहरूलाई सम्मान गर्नु (Obligation to Respect), संरक्षण गर्नु (Obligation to Protect) र परिपालना (Obligation to Fulfill) गर्नुपर्ने दायित्व नेपालको पनि रहेको छ । अतः नेपाल सरकार अख्तियार प्राप्त निकायहरूले वातावरण संरक्षणका लागि कानूनसम्मत विधिको अवलम्बन गरी वातावरण क्षय गर्ने उद्योगलाई चेतावनी दिने वा प्रतिबन्ध लगाउन सक्ने भन्ने देखिन आउने ।

(प्रकरण नं.१०)

- धुवाँ, धुलो, ध्वनि, फोहोरमैला, प्रदूषित वातावरण र दुर्गन्धित स्थानमा नागरिकले सम्मानपूर्वक बाँच्न सक्ने अवस्था रहँदैन । सम्मानपूर्वक बाँच्न स्वच्छ, सफा पर्यावरणको नितान्त आवश्यक पर्दछ । स्वच्छ र सुन्दर पर्यावरण अन्तरपुस्तामा हस्तान्तरण गर्न वातावरण संरक्षणमा विशेष पहल गर्नुपर्ने देखिन्छ । काठमाडौं उपत्यकामा विभिन्न क्षेत्रबाट उत्पन्न हुने फोहोरमैलालाई जैविक मल बनाउने वा

दीर्घकालीन (Long Lasting) विसर्जन गर्ने उपाय सरकारले खोज्नु पर्ने ।

(प्रकरण नं.१४)

निवेदकका तर्फबाट : विद्वान् अधिवक्ता श्री तुलसी सिंखडा

विपक्षीका तर्फबाट : विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता श्री संजिवराज रेग्मी

अवलम्बित नजिर :

- ने.का.प.२०५३, अंक १, पृ.३३

सम्बद्ध कानून :

- नेपालको संविधान
- वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३
- स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५
- फोहोरमैला व्यवस्थापन ऐन, २०६८

फैसला

न्या. प्रकाशमान सिंह राउत : नेपालको संविधानको धारा ४६ र १३३(२) र (३) बमोजिम यस अदालतमा दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य र आदेश यसप्रकार छ:-

रिट निवेदन बेहोरा

म निवेदक नेपाली नागरिक हुँ । नेपालको संविधानले नागरिकहरूलाई मौलिक हक प्रदान गरेको छ । संविधानले प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ, सफा, शुद्ध र स्वस्थ वातावरणको उपभोग गर्ने हक प्रदान गरेको छ । स्वच्छ र स्वस्थ वातावरण नै मानव जीवनको पहिलो आधार हो । त्यसैले पर्यावरण स्वच्छ राख्न वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३, वातावरण संरक्षण नियमावली, २०५४ र फोहोरमैला व्यवस्थापन ऐन, २०६८ निर्माण भई लागू भएको छ । तर, काठमाडौं उपत्यकाबासी सडकको फोहोरमैला एवं धुवाँ धुलोको प्रदूषणले आक्रान्त बन्न पुगेका छन् ।

काठमाडौं उपत्यकामा करिब पचास लाख हाराहारीमा मानिसहरू बस्दछन्। देशको राजधानीको रूपमा रहेको काठमाडौंमा ठूलाठूला कार्यालयहरू एवं विदेशी दूतावास (Embassy) समेत रहेका छन्। सरकारले वातावरण संरक्षणमा कुनै प्रस्ट नीति तथा दृष्टिकोण निर्माण गर्न सकेको देखिँदैन। यसै क्षेत्रमा उद्योग धन्दा, गार्मेन्टहरू, कलकारखानाहरू स्थापना भई सञ्चालन भएकोले ती क्षेत्रबाट निस्केको धुवाँ, धुलो र फोहोरले राजधानीको वातावरणमा प्रत्यक्ष नकारात्मक असर र मानव जीवनमा प्रतिकूल प्रभाव पारेको छ। त्यसैले यी उद्योग धन्दालाई राजधानी बाहिर उपयुक्त स्थानमा स्थानान्तरण गरिनु पर्दछ।

राजधानीलाई प्रदूषणमुक्त बनाई हरेक राजधानीबासीले स्वच्छ, स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न, हिड्न र जीवन जिउन पाउनु संविधान प्रदत्त मौलिक हक हो। राजधानीबाट निस्कने फोहोरमैलालाई मोहोरमा परिणत गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गरी जैविक मल / प्राङ्गरिक मलको उत्पादन गर्न सकिन्छ। साथै फोहोरमैलाको दीर्घकालीन समाधानका लागि फोहोरमैला व्यवस्थापन केन्द्र (Sanitary Landfill Site) को व्यवस्था गरी नागरिकलाई स्वच्छ वातावरणमा हिँडुल गर्ने र स्वस्थ जीवन जिउने हकको मूर्तरूपले प्रत्याभूत गर्नु गराउनु भनी विपक्षीका नाममा परमादेशको आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने निवेदनपत्र।

कारण देखाउ आदेश

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो, आदेश जारी गर्नु नपर्ने मनासिब आधार, कारण र प्रमाण भए सोसमेत संलग्न गरी लिखित जवाफ पेस गर्नु भनी विपक्षीहरूका नाममा म्याद सूचना जारी गरी लिखित जवाफ परे वा अवधि नाघेपछि नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०७३।१।६ को आदेश।

विपक्षीहरूको लिखित जवाफ

संविधान प्रदत्त नागरिकको स्वच्छ वातावरणको हकलगायतका मौलिक हकहरूको सम्मान, संरक्षण र प्रत्याभूत गर्ने कार्यमा आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्र रही प्रभावकारी कार्य सम्पादन गर्न गृह मन्त्रालय सदा प्रयत्नशील र कटिबद्ध रहेको छ। फोहोरमैला व्यवस्थापन ऐन, २०६८ को दफा ३ ले फोहोरमैलाको प्रबन्ध गर्ने जिम्मेवारी स्थानीय निकायको हुने व्यवस्था गरेको छ। गृह मन्त्रालयको के कस्तो काम कारबाहीबाट विपक्षीको संविधान एवं कानून प्रदत्त हकमा आघात पारेको हो, तत्सम्बन्धमा निवेदकले कुनै वस्तुगत र ठोस आधार निवेदनमा उल्लेख गर्न सकेको छैन। ठोस आधार र कारण बिना यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाई दायर गरेको रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने विपक्षीमध्येको नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालयको तर्फबाट पर्न आएको लिखित जवाफ।

यस मन्त्रालयको कुन कार्यले निवेदकको संविधान तथा कानूनद्वारा प्रदत्त हक अधिकारमा कसरी असर पुऱ्याएको हो सो सम्बन्धमा रिट निवेदनमा प्रस्ट खुलाइएको छैन। स्पष्ट आधार र कारण बिना यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाउन मिल्दैन। नेपालको राजधानी काठमाडौंलाई प्रदूषणमुक्त बनाउने सन्दर्भमा विभिन्न निकायहरूले आ-आफ्नो भूमिका सक्रियतापूर्वक निर्वाह गर्दै आएका छन्। यस मन्त्रालयसमेतले कानूनले तोकेको आफ्नो भूमिका निर्वाह गरिआएको छ र भविष्यमा पनि गर्ने छ। निवेदकको आधार र कारण बिनाको कपोलकल्पित रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने विपक्षीमध्येको नेपाल सरकार, उद्योग मन्त्रालयका तर्फबाट पर्न आएको लिखित जवाफ।

यस व्यवस्थापिका संसद् सचिवालयलाई विपक्षी बनाउनु पर्ने आधार र कारण निवेदकले रिट निवेदनमा खुलाउन सकेको छैन। संसद् सचिवालयले

गर्नुपर्ने कुन काम नगरेको र गर्नु नपर्ने कुन काम गरी संविधान र कानूनविपरीतको कार्य गरेको हो सो तथ्य रिट निवेदनमा खुलाइएको छैन। यस सचिवालयलाई विपक्षी बनाउनु पर्ने आधार र कारण खुलाउन नसकेकोले प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने विपक्षीमध्येको व्यवस्थापिका संसद्को तर्फबाट पर्न आएको लिखित जवाफ।

नेपालको राजधानी काठमाडौँलाई प्रदूषणमुक्त बनाउने र हरेक राजधानीबासीले स्वच्छ वातावरणमा जीवन जिउने व्यवस्थाको सन्दर्भमा ऐन र नियमावली कार्यान्वयन गर्ने क्रममा विभिन्न निकायहरूले आ-आफ्नो जिम्मेवारी पूरा गरेका छन्। यस सन्दर्भमा सहरी विकास मन्त्रालयले समेत आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्दै आएको छ। यस मन्त्रालयले समेत राजधानीलाई स्वच्छ सफा तथा प्रदूषणमुक्त बनाउन सक्रिय भूमिका निर्वाह गरेको छ। भविष्यमा पनि आफ्नो दायित्व पूरा गर्ने हुँदा प्रस्तुत कपोलकल्पित रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने विपक्षीमध्येका सहरी विकास मन्त्रालयका तर्फबाट पर्न आएको लिखित जवाफ।

नेपाल सरकार, जनसंख्या तथा वातावरण मन्त्रालयले वातावरणसँग सम्बन्धित विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि, महासन्धिहरूमा हस्ताक्षर गरिसकेको छ। ती दस्तावेजमा उल्लिखित अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धतालाई पूरा गर्ने सिलसिलामा वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ तथा वातावरण संरक्षण नियमावली, २०५४ अनुसार विभिन्न योजना, आयोजना तथा कार्यक्रमहरूको वातावरण प्रभाव मूल्याङ्कन गर्दै आइरहेको छ। यस मन्त्रालयअन्तर्गत रहेको विभागले कुन उद्योग कलकारखाना तथा आयोजनाले वातावरण प्रदूषण गरे वा नगरेको सम्बन्धमा विभिन्न समयमा अनुगमन गर्दैआएको र त्यसरी अनुगमन गर्दा प्रदूषण गरेको पाइएमा यस मन्त्रालयले विभागको सिफारिसमा वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ को दफा १८ बमोजिम

प्रदूषण गर्ने निकायलाई जरिवाना गर्दै आएको छ। राजधानीमा के कस्ता सडक बनाउन तथा कति लेनको बनाउने भन्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्ने अधिकार नेपाल सरकारको कार्य क्षेत्रभित्र पर्दछ। हरेक राजधानीबासीले स्वच्छ वातावरणमा बस्न, हिँड्न र जीवन जिउन पाउनु उनीहरूको मौलिक अधिकार हो। आगामी दिनमा राजधानीमा हुने प्रदूषणलाई के कसरी न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ भन्नेबारेमा विभिन्न सरोकारवाला निकायहरूसँग छलफल गरी सोहीअनुसारको कार्यक्रम तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याइने हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने विपक्षीमध्येको जनसंख्या तथा वातावरण मन्त्रालयका तर्फबाट पर्न आएको लिखित जवाफ।

नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय नागरिकहरूको संविधान तथा कानूनद्वारा प्रदत्त हक, अधिकारको सम्मान, संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने कार्यमा प्रतिबद्ध रहेको छ। राजधानीलाई प्रदूषणमुक्त बनाउने निवेदकको निवेदन मागका सम्बन्धमा नेपाल सरकार र सम्बन्धित निकायहरूले देशको राजधानी काठमाडौँलाई स्वच्छ, सुन्दर र सफा राख्ने सम्बन्धमा नीतिगत, कानूनी तथा संस्थागत प्रबन्ध गर्दैआएका छन्। राजधानीको वातावरणलाई स्वस्थ र सफा राख्न, फोहोरमैलाको बिसर्जन तथा व्यवस्थापनको लागि निजी तथा सरकारी क्षेत्रको साझेदारी पहल हुँदै आएको छ। नेपालको संविधानको धारा ३० मा स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने हकलाई मौलिक हकको रूपमा समावेश गरेको र काठमाडौँ उपत्यकाको क्षेत्रलाई स्वच्छ तथा सफा राख्ने उद्देश्यले फोहोरमैला व्यवस्थापन ऐन, २०६८, वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३, वातावरण संरक्षण नियमावली, २०५४ समेत जारी भई कार्यान्वयनमा रहेको छ। नेपाल सरकार उक्त कानूनी व्यवस्था कार्यान्वयन गर्न कटिबद्ध, प्रतिबद्ध र क्रियाशील रहेको छ। निवेदकको औचित्यहीन रिट निवेदन

खारेज गरिपाउँ भन्ने विपक्षीमध्येका नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयका तर्फबाट पर्न आएको लिखित जवाफ ।

निवेदकका कानून व्यवसायीको बहस

नियमबमोजिम पेसी सूचीमा चढी निर्णयार्थ यस इजलाससमक्ष पेस भएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदक विद्वान् अधिवक्ता श्री तुलसी सिंखडाले नेपालको संविधानले प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ वातावरणमा सम्मानपूर्वक जीवन जिउने मौलिक हक प्रदान गरेको छ । सो मौलिक हकअनुसार काठमाडौं उपत्यकामा फोहोर, धुवाँ, धुलो र दुर्गन्धका कारणले सम्मानपूर्वक जीवन जिउन सकिने अवस्था छैन । प्रत्येक दिन उद्योग, कलकारखाना, गार्मेन्ट तथा सवारी साधनहरूबाट निस्कने धुवाँ धुलोको कारणले यहाँका नागरिकहरू उकुसमुकुस वातावरणमा आक्रान्त बनेका छन् । शुद्ध प्राण वायु लिने अवस्था छैन । वातावरण स्वस्थ र स्वच्छ बनाउने सरकारको कुनै नीतिगत, कानूनी र संस्थागत प्रयास भएको छैन । सरकारले आफैं वा निजी क्षेत्रको सहकार्यमा विभिन्न क्षेत्रबाट निस्कने फोहोरलाई कम्पोष्ट मल बनाएर खेतबारीमा प्रयोग गरी उब्जाउ वृद्धि गर्न सकिन्छ । विकासका कार्य गर्दा वातावरण बिग्रन नदिनेतर्फ सरकार सचेत हुनु पर्दछ । फोहोरलाई मोहोरमा परिणत गरी स्वच्छ सफा वातावरणमा नागरिकलाई हिँडुल गर्ने र स्वास्थ्य जीवन जिउने हकको प्रत्याभूत गर्नु, गराउनु भनी विपक्षीका नाममा परमादेशको आदेश जारी गरिपाउँ भनी बहस गर्नुभयो ।

विपक्षीका कानून व्यवसायीको बहस

विपक्षी नेपाल सरकारका तर्फबाट उपस्थित विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता श्री संजिवराज रेग्मीले नेपाल सरकार काठमाडौं उपत्यकाको वातावरणको संरक्षण गरी जनताको स्वस्थ जीवनयापन गराउनेतर्फ सक्रिय,

गम्भीर र क्रियाशील रहेको छ । निवेदकलाई रिट निवेदन दिने हकदैया रहेको छैन । विवादको विषयसँग निवेदकको कुनै सार्थक सम्बन्ध छैन । वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३, वातावरण संरक्षण नियमावली, २०५४, फोहोरमैला व्यवस्थापन ऐन, २०६८ निर्माण गरी कार्यान्वयन गरिरहेको छ । घर निर्माणलाई व्यवस्थित बनाउने, एकीकृत वस्तीको विकास गर्ने, उद्योग, कलकारखाना स्थापना गर्दा वातावरणमा प्रतिकूल प्रभाव नपार्ने गरी स्थापना र सञ्चालन गर्न दिने व्यवस्था सरकारले गरेको छ । ज्यादै पुराना सवारी साधनहरूलाई काठमाडौं उपत्यकाबाट विस्थापन गर्ने कार्य गरिरहेको छ । सरकार जनताको स्वास्थ्यजस्तो अति संवेदनशील विषयमा अनदेखा गरिरहेको छैन । वातावरण संरक्षण र जनताको स्वास्थ्य सुधारका लागि नेपाल सरकारको स्रोत र साधनले भ्याएसम्म लागी रहेको छ । नेपाल सरकार वातावरण संरक्षणमा सक्रिय रूपमा लागी परेको हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भनी बहस गर्नुभयो ।

विद्वान् कानून व्यवसायीहरूको बहस जिकिरसमेत सुनी निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी गर्नुपर्ने हो, होइन सो सम्बन्धमा निर्णय गर्नुपर्ने देखियो ।

यस अदालतको आदेश

निर्णयतर्फ विचार गर्दा, संविधानले प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ र स्वस्थ वातावरणमा बाँच्ने हक प्रदान गरेको छ । काठमाडौं उपत्यकामा बढ्दो जनसंख्या, औद्योगिकीकरण, उद्योग, गार्मेन्ट र कलकारखानाहरूको स्थापना र त्यहाँबाट निस्कने धुवाँ, धुलो र फोहोरमैलाले राजधानीको वातावरणमा नकारात्मक असर पार्नुका साथै यसले मानव जीवनमा प्रतिकूल प्रभाव पारेको छ । विभिन्न क्षेत्रबाट निस्कने फोहोरलाई जैविक / प्राङ्गारिक मल बनाउन सकिन्छ । त्यसैगरी फोहोरमैलाको दीर्घकालीन

समाधानका लागि फोहोरमैला व्यवस्थापन केन्द्रको स्थापना गर्न सकिन्छ । काठमाडौं उपत्यकामा भएको फोहोरमैलालाई स्थायी व्यवस्थापन गरी उपत्यकाका नागरिकहरूलाई स्वच्छ वातावरणमा हिँडुल गर्न र स्वस्थ जीवन जिउने संवैधानिक हकको प्रत्याभूत गर्नु, गराउनु भनी विपक्षीको नाममा परमादेशको आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने रिट निवेदन माग रहेको देखिन्छ ।

नेपालको राजधानी काठमाडौंलाई प्रदूषणमुक्त बनाउने र हरेक राजधानीबासीले स्वच्छ र स्वस्थ वातावरणमा जीवन जिउन सक्ने यथोचित व्यवस्था गरिएको छ । यस सन्दर्भमा वातावरण संरक्षण ऐन तथा नियमावलीको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरिएको छ । वातावरण संरक्षण गर्न विभिन्न निकायहरूबीच आपसी समन्वय गरी प्रभावकारी भूमिका निर्वाह भइरहेको छ । वातावरण संरक्षणका सम्बन्धमा नीतिगत, कानूनी र संस्थागतरूपमा काम भएका छन् । राजधानीबाट निस्कने फोहोरमैलाको विसर्जन तथा व्यवस्थापनको लागि निजी तथा सरकारी क्षेत्रको साझेदारी पहल हुँदै आएको छ । संविधानद्वारा प्रदत्त स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने नागरिकको मौलिक हकलाई संरक्षण गर्न नेपाल सरकार प्रतिबद्ध र क्रियाशील रहेको छ । नेपाल सरकारले आफ्नो कर्तव्य र दायित्व पूरा गरिरहेको हुँदा निवेदकको औचित्यहीन निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेतको तर्फबाट लिखित जवाफ पर्न आएको देखिन्छ ।

सर्वप्रथम प्रस्तुत रिट निवेदन नेपालको संविधानको धारा १३३(२)(३) बमोजिम यस अदालतमा दायर भएको र विपक्षीतर्फका सहन्यायाधिवक्ताले निवेदकलाई रिट निवेदन दायर गर्ने हकदैया छैन भनी प्रश्न उठाउनु भएकोले निवेदकलाई प्रस्तुत रिट निवेदन दायर गर्ने हकदैया छ वा छैन भन्ने सन्दर्भमा विचार गर्नुपर्ने देखियो ।

२. रिट निवेदकले नेपालको राजधानी

काठमाडौं उपत्यकामा स्थापना भएका उद्योग, कलकारखाना, गार्मेन्ट र सवारी साधनसमेतबाट निस्कने धुवाँ धुलोले काठमाडौं उपत्यकाबासीको जीवनमा नकारात्मक असर र प्रभाव पारेकोले फोहोरमैलाको स्थायी व्यवस्थापन गरी स्वच्छ वातावरणमा हिँडुल गर्न पाउने र सम्मानपूर्वक जीवन जिउन पाउने मौलिक हक अधिकारको प्रत्याभूति गराई पाउँ भनी नेपालको संविधानको धारा ४६, १३३(२) र (३) अन्तर्गत प्रस्तुत रिट निवेदन पर्न आएको देखिन्छ । नेपालको संविधानको धारा १३३(२) को व्यवस्था हेर्दा सार्वजनिक हक वा सरोकारको कुनै विवाद समावेश भएको कुनैपनि संवैधानिक वा कानूनी प्रश्नको निरूपणका लागि आवश्यक वा उपयुक्त आदेश जारी गरी त्यस्तो हकको प्रचलन गराउने वा विवादको टुङ्गो लगाउने असाधारण अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुन्छ भन्ने व्यवस्था भएको देखिन्छ । प्रस्तुत निवेदनमा निवेदकले काठमाडौंमा स्वच्छ तथा स्वस्थ वातावरण कायम राख्ने उद्देश्य लिई पर्न आएको निवेदनका सन्दर्भमा यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट निवेदक बालकृष्ण न्यौपाने विरुद्ध नेपाल सरकार भएको रिट नं.१८५१ को निवेदनमा राष्ट्रिय सम्पदा सबै नागरिकहरूको साझा सम्पत्ति हो । देशको आर्थिक विकास, वातावरण संरक्षण इत्यादि विभिन्न दृष्टिकोणबाट देशको नागरिकहरूको सार्थक सरोकार रहेको हुन्छ । संविधानको बर्खिलाप हुने कुनै काम कुरा भए गरेको देखिएमा त्यसको विरुद्धमा संविधानको धारा ८८ को उपधारा (२) अन्तर्गत निवेदन दिने अधिकार प्रत्येक नागरिकलाई प्राप्त हुनेछ । प्रस्तुत निवेदनमा वातावरण संरक्षण र पुरातात्विक महत्त्वको स्थानको संरक्षणको प्रस्तुत विषय सार्वजनिक सरोकारको विषय देखिँदा निवेदकलाई हकदैया रहेको नै देखिन आयो भनी ने.का.प.२०५३ अंक १ पृष्ठ ३३ मा व्याख्या भइसकेको छ । रिट निवेदक काठमाडौं उपत्यकामा बसी कानून व्यवसाय

गर्ने एक सचेत नेपाली नागरिक हुन् । काठमाडौंको वातावरण बिग्रँदा निवेदकलाई समेत प्रत्यक्ष असर पर्ने देखिन्छ । प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदकले काठमाडौंको फोहोरमैलालाई दीर्घकालीनरूपले व्यवस्थापन गरी वातावरण स्वच्छ कायम राख्ने सन्दर्भमा निवेदन दिएको देखिँदा प्रस्तुत रिट निवेदनमा उठाइएको विषय सार्वजनिक महत्त्वको देखिएको र निवेदकको विवादको विषयवस्तुसँग सार्थक सम्बन्ध र तात्विक सरोकार रहेको देखियो । वातावरण संरक्षणको विषय निवेदकको सामान्य जिज्ञासा र चासोको विषय मात्र होइन । यसप्रकारको सार्वजनिक विषयमा रिट निवेदन दिन निवेदकलाई हकद्वैया रहे भएको नै देखियो । फोहोरमैलाको व्यवस्थापन र वातावरण संरक्षण कुनै राष्ट्रको सीमा वा परिधिभन्दा परको आवश्यकतासँग सम्बन्धित छ । यस्तो बहुआयामिक साझा सरोकारको विषयलाई हकद्वैया र सरोकारको सीमामा संकुचित राख्नु पनि उचित हुँदैन ।

३. निवेदकले राजधानीका नागरिकहरू धुवाँ, धुलो, फोहोरको दुर्गन्ध र वातावरण प्रदूषणको कारणले हिँडुलुलु गर्न तथा मानव जीवन नै अत्यन्त कष्टकर बन्दै गएकोले वातावरण संरक्षण र फोहोरमैलाको व्यवस्थापन गरी नागरिकको मौलिक हकको सुनिश्चित गरिपाउँ भन्ने महत्त्वपूर्ण र अहम् प्रश्न उठाएको पाइन्छ । बढ्दो सहरीकरण, विभिन्न कारणले काठमाडौंमा भएको जनघनत्व वा नगर वस्तीमा देखिएको वृक्षरोपणमा कमी तथा खुल्ला ठाउँको अभाव, उद्योगधन्दा वा बढ्दो यातायातका साधनले फ्याँक्ने धुवाँ, सडकमा उडाएको धुलो, काठमाडौंमा बनिरहेका अनेकाअनेक भवन र अनियन्त्रित तथा अव्यवस्थित बसोबासको कारणले काठमाडौंको वातावरण दिन प्रतिदिन प्रदूषित र बस्न कष्टकर बन्दै गएको तथ्यलाई नकार्न सकिँदैन । विभिन्न क्षेत्रबाट वातावरण संरक्षण र फोहोरमैलाको व्यवस्थापन गर्ने विकल्पहरूको खोजी भइरहे पनि प्रभावकारी र दीर्घकालीनरूपमा समस्याको

समाधानको उपाय अझै प्राप्त हुन सकेको देखिँदैन । संविधान, ऐन, कानून, नियमावलीमा भएको व्यवस्था तथा प्रतिबद्धताबाट मात्र समस्या समाधान हुने होइन । यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट मात्र वातावरण संरक्षणमा सफलता प्राप्त हुन्छ ।

४. स्वच्छ, स्वस्थ वातावरण मानव जीवनको अभिन्न तथा समग्रताको अंग हो । वातावरण बिग्रन गयो भने यसको प्रत्यक्ष प्रभाव र असर मानव जीवन, वनस्पति तथा पशुपंक्षीमा पर्दछ । मानवको बाँच्ने अधिकारभित्र स्वच्छ स्वस्थ वातावरणको हक पनि अन्तरनिहित रहेको हुँदा बिग्रँदै गएको वातावरण संरक्षणका लागि आज विश्व नै चिन्तित रहेको पाइन्छ ।

५. विभिन्न क्षेत्रबाट निस्केका फोहोरलाई व्यवस्थित रूपमा विसर्जन गरेर त्यसलाई इन्धन वा जैविक मलको रूपमा प्रयोग गर्न सरकारी पक्षबाट कुनै दिगो कार्य प्रारम्भ भएको देखिँदैन । काठमाडौं उपत्यकाको फोहोरमैला नुवाकोट जिल्लाको ओखरपौवा ल्यान्डफिल्डमा लगेर थुपारिएको छ । त्यो थुपारिएको फोहोर कुहिएर, गन्हाएर मानव वस्तीसमेतलाई असर पर्न गएको भन्ने देखिन्छ । काठमाडौंको यस्तो विकराल समस्यालाई स्थायी रूपमा समाधान गर्न अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन योजना बनाई प्रभावकारीरूपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्ने नै देखियो ।

६. विपक्षी नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेतको लिखित जवाफमा राजधानीको वातावरणलाई स्वस्थ, सफा राख्न, फोहोरमैलाको विसर्जन तथा व्यवस्थापनको लागि निजी तथा सरकारी क्षेत्रको साझेदारी पहल हुँदै आएको छ । नागरिकका संविधान तथा कानून प्रदत्त हकाधिकार दिलाउन सरकार प्रयत्नशील रहेको छ भन्ने उल्लेख भएको देखिन्छ । विपक्षीले लिखित जवाफमा रिट निवेदकले निवेदनमा उठाएको तथ्य स्वीकार गरेको देखिन्छ । तर, काठमाडौं उपत्यकाबासीको यो विकराल

समस्यालाई तत्काल समाधान गर्न सरकारले प्रयास र पहल गरेको व्यवहारमा देखिँदैन।

७. स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने अधिकार अर्थात् जीवनको अधिकार (Right to life) लाई आधारभूत मानव अधिकार मानिन्छ। मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र (Universal Declaration of Human Right, 1948) को धारा ३ ले प्रत्येक व्यक्तिलाई जीवन, स्वतन्त्रता र सम्पत्तिको अधिकार प्रदान गरेको छ (Everyone has the right to life, liberty and security of person) भनी तथा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध (International Covenant on Civil and Political Rights, 1966) को धारा ६ ले प्रत्येक व्यक्तिलाई जीवन जिउने हक प्रदान गरेको (Every human being has the inherent right to line..) छ।

८. विश्वका विभिन्न मुलुकहरूमा विकासको नाममा प्राकृतिक सम्पदाहरूको अधिक र अनियन्त्रित दोहनले एकातिर दिगो विकास नै प्रतिकूलरूपले प्रभावित हुने प्रवृत्ति खडा भएको छ भने अर्कातिर भौतिक विकास एवम् औद्योगिक उत्पादनयुक्त वस्तु तथा गतिविधिहरूबाट जल, वायु र भूमि सबै प्रदूषित हुन थालेको तथ्यबाट सचेत भएर विश्वव्यापीरूपमा नै स्वच्छ वातावरणको पक्षमा आवाज उठाउन थालिएको ४ दशकभन्दा बढी भइसकेको छ। संयुक्त राष्ट्र संघको तत्त्वावधानमा जीवन र वातावरणबीचको अन्तरनिर्भरतालाई मध्यनजर राखेर स्टकहोममा सन् १९७२ मा संयुक्त राष्ट्र संघीय मानव वातावरणसम्बन्धी सम्मेलन (United Nations Conference on Human Environment) सम्पन्न भई सम्मेलनबाट विभिन्न २६ वटा सिद्धान्तसहितको स्टकहोम घोषणापत्र (Stockholm Declaration) जारी भएको थियो जुन वातावरण संरक्षणको लागि कोशेढुङ्गा साबित भएको छ। उक्त घोषणापत्रको

सिद्धान्त नं. १ ले सम्मानयुक्त र स्वच्छ जीवन जिउनको लागि आवश्यक उचित वातावरणमा मानिसलाई स्वतन्त्रता, समानता र आधारभूत आवश्यकताहरू सहित जिउन पाउने हक रहन्छ र उसँग वातावरणलाई वर्तमान तथा भावी पिँढीसमेतको लागि संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने पवित्र उत्तरदायित्व पनि रहन्छ (Man has the fundamental right to freedom, equality and adequate condition of life, in an Environment of a quality that permits a life of dignity and well-being, and he bears a solemn responsibility to protect and improve the environment for present and future generations) त्यस्तै संयुक्त राष्ट्र संघको आयोजनामा सन् १९९२ मा सम्पन्न वातावरण र विकाससम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय सम्मेलन (United Nations Conference on Environment and Development) ले पारित गरेको विभिन्न २७ सिद्धान्तसहितको रियो घोषणा पत्र (Rio Declaration) एवम् एजेन्डा २१ (Agenda 21) ले दिगो विकास साथै स्वच्छ वातावरणमा बाँच्ने हकलाई जोड दिएको पाइन्छ। वातावरण संरक्षणको क्षेत्रमा संयुक्त राष्ट्र संघको तत्त्वावधानमा विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरू भएका र अधिकांश महासन्धिको नेपाल पक्ष राष्ट्रसमेत रहेको छ। जसलाई कार्यान्वयन गर्नु राज्यको दायित्व हो।

९. वातावरण र मानव जीवनको पारस्परिक सम्बन्धलाई दृष्टिगत गरेर वर्तमान विश्वमा स्वच्छ वातावरणको हकलाई मानव अधिकारको रूपमा स्वीकार गरेको पाइन्छ भने प्रायः सबै मुलुकहरूले आफ्नो देशको संविधानमा स्वच्छ तथा स्वस्थ वातावरणको हकलाई मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरी वातावरण संरक्षण सम्बन्धमा कानूनी र संस्थागत संयन्त्रको निर्माण गरेको पाइन्छ। हाम्रो देशमा पनि प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्षरूपमा कैयन कानूनमा वातावरण

संरक्षणसम्बन्धी व्यवस्था रहेको पाइन्छ । विशेष कानूनको रूपमा वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ जारी भई ऐनका प्रावधानहरूको कार्यान्वयनको लागि कार्यविधिगत व्यवस्थासहितको वातावरण संरक्षण नियमावली, २०५४ समेत निर्माण भएको पाइन्छ। उक्त ऐनले दफा २(क) वातावरणका सम्बन्धमा “वातावरण भन्नाले प्राकृतिक, सांस्कृतिक र सामाजिक प्रणालीहरू, आर्थिक तथा मानवीय क्रियाकलापहरू र यिनका अवयवहरू तथा ती अवयवहरूको बीचको अन्तरक्रिया तथा अन्तर सम्बन्ध सम्झनु पर्छ” भनी परिभाषित गरेको छ ।

१०. विश्व सांस्कृतिक तथा प्राकृतिक सम्पदा संरक्षणसम्बन्धी महासन्धि, १९७२ तथा जलपंक्षीको बसोबास जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय महत्वका सिमसारसम्बन्धी महासन्धि, १९७१ एवम् जैविक विविधतासम्बन्धी महासन्धि, १९९२ लगायत २० वटाभन्दा बढी वातावरण र जैविक विविधताको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरूलाई नेपालले स्वीकार गरी सकेको स्थितिमा त्यस्ता सन्धिजनित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले व्यवस्था गरेका प्रावधानहरूलाई सम्मान गर्नु (Obligation to Respect), संरक्षण गर्नु (Obligation to Protect) र परिपालना (Obligation to Fulfill) गर्नुपर्ने दायित्व नेपालको पनि रहेको छ । अतःनेपाल सरकार अख्तियार प्राप्त निकायहरूले वातावरण संरक्षणका लागि कानूनसम्मत विधिको अवलम्बन गरी वातावरण क्षय गर्ने उद्योगलाई चेतावनी दिने वा प्रतिबन्ध लगाउन सक्ने भन्ने देखिन आउँदछ ।

११. नेपालको संविधानको प्रस्तावनामा नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक अधिकार, मानव अधिकारको सुनिश्चित गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको पाइन्छ । त्यसैगरी नेपालको संविधानको धारा १६ मा सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हकको व्यवस्था गरिएको छ । धारा १६(१) मा “प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक हुनेछ” भन्ने व्यवस्था

भएको पाइन्छ । सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउनुको अर्थ गुणस्तरीय जीवन बिताउनु हो । यसका लागि स्वच्छ, सफा र प्रदूषणरहित वातावरणको अपरिहार्यता रहन्छ । त्यसैगरी नेपालको संविधानको धारा ३० मा स्वच्छ वातावरणको हकको प्रत्याभूत गरेको पाइन्छ । धारा ३०(१) मा “प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ र स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने हक हुनेछ” भन्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ । राज्य सञ्चालनको मार्ग निर्देशनका रूपमा रहेको राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति तथा दायित्वसम्बन्धी व्यवस्था नेपालको संविधानले गरेको छ । राज्यका नीतिहरूअन्तर्गत धारा ५१(ज)(५) मा नागरिकलाई स्वस्थ बनाउन जनस्वास्थ्यको क्षेत्रमा आवश्यक लगानी अभिवृद्धि गर्ने नीति राज्यले लिएको पाइन्छ ।

१२. फोहोरमैला व्यवस्थापन ऐन, २०६८ को दफा ३ मा फोहोरमैलाको प्रबन्ध गर्ने जिम्मेवारी स्थानीय निकायको हुने भन्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ । त्यस्तै सोही ऐनको दफा ४ को उपदफामा यस ऐनबमोजिम फोहोरमैला व्यवस्थापन गर्ने गराउने दायित्व स्थानीय निकायको हुनेछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ । स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा ९६ मा नगरपालिकाको काम, कर्तव्य र अधिकारअन्तर्गत उपदफा १ को खण्ड (ग) मा नगरपालिकाक्षेत्रमा हुने जल, वायु तथा ध्वनि प्रदूषण नियन्त्रण गरी वातावरण संरक्षण गर्ने कार्यमा सहयोग गर्ने गराउने, नगरपालिका क्षेत्रमा सरसफाइको कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने गराउने, फोहोरमैला सङ्कलन, ढुवानी तथा तह लगाउनेसम्बन्धी कामको सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्ने गराउनेसमेतका कानूनी दायित्व सम्बन्धित नगरपालिकालाई तोकिएको पाइन्छ । उल्लिखित कानूनी व्यवस्थाअनुसार महानगरपालिकाको क्षेत्रमा विभिन्न कारणबाट उत्पादन हुने फोहोरमैलाको व्यवस्थापन गर्ने गराउने कार्य गरी वातावरण संरक्षण गर्ने कानूनी दायित्व महानगरपालिकामा रहेको पाइन्छ ।

१३. वातावरण संरक्षणको लागि वातावरण प्रदूषण गर्ने फोहोरमैलाको उचित व्यवस्थापन गर्नु प्रभावकारी उपाय हो भने सोभन्दा उत्तम उपाय वातावरण प्रदूषित हुने खालका फोहोर नै हुन नदिनु अर्थात् पूर्वसावधानी अपनाउनु हो। वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ को दफा ४ मा प्रदूषणको रोकथाम तथा नियन्त्रणको व्यवस्था भएको पाइन्छ। उक्त दफाको उपदफा (१) मा “कसैले पनि वातावरणमा उल्लेखनीय प्रतिकूल प्रभाव पार्ने गरी वा जनजीवन र जनस्वास्थ्यका लागि खतरा हुन सक्ने किसिमले प्रदूषण सृजना गर्न वा तोकिएको मापदण्डविपरीत कुनै यान्त्रिक साधन, औद्योगिक प्रतिष्ठान वा अन्य ठाउँबाट ध्वनि, ताप, रेडियोधर्मी विकिरण तथा फोहोर मैला निष्काशन गर्न, गराउन हुँदैन” भन्ने व्यवस्थासमेत भएको पाइन्छ। कानूनले तोकिएको फोहोर नगर्ने दायित्वको कार्यान्वयनको लागि सम्बद्ध सबै सचेत भई फोहोरमैलाको उत्पादनमा न्यूनता भएमा वातावरण प्रदूषणमा स्वतः कमी आउने हुन्छ। वातावरण संरक्षणका लागि सजगता देखाएर नेपाल सरकारले वातावरण संरक्षणका लागि विभिन्न कानूनको निर्माण गरेको देखिन्छ। तर, कानून निर्माण गर्दा वातावरण संरक्षण गर्ने राज्यको दायित्व पूरा हुन सक्तैन। त्यसैले कानून निर्माण गर्नु एउटा साधन मात्र हो, नागरिकले स्वच्छ वातावरण प्राप्त गर्नु नै साध्य हो।

१४. राज्यले नागरिकहरूको सम्मानपूर्वक बाँच्ने अवसरको सृजना गर्नुपर्ने देखिन्छ। धुवाँ, धुलो, ध्वनि, फोहोरमैला, प्रदूषित वातावरण र दुर्गन्धित स्थानमा नागरिकले सम्मानपूर्वक बाँच्न सक्ने अवस्था रहँदैन। सम्मानपूर्वक बाँच्न स्वच्छ, सफा पर्यावरणको नितान्त आवश्यक पर्दछ। स्वच्छ र सुन्दर पर्यावरण अन्तरपुस्तामा हस्तान्तरण गर्न वातावरण संरक्षणमा विशेष पहल गर्नुपर्ने देखिन्छ। काठमाडौं उपत्यकामा विभिन्न क्षेत्रबाट उत्पन्न हुने फोहोरमैलालाई जैविक मल बनाउने वा दीर्घकालीन (Long Lasting)

विसर्जन गर्ने उपाय सरकारले खोज्नु पर्ने देखियो। यसबाट नागरिकहरूले सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने, सफा वातावरणमा हिँड्नुले गर्नु पाउने र बस्न पाउने हकसमेत प्रत्याभूत हुन्छ। काठमाडौं उपत्यकामा उत्पादित हुने फोहोरमैलाको उचित व्यवस्थापन भएको नदेखिँदा नागरिकलाई स्वस्थ वातावरणमा हिँड्नुले गर्नु र बस्नका लागि राज्यले उपयुक्त व्यवस्था गर्नुपर्ने नै देखियो।

१५. अतः माथि विवेचित आधार र कारणसमेतबाट काठमाडौं उपत्यकालाई वातावरणीयरूपमा स्वच्छ, स्वस्थ, सफा र सुन्दर बनाई नागरिकहरूलाई स्वच्छ, सफा, वातावरणमा बाँच्न पाउने, बसोबास गर्ने, हिँड्नुले गर्नु र सम्मानपूर्वक जीवन जिउने हकको प्रत्याभूत गर्न सरकारका केन्द्रीय तथा स्थानीय निकाय, प्रहरी, वातावरण संरक्षणको क्षेत्रमा क्रियाशील संस्थाहरू र नागरिकसमेतको समन्वयात्मक प्रयासबाट काठमाडौं उपत्यकामा रहेका घर, पसल, उद्योग, कलकारखानाबाट निस्कने फोहोरमैलाको दीर्घकालीन विसर्जन (Sanitary Landfill Site) को व्यवस्था गर्नु भनी विपक्षीका नाममा परमादेशको आदेश जारी हुने ठहर्छ। यो आदेशको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत विपक्षीलाई दिई दायरीबाट प्रस्तुत रिट निवेदनको लागत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु।

उक्त रायमा सहमत छु।

प्र.न्या. सुशीला कार्की

इजलास अधिकृत: प्रेमप्रसाद न्यौपाने

इति संवत् २०७३ साल चैत्र १७ गते रोज ५ शुभम्।

निर्णय नं. १०११०

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
सम्माननीय प्रधानन्यायाधीश श्री सुशीला कार्की
माननीय न्यायाधीश श्री सपना प्रधान मल्ल
आदेश मिति : २०७४।१।३
०६७-WO-०२८०

विषय: उत्प्रेषण / परमादेश

निवेदक : डोटी जिल्ला दिपायल सिलगढी नगरपालिका
वडा नं. २ बस्ने नरेशमान श्रेष्ठ
विरुद्ध

विपक्षी : डोटी जिल्ला दिपायल सिलगढी नगरपालिका
वडा नं. ५ बस्ने पवित्र आवासीय उच्च मा. वि.
को विद्यालय व्यवस्थापन समितिको अध्यक्ष
विपिन भट्टसमेत

- धेरै पहिलादेखि सार्वजनिक रूपमा सञ्चालन हुँदै आएको विद्यालय र विद्यालयको सम्पत्ति सञ्चालक समितिले निर्णय गर्दैमा निजी कम्पनीमा जाने र सम्पत्ति निजी कम्पनीको हुने भन्ने शिक्षा ऐन एवं शिक्षा नियमावलीको प्रावधानले समेत मिल्ने नदेखिने।

(प्रकरण नं.२४)

निवेदकका तर्फबाट : विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता श्री शम्भु थापा एवं विद्वान् अधिवक्ताहरू डा. चन्द्रकान्त ज्ञवाली, श्री मनोहरलाल श्रेष्ठ, श्री मनिषकुमार श्रेष्ठ, श्री रामेश्वरप्रसाद कोइराला र श्री ताराप्रसाद तिमल्सिना

विपक्षीका तर्फबाट : विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ताद्वय श्री

हरिहर दाहाल र श्री प्रेमबहादुर खड्का एवम् विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री इन्द्रबहादुर अधिकारी, श्री युवराज भण्डारी, श्री राजु कटुवाल र श्री भेषराज पन्त

अवलम्बित नजिर :

सम्बद्ध कानून :

- शिक्षा ऐन, २०२८
- शिक्षा नियमावली, २०५९

आदेश

प्र.न्या.सुशीला कार्की : नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(२) बमोजिम दायर हुन आएको प्रस्तुत निवेदनको संक्षिप्त तथ्य र आदेश यसप्रकार छ:

म निवेदक स्थायी रूपले डोटी जिल्ला दिपायल सिलगढी नगरपालिका वडा नं. २ सिलगढी बजारमा बस्दै आएको साधारण नेपाली नागरिक हुँ। जिल्लामा शिक्षा, स्वास्थ्यसँग सम्बन्धी क्षेत्रमा स्वयंसेवक भई निस्वार्थ सेवा गर्दै र आफूले भ्याएसम्म हरेक किसिमले योगदान पुऱ्याउँदै आइरहेको व्यक्ति हुँ। डोटी जिल्ला दिपायल सिलगढी नगरपालिका वडा नं. ३, छाउनी स्थित स्थानीय पवित्र आवासीय उच्च माध्यमिक विद्यालय आफ्नै स्रोत विभिन्न संघ संस्था, स्थानीय अभिभावक र विदेशी संघ संस्थासमेतको सहयोग र अनुदानमा सञ्चालित विद्यालय, विद्यालयका तत्कालीन प्रिन्सिपल श्री रतन थापाले सिलगढीवासीको सहयोग र पहलमा २०४० सालमा रु.३००० (तीन हजार) रुपैयाँ धरौटी स्वरूप तत्कालीन डोटी जिल्ला पञ्चायतको खातामा जम्मा गरी स्थापना गर्नुभएको हो। स्थापनाकालदेखि हालसम्म उक्त पवित्र आवासीय उच्च माध्यमिक विद्यालय नेपाल सरकार, स्थानीय जिल्ला विकास समिति, नगरपालिका, जिल्ला शिक्षा कार्यालय र स्थानीय सिलगढी निवासी केही व्यक्तिहरूको सहयोग दान

दातव्य र अनुदान प्राप्त गरी सञ्चालन हुँदै आइरहेको स्थिति यथार्थ हो । मिति २०४४।१।१२ गतेसम्ममा तत्कालीन दिपायल नगर पञ्चायत सचिवालयबाट रु.१५,०००।- पन्ध्र हजार, अनुदान प्राप्त गरेको, मिति २०५५।१।१२४ मा जिल्ला शिक्षा कार्यालय डोटीबाट विद्यालयको व्यवस्थापन एवं सुधारको लागि जिल्ला शिक्षा कोषमार्फत रु.५१,०००।- अनुदान स्वरूप प्राप्त गरिएको र माध्यमिक शिक्षा विकास एकाई सानोठिमी भक्तपुरबाट २०५८ सालमा रु.७०,००,०००।- (सत्तरी लाख) बराबरको ५ कोठे विज्ञान प्रयोगशाला भवन निर्मित भएको छ । त्यसरी नै विद्यालयको आफ्नै स्रोतबाट ना २ ख ६४२ नम्बरको सार्वजनिक बस खरिद गरिएको र भारतीय राजदूतावासबाट बा १ क (रातोप्लेट) ४२९९ नम्बरको बस सहयोग स्वरूप प्राप्त भएको छ । त्यसपछि दिपायल सिलगढी नगरपालिकाबाट रु.३०,०००।- (तीस हजार) प्राप्त भई सो रकम विद्यालयको भौतिक पक्ष एवं व्यवस्थापन खर्च भएको देखिन्छ । उक्त विद्यालयका भवनहरू डोटी जिल्ला दिपायल सिलगढी नगरपालिका वडा नं. ३ स्थित विभिन्न कित्ता जग्गाहरूमा निर्माण भएको उक्त जग्गाहरू तथा भवनसमेत विद्यालयको आफ्नै नाम पवित्र आवासीय उच्च माध्यमिक विद्यालयको नाममा दर्ता रहेको अवस्था देखिन्छ । त्यसरी नै मिति २०६१।४।११ गतेका दिन उक्त पवित्र आवासीय उच्च माध्यमिक विद्यालयको तत्कालीन व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष स्व. रामचन्द्र भट्टको अध्यक्षतामा बसेको बैठकले प.आ.उ.मा.वि. को सबै चल अचल सम्पत्ति कुनै पनि व्यक्तिको नाममा नहुने र विद्यालयकै सम्पत्ति हुने भनी निर्णय गरेको अवस्था पनि उक्त विद्यालयको निर्णय पुस्तिकाबाट देखिन्छ । यसप्रकार माथि उल्लिखित व्यक्ति निकायहरूको सहयोगबाहेक अन्य कोही कसैको व्यक्तिगत लागतमा अथवा एक रूपैयाँको सहयोग बिना सञ्चालन भइरहेको उक्त विद्यालय नितान्त सार्वजनिक

जमिन र भवनमा सञ्चालित विद्यालयको रूपमा स्थापित भएको विद्यालय हो जसमा नेपाल सरकारको विभिन्न निकायको तर्फबाट पटकपटक सहयोग र अनुदान प्राप्त भएको अवस्था विद्यमान रहेको छ ।

यस्तो अवस्थामा शिक्षा ऐन, २०२८ र शिक्षा नियमावली, २०५९ मा पछिल्लो पटक संशोधित व्यवस्थाको सन्दर्भमा नेपाल सरकारको तर्फबाट परिपत्रमार्फत निजीस्तरमा क्रियाशील सबै संस्थागत विद्यालयहरूलाई या त गुठीअन्तर्गत अथवा कम्पनीको रूपमा दर्ता गरी सञ्चालन गर्नको लागि आह्वान गरिएबमोजिम उक्त पवित्र आवासीय उच्च माध्यमिक विद्यालयको सन्दर्भमा विभिन्न अभिभावकहरू, सरोकारवाला समाजसेवी, तत्कालीन विद्यालय व्यवस्थापन समिति, विद्यालयका शिक्षक, कर्मचारीसमेतको भेलाले उक्त विद्यालयलाई शैक्षिक गुठीअन्तर्गत शैक्षिक गुठीमा दर्ता गर्ने भनी निर्णय गरिएकोमा त्यस किसिमको भेलाले गरेको निर्णयको बेवास्ता गर्दै तत्कालीन विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष विपक्षी विपिन भट्टका बुबा स्व. रामचन्द्र भट्टले उक्त विद्यालयको नाममा रहेको करोडौंको चल अचल सम्पत्तिलाई निजीकरण गरी हडप्ने र सार्वजनिक सम्पत्तिको व्यापक हानि नोक्सानी र दुरुपयोग गर्ने तथा आफूले व्यक्तिगत लाभ लिने बदनियतका साथ विद्यालय व्यवस्थापन समिति बैठक, साधारण सभा र अभिभावकहरूको कुनै भेला मिटिङबाट प्रस्ताव पारित नै नगरी अन्य विपक्षीहरूसमेतको सल्लाह र मिलोमतोमा मिति २०५९।६।२२ मा श्री गणेश ईश्वरी पवित्र एजुकेसन प्रा.लि.को नामबाट उक्त विद्यालय सञ्चालन गर्ने उद्देश्यले कम्पनी रजिस्ट्रारको कार्यालयमा कम्पनी दर्ता गरेको रहेछ । हाल आएर निज स्व. रामचन्द्र भट्टका छोरा माथि उल्लिखित विपक्षी नं. १ का विपिन भट्टले कम्पनी रजिस्ट्रारको कार्यालयमा गई आफू-१, आफ्नो आमा नन्दकुमारी भट्ट-१ र निजका भाइ सुदिन भट्ट-१ गरी जम्मा ३ जनालाई उक्त

कम्पनीको सेयर धनी देखाई माथि उल्लिखित सबै विपक्षीहरूको मिलोमतोमा उक्त पवित्र आ.उ.मा.वि.को सबै चल अचल सम्पत्तिमाथि अतिक्रमण गरी एकलौटी ढंगले आफ्नो कब्जामा लिने प्रयास गर्दै आइरहेको र हालै मात्र पछिल्लो पटक मिति २०६६।१२।१६ मा सिलगढी स्थित रा.वा.बैंक डोटी शाखामा रहेको उक्त पवित्र आ.उ.मा.वि. को चल्ती हिसाब नम्बर ४५१ को खाताबाट रु. ५०००००।- (पाँच लाख) रकम निकाली हिनामिनासमेत गरिसकेको रहेछ । यस्तो अवस्थामा निजहरूको उल्लिखित क्रियाकलापबाट उक्त सार्वजनिक शिक्षण संस्था पवित्र आ.उ.मा.वि. को चल सम्पत्तिउपर अतिक्रमण भएको र भविष्यमा उक्त विद्यालयको सबै चल अचल सम्पत्तिको अझ बढी हानि नोक्सानी हुने सम्भावना छ ।

पवित्र आवासीय उच्च माध्यमिक विद्यालयको हालसम्मको अवस्थामा कोही लगानीकर्ता र संस्थापक नभएको भन्ने जानकारीबाट र दान दातव्य, अनुदानबाट विगत २६-२७ वर्षदेखि अनवरत रूपले चलेको उक्त संस्थागत विद्यालय विशुद्ध रूपमा सार्वजनिक प्रकृतिको भएको प्रस्ट छ । स्थानीय बासिन्दा र अभिभावक भेलाले गरेको निर्णयको अवज्ञा गर्दै र माथि उल्लिखितमध्येका विपक्षी नं. १ र २ को प्रभावमा परी विपक्षी नं. ३, ४ ले गैरकानूनी रूपबाट शिक्षा ऐन, २०२८ को दफा ४ को उपदफा क बमोजिमको व्यवस्थाको उल्लङ्घन गरी पछिल्लो पटक मिति २०६६।१२।१६ गतेको पत्रमार्फत निज विपक्षी नं. १ अर्थात् विपिन भट्टलाई पवित्र आवासीय उच्च माध्यमिक विद्यालयको लगानीकर्ताको रूपमा स्वीकार्दै विपक्षी नं. १ मा उल्लिखित विपिन भट्टलाई विद्यालय व्यवस्थापन समितिको अध्यक्षमा मनोनयन गर्ने काम गरियो । विगत २६-२७ वर्षदेखि अनवरत रूपले चली संस्थागत रूपबाट गौरवशाली पवित्र आवासीय उच्च माध्यमिक विद्यालय आफ्नै स्रोत साधनबाट चलेको सुदुरपश्चिमकै नमूना विद्यालयमध्ये

पर्दछ र विशुद्ध रूपमा सार्वजनिक प्रकृतिको भएको उक्त विद्यालयलाई माथि विरुद्ध खण्डमा उल्लिखित विपक्षीहरूको बदनियत र भ्रष्ट उद्देश्यले ८ वर्षअगाडि मात्र दर्ता गरेको श्री गणेश ईश्वरी पवित्र एजुकेसन प्रा. लि.मा गाभ्न सर्वप्रथम विद्यालयको सिफारिसको आधारमा भनी माथि उल्लिखित विपक्षी नं. ४ जिल्ला शिक्षा अधिकारी लोकमणी जोशीले श्री पवित्र आवासीय उच्च माध्यमिक विद्यालयको विद्यालय व्यवस्थापन समितिको अध्यक्षमा बेसरोकारवाला कथित श्री पवित्र एजुकेसन प्रा.लि. को सञ्चालक विपक्षी नं. १ विपिन भट्टलाई मिति २०६६।१२।१६ मा मनोनित गर्नका लागि आधार लिएको विद्यालयको सिफारिस नै त्रुटिपूर्ण र गैरकानूनी भएको पाइन्छ । अध्यक्षको मनोनयनका बखतमा उक्त विद्यालय व्यवस्थापन समितिको गठन भएकोसमेत पाइँदैन ।

कागजी रूपबाट कथित पवित्र एजुकेसन प्रा.लि.को जतिसुकै अधिकृत पुँजी भएको उल्लेख भएपनि वास्तविक रूपमा उक्त कम्पनी (विद्यालय) को आफ्नो केही पनि साधन स्रोत छैन भने आफ्नो विद्यालय (कम्पनी) चलाउन शिक्षा विभागबाट अनिवार्य अनुमतिपत्र लिएकोसम्म पाइँदैन र शंकास्पद उक्त कम्पनी (विद्यालय) लाई शिक्षा विभागले समेत स्वीकृति दिएको छैन । यस्तोमा विपक्षी नं. ३ र ४ ले गोप्य रूपबाट श्री पवित्र आवासीय उच्च माध्यमिक विद्यालयलाई कथित पवित्र एजुकेसन प्रा.लि. मा गाभ्ने निर्णय गरेको पाइन्छ । जुनकुरा विपक्षी नं. ४ जिल्ला शिक्षा अधिकारी लोकमणि जोशीले पुनरावेदन अदालत, दिपायलमा प्रत्यर्थीका हैसियतले दिएको लिखित जवाफबाट प्रस्ट हुन्छ । लिखित जवाफको प्रकरण १ मा जिल्ला शिक्षा अधिकारीले वास्तविक कुरा लुकाई "श्री गणेश ईश्वरी पवित्र एजुकेसन प्रा.लि., श्री पवित्र एजुकेसन प्रा.लि. र पवित्र आवासीय उच्च मा.वि. नाम गरिएका विद्यालयहरू एउटै हो वा अलग अलग हुन् भन्ने सम्बन्धमा शिक्षा ऐन, २०२८ (संशोधनसहितको)

दफा ३ बमोजिम संस्थागत विद्यालय कम्पनी वा शैक्षिक गुठीमा दर्ता हुनुपर्ने प्रावधानबमोजिम सिलगढी डोटीमा पूर्वप्राथमिकदेखि उच्च माध्यमिक तहसम्म शिक्षा दिने उद्देश्य राखी मिति २०५९।६।२२ मा श्री गणेश ईश्वरी पवित्र एजुकेसन प्रा.लि.को नामबाट कम्पनी दर्ता भएको र मिति २०६१।४।२२ को कम्पनी रजिस्ट्रारको कार्यालयको पत्रानुसार उक्त कम्पनीको नाम परिवर्तन गरी श्री पवित्र एजुकेसन डोटी प्रा.लि. गरिएको देखिन्छ। उक्त गणेश ईश्वरी एजुकेसन कम्पनी पछि संशोधन भई पवित्र एजुकेसन प्रा.लि. नामको कम्पनीबाट श्री पवित्र आवासीय उच्च मा.वि. सञ्चालन हुँदै आएको बेहोरा अनुरोध छ" यति मात्र नभएको उक्त सार्वजनिक विद्यालयले आफ्नो प्रत्येक आर्थिक वर्षको लेखा परीक्षण इजाजत प्राप्त लेखा परिक्षकबाट गराई जिल्ला शिक्षा कार्यालयमा पेस गरी सोही कार्यालयबाट प्रमाणितसमेत गर्ने गरेका, विद्यालय र जिल्ला शिक्षा कार्यालयमा अभिलेख प्रमाण रहेको पाइन्छ। श्री पवित्र आवासीय उच्च माध्यमिक विद्यालय र पवित्र एजुकेसन प्रा.लि. को प्रत्येक वर्षको अडिट रिपोर्ट र कर तिरेको रकममा एकरूपता नभई धेरै फरक देखिएको छ। विपक्षी नं. ४ जिल्ला शिक्षा अधिकारीले दुवै बेग्लै विद्यालयको अडिट रिपोर्ट भिडाई हेर्दा फरक देखिँदा पनि आफ्नै कार्यालयमा भएको अभिलेख प्रमाणबाट समेत यी विद्यालय छुट्टाछुट्टै हो भन्ने थाहा पाउँदै पनि जबरजस्ती जानीजानी आफ्नो अधिकारको दुरुपयोग गरी शिक्षा ऐन, २०२८ को दफा ४(क) र दफा ३(६) विपरीत कार्य गरेकोले सार्वजनिक सरोकारको विषयान्तर्गतको संस्थागत विद्यालयको अस्तित्व र करोडौंको सम्पत्ति गैरकानूनी रूपबाट विपक्षीहरूले निजीकरण गरी समाप्त गर्ने उद्देश्य राखेको प्रस्ट हुन्छ।

संशोधित शिक्षा ऐन, २०२८ को दफा ३ को उपदफा ६ ले प्रस्ट रूपमा के कस्तो अवस्थामा रहेका संस्थागत विद्यालयहरूलाई कम्पनीअन्तर्गत दर्ता गर्न सकिन्छ भनी प्रस्ट रूपले उल्लेख गरेको अवस्था

छ। उक्त दफामा उल्लेख गरिएअनुसार१ सरकारी वा सार्वजनिक भवनमा सञ्चालन भएको विद्यालय २ सरकारी वा सार्वजनिक जग्गामा भवन बनाई सञ्चालन भएको विद्यालय र ३ कुनै व्यक्ति वा संस्थाले विद्यालयको नाममा भवन वा जग्गा दान, दातव्य दिएकोमा सो भवनमा वा त्यस्तो जग्गामा भवन बनाई सञ्चालन भएको विद्यालयहरूलाई कुनै पनि हालतमा कम्पनीको रूपमा दर्ता गरी सञ्चालन गर्न पाउने छैन भनी प्रस्ट रूपमा उल्लेख गरिएको छ। उल्लिखित व्यवस्थाबाहेकको अवस्थामा रहेका क्रियाशील संस्थागत विद्यालयहरूलाई गुठीअन्तर्गत शैक्षिक गुठीमा दर्ता गर्न सकिने भनी उल्लेख गरिएको छ। संस्थागत सार्वजनिक विद्यालयलाई गैरकानूनी रूपबाट अतिक्रमण गरेकोले यो विषय सार्वजनिक सरोकारको विवादभित्र पर्दछ। सार्वजनिक विवादको विषयमा रिट निवेदन दिने हकदेया म निवेदकलाई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले प्रदान गरेको छ। यसप्रकार सार्वजनिक हक वा सरोकारको विवाद समावेश भएको पवित्र आवासीय उच्च माध्यमिक विद्यालयको सन्दर्भमा माथि उल्लिखित अवस्थाहरू विद्यमान रहेको अवस्था हुँदाहुँदै उल्लिखित विपक्षीहरूले एकआपसमा मिलेमतो गरी मौजुदा ऐन, कानूनको बर्खिलापमा गएर उक्त सार्वजनिक विद्यालयलाई निजी कम्पनीमा गाभ्न र छुट्टाछुट्टै विद्यालयलाई एउटै विद्यालय जनाउन मिति २०६६।१।२६ मा अध्यक्ष मनोनित गर्नका लागि विद्यालयको प्रिन्सिपल विपक्षी नं. २ शिवराज जोशीको हस्ताक्षर भएको विद्यालयको सिफारिस, यसै सिफारिसको आधारमा विपक्षी नं. ३ र ४ ले मिति २०६६।१।२६ गतेको पत्रमार्फत निज विपक्षी नं. १ अर्थात् विपिन भट्टलाई पवित्र आवासीय उच्च माध्यमिक विद्यालयको लगानीकर्ताको रूपमा स्वीकार्दै विपक्षी नं. १ लाई विद्यालय व्यवस्थापन समितिको अध्यक्षमा मनोनयन गरेको निर्णयका साथै विपक्षी नं. ३ र ४ ले श्री पवित्र एजुकेसन प्रा.लि. र पवित्र आवासीय

उच्च मा.वि. नाम गरिएका विद्यालय एउटै हो भनी गरेको निर्णय शिक्षा ऐन, २०२८ को दफा १२(४क) र दफा ३(६) विपरीतको कार्य भएको र यसको अर्को उपचारको व्यवस्था नभएकोले नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा १०७ को उपधारा २ बमोजिम उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी उक्त पवित्र आवासीय उच्च माध्यमिक विद्यालयलाई शैक्षिक गुठीमा दर्ता गर्ने भनी मिति २०६१।४।१४ को अभिभावक भेलाले गरेको निर्णय र जिल्ला शिक्षा कार्यालय डोटीमा दिएको मिति २०६१।४।१४ को निवेदनमाथि तत्काल कारबाही चलाई शिक्षा ऐन, २०२८ को दफा ३ को उपदफा ७ख. बमोजिम शैक्षिक गुठीमा दर्ता गर्नु भनी विपक्षी नं. ३ र ४ लाई र मिति २०६६।१२।१२ को उजुरीमाथि छानबिन गरी कसुरदारमाथि कारबाही चलाउनु भनी विपक्षी नं. ६ लाई परमादेशको आदेशसमेत जारी गरिपाउँ ।

विपक्षीहरूको काम कारबाहीबाट संस्थागत विद्यालयको अपूरणीय क्षति हुने सम्भावना भएकोले यो रिट निवेदनको अन्तिम निर्णय नभएसम्म विद्यालयको चल अचल सम्पत्ति झिक्न, दान दातव्य र हक हस्तान्तरण नगर्न नगराउन, बैंकिङ कारोबार गर्न नपाउने गरी विद्यालयको नाममा रहेको खातासमेत रोक्का गर्न र उक्त विद्यालयको व्यवस्थापन समितिको तर्फबाट कुनै पनि काम कारबाही र निर्णय नगर्न नगराउन विपक्षीहरूको नाममा सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ४१ बमोजिम अन्तरिम आदेशसमेत जारी गरिपाउँ भन्ने रिट निवेदन ।

यसमा के कसो भएको हो, निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो, यो आदेश प्राप्त भएका मितिले बाटाको म्यादबाहेक १५ दिनभित्र लिखित जवाफ पेश गर्न विपक्षीहरूका नाउँमा म्याद सूचना जारी गर्नु साथै अन्तरिम आदेशको माग सम्बन्धमा विचार गर्दा सुविधा सन्तुलनको दृष्टिले तत्काल अन्तरिम आदेश जारी हुने अवस्थाको विद्यमानता देखिएन । कानूनबमोजिम गर्नु भन्ने यस

अदालतबाट भएको आदेश ।

विपक्षी रिट निवेदकको बेहोरा झुठ्ठा बनावटी र कपोलकल्पित हो । विपक्षीलाई अन्याय र मर्का पर्ने कुनै पनि कार्य यस कार्यालयबाट भए गरेको छैन । विपक्षी निवेदकसमेतले यस कार्यालयमा दिएको निवेदनउपर कुनै सुनुवाइ नै नगरेको भनी लगाएको आरोप निराधार छ किनभने जे जुन विषयमा कारबाही गरिपाउँ भनी विपक्षीसमेतले यस कार्यालयमा उजुरी दिएका छन् सोही विषयलाई लिएर पुनरावेदन अदालत दिपायलमा मुद्दा चलिरहेको र सम्मानित अदालतबाट विपक्षीहरूको माग दाबीबमोजिम नै अन्तरिम आदेश जारी भइसकेको तथा विपक्ष स्वयम्ले आफ्नो रिट निवेदनको प्रकरण नं. ४ मा समेत उक्त कुरा स्वीकारी सकेको अवस्थामा निवेदनउपर कारबाही नभएको भनी यस कार्यालयसमेतलाई विपक्षी बनाई दायर गरिएको रिट केवल दुःख दिने दुराशयपूर्ण भावनाले मात्रै दायर भएकोले उक्त रिट खारेजभागी छ ।

विपक्षी रिट निवेदकसमेतले यस कार्यालयमा कारबाही गरिपाउँ भनी दिएको निवेदनमा राष्ट्रिय बैंक डोटीबाट यो यति रकम यो यसले झिकी यसरी हिनामिना गरेको हो भनी उल्लेख नगरी केवल बिपिन भट्टलाई अध्यक्षमा सिफारिस गरेको र विद्यालयलाई कम्पनीमा दर्ता गन्यो भन्नेसम्मका कुराहरू मात्र उल्लेख गर्नुका साथै सोही बेहोरा उल्लेख गरी यस कार्यालयमा उजुरी दर्ता गर्नुपूर्व नै पुनरावेदन अदालत दिपायलमा रिट दायर भइसकेको अवस्थामा न्यायिक निकायबाट भइरहेको काम कारबाहीमा जिल्ला प्रशासनजस्तो अर्ध न्यायिक निकायले हस्तक्षेप गर्नु कानूनी सिद्धान्तविपरीतको कार्य हुन जाने हुँदा विपक्षीले रिट निवेदनमा आफूसमेतले दिएको निवेदनमा कारबाही नभएको भनी लगाएको आरोप बनावटी र झुठ्ठा हो ।

संस्थागत विद्यालयलाई कम्पनी वा शैक्षिक गुठीमा दर्ता गराउनुपर्ने प्रावधानबमोजिम मिति २०५९।६।२२ मा श्री गणेश ईश्वरी पवित्र एजुकेसन

प्रा.लि. को नामबाट कम्पनी रजिस्ट्रारको कार्यालय त्रिपुरेश्वरमा कम्पनी दर्ता गरिएको र सञ्चालकमा श्री रामचन्द्र भट्ट (दिपायल सिलगढी नगरपालिका पुन्ना गाउँ बस्ने) रहनुभएको बेहोरा कम्पनी रजिस्ट्रारको कार्यालयबाट प्रदान गरिएको प्रमाणपत्रमा उल्लेख छ । कम्पनी रजिस्ट्रारको कार्यालय त्रिपुरेश्वरको च.नं. २१०२ मिति २०६१।४।२२ को पत्रबमोजिम उक्त गणेश ईश्वरी पवित्र एजुकेसन प्रा.लि. को नाम परिवर्तन गरी श्री पवित्र एजुकेसन डोटी प्रा.लि. कायम गर्न मिति २०६१।४।२२ को निर्णयानुसार स्वीकृति प्रदान गरेको भन्ने पत्र प्राप्त भएको र प्रमाणपत्रको पछाडिपट्टि कम्पनीको मुख्य उद्देश्यमा प्रबन्धपत्रमा उल्लेख भएअनुसार भन्ने बेहोरा भएको र विद्यालयको प्रबन्धपत्रमा पूर्वप्राथमिकदेखि उच्च माध्यमिक तहसम्मको विद्यालय सञ्चालन गर्ने" उल्लेख गरिएको हुँदा रिट निवेदकले रिटमा श्री पुनरावेदन अदालत दिपायलमा झुट्टो प्रतिवेदन लेखी झुक्याएको भन्ने आरोपको सन्दर्भमा गणेश ईश्वरी पवित्र एजुकेसन प्रा. लि., पवित्र एजुकेसन डोटी प्रा.लि. र पवित्र आ.उ.मा. वि. सम्बन्धमा श्री पुनरावेदन अदालत डोटीबाट च.नं. १४३१ मिति २०६७।३।१५ मा आदेशबमोजिम जवाफसहित कागजात पठाइदिने सम्बन्धमा यस कार्यालयलाई लेखी पठाएको पत्रको सन्दर्भमा यस कार्यालयबाट मिति २०६७।३।२१ च.नं. २६१४ बाट आदेशबमोजिम जवाफसहित कम्पनी रजिस्ट्रारको कार्यालयबाट माथि यसै महलमा उल्लिखित कागज प्रमाणहरू श्री पुनरावेदन अदालतमा प्रस्तुत गरिएको हो । सम्मानित अदालतलाई झुक्याउने गरी कुनै झुट्टा प्रमाण वा प्रतिवेदन दिइएको छैन । उक्त प्रमाणहरू संलग्न छन् ।

मिति २०६६।११।२५ गते च.नं. ६१ र मिति २०६६।११।२६ गते च.नं. ६२ मा श्री पवित्र आवासीय उ.मा.वि. डोटीले अध्यक्ष पदमा शिक्षा ऐन, २०२८ (संशोधनसहित) को दफा १२ को उपदफा ४(क)

बमोजिम मनोनयनका लागि पठाएको पत्रसाथ कम्पनी रजिस्ट्रारको कार्यालय, त्रिपुरेश्वर काठमाडौंको पवित्र एजुकेसन डोटी प्रा.लि. कम्पनीको सेयर लगत अभिलेख गरिएको मिति २०६६।११।११ को प.सं. ०६६।०६७ च.नं. १२१६ को पत्रसाथ नाता प्रमाणितसहितका कागजात प्रमाणसमेत श्री विपिन भट्टको नाम सिफारिस गरी पठाएको र उक्त प्रमाणहरू शिक्षा ऐन, २०२८ (संशोधनसहित) को दफा १२ को उपदफा ४(क) बमोजिम वि.व्य.स. अध्यक्ष मनोनयनका लागि प्रमाणिक आधार भएको र निज विपिन भट्टको दाबी पुग्ने देखिएकोले मिति २०६६।१२।१६ गते दिपायल सिलगढी न.पा. ५ बस्ने श्री विपिन भट्टलाई वि.व्य.स. को अध्यक्ष मनोनयन गरी पठाएको बेहोरा अनुरोध गर्दछु । उक्त आ.उ.मा.वि. संस्थागत विद्यालयको रूपमा कम्पनीमा दर्ता गरी सञ्चालन हुँदै आएकोमा हाल आएर केही अभिभावकहरूले शैक्षिक गुठीमा दर्ता गर्नुपर्ने भनी विवाद खडा गरेकोमा सो विद्यालय कम्पनी वा गुठीमा दर्ता गर्ने सम्बन्धमा स्पष्ट किटान गर्ने कार्य क्षेत्राधिकार यस कार्यालयमा नरहेको हुँदा विद्यालयको वातावरण खल्बलिन नदिन सहमति जुटाउने प्रयास गरी समन्वयको भूमिका निभाएको र प्राप्त प्रमाणहरू र शिक्षा ऐन नियमको परिधिभित्र रही कुनै दबाब वा प्रभावमा नपरी कामकाज गरेको हो । रिट निवेदकले झुट्टा आरोप लगाएको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरी पाउन सम्मानित सर्वोच्च अदालतलाई अनुरोध गर्दछु भन्ने जिल्ला प्रशासन कार्यालय डोटीको लिखित जवाफ ।

डोटी जिल्लाको दिपायल सिलगढी नगरपालिकाअन्तर्गत सिलगढीमा श्री पवित्र आवासीय उच्च माध्यमिक विद्यालय संस्थागत विद्यालयको रूपमा सञ्चालन हुँदै आएको मिति २०६६।७।२४ मा विद्यार्थीहरूबाट विभिन्न माग राखी आन्दोलन गरिएको । तत्कालीन वि.व्य.स. अध्यक्ष रामचन्द्र भट्ट बिरामी अवस्थामा रहनुभएको र शिक्षा ऐनबमोजिम

वि.व्य.स. को पदावधि समाप्त भइसकेको कारण नयाँ वि.व्य.स. गठन गर्न निर्देशन दिएको । शिक्षा ऐन, २०२८ (संशोधनसहित) को दफा १२ को उपदफा ४क बमोजिम संस्थागत विद्यालयको हकमा संस्थापक वा लगानीकर्तामध्येबाट विद्यालयले सिफारिस गरेको व्यक्तिलाई जिल्ला शिक्षा अधिकारीले अध्यक्ष मनोनित गर्ने प्रावधान रहेको र सम्बन्धित विद्यालयबाट च.न. ४३।६६, मिति २०६६।८।१८ को पत्रमा २०६६।८।१७ को भेलाको निर्णयसहित अध्यक्षको लागि श्री मुकुन्दबहादुर रानाको नाम सिफारिस भई आएको । मिति २०६६।८।१८ गते नै दिपायल सिलगढी न.पा. वडा नं. ५ पुन्ना गाउँ बस्ने विपिन भट्टले मिति २०६६।८।१७ मा उक्त विद्यालयमा गैर अभिभावकको भेलाले गरेको निर्णयमा आफ्नो विमति रहेकोले विद्यालयको संस्थापक वा लगानीकर्ताको पहिचान गराई गठन प्रक्रिया अगाडि बढाउन जिल्ला शिक्षा कार्यालयमा निवेदन पेस गर्नुभएको । मिति २०६६।८।२८ गते जिल्ला शिक्षा कार्यालयबाट उक्त विद्यालयलाई संस्थापक वा लगानीकर्ताको विवरण माग गरिएको र सिफारिस गरिएको व्यक्ति संस्थापक वा लगानीकर्ता के हो, भनी सोधनी गर्दा उक्त विद्यालयले च.नं. ४५।०६६ मिति २०६६।८।२९ को पत्रबाट वि.व्य.स. अध्यक्षको लागि सिफारिस गरिएको व्यक्ति संस्थापक वा लगानीकर्ता नभएको र साथै २०६६।८।१७ को भेलाबाट लगानीकर्ता कोही नभएको भन्ने उल्लेख गरी आएको बेहोरा अनुरोध छ ।

यसै विषयमा पुनरावेदन अदालत दिपायलमा पनि निवेदन परेको बेहोरा विपक्षीको निवेदनमा उल्लेख छ, यसबाट विपक्षी पटकपटक पृथक तवरले विवाद सिर्जना गर्ने, निवेदकका नाम छुट्टाछुट्टै भएपनि एकआपसमा मिलोमतो गरी न्यायालयसमक्ष अनावश्यक रूपमा मुद्दा दायर गर्नेतर्फ विपक्षी उद्वत रहेको प्रस्ट छ । ठोस आधारविना कहिले पुनरावेदन अदालतमा त कहिले सर्वोच्च अदालतमा निवेदन

गरी विद्यालयलाई विवादित बनाई शिक्षण संस्थाउपर खेलवाड गर्ने छुट विपक्षीलाई हुन सक्दैन । यसैगरी विपक्षीले वृहत्तर निमित्त नभई आफ्नो स्वार्थबाट प्रेरित भई दायर गर्नु भएको रिट निवेदन भन्ने कुरा पनि छर्लङ्ग भएको छ । तसर्थ आफ्नो स्वार्थ पूर्तिको निमित्त नियतवश दायर भएको विपक्षीको रिट निवेदन खारेजभागी छ ।

विपक्षी निवेदकसमेतको उपस्थिति रहेको मिति २०५९।७।२४ को विद्यालय व्यवस्थापन समिति र अभिभावकहरूको संयुक्त बैठकबाट श्री गणेश इश्वरी पवित्र एजुकेसन प्रा.लि. को नाम परिवर्तन गरी श्री पवित्र एजुकेसन प्रा.लि. कायम गर्ने र सो प्रा.लि. अन्तर्गत पवित्र आवसीय उच्च मा.वि. सञ्चालन गर्ने निर्णय भएको छ । त्यसैगरी मिति २०५९।५।४ को व्यवस्थापन समिति बैठकबाट पवित्र आवासीय उच्च मा.वि.लाई कम्पनीअन्तर्गत दर्ता गर्ने निर्णय भएको छ । त्यसैगरी मिति २०५९।५।४ को व्यवस्थापन समिति बैठकबाट पवित्र आवासीय उच्च मा.वि. लाई कम्पनीअन्तर्गत दर्ता गर्ने निर्णय भएको छ । कम्पनीको नामसमेत तय गरी कम्पनी दर्ताको कारबाही गर्न विद्यालय व्यवस्थापन समितिका तत्कालीन अध्यक्ष स्व. रामचन्द्र भट्टलाई अख्तियारी प्रदान गरिएको छ । उक्त बैठकमा यी निवेदक नरेशमान श्रेष्ठकी एकाघरकी श्रीमती इरा श्रेष्ठसमेत विद्यालय व्यवस्थापन समिति सदस्यका रूपमा उपस्थित भएकी छन् । यसप्रकार विधिपूर्वक २०५९ सालमा विद्यालय कम्पनीअन्तर्गत दर्ता भएको विषयमा विपक्षीसमेत बैठकमा उपस्थित भई सहमत भएको स्थितिलाई लोप गरी लामो समयको अन्तरालपछि अनावश्यक एवं अनुचित विलम्ब गरी प्रस्तुत निवेदन गरेको कानूनसङ्गत छैन, निवेदन खारेज गरी न्याय पाउँ भन्ने जिल्ला शिक्षा कार्यालय डोटीको लिखित जवाफ ।

विपक्षी निवेदकको निवेदन बेहोरा नितान्त बनावटी बेहोरामा आधारित छ । निवेदकको

बेहोरा जस्तो हामीले विद्यालय सञ्चालनमा कुनै अनियमितता गरेका छैनौं अनियमित तवरले विद्यालय सञ्चालन गर्ने भन्ने कुरा सम्भव पनि छैन । प्रचलित ऐन कानूनको परिधि, सम्बन्धित निकायहरूको अनुमति, नियन्त्रण र सुपरिवेक्षणअन्तर्गत सञ्चालन गर्नुपर्ने, तमाम विद्यार्थीहरूको भविष्य निर्माण गर्नुपर्ने, सामाजिक रूपमा विश्वास र प्रतिष्ठा हासिल गर्नुपर्ने शिक्षण संस्थामा अनियमितता र गैरकानूनी कार्य हुने भन्ने कुरा कदापि सम्भव हुन सक्ने विषय होइन । विगत लामो समयदेखि निजी स्रोतमा सञ्चालन हुँदै तमाम विद्यार्थीहरूलाई स्तरीय पठन पाठनको अवसर उपलब्ध गराई जनविश्वास र ख्याती प्राप्त गर्न सफल भएको यस विद्यालयलाई अनावश्यक रूपमा विवादित बनाएर विद्यार्थी र अभिभावकप्रतिको दायित्व बोध नगरी विद्यालय सञ्चालनमा अवरोध सिर्जना गर्ने विपक्षीको प्रयास स्वरूप दायर भएको निवेदन कानूनसम्मत छैन । बनावटी बेहोरामा आधारित कलुषित ध्येयले प्रेरित भई गरिएको प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गर्ने गरी न्याय इन्साफ पाऊँ ।

यसमा विद्यालय व्यवस्थापन समिति र विद्यालयसमेतको तर्फबाट यथार्थ बेहोरा के छ भने श्री पवित्र आवासीय उच्च मा.वि. को स्थापना २०४० सालमा पूर्वप्राथमिक विद्यालयका रूपमा भएको हो । २०४३ सालमा श्री पवित्र इङ्गलिस बोर्डिङ स्कूलले निजी स्रोतमा कक्षा १ सञ्चालन गर्ने स्वीकृति प्राप्त गरी विद्यालय सञ्चालन हुँदै आएकोमा २०४४ सालमा प्रा. वि. तह २ कक्षादेखि ८ कक्षासम्म र २०४७ सालमा ९ कक्षा र १० कक्षासम्म निजी स्तरमा सञ्चालन गर्न विद्यालयले स्वीकृति प्राप्त गरी विद्यालय सञ्चालन हुँदै आएको हो । त्यसैका साथै स्थानीय आवश्यकता र मागसमेतलाई दृष्टिगत गर्दै विद्यालयमा कक्षा ११ र १२ को सञ्चालनका लागि उच्च मा.वि. शिक्षा परिषद्बाट २०५४ सालमा स्वीकृति प्राप्त गरी हाल श्री पवित्र आवासीय उच्च मा.वि. का रूपमा विद्यालय सञ्चालन

भई आएको अवस्था छ । यस पवित्र आवासीय उ.मा. वि. ले आफ्नो स्थापनाकालदेखि हालसम्म स्थानीय स्तरमा अंग्रेजी माध्यमबाट स्तरीय शिक्षा प्रदान गर्दै आएको परिणाम स्वरूप विद्यालयले शैक्षिक प्राज्ञिक एवं भौतिक उपलब्धि हासिल गर्नुका साथै त्यस क्षेत्रमा छुट्टै पहिचान र प्रतिष्ठा आर्जन गर्न सफल भएको विषयसमेत मननीय रहेको बेहोरा निवेदन गर्दछु । नेपालको नितान्त पछाडि परेको भौगोलिक क्षेत्रका रूपमा चिनिने सुदुर पश्चिमाञ्चल क्षेत्रको दुर्गम पहाडी जिल्ला डोटीमा २०४० सालदेखि निजी स्रोतमा अंग्रेजी माध्यमबाट स्तरीय शिक्षाको अवसर उपलब्ध गराउँदै आएको यस शिक्षण संस्थालाई अनावश्यक रूपमा विवादित बनाउने गरी दायर भएको रिट निवेदन कानूनसङ्गत नहुँदा निवेदन खारेज गरी न्याय पाऊँ ।

निजी स्रोतमा सञ्चालन हुँदै आएका संस्थागत विद्यालयहरूलाई कानूनबमोजिम संस्था दर्ता गराई सञ्चालन गर्ने गराउने सरकारी नीतिअनुरूप शिक्षा ऐन, २०२८ को सातौं संशोधन (२०५८।१०।२५) ले त्यस्ता संस्थागत विद्यालयहरू एक वर्षभित्र शैक्षिक गुठी वा कम्पनी कुनअन्तर्गत सञ्चालन गर्ने हो सो विषय यकिन गरी दर्ताका लागि निवेदन दिनुपर्ने व्यवस्था गरेबमोजिम कानूनद्वारा निर्धारित समयावधिभित्रै विद्यालय कम्पनीमा दर्ता गर्ने निर्णय भई सोहीअनुसार विद्यालय सञ्चालन भई आएको हो । कम्पनी रजिस्ट्रारको कार्यालयमा कम्पनी दर्ता गरी पवित्र आवासीय उच्च मा.वि. त्यसैअन्तर्गत सञ्चालन भई आएको अवस्था छ कम्पनी रजिस्ट्रारको कार्यालयबाट प्राप्त दर्ता प्रमाणपत्रसमेत सामेल राखी विद्यालयले स्थानीय जिल्ला शिक्षा कार्यालय डोटीमा समयमै जानकारीसमेत गरी सकेको हो । शिक्षा ऐन, २०२८ (सातौं संशोधन) अनुसार कम्पनी वा गुठी के मा दर्ता गर्ने हो? सोको यकिन गरी निवेदन गर्नुपर्ने कानूनी व्यवस्थाको पूर्ण परिपालना गर्दै विद्यालय प्रा. लि. अन्तर्गत दर्ता गरी कम्पनीअन्तर्गत विद्यालय

सञ्चालन हुँदै आएको छ । यसमा अनियमितता भएको भन्ने कुरा सरासर झुठ्ठा हो ।

विपक्षी निवेदकको रिट निवेदन अस्पष्ट र आधारहीन रहेको छ । विपक्षीले विद्यालयको सञ्चालन विद्यालयको दर्ता, विद्यालय सम्पत्तिको प्रयोग, व्यवस्थापन समितिको चयनसमेत उपर प्रश्न उठाएको देखिन्छ तर ती सबै विषयहरूको निरूपण प्रस्तुत रिटबाट हुन सक्ने अवस्था छैन । विद्यालयको सञ्चालन वा व्यवस्थापन समिति पदाधिकारी चयनको विषयमा विपक्षीको दाबी भए सो कुरा प्रस्ट गर्नुपर्ने हो । त्यसतर्फ छुट्टै कानूनी उपचारको मार्ग अवलम्बन गर्नुपर्ने त्यसतर्फ पहल गरेको पनि देखिँदैन । यदि विद्यालय सम्पत्ति प्रयोगको विषयमा विपक्षीको निवेदन हो भने त्यसतर्फ शिक्षा ऐन र नियमावलीले निजी स्रोतमा सञ्चालित विद्यालयको सम्पत्ति नियमित गर्ने प्रक्रिया त्यसका उपचारसमेत प्रस्ट निर्दिष्ट गरेको छ, त्यसतर्फ पनि निवेदकको कुनै दाबी देखिँदैन, विद्यालयको दर्ताको विषय विद्यालयले यकिन गरी कानूनबमोजिम प्रा.लि. मा दर्ता भई त्यसअन्तर्गत विद्यालय सञ्चालन भई आएको अवस्था प्रस्ट छ, तसर्थ निवेदकको आधारहीन तथ्यहीन निवेदन खारेजभागी छ ।

श्रीपवित्र आवासीय उच्च मा.वि. लेपटकपटक विभिन्न संस्थाहरूबाट आर्थिक सहयोग प्राप्त गरेका कारण उक्त विद्यालय सार्वजनिक विद्यालयका रूपमा रहनुपर्ने भन्ने विपक्षी रिट निवेदकको दाबी देखिन्छ । तर निवेदकले दाबी गरे जस्तो विद्यालयको सञ्चालन सार्वजनिक रूपमा भएको होइन र छैन । निजी स्रोतमा विद्यालय सञ्चालन हुँदै आएको बेहोरा पटकपटक शिक्षा कार्यालयबाट प्राप्त अनुमति पत्रसमेतले प्रस्ट गरेको छ । विद्यालयले आफ्नै स्रोतबाट जमिन आर्जन गरेको, आफ्नै स्रोतमा भवन निर्माण गरेको अवस्थासमेत प्रस्ट छ । विद्यालयले कसैबाट दान दातव्य प्राप्त गरेको भन्ने कुनै अवस्था छैन, जहाँसम्म आर्थिक सहयोग विभिन्न संस्थाबाट भएको भन्ने निवेदन बेहोरा छ,

उक्त आर्थिक सहयोग वा कारण विद्यालयको कानूनी हैसियत निर्धारण वा रूपान्तरण हुने पनि होइन, शिक्षा ऐन र नियमावलीले विद्यालयको आयस्रोत, कोष, लेखा परीक्षणसमेतका बारेमा स्पष्टरूपमा व्यवस्था गरेको हुँदा उक्त सहयोगको विषयलाई अन्यथा अर्थ गर्न कानूनसङ्गत हुन सक्दैन । विपक्षीको रिट खारेज गरिपाउँ भन्ने बहोराको पवित्र आवासीय उच्च मा.वि. व्यवस्थापन समितिको अध्यक्ष विपिन भट्टसमेतको लिखित जवाफ ।

नियमबमोजिम पेसी सूचीमा चढी पेस हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदक तर्फबाट विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता श्री शम्भु थापा एवं विद्वान् अधिवक्ताहरू डा. चन्द्रकान्त ज्ञवाली, श्री मनोहरलाल श्रेष्ठ, श्री मनिषकुमार श्रेष्ठ, श्री रामेश्वरप्रसाद कोइराला र श्री ताराप्रसाद तिमल्सिनाले पवित्र आवासीय उच्च मा.वि. स्थापनाकालदेखि हालसम्म नेपाल सरकार, जि.वि.स., विभिन्न संघ संस्था, स्थानीय अभिभावक र विदेशी संघ संस्थासमेतको सहयोग र अनुदानमा सञ्चालित विद्यालय हो । सडक निर्माण गर्ने कम्पनीको पानी बोक्ने ट्याङ्करले ठक्कर दिई मृत्यु भएका स्थानीय गौतम श्रेष्ठका पिता मनोहर श्रेष्ठले दुर्घटना गराउने शम्भु कन्स्ट्रक्सन कम्पनीसँग सम्झौता गरी सो कम्पनीले मृतकका परिवारलाई प्रदान गर्ने क्षतिपूर्ति तथा भौतिक सामग्री उक्त सार्वजनिक प्रकृतिको विद्यालयको भवन निर्माणमा प्रयोग गर्ने भनी उक्त क्षतिपूर्ति सोही विद्यालयलाई प्रदान गर्ने गरी सम्झौता भई दान गरिएको अवस्था छ । उक्त विद्यालयको स्थापना गर्न व्यक्तिगतरूपमा कोही लगानीकर्ता नभएको र स्थापनाकालदेखि नै दानदातव्य एवं अनुदानबाट चलेको सार्वजनिक प्रकृतिको भएकोले शिक्षा ऐन, २०२८ र शिक्षा नियमावली, २०५९ मा भएको संशोधनबमोजिम उक्त विद्यालयको अभिभावक, विद्यालय व्यवस्थापन समिति र सरोकारवाला समाजसेवीसमेतको भेलाले उक्त विद्यालय शैक्षिक

गुठीमा दर्ता गर्ने निर्णय भएको छ । उक्त निर्णयलाई बेवास्ता गर्दै उक्त विद्यालय व्यवस्थापन समितिका तत्कालीन अध्यक्ष स्व. रामचन्द्र भट्टले विद्यालयको चल अचल सम्पत्तिलाई हडप्ने र व्यक्तिगत लाभ लिने उद्देश्यले मिति २०५९।६।२२ मा श्री गणेश पवित्र एजुकेसन प्रा.लि. को नामबाट उक्त विद्यालय सञ्चालन गर्ने भनी कम्पनी रजिस्ट्रारको कार्यालयमा दर्ता गराई सार्वजनिक विद्यालयलाई निजी कम्पनीमा गाभ्न र छुट्टाछुट्टै विद्यालयलाई एउटै विद्यालय जनाउन मिति २०६६।११।२६ मा विपक्षीको मिलोमतोमा पवित्र आवासीय उच्च मा.वि. को लगानीकर्ता र विद्यालय व्यवस्थापन समितिको अध्यक्षमा विपिन भट्टलाई मनोनयन गरेको निर्णय, विपक्षीहरूले पवित्र एजुकेसन प्रा. लि. र पवित्र आवासीय उच्च मा. वि. नाम गरिएका विद्यालय एकै हो भनी गरेको निर्णयसमेत शिक्षा ऐन, २०२८ को दफा ३(६) र १२(४)(क) समेतको विपरीत भएकाले उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरी पवित्र आवासीय उच्च मा.वि. शिक्षा ऐन, २०२८ को दफा ३(७)(ख) बमोजिम शैक्षिक गुठीमा दर्ता गर्नु भनी परमादेशको आदेशसमेत जारी गरिपाउँ भन्ने बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

विपक्षीतर्फबाट विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ताद्वय श्री हरिहर दाहाल र श्री प्रेमबहादुर खड्का एवम् विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री इन्द्रबहादुर अधिकारी, श्री युवराज भण्डारी, श्री राजु कटुवाल र श्री भेषराज पन्तले पवित्र आवासीय उ.मा.वि., गणेश इक्षरी पवित्र एजुकेसन प्रा.लि.को नामबाट निजी स्रोतमा सञ्चालन भएको विद्यालय हो । शिक्षा ऐनको सातौं संशोधनअनुसार कम्पनीमा दर्ता गरिएको हो । २०४० सालमा स्थापना भएको पवित्र आवासीय उच्च मा. वि. २०४३ सालमा पवित्र इङ्लिस बोर्डिङ हुँदै निजी स्रोतमा सञ्चालन हुँदै आएको विद्यालय हो । उक्त विद्यालय सार्वजनिक नभई निजी स्रोतबाट जमिन आर्जन गरी भवन निर्माण गरेको र २०४९।५।४ को विद्यालय व्यवस्थापन समितिको

बैठकबाट पवित्र उच्च मा.वि. लाई कम्पनीअन्तर्गत दर्ता गर्ने निर्णय भएको छ । २०५९।७।२४ मा व्यवस्थापन समिति र अभिभावकको संयुक्त बैठकबाट गणेश इक्षरी पवित्र एजुकेसनको नाम परिवर्तन गरी पवित्र एजुकेसन प्रा.लि. कायम गर्ने र सो प्रा.लि. अन्तर्गत पवित्र आवासीय उच्च मा.वि. सञ्चालन गर्ने निर्णय भएकोले शैक्षिक गुठीमा दर्ता हुनुपर्ने होइन । त्यसमा पनि विद्यालयलाई कम्पनी वा गुठी कुनमा दर्ता गर्ने भन्ने अधिकार जिल्ला शिक्षा कार्यालयलाई रहँदैन । सो विषयमा निर्णय गर्ने शिक्षा विभागले हो । शिक्षा विभागबाट सो सम्बन्धमा निर्णय भएको छैन । विपक्षीको रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भनी गर्नुभएको बहस सुनियो ।

उपर्युक्तानुसारको बहससमेत सुनी प्रस्तुत रिट निवेदनको मिसिल संलग्न कागजात हेरी निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुने हो वा होइन भन्ने सम्बन्धमा निर्णय दिनु पर्ने देखियो ।

२. यसमा प्रस्तुत रिट निवेदनको मिसिल संलग्न कागजात अवलोकन गर्दा, डोटी जिल्ला दिपायल सिलगढी न.पा. वडा नं. ३ मा रहेको पवित्र आवासीय उच्च मा.वि. स्थापनाकालदेखि हालसम्म नेपाल सरकार, जि.वि.स., विभिन्न संघ संस्था, स्थानीय अभिभावक र विदेशी संघ संस्थासमेतको सहयोग र अनुदानमा सञ्चालित विद्यालय हो । उक्त विद्यालय सिलगढीवासीको सहयोग र पहलमा २०४० सालमा तत्कालीन डोटी जिल्ला पञ्चायतको खातामा रु. तीन हजार धरौटी राखी स्थापना गरिएको हो । उक्त विद्यालयले तत्कालीन दिपायल नगरपञ्चायतबाट रु.१५०००।-, जिल्ला शिक्षा कार्यालय डोटीबाट जिल्ला कोषमार्फत रु.५१,०००।-, दिपायल सिलगढी नगरपालिकाबाट रु.३०,०००।-, माध्यमिक शिक्षा विकास एकाई सानोठिमी भक्तपुरबाट पाँच कोठा भएको विज्ञान प्रयोगशाला भवन निर्माण भई सो विद्यालयको प्रयोगमा रहेको छ । सो विद्यालयको भन्सार छुटमा

खरिद गरेको ना. २ ख ६४२ र भारतीय दूतावासबाट सहयोग स्वरूप प्राप्त भएको बा. १ क ४२९९ नम्बरको बस रहेको छ । मिति २०६१।०४।११ का दिन उक्त विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष स्व. रामचन्द्र भट्टको अध्यक्षतामा बसेको बैठकले उक्त विद्यालयको चल अचल सम्पत्ति कुनै पनि व्यक्तिको नाउँमा नहुने र विद्यालयकै सम्पत्ति हुने भनी निर्णय भएको अवस्था छ । जिल्ला शिक्षा कार्यालय डोटीले २०६६।८।२८ च.नं. ९५८ को पत्रमार्फत विद्यालयको लगानीकर्ता / संस्थापकको विवरण माग गर्दै पवित्र उच्च मा.वि. लाई पत्राचार गरिएबमोजिम उक्त विद्यालयले जवाफ पठाउने क्रममा हालसम्म यस विद्यालयको कोही व्यक्ति पनि लगानीकर्ता एवं संस्थापक नभएको भनी मिति २०६६।८।२९ को पत्रमार्फत लेखी पठाएको सन्दर्भमा उक्त विद्यालय हालसम्म कोही लगानीकर्ता र संस्थापक नभएको र दानदातव्य एवं अनुदानबाट विगत २६-२७ वर्षदेखि अनवरत रूपमा चलेको विशुद्ध सार्वजनिक प्रकृतिको रहेको प्रस्ट छ ।

३. शिक्षा ऐन, २०२८ र शिक्षा नियमावली, २०५९ मा भएको संशोधनबमोजिम उक्त विद्यालयको अभिभावक, विद्यालय व्यवस्थापन समिति र सरोकारवाला समाजसेवी, विद्यालयका शिक्षक, कर्मचारीसमेतको भेलाले उक्त विद्यालय शैक्षिक गुठीमा दर्ता गर्न निर्णय गरेको भएको छ । तर उक्त निर्णयलाई बेवास्ता गर्दै उक्त विद्यालय व्यवस्थापन समितिका तत्कालीन अध्यक्ष स्व. रामचन्द्र भट्टले विद्यालयको करोडौंको चल अचल सम्पत्तिलाई हडप्ने र व्यक्तिगत लाभ लिने उद्देश्यले मिति २०५९।६।२२ मा श्री गणेश पवित्र एजुकेसन प्रा.लि. को नामबाट उक्त विद्यालय सञ्चालन गर्ने उद्देश्यले कम्पनी रजिस्ट्रारको कार्यालयमा कम्पनी दर्ता गरिएको छ । हाल आएर निज रामचन्द्रका छोरा विपक्षी विपिन भट्टले आफू, निजकी आमा नन्दकुमारी र निजको भाइ सुदिन गरी जम्मा तीन जनालाई उक्त कम्पनीको सेयरधनी देखाई पवित्र

आवसीय उच्च मा.वि. को सबै चलअचल सम्पत्ति आफ्नो कब्जामा लिने प्रयास गर्दै आइरहेको छ । पछिल्लो पटक मिति २०६६।१२।१६ मा रा.वा. बैंक डोटी शाखामा रहेको पवित्र आवासीय उच्च मा.वि. को खाताबाट रु.५,००,०००।- रकम निकाली हिनामिना गरेको छ । साथै उक्त विद्यालयको सबै चलअचल सम्पत्ति अझ बढी हिनामिना हुने सम्भावना रहेको छ ।

४. स्थानीय बासिन्दा र अभिभावक भेलाले गरेको उक्त निर्णयको अवज्ञा गर्दै विपक्षी नं. १ र २ को प्रभावमा परी विपक्षी नं. ३ र ४ ले शिक्षा ऐन, २०२८ को व्यवस्थाविपरीत पछिल्लो पटक मिति २०६६।१२।६ को पत्रमार्फत विपक्षी विपिन भट्टलाई उक्त सार्वजनिक विद्यालयको रूपमा रहेको पवित्र आवासीय उच्च मा. वि. को लगानीकर्ताको रूपमा स्वीकार गरिएको छ । निज विपक्षी विपिन भट्टलाई उक्त विद्यालय व्यवस्थापन समितिको गठन नै नभएको अवस्थामा निजका नाता पर्ने विद्यालयका प्रिन्सिपल विपक्षी शिवराज जोशीको हस्ताक्षर भएको झुठ्ठा बेहोराको सिफारिसलाई आधार मानी विद्यालय व्यवस्थापन समितिको अध्यक्ष मनोनयन गरिएको छ । विपक्षी विपिन भट्टको निजी कम्पनी दर्ता भएको आधारमा लगानीकर्ता स्वीकार गरी विद्यालय व्यवस्थापन समितिको अध्यक्षमा मनोनयन गर्ने गरी अधिकारको दुरुपयोग गरी ८ वर्षअघि मात्र दर्ता भएको श्री गणेश ईश्वरी पवित्र एजुकेसन प्रा.लि. मा गाभ्ने गरी विपक्षीहरूले गरेको कार्य त्रुटिपूर्ण र गैरकानूनी छ ।

५. तसर्थ विपक्षीहरूले मिलेमतो गरी प्रचलिन ऐन कानूनको विपरीत विपक्षी जिल्ला शिक्षा कार्यालयले गलत बेहोराको सिफारिसलाई छानबिन नै नगरी उक्त पवित्र आवासीय उच्च मा.वि. लाई विपक्षी विपिन भट्टको निजी कम्पनी भएको स्वीकार गरी विद्यालय व्यवस्थापन समितिको अध्यक्ष मनोनयन गरी पवित्र आवासीय उच्च मा.वि. लाई पवित्र एजुकेसन प्रा.लि. मा गाभ्ने गरी सार्वजनिक विद्यालयलाई निजी

कम्पनीमा गाभन र छुट्टाछुट्टै विद्यालयलाई एउटै विद्यालय जनाउन मिति २०६६।११।२६ मा विपक्षी २ को हस्ताक्षर भएको सिफारिस, सो सिफारिसको आधारमा विपक्षी नं. ३ र ४ ले मिति २०६६।१२।६ को पत्रमार्फत विपक्षी नं. १ लाई उक्त पवित्र आवासीय उच्च मा.वि. को लगानीकर्ताको रूपमा स्वीकार गर्दै निज विपिन भट्टलाई विद्यालय व्यवस्थापन समितिको अध्यक्षमा मनोनयन गरेको निर्णय, विपक्षी नं. ३ र ४ ले पवित्र एजुकेसन प्रा. लि. र पवित्र आवासीय उच्च मा. वि. नाम गरिएका विद्यालय एकै हो भनी गरेको निर्णय शिक्षा ऐन, २०२८ को दफा ३(६) र १२(४) (क) समेतको विपरीत भएकाले उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरी पवित्र आवासीय उच्च मा.वि. लाई उक्त विद्यालयको मिति २०६१।४।४ को अभिभावक भेलाले गरेको निर्णय एवं जिल्ला शिक्षा कार्यालयमा मिति २०६१।४।१४ मा दिएको निवेदनमा कारबाही गरी शिक्षा ऐन, २०२८ को दफा ३(७)(ख) बमोजिम शैक्षिक गुठीमा दर्ता गर्नु भनी विपक्षी नं. ३ र ४ को नाउँमा र मिति २०६६।१२।१२ मा शिक्षा ऐन, २०२८ को दफा १७ बमोजिम विपक्षीहरूलाई कारबाही गरिपाउँ भनी विपक्षी नं. ६ समक्ष दिएको उजुरीमाथि यथाशीघ्र छानबिन गरी कसुरदारमाथि कारबाही गर्नु भनी विपक्षी नं. ६ को नाउँमा परमादेशसमेत जारी गरिपाउँ भनी रिट निवेदनमा दाबी लिएको पाइन्छ ।

६. विपक्षीमध्येका जिल्ला शिक्षा कार्यालय डोटीबाट प्राप्त लिखित जवाफमा उक्त उच्च मा.वि. संस्थागत विद्यालयको रूपमा कम्पनीमा दर्ता गरी सञ्चालन हुँदै आएकोमा हाल केही अभिभावकहरूले शैक्षिक गुठीमा दर्ता गर्नुपर्ने भन्ने विवाद खडा गरेकोले सो विद्यालय कम्पनी वा गुठी केमा दर्ता गर्ने भन्ने सम्बन्धमा कितान गर्ने क्षेत्राधिकार यस कार्यालयलाई नभएको भन्ने जिकिर रहेको देखिन्छ । त्यस्तै विपक्षी विपिन भट्टसमेतको लिखित जवाफमा उक्त विद्यालय निजी स्रोतमा सञ्चालन भएको विद्यालय भई शिक्षा

ऐनको सातौं संशोधनअनुसार शैक्षिक गुठी वा कम्पनी कुनअन्तर्गत सञ्चालन गर्ने हो यकिन गरी दर्ता गर्नुपर्ने व्यवस्थाअनुसार कम्पनीमा दर्ता भएको हो । उक्त विद्यालय सार्वजनिक नभई निजी स्रोतबाट जमिन आर्जन गरी भवन निर्माण गरेको र कसैबाट दान दातव्य प्राप्त गरेको नहुँदा शैक्षिक गुठीमा दर्ता हुनु पर्ने होइन भन्ने जिकिर रहेको पाइन्छ ।

७. उपर्युक्तानुसार तथ्यगत विवरण रहेको प्रस्तुत रिट निवेदनमा पवित्र आवासीय उच्च मा.वि. कस्तो प्रकृतिको विद्यालय हो भन्ने सम्बन्धमा विचार गर्दा रिट निवेदकले पवित्र आवासीय उच्च मा.वि. लाई स्थापनाकालदेखि हालसम्म नेपाल सरकार, स्थानीय निकायहरू, विभिन्न संघसंस्था, स्थानीय अभिभावकहरूको अनुदान, सहयोग र दान दातव्य प्राप्त भएकोले निजी कम्पनीको रूपमा दर्ता हुन नसक्ने भन्ने दाबी लिइएको छ । यस सम्बन्धमा प्रस्तुत रिट निवेदनको मिसिल संलग्न कागजात अवलोकन गर्दा जिल्ला शिक्षा समिति डोटीबाट मिति २०५५।११।८ को निर्णयअनुसार पवित्र उच्च आवासीय विद्यालयलाई जिल्ला शिक्षा कोषबाट रु. ५१ हजार आर्थिक अनुदान प्रदान गरिएको भन्ने मिति २०५५।११।२४ को पत्रबाट देखिएको छ । त्यस्तै शिक्षा मन्त्रालय माध्यमिक शिक्षा विकास परियोजना सानोठिमी भक्तपुरबाट सो विद्यालयको भवन निर्माण गर्न भनी मिति २०५५।१।१९ मा रु.६,१३,५६४।९७, मिति २०५५।१।१।५ मा रु.४,५८,५४८।७८, मिति २०५६।३।२५ मा रु. ६,७१,१९७।९० समेत भुक्तानी भएको मिसिल संलग्न लिखतहरूबाट देखिएको छ । त्यस्तै माध्यमिक शिक्षा विकास परियोजनाबाट मिति २०५४।२।१२ मा उक्त विद्यालयलाई विज्ञान सामाग्रीहरू हस्तान्तरण भएको देखिन्छ । सार्वजनिक प्रकृतिको विद्यालय भएर नै भारतीय राजदूतावासबाट सहयोग स्वरूप बस प्रदान गरिएको देखिन्छ । सोही स्थानमा सडक निर्माण गर्ने शम्भु कन्स्ट्रक्सन कम्पनीको पानी बोक्ने ट्याङ्करले

ठक्कर दिई स्थानीय गौतम श्रेष्ठको मृत्यु भएकोमा मृतकको पिता मनोहर श्रेष्ठले कन्स्ट्रक्सन कम्पनीबाट प्राप्त गर्ने क्षतिपूर्ति तथा भौतिक सामग्री उक्त विद्यालयको भवन निर्माणमा प्रयोग गर्ने गरी विद्यालयलाई दान दिइएको भन्ने कुरा रिट निवेदकतर्फका कानून व्यवसायीहरूले बहसका क्रममा पेस गरेको उक्त निर्माण कम्पनी र मृतकका पिता मनोहर श्रेष्ठबीचमा भएको सम्झौताबाट देखिएको छ ।

८. त्यसैगरी मिति २०६६।८।२८ मा जिल्ला शिक्षा कार्यालय डोटीबाट उक्त पवित्र आवासीय उच्च मा.वि. लाई संस्थापक वा लगानीकर्ताको विवरण माग गरिएकोमा उक्त विद्यालयले च.नं.४५/०६६ मिति २०६६।८।२९ को पत्रबाट विद्यालय व्यवस्थापन समितिको अध्यक्षको रूपमा सिफारिस गरिएको व्यक्ति संस्थापक वा लगानीकर्ता नभएको र २०६६।८।१७ को भेलाबाट लगानीकर्ता कोही पनि नभएको भन्ने पत्राचार भएको भनी विपक्षी जिल्ला शिक्षा कार्यालय डोटीको लिखित जवाफबाट देखिन्छ ।

९. शिक्षा ऐन, २०२८ को दफा ३ को उपदफा (६) मा सरकारी वा सार्वजनिक भवनमा सञ्चालन भएको विद्यालय, सरकारी वा सार्वजनिक जग्गामा भवन बनाई सञ्चालन भएको विद्यालय, कुनै व्यक्ति वा संस्थाले विद्यालयको नाममा भवन वा जग्गा दान दातव्य दिएकोमा सो भवनमा वा त्यस्तो जग्गामा भवन बनाई सञ्चालन भएको विद्यालयलाई कम्पनीको रूपमा सञ्चालन गर्न पाउने गरी अनुमति वा स्वीकृति दिइने छैन भन्ने व्यवस्था रहेको छ ।

१०. शिक्षा ऐन, २०२८ दफा ३(६) मा भएको उक्त व्यवस्थाअनुसार सरकारी वा सार्वजनिक भवनमा सञ्चालन भएका वा सरकारी वा सार्वजनिक जग्गामा भवन बनाई सञ्चालन भएको वा विद्यालयको नाममा कुनै व्यक्ति वा संघ संस्थाले भवन वा जग्गा दान दातव्य दिएको वा त्यस्तो जग्गामा भवन बनाई सञ्चालन भएको विद्यालय सोही ऐनको दफा ३(४)

तथा शिक्षा नियमावली, २०५९ को नियम ८ बमोजिम निजी कम्पनीको रूपमा सञ्चालन गर्न सक्ने देखिँदैन ।

११. पवित्र आवासीय उच्च मा.वि.को स्थापनाकालदेखिको अवस्थालाई उपर्युक्त कानूनी व्यवस्थाको सन्दर्भमा हेर्दा उक्त विद्यालयले सरकारी एवं सार्वजनिक कार्यालय तथा संस्थाहरूबाट अनुदान एवं आर्थिक सहयोग प्राप्त गर्दै स्थापनाकालदेखि नै कुनै व्यक्ति वा संस्थाको अधीनमा नरही स्वतन्त्र रूपमा सञ्चालनमा रहिआएको देखिएकाले उक्त विद्यालय सार्वजनिक प्रकृतिको रहेको भन्ने देखिन आयो ।

१२. विपक्षी विपिन भट्टले कम्पनीको रूपमा दर्ता गरेको श्री गणेश ईश्वरी पवित्र एजुकेसन प्रा. लि. र पवित्र आवासीय उच्च माध्यमिक विद्यालय एउटै वा छुट्टाछुट्टै कानूनी अस्तित्व भएका संस्थाहरू हुन् भन्ने सम्बन्धमा मिसिल संलग्न कागजात अवलोकन गर्दा श्री गणेश ईश्वरी पवित्र एजुकेसन प्रा.लि. भन्ने संस्था कम्पनी रजिस्ट्रारको कार्यालयमा सञ्चालक श्री रामचन्द्र भट्टका नाममा मिति २०५९।६।२२ मा दर्ता भएको देखिन्छ । सो कम्पनीलाई श्री पवित्र एजुकेसन प्रा.लि. नामाकरण गरिदिन भनी रामचन्द्र भट्टले मिति २०५९।७।२५ मा कम्पनी रजिस्ट्रारको कार्यालयमा निवेदन दिएकोमा सो कार्यालयले मिति २०६१।४।२२ को निर्णयअनुसार नाम परिवर्तनको स्वीकृति प्रदान गरेको तथ्य मिसिलबाट देखिन्छ । तर पवित्र आवासीय उच्च मा.वि. सिलगढीवासीको सहयोग र पहलमा २०४० सालमा तत्कालीन डोटी जिल्ला पञ्चायतको खातामा रु.३,०००।- धरौटी राखी स्थापना भई विभिन्न दाताहरूबाट प्राप्त दानदातव्य एवं आर्थिक सहयोगबाट सञ्चालनमा रही आएको सार्वजनिक विद्यालय रहेको भन्ने देखियो । उक्त तथ्यअनुसार उक्त दुई विद्यालयहरू फरकफरक तरिकाले फरकफरक व्यक्तिहरूबाट संस्थापना भएका फरकफरक शैक्षिक संस्थाहरू रहेको देखिन्छ ।

१३. पुनरावेदन अदालत दिपायलमा यसै

विषयमा परेको रिट नं. ८ को निषेधाज्ञा परमादेश मुद्दाको मिसिलको अवलोकन गर्दा उक्त श्री गणेश ईश्वरी पवित्र एजुकेसन प्रा.लि., पवित्र एजुकेसन डोटी प्रा.लि र पवित्र आवासीय मा.वि. नाम गरिएका विद्यालयहरू एउटै हो वा अलग अलग हुन् सोको जवाफ पठाउने भनी भएको आदेशानुसार प्राप्त भएको जिल्ला शिक्षा कार्यालय डोटीको मिति २०६६।३।२१ को पत्रमा शिक्षा ऐन, २०२८ को दफा ३ बमोजिम संस्थागत विद्यालय कम्पनीमा वा शैक्षिक गुठीमा दर्ता हुनुपर्ने प्रावधानबमोजिम मिति २०५९।६।२२ मा श्री गणेश ईश्वरी पवित्र एजुकेसन प्रा.लि. को नामबाट कम्पनी दर्ता भएको, उक्त कम्पनीको नाम संशोधन भई पवित्र एजुकेसन प्रा.लि. नाम रहेको भन्ने देखिन्छ । पवित्र एजुकेसन प्रा.लि. अन्तर्गत पवित्र आवासीय उच्च मा.वि. सञ्चालन हुँदै आएको भन्ने उल्लेख भएको देखिए पनि सार्वजनिक प्रकृतिको उक्त पवित्र आवासीय उच्च मा.वि. निजी प्रकृतिको पवित्र एजुकेसन प्रा.लि. सँग कहिले, कसरी र कुन कानूनबमोजिम गाभिन गएको भन्ने खुलाउन सकेको देखिँदैन । सोही पत्रमा शिक्षा नियमावली, २०५९ को नियम ८ बमोजिम पवित्र आवासीय उच्च मा.वि. कम्पनीको रूपमा दर्ता गर्ने सम्बन्धमा शिक्षा विभागबाट कुनै जानकारी प्राप्त नभएको भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ ।

१४. पवित्र आवासीय उच्च मा.वि. ले प्रत्येक वर्षको लेखा परीक्षणको लागि इजाजत प्राप्त लेखा परीक्षक रामकृष्ण पन्थीबाट लेखा परीक्षण गराई जिल्ला शिक्षा कार्यालयमा प्रतिवेदन पेस गरी सो कार्यालयबाट प्रमाणितसमेत गरिएको भन्ने देखिएको छ । तर श्री पवित्र एजुकेसन प्रा. लि. ले छुट्टै लेखा परीक्षक चेताराज ओझाबाट हरेक वर्षको लेखा परीक्षण गराई सोही प्रा.लि. को नामबाट एकै मितिमा आर्थिक वर्ष २०६१/०६२ देखि २०६५/०६६ सम्मको आयकर अलगगै चुक्ता गरेको तथ्य च.नं. ४१८० मिति २०६६।१२।३१ को आन्तरिक लेखा परीक्षण कार्यालय धनगढी कैलालीको

पत्रबाट देखिन्छ । दुवै संस्थाको उक्त लेखा परीक्षणको प्रतिवेदन हेर्दा दुवै संस्थाको फरक फरक आय र व्यय रहेको देखिन आउँछ । उक्त फरक फरक लेखा परीक्षण प्रतिवेदनसमेतको आधारमा समेत पवित्र आवासीय उच्च मा.वि. र पवित्र एजुकेसन प्रा.लि. एउटै रहेको भन्ने मिल्ने अवस्था छैन ।

१५. त्यसका अतिरिक्त उक्त विद्यालयको सम्बन्धमा जिल्ला शिक्षा कार्यालय डोटीका विद्यालय निरीक्षक खिमबहादुर भुजेलले उक्त विद्यालय कम्पनी वा शैक्षिक गुठीमध्ये कुनमा जान सक्ने हो भन्ने सम्बन्धमा उक्त विद्यालयको सम्पत्तिको अवस्था सम्बन्धमा निरीक्षण र जाँचबुझ गरी जिल्ला शिक्षा कार्यालयमा मिति २०६१।६।१४ मा बुझाएको प्रतिवेदनमा उक्त विद्यालयको भवन निर्माण विद्यालयको आफ्नो निजी स्रोतबाट मात्र बनेको नभई विभिन्न संघसंस्था एवम् व्यक्तिहरूको सहयोगबाट बनेको माध्यमिक शिक्षा विकास सानोठिमी भक्तपुरबाट विद्यालयको कक्षा ११ र १२ का केही कक्षा तथा कम्प्युटर भवन निर्माण भएको, भारतीय दूतावासबाट बस प्राप्त भएको, सो विद्यालयलाई दिपायल सिलगढी न.पा. बाट रु. ३० हजार र शिक्षा समिति बाट रु. ५१ हजार अनुदान प्रदान भएको २०४०।४१ देखि विद्यालयको आफ्नै स्रोत विभिन्न संघसंस्था वा व्यक्तिबाट विभिन्न सहयोग प्राप्त गरी विद्यालय सञ्चालन भएको भन्ने विवरण उल्लेख गरी उक्त विद्यालय शिक्षा नियमावली, २०५९ को नियम ११ बमोजिम शैक्षिक गुठीको रूपमा सञ्चालन हुन उपयुक्त देखिएको भनी प्रतिवेदन दिएको देखिन्छ ।

१६. मिसिल संलग्न उपर्युक्त तथ्यगत अवस्थालाई अवलोकन गर्दा गणेश ईश्वरी पवित्र एजुकेसन प्रा.लि. को नाम परिवर्तन गरी श्री पवित्र एजुकेसन प्रा.लि. नामाकरण गरिएको संस्था अलगगै कानूनी पहिचान, अस्तित्व र हैसियत भएको स्वायत्त संस्था रहेको भन्ने देखिन आयो । पवित्र आवासीय

उच्च माध्यमिक विद्यालय सरकारी अनुदान र विभिन्न संघ संस्थाहरूबाट सहयोग प्राप्त गर्दै स्थापनाकालदेखि नै कुनै व्यक्ति वा संस्थाको अधीनमा नरही स्वतन्त्र रूपमा सञ्चालनमा रहिआएको सर्वजनिक प्रकृतिको विद्यालयको रूपमा रहेको तथ्य पुष्टि हुन आयो। तसर्थ विपक्षी विपिन भट्टले निजी कम्पनीको रूपमा दर्ता गरेको पवित्र एजुकेशन प्रा. लि. र पवित्र आवासीय उच्च माध्यमिक विद्यालय फरकफरक कानूनी अस्तित्व एवं हैसियत भएका छुट्टाछुट्टै संस्थाहरू रहेको तथ्य पुष्टि हुन आयो।

१७. अब पवित्र आवासीय उच्च मा.वि. लाई निजी कम्पनीका रूपमा दर्ता भएको छुट्टै संस्थाअन्तर्गत सञ्चालन गर्न मिल्ने हो वा होइन भन्ने सम्बन्धमा विचार गर्दा पवित्र आवासीय उच्च मा.वि. को स्थापना कालदेखिको अवस्थालाई हेर्दा उक्त विद्यालयले सरकारी एवं सार्वजनिक कार्यालय तथा संस्थाहरूबाट अनुदान एवं आर्थिक सहयोग प्राप्त गर्दै स्थापनाकालदेखि नै कुनै व्यक्ति वा संस्थाको अधीनमा नरही स्वतन्त्र रूपमा सञ्चालनमा रहिआएको देखिएकाले उक्त विद्यालय सार्वजनिक प्रकृतिको रहेको भनी माथि विवेचना भइसकेको छ। उक्त तथ्यलाई विपक्षीहरूको लिखित जवाफमा अन्यथा भनी उल्लेख गर्न सकेको देखिँदैन।

१८. प्रस्तुत सन्दर्भमा कानूनी व्यवस्थाको अवलोकन गर्नु उपयुक्त देखिन्छ। शिक्षा ऐन, २०२८ को दफा ३ को उपदफा (६) मा भएको व्यवस्था हेर्दा देहायका विद्यालयलाई कम्पनीको रूपमा सञ्चालन गर्न पाउने गरी अनुमति वा स्वीकृति दिइने छैन भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ।

- (१) सरकारी वा सार्वजनिक भवनमा सञ्चालन भएको विद्यालय,
- (२) सरकारी वा सार्वजनिक जग्गामा भवन बनाई सञ्चालन भएको विद्यालय,
- (३) कुनै व्यक्ति वा संस्थाले विद्यालयको नाममा

भवन वा जग्गा दान दातव्य दिएकोमा सो भवनमा वा त्यस्तो जग्गामा भवन बनाई सञ्चालन भएको विद्यालय।

१९. ऐनको दफा ३(६) मा भएको उक्त व्यवस्थाअनुसार सरकारी वा सार्वजनिक भवनमा सञ्चालन भएका वा सरकारी वा सार्वजनिक जग्गामा भवन बनाई सञ्चालन भएको वा विद्यालयको नाममा कुनै व्यक्ति वा संघ संस्थाले भवन वा जग्गा दान दातव्य दिएको वा त्यस्तो जग्गामा भवन बनाई सञ्चालन भएको विद्यालय सोही ऐनको दफा ३(४) तथा शिक्षा नियमावली, २०५९ को नियम ८ बमोजिम कम्पनीको रूपमा सञ्चालन हुन नसक्ने भन्ने कुरामा विवाद छैन।

२०. त्यस्तै शिक्षा नियमावली, २०५९ को नियम ८ को उपनियम (१) र (२) को व्यवस्था हेर्दा शिक्षा ऐन, २०२८ प्रारम्भ हुँदाका बखत संस्थागत विद्यालयको रूपमा सञ्चालन भइरहेको विद्यालयले ऐनले तोकेको म्यादभित्र सो विद्यालय कम्पनीमा सञ्चालन गर्ने भए कम्पनीमा दर्ता भएको प्रमाणपत्र र शैक्षिक गुठीको रूपमा सञ्चालन गर्ने भए तत्सम्बन्धी विधान दर्ता गरी शिक्षा विभागको महानिर्देशकसमक्ष निवेदन दिनुपर्ने र महानिर्देशकले प्राप्त कागजात जाँचबुझ गरी निवेदकलाई कम्पनी वा शैक्षिक गुठीको रूपमा विद्यालय सञ्चालन गर्न स्वीकृत दिनेछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ। तर निवेदकले दाबी गरेको विद्यालयलाई शिक्षा विभागका महानिर्देशकबाट कम्पनीको रूपमा दर्ता गरिएको कुरा मिसिलमा देखिँदैन। त्यसरी दर्ता स्वीकृति प्रदान भएको भन्ने लिखित जवाफमा समेत उल्लेख भएको देखिँदैन।

२१. त्यसैगरी शिक्षा ऐन, २०२८ को दफा ३ को उपदफा (४) बमोजिम संवत् २०५८ साल माघ २५ गतेभन्दा अघि संस्थागत विद्यालयको रूपमा सञ्चालन भई आएका तर कम्पनी वा शैक्षिक गुठीअन्तर्गत दर्ता नभएका वा त्यसरी दर्ता गर्न निवेदन नदिएका

विद्यालयले त्यस्तो विद्यालय कम्पनी वा शैक्षिक गुठी कुनअन्तर्गत सञ्चालन गर्ने हो सो सम्बन्धमा तोकिएको विवरण खुलाई यो उपदफा प्रारम्भ भएको मितिले एक वर्षभित्र तोकिएको अधिकारीसमक्ष निवेदन दिनुपर्ने व्यवस्था भएकोमा सो व्यवस्थाबमोजिम पवित्र आवासीय उच्च मा.वि. कम्पनीको रूपमा दर्ता भई सञ्चालन भएको भन्ने कर्हिँकतैबाट देखिएको छैन ।

२२. वस्तुतः छुट्टै कानूनी हैसियत प्राप्त गरेको कम्पनीअन्तर्गत रहने गरी विद्यालय सञ्चालन हुन सक्ने अवस्था शिक्षा ऐन तथा नियमावलीले व्यवस्था गरेको नभई २०५८ साल माघ २५ गतेभन्दा अघि संस्थागत विद्यालयको रूपमा सञ्चालन भई आएका विद्यालयले आफूलाई कम्पनीको रूपमा सञ्चालन गर्ने वा शैक्षिक गुठीको रूपमा सञ्चालन गर्ने भन्नेसम्म व्यवस्था भएको देखिन्छ । अलगै नामबाट स्थापना भएका कम्पनीले त्यस्तो विद्यालय सञ्चालन गर्न पाउने गरी उक्त व्यवस्थाले छुट दिएको देखिँदैन । विपक्षी विपिन भट्टको निजी कम्पनीले उक्त सार्वजनिक प्रकृतिको पवित्र आवासीय उच्च मा. वि. लाई आफ्नो निजी कम्पनीअन्तर्गत सञ्चालन गरेको काम कारबाही शिक्षा ऐन एवं नियमावलीको आधारमा त्रुटिपूर्ण रहेको देखिन आयो ।

२३. मूलतः कम्पनी रजिस्ट्रारको कार्यालयबाट पनि विपक्षी विपिन भट्टको श्री गणेश इश्वरी पवित्र एजुकेसन प्रा.लि. भन्ने संस्थाको नाम परिवर्तन गरी श्री पवित्र एजुकेसन प्रा.लि. नामाकरण गरिएकोसम्म अवस्था हो । स्वतन्त्र रूपमा स्थापित भएको उक्त उच्च मा.वि. उपर हक स्थापित भएको होइन । वैधानिक रूपमा विद्यालय व्यवस्थापन समिति गठन नगरी विद्यालय व्यवस्थापन समितिको निर्णय भनी विपक्षी विपिन भट्टले पवित्र आवासीय उच्च मा.वि. को नाममा रहेका कि.नं. ५३१, ५४२, ५३४ र ५३९ को जग्गा र सो जग्गामा बनेको घरसमेतलाई पवित्र एजुकेसन डोटी प्रा.लि.का नाममा नामसारी

गरिदिन भनी मालपोत कार्यालय डोटीलाई मिति २०६८।१२।६ मा पत्राचार गरेको देखिएको छ । यसबाट पनि सार्वजनिक प्रकृतिको रूपमा रहेको शैक्षिक संस्थाको सम्पत्ति दुरुपयोग एवम् हिनामिना गर्ने बदनियत रहेको देखिन आउँछ ।

२४. उपर्युक्त तथ्य, कानूनी व्यवस्था एवं विवेचनासमेतको आधारमा विचार गर्दा विपक्षी विपिन भट्टले आफ्नो निजी कम्पनीको नाउँमा जग्गा नामसारी गरिपाउँ भनी मालपोत कार्यालय डोटीमा गरेको पत्राचारबाट सार्वजनिक विद्यालयको सम्पत्ति खाने बदनियत रहेको पुष्टि भएको छ । छुट्टै कम्पनी स्थापना गरी सो कम्पनीको नाउँमा सार्वजनिक विद्यालयको नाउँसँग मिल्ने गरी गलत नियतले कम्पनीको नाउँ संशोधन गरेको देखिएको छ । सार्वजनिक प्रकृतिको विद्यालयको नाउँसँग मिल्ने गरी कम्पनीको नाउँ संशोधन गरेपछि पवित्र आवासीय उच्च मा. वि. लाई सो कम्पनीमा लम्ने सञ्चालक समितिबाट गैरकानूनी रूपमा निर्णय गरेको देखिएको छ । धेरै पहिलादेखि सार्वजनिक रूपमा सञ्चालन हुँदै आएको विद्यालय र विद्यालयको सम्पत्ति सञ्चालक समितिले निर्णय गर्दैमा निजी कम्पनीमा जाने र सम्पत्ति निजी कम्पनीको हुने भन्ने शिक्षा ऐन एवं शिक्षा नियमावलीको उल्लिखित प्रावधानले समेत मिल्ने देखिँदैन । विपक्षीहरूबाट सार्वजनिक प्रकृतिको विद्यालय र विद्यालयको सम्पत्तिलाई घुमाउरो पाराले निजी बनाउने प्रपञ्च गरेको देखिन्छ । विपक्षीले दर्ता गरेको कम्पनी छुट्टै भएको र सो कम्पनी दर्ता गर्दा पवित्र आवासीय उच्च मा. वि. को सम्पत्ति सो निजी कम्पनीमा रहने वा गाभिने भन्ने कुनै उल्लेख भएको देखिँदैन । सार्वजनिक प्रकृतिको पवित्र आवासीय उच्च मा. वि. मा विपक्षी विपिन भट्टको तर्फबाट कुनै निजी लगानी भएको प्रमाण निजले दिन सकेको छैन । सार्वजनिक प्रकृतिको विद्यालय सदैव सार्वजनिक रूपमै रहने र कुनै प्रक्रियाबाट निजी बनाउन नमिल्ने देखिएकोले यस सम्बन्धमा भएगरिएका सम्पूर्ण काम

कारबाही र प्रक्रिया गैरकानूनी र त्रुटिपूर्ण रहेको देखिन आयो ।

२५. अतः निवेदन माग अनुसार विपक्षीहरूले मिलेमतो गरी प्रचलिन ऐन कानूनको विपरीत विपक्षी जिल्ला शिक्षा कार्यालयले गलत बेहोराको सिफारिसलाई छानबिन नै नगरी पवित्र आवासीय उच्च मा.वि. लाई विपक्षी विपिन भट्टको निजी कम्पनी भएको स्वीकार गरी विद्यालय व्यवस्थापन समितिको अध्यक्ष मनोनयन गरी पवित्र आवासीय उच्च मा.वि. लाई पवित्र एजुकेसन प्रा.लि. मा गाभ्ने गरी सार्वजनिक प्रकृतिको विद्यालयलाई निजी कम्पनीमा गाभ्न र छुट्टाछुट्टै विद्यालयलाई एउटै विद्यालय जनाउन मिति २०६६।११।२६ मा पवित्र आवासीय उच्च मा. वि. को प्रिन्सिपल विपक्षी शिवराज जोशीको हस्ताक्षर भएको सिफारिस, सो सिफारिसको आधारमा विपक्षीहरू जिल्ला शिक्षा कार्यालय डोटी र जिल्ला शिक्षा अधिकारी लोकमणी जोशीले मिति २०६६।१२।६ को पत्रमार्फत विपक्षी विपिन भट्टलाई उक्त पवित्र आवासीय उच्च मा.वि. को लगानीकर्ताको रूपमा स्वीकार गर्दै विद्यालय व्यवस्थापन समितिको अध्यक्षमा मनोनयन गरेको निर्णय, विपक्षीहरू जिल्ला शिक्षा कार्यालय डोटी र जिल्ला शिक्षा अधिकारी लोकमणी जोशीले पवित्र एजुकेसन प्रा. लि. र पवित्र आवासीय उच्च मा. वि. नाम गरिएका विद्यालय एकै हो भनी गरेको निर्णय कानूनविपरीत भएकाले उक्त निर्णयहरू, काम कारबाही एवं पत्राचारहरू उत्प्रेषणको आदेशले बदर हुने ठहर्छ ।

२६. अब पवित्र आवासीय उच्च मा.वि. सार्वजनिक प्रकृतिको विद्यालयलाई निजी कम्पनीको हो भनी दूषित एवं गैरकानूनी ढंगले सञ्चालन गरी सार्वजनिक विद्यालयको सम्पत्ति / आम्दानी व्यक्तिगत लाभको लागि प्रयोग भइरहेको र यस सम्बन्धमा निवेदकसमेतले विपक्षी जिल्ला प्रशासन कार्यालय डोटीमा कारबाहीको लागि उजुरी निवेदन दिएको भन्ने देखिँदा सार्वजनिक प्रकृतिको पवित्र आवासीय

उच्च मा.वि. को सम्पत्ति संरक्षण गर्नुपर्ने र सो सम्पत्ति विद्यालयको हितमा प्रयोग हुन वाञ्छनीय देखिएकोले देहायबमोजिमको व्यवस्था गर्नु भनी विपक्षीहरूका नाममा परमादेशसमेत जारी हुने ठहर्छ ।

- (१) पवित्र आवासीय उच्च मा.वि. को हाल अस्तित्वमा रहेको विद्यालय व्यवस्थापन समिति गैरकानूनी देखिँदा तत्काल विघटन गरी शिक्षा ऐन, २०२८ र शिक्षा नियमावली, २०५९ बमोजिम नयाँ विद्यालय व्यवस्थापन समिति गठन गर्ने प्रक्रिया विपक्षी जिल्ला शिक्षा कार्यालय डोटीले अविलम्ब प्रारम्भ गर्नु ।
- (२) पवित्र आवासीय उच्च मा.वि. सार्वजनिक शैक्षिक गुठीअन्तर्गत दर्ता एवम् सञ्चालन हुनुपर्ने प्रकृति र अवस्थाको विद्यालय देखिएकोले तत्काल सार्वजनिक शैक्षिक गुठीको रूपमा विधान तयार गरी गराई सार्वजनिक शैक्षिक गुठीको रूपमा दर्ता एवम् सञ्चालन गर्न विपक्षी जिल्ला शिक्षा कार्यालय डोटीले शिक्षा ऐन, २०२८ र नियमावली, २०५९ बमोजिम आवश्यक कार्य अविलम्ब प्रारम्भ गर्नु ।
- (३) सार्वजनिक प्रकृतिको विद्यालयलाई निजी कम्पनी भनी सञ्चालन गरी लामो अवधिसम्म सार्वजनिक विद्यालयको सम्पत्ति गैरकानूनी रूपमा व्यक्तिगत लाभको लागि उपभोग गरी पवित्र आवासीय उच्च मा.वि.को चल अचल सम्पत्तिको व्यक्तिगत प्रयोग भएको विद्यालयको खाताबाट रु. ५ लाख रकम निकाली हिनामिना गरेको भनी निवेदनमा उल्लेख भएकोसमेत देखिँदा विपक्षी विपिन भट्टले सार्वजनिक प्रकृतिको विद्यालयलाई निजी कम्पनीको भनी सञ्चालक समितिको अध्यक्ष भई Take Over गरेको मितिदेखि

अब गठन हुने नयाँ विद्यालय व्यवस्थापन समिति गठन नभएसम्मको अवधिसम्मको पवित्र आवासीय उच्च मा. वि. को चल अचल सम्पत्ति, बैंक ब्यालेन्स, आय व्ययको हिसाब अभिलेख हेरी विद्यालयको सञ्चालनमा भएको वास्तविक खर्च कटाई सार्वजनिक विद्यालयको चल अचल सम्पत्ति सवारी साधन र आम्दानीबाट गैरकानूनी लाभ लिने व्यक्तिहरूबाट विद्यालयलाई फिर्ता दिलाई दिने प्रयोजनको लागि विपक्षी जिल्ला प्रशासन कार्यालय डोटीका प्रमुख जिल्ला अधिकारी र विपक्षी जिल्ला शिक्षा कार्यालय डोटीका जिल्ला शिक्षा अधिकारीले यस सम्बन्धमा तत्काल कारबाही प्रारम्भ गर्नु।

- (४) शिक्षा ऐन, २०२८ को दफा ३ एवम् शिक्षा नियमावली, २०५९ को नियम ८ मा शैक्षिक गुठीअन्तर्गत विद्यालय सञ्चालन गर्न सकिने र त्यसको विधान दर्ता गर्नुपर्ने भन्ने व्यवस्था भएपनि पवित्र आवासीय उच्च मा.वि. जस्तो सार्वजनिक प्रकृतिको शैक्षिक गुठीको व्यवस्थापन कसरी गरिने, के कस्तो व्यक्ति सञ्चालक समितिमा हुने, निजहरूको अधिकार र कर्तव्य के हुने भन्ने सम्बन्धमा सम्बन्धित ऐन र नियमावलीमा केही व्यवस्था भएको नदेखिएकाले त्यस्ता प्रकारका सार्वजनिक शैक्षिक गुठीअन्तर्गत सञ्चालन हुने शैक्षिक संस्थाको सम्पत्तिको संरक्षण एवम् प्रभावकारी व्यवस्थापनका लागि विद्यालयलाई अचल सम्पत्तिलगायत जग्गा, भवन भौतिक सामग्री दान गर्ने दाताहरू विशेष आर्थिक योगदान पुऱ्याएका व्यक्तिहरू र शिक्षा क्षेत्रमा लामो योगदान पुऱ्याएका व्यक्तिहरू संलग्न रहेको विद्यालय व्यवस्थापन / सञ्चालक समिति गठन गर्ने एवं

निजहरूको काम कर्तव्य र अधिकारसमेतका व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित आवश्यक व्यवस्थासमेत उल्लेख गरी शिक्षा मन्त्रालयले अविलम्ब शैक्षिक गुठी व्यवस्थापनसम्बन्धी निर्देशिका तयार गरी लागू गराउनु।

- (ड) यो आदेशको कार्यान्वयनको लागि आदेशको जानकारी विपक्षीहरू जिल्ला प्रशासन कार्यालय डोटी र जिल्ला शिक्षा कार्यालय डोटीलाई दिई आदेशको कार्यान्वयन भए नभएको सम्बन्धमा अनुगमन गर्नु भनी यस अदालतको अनुगमन महाशाखा तथा फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयसमेतलाई आदेशको प्रतिलिपिसहित जानकारी गराउनु।

२७. प्रस्तुत आदेशको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत विपक्षीहरूलाई दिई रिट निवेदनको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार अभिलेख शाखामा बझाई दिनु।

उक्त रायमा सहमत छु।
न्या. सपना प्रधान मल्ल

इजलास अधिकृत: दिलीपराज पन्त
इति संवत् २०७४ साल वैशाख ३ गते रोज १ शुभम्।

निर्णय नं. १०१११

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
सम्माननीय का.मु.प्रधानन्यायाधीश श्री गोपाल पराजुली
माननीय न्यायाधीश श्री अनिलकुमार सिन्हा
आदेश मिति : २०७४।३।२९
०७२-wo-१०३९

विषय: उत्प्रेषण / प्रतिषेध

निवेदक : दि इन्टरनेसनल लिगल फाउन्डेसन नेपाल
(आई.एल.एफ.नेपाल) बबरमहलमा कार्यरत,
काठमाडौं जिल्ला, काठमाडौं महानगरपालिका
वार्ड नं.३४ शंखमुल बस्ने अधिवक्ता अजय
शंकर झा “रूपेस” समेत
विरुद्ध
विपक्षी : नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालय, सिंहदरबार,
काठमाडौंसमेत

- फौजदारी न्यायका सन्दर्भमा प्रयुक्त अभियुक्त र अपराधी शब्दावली छुट्टाछुट्टै अर्थवोध हुने शब्दावली हुन् । कुनै व्यक्ति विरुद्ध कुनै कसुरको आरोप लाग्नु र लागेको आरोप प्रमाणित हुनु पनि फरक फरक अवस्था हो । आरोप लागेको व्यक्ति विरुद्धको कसुर अदालतबाट प्रमाणित नभएसम्म वा निज कसुरदार नठहरिएसम्म निज निर्दोष रहेको मान्यताका आधारमा अभियुक्त शब्दावलीको प्रयोग हुने गरेको र कसुरदार ठहर भइसकेपश्चात् प्रयोग हुने शब्दावली अपराधी हो । अभियोग लाग्नासाथ अपराधी भनी कुनैपनि व्यक्तिको विवरण कायम गरिनु फौजदारी

न्यायको मूल्य र मान्यता प्रतिकूल रहने ।

- स्वच्छ सुनुवाइको हकले अभियोग लागेको व्यक्तिलाई आफ्नो कुरा भन्ने, त्यसको सूचना प्राप्त गर्ने, आफ्नो विरुद्धको प्रमाण खण्डन गर्ने आफू निर्दोष रहेको अनुभूति गर्ने व्यवहारको अधिकारसमेतलाई समेट्छ । स्वच्छ सुनुवाइको सिद्धान्तले अभियोग प्रमाणित नभएसम्म अभियोग लागेको व्यक्ति निर्दोष रहेको अनुमान गर्नु पर्ने मान्यतासमेतलाई ग्रहण गर्ने ।

(प्रकरण नं.४)

- मुद्दा अनुसन्धानको क्रममा अभियुक्तको अभिलेख राख्ने सिलसिलामा “अपराधीको अभिलेख” भन्ने फाराम खडा गरी सो फाराममा “अपराधीको नाम, थर, वतन..” जस्ता शब्दावली प्रयोग गर्न फौजदारी न्यायको क्षेत्रमा विकसित आधारभूत मान्यताविपरीत हुन जाने ।

(प्रकरण नं.६)

निवेदकका तर्फबाट : विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री
अजयशंकर झा र श्री बिमला यादव

विपक्षीका तर्फबाट : विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता श्री रेवती
त्रिपाठी

अवलम्बित नजिर :

- ने.का.प.२०५५, नि.नं.६६२२, पृ.६१६

सम्बद्ध कानून :

- नेपालको संविधान

आदेश

का.मु.प्र.न्या. गोपाल पराजुली :
निवेदकमध्येका राजु तामाङ विपक्षको कार्यबाट
प्रत्यक्षरूपमा प्रभावित व्यक्ति रहेको तथा हामी अन्य
निवेदकहरू पेसाले कानून व्यवसायी भई हामी

कार्यरत संस्था दि इन्टरनेसनल लिगल फाउण्डेसन नेपालमार्फत सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा थुनामा रहेका गरिब असहाय व्यक्तिहरूको निःशुल्क कानूनी प्रतिनिधित्व गरी आएकोले उक्त संस्थामार्फत हामीले सेवा प्रदान गरिआएका थुनुवाको हक अधिकारको लागि तथा निवेदनमा उठाइएको विषय सार्वजनिक हित र सरोकारको विषयसमेत भएकोले निवेदनमा उठाइएको विषयमा निवेदन गर्न पाउने हक हामी निवेदनहरूलाई संविधानतः प्राप्त छ । राजु तामाडबाहेकका हामी अन्य निवेदकहरू असमर्थ गरिब असहायलाई निःशुल्क कानूनी प्रतिरक्षात्मक सहायता प्रदान गर्दै आएको र थुनुवाहरूको संवैधानिक हक अधिकार प्रचलनका लागि कानून व्यवसायीका साथसाथै एक सचेत नेपाली नागरिक रहेको साथै Officer of the court समेत भएको हुँदा प्रस्तुत विषयमा नेपालको संविधानको धारा १३३(२) बमोजिम यो निवेदन दायर गर्ने हकद्वैया राख्दछौं ।

राजु तामाडबाहेकका हामी अन्य निवेदकहरू कार्यरत संस्था दि इन्टरनेसनल लिगल फाउण्डेसन नेपालले सेवा प्रदान गरी आएका पक्ष संलग्न रहेका सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा तथा अन्य सरकारवादी फौजदारी मुद्दाहरूमध्ये अधिकांश मुद्दाहरूमा तथा म राजु तामाड विरुद्धको चोरी मुद्दाको उठानसँगै प्रारम्भिक चरणमै अर्थात् मुद्दा अनुसन्धानको क्रममै मुद्दाका आरोपित अभियुक्तहरूको अभिलेखीकरण गर्ने सिलसिलामा अनुसन्धान अधिकारीद्वारा “अपराधीको अभिलेख” भन्ने फाराम खडा गरी सो फाराममा “अपराधीको नाम, थर, वतन..” जस्ता शब्दावली प्रयोग गरी विवरणहरू लिई सोही मुद्दाको मिसिल सामेल राख्ने गरेको र सो कार्यबाट अभियुक्तहरूको नेपालको संविधानको धारा २० को उपधारा ५ द्वारा प्रदत्त न्यायसम्बन्धी हक हनन हुनुको साथै ती अभियुक्तहरू सो हक उपभोग गर्नबाट वञ्चित हुने गरेका छन् । विपक्षीहरूद्वारा संविधान र अन्तर्राष्ट्रिय

सन्धि सम्झौताविपरीत हुने गरी मुद्दाको उठानसँगै प्रारम्भिक चरणमै मुद्दाका आरोपित अभियुक्तहरूको अभिलेखीकरण गर्ने सिलसिलामा अनुसन्धान अधिकारीद्वारा “अपराधीको अभिलेख” भन्ने फाराम खडा गरी सो फाराममा “अपराधीको नाम, थर, वतन...” जस्ता शब्दावली प्रयोग गर्दा विभागीय रूपमा कुनै निर्णय आदेश तथा परिपत्रसमेत भए गरिएको भए सो निर्णय आदेश तथा परिपत्रसमेत बदर तथा अमान्य गरी माथि उल्लेख भएबमोजिमका शब्दावली प्रयोग नगर्नु नगराउनु भनी विपक्षीहरूको नाउँमा उत्प्रेषण, प्रतिषेधलगायत उपर्युक्त आदेश जारी गरिपाउन नेपालको संविधानको धारा ४६, धारा १३३(२) समेत बमोजिम असाधारण क्षेत्राधिकारअन्तर्गत सम्मानित अदालतसमक्ष यो निवेदन लिई उपस्थित भएका छौं ।

नेपालको संविधानको धारा २० को उपधारा ५, मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र (UDHR) को धारा ११ को उपधारा (१) र नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र (ICCPR) को धारा १४ को उपधारा (२) तथा अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको विधान, १९९८ को धारा ६६ द्वारा प्रदत्त निर्दोषिताको अनुमानको सर्वमान्य न्यायसम्बन्धी हक हरण गर्ने पक्राउ परेको वा हिरासतमा रहेको व्यक्तिको जीवन, स्वतन्त्रता एवं प्रतिष्ठामा आँच पुग्ने गरी विपक्षीहरूलाई अपराधी घोषणा गर्नेसम्मको अधिकार कदापि हुन सक्दैन ।

प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २५ ले निर्दिष्ट गरेको व्यवस्थाको प्रतिकूल हुने गरी कुनैपनि व्यक्तिउपर कुनै अभियोग लगाउँदमा निजलाई दोषी मान्न मिल्दैन ।

नेपालको संविधानको धारा २० को उपधारा ५ ले, “कुनै अभियोग लागेको व्यक्तिलाई निजले गरेको कसुर प्रमाणित नभएसम्म कसुरदार मानिने छैन” भनी संवैधानिक व्यवस्था गरेको छ । त्यसैगरी मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र (UDHR) को धारा

११ को उपधारा (१) ले “Everyone charged with a penal offence has the right to be presumed innocent until proved guilty according to law in a public trial at which he has had all the guarantees necessary for his defense” भनी व्यवस्था गर्नुको साथै नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र (ICCPR) को धारा १४ को उपधारा (२) ले “Everyone charged with a criminal offence shall have the right to be presumed innocent until proved guilty according to law.” भनी हक अधिकारको प्रत्याभूत गरेको छ।

यस विषयमा सम्मानित अदालतबाट रविन्द्र भट्टराई वि. मन्त्रिपरिषद्को सचिवालय (ने. का.प.२०५५ पृष्ठ ६१६ नि.नं.६६२२) पक्ष विपक्ष भएको उत्प्रेषण परमादेश मुद्दामा, “...कुनै व्यक्तिको अभियोग प्रमाणित नभएसम्म निज बेकसुर मानिने छ भन्ने फौजदारी न्यायको मूलभूत मान्यता रही आएको सन्दर्भमा अभियोग लाग्न साथ कसुरदार मान्नु न्यायसङ्गत नहुने...” भनी न्यायिक सिद्धान्त प्रतिपादन भएको छ। त्यस्तै श्री ५ को सरकार वि. मन्जु श्रेष्ठसमेत (ने.का.प.२०५७, पृष्ठ ६३९, नि.नं.६९३२) पक्ष विपक्ष रहेको उत्प्रेषण परमादेश मुद्दामा “...शंकाको सुविधा अभियुक्तले पाउँछ भन्ने सर्वमान्य फौजदारी न्यायको सिद्धान्त हो। यस सिद्धान्तअनुसार शंकारहित तवरबाट कसुर प्रमाणित गर्ने भार वादीमा रहन जान्छ। त्यस्तो प्रमाणको भार पुऱ्याउन नसके प्रतिवादीलाई कसुर र स्थितिको लाभ पुग्दछ....” भनी बोलिनुको साथै अन्य कैयौँ मुद्दामा समेत सोखालको सिद्धान्त प्रतिपादन भएको अवस्था छ।

यसरी संविधान तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनद्वारा प्रदत्त तथा प्रत्याभूत भएको हक हरण गर्ने अधिकार विपक्षीहरूलाई छैन। निर्दोषताको अनुमानको सिद्धान्तको परिपालना गर्न अर्ध न्यायिक, प्रशासनिक

कानून कार्यान्वयन गर्ने सम्पूर्ण निकायहरू, अनुसन्धान अधिकारी, अभियोजनकर्ता अन्य न्यायिक निकाय तथा अदालतसमेत बाध्य रहन्छन्। तसर्थ अपराध अनुसन्धान अधिकारीद्वारा संविधान र अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताविपरीत हुने गरी मुद्दाको उठानसँगै प्रारम्भिक चरणमै मुद्दाका आरोपित अभियुक्तहरूको अभिलेखीकरण गर्ने सिलसिलामा “अपराधीको अभिलेख” भन्ने फाराम खडा गरी सो फाराममा “अपराधीको नाम, थर, वतन..” जस्ता शब्दावली प्रयोग गरिनु माथि उल्लेख भएबमोजिम संवैधानिक र अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताको प्रावधानको ठाडो प्रतिकूल र आपत्तिजनक छ।

यसरी संवैधानिक तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी व्यवस्था, अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी विधिशास्त्र र कानूनका मान्य सिद्धान्तको प्रतिकूल हुने गरी पक्राउ परेको वा हिरासतमा रहेको व्यक्तिको जीवन, स्वतन्त्रता एवं प्रतिष्ठामा आँच पुग्ने गरी विपक्षीहरूलाई अपराधी घोषणा गर्नेसम्मको अधिकार कदापि हुन सक्दैन। कुनैपनि व्यक्ति अपराधी वा निरअपराधी हो भनी घोषणा गर्ने काम अदालत वा न्यायिक निकायको रहेको र सो कार्य निज विरुद्धको अभियोग सम्बन्धमा पुर्षक गरी सबुद प्रमाणको आधारमा गरिने Adjudication को कार्यलाई विपक्षीहरूद्वारा मुद्दाको अनुसन्धानकै चरणमा गर्ने गरी भइरहेको काम कारबाही न्यायका मान्य सिद्धान्त र स्वच्छ सुनवाइसमेतको प्रतिकूल छ। कानूनबमोजिम दोषी, अपराधी वा कसुरदार भनी कुनै व्यक्ति विरुद्ध आदेश वा निष्कर्षमा पुग्ने अधिकार अदालत वा न्यायिक निकायलाई मात्र रहन्छ। तसर्थ विपक्षीहरूद्वारा अभिलेख राख्ने प्रयोजनमा भइरहेको कार्य संविधान र अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताविपरीत छ।

नेपाल पक्ष राष्ट्र भई अनुमोदन गरिएको माथि उल्लिखित मानव अधिकारका आधारभूत दस्तावेज मानिने सबै महासन्धिहरूलाई नेपालले बिना कुनै

आरक्षण महासन्धिहरूबाट सिर्जना भएको दायित्वलाई स्वीकार गरिसकेको छ । नेपालको संविधानको धारा २७९ को उपधारा १ मा “नेपाल राज्य वा नेपाल सरकार पक्ष हुने सन्धि वा सम्झौताको अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन संघीय कानूनबमोजिम हुनेछ” भन्ने प्रावधान रहनुको साथै नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९(१) मा “नेपालले अनुमोदन गरेको सन्धिको कुरा प्रचलित कानूनसँग बाझिएका सन्धिको प्रयोजनको लागि बाझिएको हदसम्म अमान्य हुनेछ र सन्धिका प्रावधान नेपालको राष्ट्रिय कानूनसरह लागू हुनेछ” भनी स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ । यसरी नेपालले अनुमोदन गरेको कुनै सन्धि सम्झौतासँग नेपालको कुनै कानून बाझिएमा बाझिएको हदसम्म बाझिएको कानून अमान्य हुन जाने परिप्रेक्ष्यमा “अपराधीको अभिलेख” भन्ने फाराम खडा गरी सो फाराममा “अपराधीको नाम, थर, वतन..” भन्ने शब्दावली प्रयोग गरी विवरण राख्ने सम्बन्धमा विपक्षीहरूद्वारा कुनै प्रशासनिक निर्णय आदेश वा नीति निर्देशन भए गरेको भएपनि स्वतः (ipso-facto) बदरभागी हुने कुरा प्रस्ट छ ।

प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २५ ले प्रस्ट रूपमा, “फौजदारी मुद्दामा आफ्नो अभियुक्तको कसुर प्रमाणित गर्ने भार वादीको हुनेछ” भनी किटानी व्यवस्था गरेबाट कुनै पनि व्यक्तिउपर कुनै अभियोग लगाउँदैमा निजलाई दोषी मान्न सकिँदैन निज विरुद्धको अभियोग पुष्टि पनि हुनुपर्छ । अभियोग लगाउने अभियोजनकर्ताले आफूले लगाएको अभियोग पुष्टि गराउन पर्याप्त प्रमाणसमेत पुऱ्याउन सक्नुपर्दछ । अभियोग वा दोष पुष्टि गर्ने दायित्व अभियोजनकर्ताको नै हुने हुँदा अभियोजन अधिकारीले प्रमाणबाट पुष्टि गर्न नसकेसम्म अभियुक्तलाई निर्दोष मान्नुपर्ने सिद्धान्तको मूल सार हो । प्रमाण कानूनमा “जसले जे कुरा हो भन्छ त्यो उसैले प्रमाणित गर्नुपर्छ, अर्को पक्षले होइन”(ei qui affirmat, ei qui non negat, incumbit probatio) भन्ने रोमन सूत्रबाट विकसित

सिद्धान्त रहेको छ । सो सिद्धान्तअनुसार फौजदारी मुद्दामा आरोप लगाउने अभियोजनकर्ताले नै निजले आरोप लगाएको अभियुक्तउपरको आरोप पुष्टि हुने गरी प्रमाणहरू पुऱ्याउनु पर्दछ । निजले प्रमाण पुऱ्याउन नसकेको अभियुक्तलाई निर्दोष मान्नु पर्ने र शंकाको सुविधा अभियुक्तलाई प्रदान गराउनु पर्ने मान्यता यस सिद्धान्तमा आधारित छ । शंकाकै भस्मा नै पक्राउ गर्ने हो र निजसँग अपराध अनुसन्धान गर्ने क्रममा सोधपुछ गर्ने बयान गराउने र अभियोग लगाउने प्रक्रियाहरू अवलम्बन गरिँदा पक्राउ परेको व्यक्ति दोषी वा निर्दोष के हो भन्ने कुराको ठहर अनुसन्धान गर्ने व्यक्तिले गर्न मिल्दैन । पक्राउ परेको वा हिरासतमा रहेको व्यक्तिको जीवन, स्वतन्त्रता एवं प्रतिष्ठामा आँच पुग्ने गरी कुनै व्यवहार गरिनु हुँदैन । त्यसो गरिँदा निजलाई निष्पक्ष एवं स्वच्छ सुनुवाइको मौकासमेत हुँदैन । कानूनबमोजिम दोषी, अपराधी वा कसुरदार भनी कुनै व्यक्ति विरुद्ध आदेश वा निष्कर्षमा पुग्ने अधिकार अदालत वा न्यायिक निकायलाई मात्र रहन्छ ।

विपक्षीहरूको यस किसिमको कार्यले सम्बन्धित अभियुक्तको (निवेदकमध्येका म राजु तामाङको हकमा) मेरो मानसम्मानका साथै संविधान र कानून प्रदत्त हक अधिकार तथा सम्पूर्ण फौजदारी न्याय प्रणालीमा गम्भीर असर पर्न गई राज्य अन्तर्राष्ट्रिय कानूनप्रतिको दायित्व परिपालनामा गम्भीर नरहेको भन्ने सन्देश अन्तर्राष्ट्रिय समुदायमा जानुको साथै नेपालको संविधानको धारा २० को उपधारा (५) र (९), मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र (UDHR) को धारा ११ को उपधारा (१) तथा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र (ICCPR) को धारा १४ को उपधारा (१), (२) द्वारा प्रदत्त हक अधिकारमा तथा संविधानको धारा १८ द्वारा प्रदत्त समानताको हकमा समेत असर पर्न गई अभियुक्तहरूको सामाजिक तथा व्यक्तिगत मान सम्मान र इज्जत प्रतिष्ठामा अपूरणीय

क्षति (irreparable damage) भइरहेको अवस्था हुँदा यसमा विपक्षीहरूको नाउँमा कारण देखाउको आदेश जारी गरी विपक्षीहरूलाई झिकाई उल्लिखित संवैधानिक तथा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौतामा उल्लिखित प्रावधानका आधारमा विपक्षीहरूबाट भई आएको उक्त काम कारबाही सम्बन्धमा विपक्षीहरूले कुनै निर्णय आदेश वा परिपत्रसमेत गरेको भए सोसमेत उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी मुद्दा अनुसन्धानकै क्रममा अभियुक्तको अभिलेख राख्ने नाममा उल्लेख भएबमोजिम “अपराधीको अभिलेख” भन्ने फाराम खडा गरी सो फाराममा “अपराधीको नाम, थर, वतन..” जस्ता शब्दावली प्रयोग नगर्नु नराउनु भनी विपक्षीहरूको नाउँमा प्रतिषेधलगायत उपयुक्त आज्ञा आदेश पुर्जोसमेत जारी गरिपाउँ । साथै प्रस्तुत रिट निवेदनको अन्तिम टुङ्गो नलागेसम्म अनुसन्धान अधिकारीद्वारा “अपराधीको अभिलेख” भन्ने फाराम खडा गरी सो फाराममा “अपराधीको नाम, थर, वतन...” जस्ता शब्दावली प्रयोग नगर्नु नगराउनु भनी सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ४१ बमोजिम विपक्षीहरूको नाममा अन्तरिम आदेशसमेत जारी गरिपाउँ भन्ने रिट निवेदन ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो ? आदेश जारी हुनु नपर्ने कुनै आधार, कारण र प्रमाण भए सोसमेत खुलाई सूचना म्याद प्राप्त भएका मितिले १५ दिनभित्र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत लिखित जवाफसहित उपस्थित हुनु भनी निवेदनपत्र र यो आदेशको प्रतिलिपिसमेत साथै राखी विपक्षीहरूको नाममा सूचना म्याद जारी गरी लिखित जवाफ परे वा अवधि व्यतित भएपछि नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने यस अदालतको आदेश ।

विभिन्न मुद्दाहरूको अनुसन्धानको क्रममा पक्राउ परेका प्रतिवादीहरूको रेकर्ड अभिलेखको लागि दुरुस्त राख्न र कसुरमा संलग्न हुने व्यक्तिहरूको

अभिलेखबाट विगतका विभिन्न घटनाहरूमा संलग्न रहे नरहेको जानकारी राख्न अभिलेखीकरण कार्यको लागि छापेको नमूनाअनुसार नै अभिलेख राख्ने क्रममा अभियुक्तको विवरण उल्लेख हुनु पर्नेमा भुलवश अपराधीको विवरण उल्लेख भई अभिलेख हुन रहन गएको र सोतर्फ सच्चाई अभियुक्तको विवरण उल्लेख गरी अभिलेख राखी कार्यान्वयन गर्ने भनी मजकुर महानगरीय प्रहरी परिसर काठमाडौँबाट परिपत्र प्राप्त भइसकेकोले सोहीअनुसार कार्यान्वयन भइरहेको बेहोरा सादर अनुरोध गरिएको छ भन्ने महानगरीय प्रहरी वृत्त महाराजगञ्ज, काठमाडौँको लिखित जवाफ ।

विभिन्न अपराध मुद्दाको अनुसन्धानको क्रममा पक्राउ परेका प्रतिवादीहरूको रेकर्ड अभिलेखको लागि दुरुस्त राख्न र कसुरमा संलग्न हुने व्यक्तिहरूको अभिलेखबाट विगतका विभिन्न घटनाहरूमा संलग्न रहे नरहेको जानकारी राख्न अभिलेखीकरण कार्यको लागि छापेको नमूनाअनुसार नै अभिलेख राख्ने क्रममा अभियुक्तको विवरण उल्लेख हुनु पर्नेमा भुलवश अपराधीको विवरण उल्लेख भई अभिलेख हुन रहन गएको र सोतर्फ सच्चाई अभियुक्तको विवरण उल्लेख गरी अभिलेख राखी कार्यान्वयन गर्ने भनी मजकुर महानगरीय प्रहरी परिसर काठमाडौँबाट परिपत्र प्राप्त भइसकेकोले सोहीअनुसार कार्यान्वयन गरिने बेहोरा सादर अनुरोध गरिएको छ भन्ने महानगरीय प्रहरी वृत्त गौशाला, काठमाडौँका तर्फबाट ऐ. कार्यालय प्रहरी नायब उपरीक्षक नवराज कार्कीको लिखित जवाफ ।

यसमा विभिन्न मुद्दाहरूको अनुसन्धानको क्रममा पक्राउ परेका प्रतिवादीहरूको रेकर्ड अभिलेखको लागि दुरुस्त राख्न र कसुरमा संलग्न हुने व्यक्तिहरूको अभिलेखबाट विगतका विभिन्न घटनाहरूमा संलग्न रहे नरहेको जानकारी राख्न अभिलेखीकरण कार्यको लागि छापेको नमूनाअनुसार नै अभिलेख राख्ने क्रममा अभियुक्तको विवरण उल्लेख हुनुपर्नेमा भुलवश

अपराधीको विवरण उल्लेख भई अभिलेख हुन रहन गएको र सोतर्फ सच्चाई अभियुक्तको विवरण उल्लेख गरी अभिलेख राखी कार्यान्वयन गर्ने भनी मजकुर महानगरीय प्रहरी परिसर काठमाडौँबाट परिपत्र प्राप्त भइसकेकोले सोहीअनुसार कार्यान्वयन गरिने बेहोरा सादर अनुरोध गरिएको छ भन्ने महानगरीय प्रहरी वृत्त नयाँ बानेश्वर, काठमाडौँको तर्फबाट ऐ. कार्यालयका प्रमुख प्रहरी नायब उपरीक्षक नारायणप्रसाद चिमरियाको लिखित जवाफ।

आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्र रही संविधान प्रदत्त सर्वमान्य न्यायसम्बन्धी हकको परिपालना, सम्मान गर्ने कार्यमा मन्त्रालय सदा कटिबद्ध छ। सरकारवादी फौजदारी मुद्दाहरूमा सम्बन्धित निकायले अनुसन्धान वा छानबिन प्रयोजनका लागि अभियुक्तहरूको अभिलेखीकरण गर्ने क्रममा अपराध गर्ने व्यक्तिको नाम, थर, वतनसम्बन्धी फाराम तयार गरेको हुनु पर्दछ। तत् सम्बन्धमा “अपराधीको नाम, थर, वतन...” जस्ता शब्दावली प्रयोग गर्ने गरी यस मन्त्रालयबाट कोही कुनै निकायलाई आदेश निर्देशन दिइएको छैन। बिना आधार अनुमान र हचुवाका भरमा यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाई दायर गरी रिट निवेदन बदरभागी छ बदर गरिपाउँ भन्ने नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालयको तर्फबाट ऐ.का सचिव नारायण गोपाल मलेगोको लिखित जवाफ।

विभिन्न मुद्दाहरूमा अनुसन्धानको क्रममा पक्राउ परेका प्रतिवादीहरूको रेकर्ड अभिलेखलाई दुरुस्त राख्न र कसुरमा संलग्न हुने व्यक्तिहरूको अभिलेखबाट विगतका घटनाहरूमा संलग्न रहे नरहेको बारेमा जानकारी लिई अभिलेख राख्ने क्रम अभिलेखीकरण कार्यको लागि छापिएको नमूनाअनुसार नै अभिलेख राख्ने क्रममा भूलवश अभियुक्तको अभिलेख हुनुपर्नेमा अपराधीको अभिलेख हुन गएको र सोतर्फ सच्चाई अभियुक्तको अभिलेख राखी कार्यान्वयन गर्नु हुन भनी यस कार्यालयबाट मातहत

सबै प्रहरी इकाईमा पत्राचार गरी सकिएको सोहीअनुसार सच्चाई अभिलेख राखी कार्यान्वयन गरिने बेहोरा सम्मानित अदालतसमक्ष सादर अनुरोध गरिएको छ भन्ने महानगरीय प्रहरी परिसर, काठमाडौँका प्रहरी वरिष्ठ उपरीक्षक विक्रम सिंह थापाको लिखित जवाफ।

विभिन्न मुद्दाहरूमा अनुसन्धानको क्रममा पक्राउमा परेका प्रतिवादीहरूको रेकर्ड अभिलेखलाई दुरुस्त राख्न र कसुरमा संलग्न हुने व्यक्तिहरूको अभिलेखबाट विगतका घटनाहरूमा संलग्न रहे नरहेको बारेमा जानकारी लिई अभिलेख राख्ने क्रममा अभिलेखीकरण कार्यको लागि छापिएको नमूनाअनुसार नै अभिलेख राख्ने क्रममा भूलवश अभियुक्तको अभिलेख हुनुपर्नेमा अपराधीको अभिलेख हुन गएको र सोतर्फ सच्चाई अभियुक्तको अभिलेख राखी कार्यान्वयन गर्नु हुन भनी मजकुर महानगरीय प्रहरी परिसर टेकु, काठमाडौँबाट परिपत्र भएपश्चात् सोहीअनुसार सच्चाई अभिलेख राखी कार्यान्वयन भइरहेको बेहोरा सम्मानित अदालतसमक्ष सादर अनुरोध गरिएको छ भन्ने महानगरीय प्रहरी वृत्त कीर्तिपुर, काठमाडौँका प्रहरी नायब उपरीक्षक डा. मेखबहादुर खत्रीको लिखित जवाफ।

रिट निवेदकले आफ्नो रिट निवेदनमा उल्लेख गरेबमोजिम विभिन्न अपराधमा पक्राउ परेका अभियुक्तहरूको अभिलेखीकरण गर्ने क्रममा प्रारम्भमा अपराधीको नाम, थर, वतन जस्ता शब्दावली प्रयोग गर्ने सम्बन्धमा प्रहरी प्रधान कार्यालयबाट कुनै आदेश निर्देशन मातहत प्रहरी कार्यालयहरूलाई दिएको नपाइएको, कुनै पनि अभियोग लागेको व्यक्तिलाई निजले गरेको कसुर प्रमाणित नभएसम्म कसुरदार मानिने छैन भन्ने नेपालको संविधान, २०७२ ले प्रत्याभूत गरेको न्यायसम्बन्धी मौलिक हकको अक्षरशः पालन भइसकेको तथा अभियोग प्रमाणित नभएसम्म अपराधीको नाम, थर, वतन जस्ता शब्दावली प्रयोग गर्न मातहत प्रहरी कार्यालयहरूलाई कुनै पनि निर्देशन

नभएको हुँदा यस कार्यालयसमेतलाई विपक्षी बनाई दायर गरिएको उल्लिखित रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने प्रहरी प्रधान कार्यालयका प्रहरी नायब उपरीक्षक मोहनकुमार थापाको लिखित जवाफ ।

नियमानुसार पेसी सूचीमा चढी पेस हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनसहितको मिसिल अध्ययन गरी निवेदकतर्फबाट विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री अजयशंकर झा र श्री बिमला यादवले फौजदारी मुद्दाको उठानदेखि नै प्रारम्भिक चरणमै आरोपित व्यक्तिहरूको अभिलेख राख्ने सिलसिलामा अपराधीको अभिलेख भन्ने फाराम खडा गरी सो फाराममा अपराधीको नाम, थर, वतन जस्ता शब्दावली राखी कसुर प्रमाणित नभएसम्म कुनैपनि व्यक्ति कसुरदार नठहरिने भन्ने संवैधानिक हक प्रतिकूल शब्दावली प्रयोग गर्न मिल्ने होइन । आरोप लागेको व्यक्तिको सामाजिक तथा व्यक्तिगत मान सम्मानमा आँच आउने गरी अपराधी शब्दको प्रयोग गर्नु नेपालको संविधानको धारा २०(५) एवं फौजदारी न्याय सम्बन्धमा निर्माण भएका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताविपरीत हुन जाने भएकोले अनुसन्धानको क्रममा अभियुक्तको अभिलेख राख्ने गरी खडा गरिएको फाराममा अपराधीको अभिलेख भनी सो फाराममा अपराधीको नाम, थर, वतन जस्ता शब्दावली प्रयोग नगर्नु नगराउनु भन्ने प्रतिषेधलगायतका उपयुक्त आदेश जारी गरिपाउँ भनी बहस गर्नुभयो ।

विपक्षीतर्फबाट विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता श्री रेवती त्रिपाठीले अभियुक्तको अभिलेख राख्ने फाराममा भूलवश अपराधीको अभिलेख भन्ने शब्दावली उल्लेख भए पनि त्यसलाई सच्याउने गरी महानगरीय प्रहरी परिसर काठमाडौँबाट अभियुक्तको विवरण भन्ने शब्दावली उल्लेख गर्नु भनी परिपत्र भइसकेकोले रिट निवेदन खारेज हुनुपर्ने भनी गर्नु भएको बहस सुनियो ।

उपर्युक्त बहस जिकिर सुनी हेर्दा निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी हुने हो वा होइन भन्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्नुपर्ने देखियो ।

२. यसमा मूलतः फौजदारी मुद्दामा आरोपित व्यक्तिहरूको अभिलेख राख्ने गरी प्रहरी कार्यालयमा खडा गरिएको फाराममा अपराधीको अभिलेख भन्ने फाराम खडा गरी अपराधीको नाम, थर, वतन जस्ता शब्दावलीको प्रयोग गर्ने गरिएकोले अभियोग लागेको व्यक्तिउपरको अभियोग प्रमाणित नभएसम्म निजलाई कसुरदार वा अपराधी भनी उल्लेख गर्न संविधान एवं अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताविपरीत हुनका साथै फौजदारी न्यायसम्बन्धी न्यायका मान्य सिद्धान्त प्रतिकूल भई त्यसप्रकारका शब्दावलीको प्रयोगबाट आरोप लागेको व्यक्तिको सामाजिक तथा व्यक्तिगत जीवनमा आँच आउने भएकोले त्यस्ता शब्दावलीको प्रयोग नगर्नु नगराउनु भन्ने प्रतिषेधलगायत उपयुक्त आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने रिट निवेदन रहेकोमा भूलवश त्यस प्रकारका शब्दावलीको प्रयोग भएकोले त्यसलाई सच्याउने गरी परिपत्र गरी सकिएको भन्ने विपक्षीहरूको लिखित जवाफ रहेको पाइयो ।

३. आपराधिक कार्यमा संलग्न व्यक्तिहरूको अभिलेख राखी अपराध अनुसन्धान गर्ने प्रयोजनका लागि अनुसन्धान गर्ने निकाय प्रहरी कार्यालयले आरोपित व्यक्तिहरूको अभिलेखीकरण गर्ने गरी फाराम खडा गर्ने गरेकोमा निवेदक राजु तामाङ विरुद्धको चोरी मुद्दामा प्रारम्भिक रूपमा खडा गरिएको व्यक्तिगत विवरण फाराम मिति २०७३।१।२९ अर्थात् पछिल्लो समयसम्म रिट निवेदनमा उठाइएका अपराधी जस्ता शब्दावलीको प्रयोग भएको मिसिल संलग्न प्रतिलिपिबाट देखिन आयो ।

४. फौजदारी न्यायका सन्दर्भमा प्रयुक्त अभियुक्त र अपराधी शब्दावली छुट्टाछुट्टै अर्थबोध हुने शब्दावली हुन् । कुनै व्यक्ति विरुद्ध कुनै कसुरको आरोप लाग्नु र लागेको आरोप प्रमाणित हुनु पनि फरक फरक अवस्था हो । आरोप लागेको व्यक्ति विरुद्धको कसुर अदालतबाट प्रमाणित नभएसम्म वा निज कसुरदार नठहरिएसम्म निज निर्दोष रहेको मान्यताका आधारमा

अभियुक्त शब्दावलीको प्रयोग हुने गरेको र कसुरदार ठहर भइसकेपश्चात् प्रयोग हुने शब्दावली अपराधी हो। अभियोग लाग्नासाथ अपराधी भनी कुनै पनि व्यक्तिको विवरण कायम गरिनु फौजदारी न्यायको मूल्य र मान्यता प्रतिकूल रहने देखिन्छ। फौजदारी न्यायका सन्दर्भमा विकसित भएका सबै मान्य सिद्धान्तबाट अभियोग लागेको व्यक्ति विरुद्धको कसुर प्रमाणित नभएसम्म निज निर्दोष रहेको मानिन्छ। त्यसैगरी शंकारहित तवरबाट कसुर प्रमाणित नभएमा त्यसको सुविधा अभियुक्तलाई प्राप्त हुन्छ। प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वतन्त्र एवं सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाइको हक रहने भन्ने संवैधानिक प्रावधान रहेको पाइन्छ। स्वच्छ सुनुवाइको हकले अभियोग लागेको व्यक्तिलाई आफ्नो कुरा भन्ने, त्यसको सूचना प्राप्त गर्ने, आफ्नो विरुद्धको प्रमाण खण्डन गर्ने आफू निर्दोष रहेको अनुभूति गर्ने व्यवहारको अधिकारसमेतलाई समेट्छ। स्वच्छ सुनुवाइको सिद्धान्तले अभियोग प्रमाणित नभएसम्म अभियोग लागेको व्यक्ति निर्दोष रहेको अनुमान गर्नु पर्ने मान्यतासमेतलाई ग्रहण गर्दछ।

५. प्रस्तुत सन्दर्भमा संवैधानिक व्यवस्था एवं फौजदारी न्यायसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज अवलोकन गर्दा नेपालको संविधानको धारा २० को उपधारा ५ ले, "कुनै अभियोग लागेको व्यक्तिलाई निजले गरेको कसुर प्रमाणित नभएसम्म कसुरदार मानिने छैन" भन्ने संवैधानिक व्यवस्था गरेको देखिन्छ। त्यसैगरी मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र (UDHR) को धारा ११ को उपधारा (१) ले "Everyone charged with a penal offence has the right to be presumed innocent until proved guilty according to law in a public trial at which he has had all the guarantees necessary for his defense" भन्ने व्यवस्था गर्नुको साथै नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र (ICCPR) को धारा १४ को उपधारा

(२) ले "Everyone charged with a criminal offence shall have the right to be presumed innocent until proved guilty according to law." भनी दोषी ठहर नभएसम्म कुनै पनि व्यक्त निर्दोष रहेको भन्ने अनुमान गरी स्वच्छ सुनुवाइ गरिने हक अधिकारको प्रत्याभूत गरेको देखिन्छ। पक्राउ परेको वा हिरासतमा रहेको व्यक्तिको जीवन, स्वतन्त्रता एवं प्रतिष्ठानमा आँच पुग्ने गरी हिरासतमा रहेकै अवस्थामा अपराधी शब्दावलीको प्रयोगलाई उपर्युक्त संवैधानिक व्यवस्था एवं अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले निस्तेज गरेको देखिन्छ। यस व्यवस्थाले मूलभूतरूपमा अदालत वा न्यायिक निकायले मुद्दाको सुनुवाइको क्रममा कुनै पनि अभियुक्तलाई निर्दोष मानेर व्यवहार गर्नुपर्नेका साथै मुद्दाको अनुसन्धान तथा अभियोजनको सिलसिलामा समेत निर्दोष मान्नुपर्ने कुरालाई निर्दिष्ट गर्दछ।

६. यस सम्बन्धमा हाप्रो न्यायिक दृष्टिकोण हेर्दा रविन्द्र भट्टराई वि. मन्त्रपरिषद्को सचिवालय (ने.का.प.२०५५, पृष्ठ ६१६, नि.नं.६६२२) भएको उत्प्रेषण परमादेश मुद्दामा, "...कुनै व्यक्तिको अभियोग प्रमाणित नभएसम्म निज बेकसुर मानिने छ भन्ने फौजदारी न्यायको मूलभूत मान्यता रही आएको सन्दर्भमा अभियोग लाग्न साथ कसुरदार मान्नु न्यायसङ्गत नहुने..." भनी न्यायिक सिद्धान्त प्रतिपादन भएको देखिन्छ। उपर्युक्त संवैधानिक एवं कानूनी व्यवस्था र प्रतिपादित सिद्धान्तसमेतबाट मुद्दा अनुसन्धानको क्रममा अभियुक्तको अभिलेख राख्ने सिलसिलामा "अपराधीको अभिलेख" भन्ने फाराम खडा गरी सो फाराममा "अपराधीको नाम, थर, वतन.." जस्ता शब्दावली प्रयोग गर्न फौजदारी न्यायको क्षेत्रमा विकसित आधारभूत मान्यताविपरीत हुन जाने देखियो।

७. अतः मुद्दाको उठानसँगै प्रारम्भिक चरणमै मुद्दामा आरोपित व्यक्तिहरूको अभिलेखीकरण गर्ने सिलसिलामा "अपराधीको अभिलेख" भन्ने फाराम

खडा गरी सो फाराममा “अपराधीको नाम, थर, वतन..” जस्ता शब्दावली प्रयोग नगर्नु नराउनु सो सम्बन्धमा कुनै विभागीय निर्णय वा परिपत्र भएमा सोसमेत कार्यान्वयन नगर्नु नगराउनु भनी विपक्षीहरूको नाउँमा परमादेश जारी हुने ठहर्छ । प्रस्तुत आदेशको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत विपक्षीहरूलाई दिई दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार अभिलेख शाखामा बुझाइदिनु ।

उक्त रायमा सहमत छु ।
न्या. अनिलकुमार सिन्हा

इजलास अधिकृत: दिलीपराज पन्त
इति संवत् २०७४ साल असार २१ गते रोज ४ शुभम् ।

निर्णय नं. १०११२

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
सम्माननीय का.मु. प्रधानन्यायाधीश श्री दीपकराज जोशी
माननीय न्यायाधीश श्री उम्बरबहादुर शाही
फैसला मिति : २०७४।१२।२६
०७०-CI-००६५

मुद्दा: राजीनामा बदर

पुनरावेदक / प्रतिवादी : जिल्ला कपिलवस्तु गा.वि.स.
भिल्मी वडा नं. ५ बस्ने सुर्यमति शुक्ला
विरुद्ध

प्रत्यर्थी / वादी : जिल्ला कपिलवस्तु गा.वि.स.
बहादुरगंज वडा नं. ५ बस्ने गोपीनाथ
चौधरीसमेत

- सगोलको कुनै पनि अंशियारले अंश मुद्दा दायर गरेपछि अंश हकलाई सीमित वा संकुचित गर्ने गरी मन्जुरी वा साक्षी नराखी कुनै लिखत गरिन्छ भने त्यस्ता लिखतलाई असल नियतले पारिवारिक हितको लागि गरेको स्वाभाविक व्यवहार मान्न सकिने हुँदैन । अंशको हक अंशियार भएको नाताले स्वतः प्राप्त गर्ने हक हुँदा यस्तो हकलाई निष्क्रिय र संकुचित पार्ने गरी अंश मुद्दा परेपछि हक हस्तान्तरण गर्ने र वादीहरू नाबालक छन् वा २१ वर्ष उमेर पुगेको छैन वा मन्जुरी लिनुपर्ने होइन भन्ने कुनै पनि आधारमा दूषित तवरबाट भएको त्यस्तो हक हस्तान्तरण बदर नगर्नु न्यायोचित नहुने ।

(प्रकरण नं. ३)

पुनरावेदक / प्रतिवादीका तर्फबाट :
प्रत्यर्थी / वादीका तर्फबाट :
अवलम्बित नजिर :
सम्बद्ध कानून :

सुरु तहमा फैसला गर्ने:-

मा. जिल्ला न्यायाधीश श्री हरिप्रताप के.सी.
कपिलवस्तु जिल्ला अदालत

पुनरावेदन तहमा फैसला गर्ने:-

माननीय न्यायाधीश श्री ईश्वरप्रसाद खतिवडा
माननीय न्यायाधीश श्री नीता गौतम दिक्षित
पुनरावेदन अदालत बुटवल

फैसला

का.मु.प्र.न्या.दीपकराज जोशी : न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ९ बमोजिम यसै अदालतको क्षेत्राधिकारभित्रको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य र ठहर यसप्रकार छ:-

गुरु चरणको दुई छोरामध्ये जेठा राम समुझ र कान्छा राम शरण भएको । रामशरणको छोरा राम वरण भई राम वरणको श्रीमती म वादी चमेली देवी कुर्मी भएको । हामीहरूबाट ३ छोरा गोपीनाथ, रघुनाथ र लक्ष्मीनाथ चौधरीको जन्म भएको । रामशरणको श्रीमतीसमेतको मृत्यु भइसकेको । लोम्नेसमेतले सगोलको सम्पत्ति हिनामिना गर्न लागेको र खान लाउनसमेत दुःख दिने गरेको र अंश नदिएकोले लोम्नेसमेत उपर मेरो अंश मुद्दा परेको । मुद्दा चल्दाचल्दैको अवस्थामा हाम्रोसमेत अंश हक लाग्ने जिल्ला कपिलवस्तु गा.वि.स. जुमिला वडा नं. ६ कि.नं. ३७६ को ०-०-११^१/_४ घर जग्गा दिने रामवरण कुर्मी लिने सुर्यमति शुक्ला भई मिति २०६७।४।२४ मा र.नं. २।३०४ बाट राजीनामा पारित गरी लिनुदिनु गरेकाले हाम्रो हकजति २ भागको १ भागमा ५ भागको

४ भाग सो राजीनामा बदर गरिपाउँ भन्नेसमेतको फिराद दाबी ।

दाबीको जग्गा धितो राखी बैंकबाट ऋण लिएको र सो ऋण तिर्न नसकी लिलामी अवस्थामा रहेकोले सो ऋण तिरी फुकुवा गरी राजीनामा पास गरेको हो । निजी आर्जनको हुँदा राजीनामा बदर हुनु पर्ने होइन भन्नेसमेतको प्रतिवादी रामवरण कुर्मीको प्रतिउत्तर ।

रामवरण कुर्मीको निजी आर्जनको घरजग्गा भएकोले आफूखुसी गर्न पाउने अवस्थाको हुँदा भएको राजीनामा लिखत बदर हुनुपर्ने होइन भन्ने प्रतिवादी सुर्यमति शुक्लाको प्रतिउत्तर जिकिर ।

दाबीको जिल्ला कपिलवस्तु गा.वि.स. जुमिला वडा नं. ६ कि.नं. ३७६ को ज.बि. ०-२-११^१/_४ को लिखतमध्ये वादी चमेली कुर्मीको हकसम्म अर्थात् २ भागको १ भागमा ५ भागको १ भागसम्म लिखत बदर हुने र नाबालक वादीहरूको हकमा लिखत बदर गरिपाउँ भन्ने वादी दाबी पुन नसक्ने भन्ने कपिलवस्तु जिल्ला अदालतको मिति २०६८।११।२ को फैसला ।

सुरु अदालतबाट भएको फैसलामा मेरो चित्त बुझेन । दाबीको जग्गा पैतृक सम्पत्ति होइन । मेरा दाता रामशरण कुर्मीले गौरवप्रताप शाहसँगबाट राजीनामा गरी लिएको जग्गामध्ये बाँकी जग्गा हो । निजले आफूखुसी गर्न पाउने जग्गा हो । लेनदेन व्यवहारको १० नं. को व्याख्यात्मक त्रुटि गरी भएको सुरु अदालतको फैसला अ.बं. १८४क, १८५ र प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ५४ समेतले बदर गरी विवादित राजीनामा लिखत सदरै कायम राखी पाउँ भन्ने प्रतिवादी सुर्यमति शुक्लाले पुनरावेदन अदालत बुटवलमा लिएको पुनरावेदन जिकिर ।

सुरुको फैसलामा हाम्रो चित्त बुझेन । सगोलको सम्पत्ति बेचबिखन वा हक हस्तान्तरण गर्दा अंशियारको मन्जुरी लिनुपर्दछ । उमेर पुगेका अंशियारको मन्जुरी लिनु पर्ने तर नाबालकको मन्जुरी नपर्ने होइन । अंश

मुद्दा दायर भएपछि विवादित जग्गाको राजीनामा गरेको हुँदा नाबालकको हकमा उमेर पुगेको संरक्षकको मन्जुरी लिनुपर्दछ। नाबालकको हकमा दाबी पुग्न नसक्ने ठहर गरेको फैसला उल्टी गरी फिरादबमोजिम नै लिखत बदर गरिपाउँ भन्ने वादी रघुनाथ चौधरी, लक्ष्मीनाथ चौधरी, गोपीनाथ चौधरीले पुनरावेदन अदालत बुटवलमा लिएको पुनरावेदन जिकिर।

मिति २०६७।४।६ मा रामशरण कुर्मीको अंश मुद्दा परेपछि रामवरण कुर्मीले पुनरावेदक प्रतिवादी सुर्यमतिलाई मिति २०६७।४।२४ मा राजीनामा गरी बिक्री गरेको कि.नं. ३७६ उपर परेको राजीनामा बदर मुद्दामा रामशरण कुर्मी एवं चमेली कुर्मीसमेतको अलगअलग मुद्दा परी भएको फैसलाउपर प्रतिवादी सुर्यमति शुक्ला एवं वादी चमेली कुर्मीसमेतको पुनरावेदन परेकोले निजहरूको सम्बन्धमा परेका पुनरावेदन एकअर्कालाई जानकारी दिनु र पुनरावेदन नगर्ने प्रतिवादी रामवरण कुर्मी एवं वादी रहेका रामशरण कुर्मीलाई अदालती बन्दोबस्तको २०२ नं. एवं पुनरावेदन अदालत नियमावली, २०४८ को नियम ४७ बमोजिम छलफलका लागि प्रत्यर्थी झिकाई नियमानुसार गरी पेस गर्नु भन्ने मिति २०६९।५।१७ को पुनरावेदन अदालत बुटवल आदेश।

यसै लगाउको दे.पु.नं. ०५२८।०६८ को राजीनामा लिखत बदर मुद्दा साथै रहेको।

दाबीको सम्पत्ति घरका मूल पुरुषले व्यवहार चलाउन खर्चको नभई वादीहरूलाई अंशमा छल्ने नियतले राजीनामाको लिखतको माध्यमबाट दिएको अवस्था देखियो। अंश मुद्दा परेपछि अंशहकलाई सीमित र संकुचित गर्ने गरी कुनै लिखत गरिन्छ भने त्यस्तो लिखतलाई वादीहरू नाबालक छन्, २९ वर्ष उमेर पुगेको छैन, मन्जुरी लिनुपर्ने होइन भन्ने आधारमा बदर नगर्नु न्यायोचित हुँदैन। अंशको हक अंशियार भएको नाताले स्वतः प्राप्त गर्ने हक हुँदा त्यस्तो हकलाई निष्क्रिय र संकुचित पार्ने गरी भएको

राजीनामाको लिखतले कानूनी मान्यता प्राप्त गर्न सक्ने देखिँदैन। अतः सुरु कपिलवस्तु जिल्ला अदालतको मिति २०६८।९।१२ को लिखत केही उल्टी भई विवादित लिखतको २ भागको १ भागमध्येबाट ५ भागको ४ भाग लिखत बदर हुने ठहर्छ। पुनरावेदक / प्रतिवादी सुर्यमति शुक्लाको पुनरावेदन जिकिर पुग्न सक्ने भन्ने पुनरावेदन अदालत बुटवलको मिति २०६९।९।१९ को फैसला।

मैले खरिद गरेको जग्गा दाता रामवरण कुर्मीले आफ्ना पालामा गौरवप्रताप शाहबाट मिति २०४९।९।२४ को राजीनामाद्वारा आफ्ना पालामा आर्जन गरेकोबाट अंशबन्डाको ९९ को देहाय (२) मा भएको कानूनी व्यवस्थाबाट विवाद उठाउने पक्षलाई साक्षी राख्नुपर्ने अनिवार्यता थिएन। कृषि विकास बैंक कृष्णनगरबाट दाता रामवरण कुर्मीले ऋण लिएको गोरखापत्रमा लिलामीको सूचना जारी भएपश्चात् लोग्ने मुन्नालाल शुक्लाको हस्ते मिति २०६७।४।२४ गते उक्त बैंकमा रूपैयाँ बुझाई जग्गा फुकुवा गराई लिखत पारित भएको तथ्य स्थापित छ। दाताले घर व्यवहार चलाउनबापत लिखत गरेको तथ्य प्रमाणित भएको छ। दाताका सन्तान ३ वटै नाबालक छन्। लिखत पारित गर्दा नाबालकलाई साक्षी राख्नु कानूनले मिल्दैन। वादी प्रतिवादीहरू एउटै घरमा एकैसाथ बसी आएका छन्। म खरिदकर्ताको जग्गा र रूपैयाँ भुस पार्ने षडयन्त्रबाट अंश मुद्दा गरे गराएकोले पुनरावेदन अदालत बुटवलको फैसला उल्टी गरी मिति २०६७।४।२४ को राजीनामा सदर कायम गरिपाउँ भन्ने सुर्यमति शुक्लाले यस अदालतमा लिएको पुनरावेदन जिकिर।

नियमबमोजिम दैनिक पेसी सूचीमा चढी पेस हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदनसहितको मिसिल कागजात अध्ययन गरियो।

लोग्ने रामवरणले सगोलको सम्पत्ति हिनामिना गरेको, खान लाउन नदिएको भन्नेसमेतको आधारमा चमेलीदेवीको नाबालक छोराहरू गोपीनाथ

चौधरीसमेतका संरक्षक भई अंशमुद्दा दायर गरेको र हामी वादी प्रतिवादीका बीचमा अंशबन्डा भएको छैन। अंश मुद्दा चल्दाकै अवस्थामा हाम्रो अंश हक लाग्ने जग्गा राजीनामा गरी दिएकाले हाम्रो हकजति २ भागको १ भागमा ५ भागको ४ भाग सो राजीनामा बदर गरिपाउँ भन्ने फिराद दाबी र दाबीको जग्गा धितो राखी रामवरण कुर्मिले बैंकबाट ऋण लिएको र सो ऋण तिर्न नसकी लिलामी अवस्थामा रहेकोले ऋण तिरी राजीनामा गरेको र प्रतिवादी रामवरणको निजी आर्जनको आफूखुस गर्न पाउने सम्पत्ति राजीनामा गरेकाले राजीनामा बदर हुनुपर्ने होइन भन्नेसमेतको प्रतिवादी रामवरण कुर्मि र सुर्यमति शुक्लाको प्रतिउत्तर जिकिर भएको प्रस्तुत मुद्दामा सुरु जिल्ला अदालतबाट दाबीको जग्गा २ भागको १ भागबाट ५ भागको १ भाग चमेली कुर्मिको हकसम्मको लिखत बदर हुने र नाबालक वादीको हकमा दाबी नपुग्ने ठहर भएकोमा पुनरावेदन अदालत बुटवलले सुरुको फैसला केही उल्टी गरी विवादित लिखतको २ भागको १ भागमध्येबाट ५ भागको ४ भाग लिखत बदर हुने ठहराई फैसला गरेउपर प्रतिवादी सुर्यमति शुक्लाको पुनरावेदन पर्न आएको पाइयो। अब पुनरावेदन अदालत बुटवलको फैसला मिलेको छ, छैन? प्रतिवादी सुर्यमति शुक्लाको पुनरावेदन जिकिर पुग्ने हो, होइन? भनी निर्णय दिनुपर्ने देखियो।

२. यसमा निर्णयतर्फ विचार गर्दा रामशरणको छोरा रामवरण भई रामवरणको श्रीमती चमेलीदेवी र निजहरूका ३ छोरा गोपीनाथ, रघुनाथ र लक्ष्मीनाथ चौधरी भएको देखियो। वादी नाबालकहरू गोपीनाथ, रघुनाथ र लक्ष्मीनाथ रामवरणको छोराहरू भएकोमा विवाद छैन। दिने प्रतिवादी रामवरण कुर्मिले लिने प्रतिवादी सुर्यमति शुक्ला भई मिति २०६७।४।२४ मा दाबीको कि.नं. ३७६ को घरजग्गा रु. १४०००००।-मा बिक्री गरेको देखियो। सो घरजग्गा बिक्री हुनुपूर्व नै दाता रामवरणका बाबु रामशरण कुर्मिले रामवरण कुर्मि उपर मिति २०६७।४।६ मा अंश मुद्दाको फिराद

दिएकोमा समेत विवाद देखिँदैन। साथै यी वादीहरूलाई खान लाउनसमेत नदिएको भनी सुरु जिल्ला अदालतमा प्रस्तुत लिखत बदर मुद्दासँगै अंश मुद्दा दायर भएको देखियो। मुलतः बाबु रामशरण कुर्मिले २०६७।४।६ मा अंश मुद्दा दायर गरेपछि प्रतिवादी रामवरणले मिति २०६७।४।२४ मा जग्गा बिक्री गरेको देखियो। अंश मुद्दा परेपछि वादी प्रतिवादीका परिवारमा अंशबन्डा नहुँदै र लिखत हुँदा रामशरण कुर्मि र चमेली कुर्मिसमेतलाई साक्षी राखेको वा मन्जुरी नलिई राजीनामा गरेको देखियो।

३. अंश अंशियार भएको नाताले स्वतः प्राप्त हुने अन्तर्निहित अधिकार हो। अंशसम्बन्धी हकलाई अंशियारको नैसर्गिक हक भएकोले मुलुकी ऐन अंशबन्डाको महलको १ नं. समेतको कानूनी व्यवस्थाले सगोलको सम्पत्तिमा परिवारका अंशियारहरूको अधिकारलाई सुनिश्चितता गरेको देखिन्छ। प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादी सुर्यमति शुक्लाको दाबीको जग्गा पैतृक सम्पत्ति होइन। पैतृक सम्पत्तिबाट बढे बढाएको पनि होइन भनी लिएको जिकिरतर्फ दृष्टिगत गर्दा आफ्नो पिताको नाममा जुनसुकै स्रोतबाट प्राप्त हुन आएको सम्पत्ति निजका सन्तानहरूबीच बन्डा लाग्ने सम्पत्ति मान्नुपर्ने हुन्छ। प्रस्तुत मुद्दामा नाबालक छोराहरूको हकमा समेत निजहरूकी आमा चमेलीले अंश मुद्दाको फिराद दायर गरेको र प्रतिवादी रामवरणउपर रामशरणले अंश मुद्दा दायर गरेपश्चात् नाबालकको हकमा समेत असर पार्ने गरी नाबालकको संरक्षक आमा चमेली देवीलाई साक्षी नराखी राजीनामा लिखत गरी सम्पत्ति हस्तान्तरण गरेको देखिँदा वादीहरूलाई अंशमा छल्ने नियतले राजीनामाको लिखतको माध्यमबाट हक हस्तान्तरण गरेको देखियो। सगोलको कुनै पनि अंशियारले अंश मुद्दा दायर गरेपछि अंश हकलाई सीमित वा संकुचित गर्ने गरी मन्जुरी वा साक्षी नराखी कुनै लिखत गरिन्छ भने त्यस्ता लिखतलाई असल नियतले पारिवारिक

हितको लागि गरेको स्वाभाविक व्यवहार मान्न सकिने हुँदैन। अंशको हक अंशियार भएको नाताले स्वतः प्राप्त गर्ने हक हुँदा यस्तो हकलाई निष्क्रिय र संकुचित पार्ने गरी अंश मुद्दा परेपछि हक हस्तान्तरण गर्ने र वादीहरू नाबालक छन् वा २१ वर्ष उमेर पुगेको छैन वा मन्जुरी लिनुपर्ने होइन भन्ने कुनै पनि आधारमा दूषित तवरबाट भएको त्यस्तो हक हस्तान्तरण बदर नगर्नु न्यायोचित हुँदैन।

४. जहाँसम्म दाबीको जग्गा नै रोक्का राखी ऋण लिएको र लिलाम हुने स्थितिमा बाध्यतावश दाबीको जग्गा राजीनामा गरी बैंक ऋण चुक्ता गरेको भन्ने सन्दर्भमा हेर्दा राजीनामामा उल्लेख भएको दाबीको कि.नं. ३७६ को घरजग्गाको मूल्य हेर्दा रु.१४,००,०००/- (चौध लाख) देखिएकोमा कृषि विकास बैंकमा मिति २०६७।४।२४ मा पुनरावेदक सुर्यमति शुक्लाको पति मुन्नालाल शुक्लाले बुझाएको ऋण जम्मा रु. १,२८२४६।- भई राजीनामाको सम्पत्तिको मोलभन्दा अति न्यून रकमको ऋण भन्ने देखिन आउँछ। यसरी लिलामको अवस्था भए पनि त्यस्तो अति नै न्यून रकमको ऋण कर्जाको नाममा अन्य पारिवारिक आय स्रोतबाट पनि ऋण चुक्ता गर्न अवस्था देखिएकोमा त्यसतर्फ विचार नै नगरी ऋण अनुपातमा धेरै मोल पर्ने बसोबासको घरजग्गा नै बिक्री गरेको देखिन्छ। त्यस्तो न्यून रकमको रकम तिर्नु पर्ने कारणले बढी मोलको घरजग्गा नै लिलाम हुने अवस्था भए बिक्री व्यवहार गर्नुअघि यी वादीहरूसमेतबाट त्यस्तो सगोलको व्यवहारको तिर्ने बुझाउनेसमेतका सम्बन्धमा कुनै सहमति मन्जुरी लिन सकिनेमा कुनै जानकारीसमेत गराएको देखिँदैन। यसबाट वादीहरू ऋण तिर्न मन्जुरी नभएको भन्ने देखिएन। लिलामको अवस्थामा रहेको ऋण चुक्ता गर्नेतर्फ वादीको मन्जुरी नलिने वा जानकारीसमेत नगराउने, वादीले यी प्रतिवादी रामवरणउपर अंश मुद्दा दिएपछि २१ वर्ष पुगेका अंशियारहरूको समेत मन्जुरी नलिई आफूखुसी

बिक्री गरेको देखिन आएको तथा कृषि विकास बैंकले गर्न लागेको लिलामी प्रक्रिया रोक्न सो ऋण अनुपातको सम्पत्तिसम्मबाट ऋण चुक्ता गर्न प्राथमिकता दिएको भन्ने पनि देखिँदैन। साथै त्यस्तो सम्पत्ति वा कुनै ऋण चुक्ता गर्ने स्रोत नै नभए सोको आधार कारण खुलाई अन्तिम बाध्यतावश अवस्थामा ठूलो मूल्य पर्ने घरजग्गा नै भए बिक्री गर्नु परेको अवस्थाको चित्रण गर्न सक्नु पर्नेमा त्यस्तो चित्त बुझ्दो एवं मनासिब आधार कारण खुलाएको देखिएन। कुनै आवश्यकता वा बाध्यतावश कुनै कार्य गर्नु परेको भनी जिकिर लिनेले सो पुष्ट्याइँ हुने वस्तुनिष्ठ आधारसमेत जिकिर लिने नै प्रस्तुत गर्न सक्नु पर्नेमा त्यस्तो अवस्था नै खुलाउन नसकेको अवस्थामा कोरा काल्पनिक भनाइको आधारमा मात्र प्रतिवादी रामवरणलाई दाबीको घरजग्गा बाध्यतावश बिक्री गरेको मान्न मिलेन।

५. अंश मुद्दा परेपछि सानो आकारको ऋण रकम चुक्ता गर्ने प्रयोजनको लागि ऋण रकमभन्दा धेरै बढी मूल्य र बसोबाससमेत रहेको घरजग्गा बिक्री गर्दासमेत उमेर पुगेका अंशियारको मन्जुरी नलिएको, प्रतिवादी रामवरणको कथनअनुरूप ऋण चुक्ता प्रयोजनको लागि अनिवार्य वा बाध्यतावश सो घरजग्गा बिक्री गरेको भन्ने आधार पुष्टि हुन नआएको र पति पितालाई जुनसुकै स्रोतबाट प्राप्त हुन आएको सम्पत्ति पनि निजका सन्तानहरूबीच बन्डा लाग्ने देखिएको र अंश मुद्दा परेपछि पनि राजीनामा गरेको अवस्थामा वादीहरू नाबालक छन्, २१ वर्ष पुगेको छैन भनी नाबालकको हकमा मन्जुरी लिन नपर्ने भनी अंश हक नै निष्क्रिय र संकुचित पार्न नमिल्ने हुँदा निज नाबालकहरूसमेतको अंश हक मेट्ने गरी भएको राजीनामा लिखितले कानूनी मान्यता पाउने देखिएन।

६. तसर्थ अंश मुद्दा परेपछिको अवस्थामा पनि नाबालकको हकको लिखित बदर नगरेको भनी कपिलवस्तु जिल्ला अदालतको मिति २०६८।११।२ को फैसला केही उल्टी गरी वादी दाबीबमोजिम

विवादित लिखतको २ भागको १ भागमध्येबाट ५ भागको ४ भाग लिखत बदर हुने ठहराएको पुनरावेदन अदालत बुटवलको मिति २०६९।९।११ को फैसला मिलेकै देखिँदा सदर हुने ठहर्छ । पुनरावेदन प्रतिवादी सुर्यमति शुक्लाको पुनरावेदन जिकिर पुग्न सक्तैन ।

उक्त रायमा सहमत छु ।
न्या. डम्बरबहादुर शाही

इजलास अधिकृत: हर्कबहादुर क्षेत्री
इति संवत् २०७४ साल चैत्र २६ गते रोज २ शुभम् ।

ॐ ॐ ॐ

निर्णय नं. १०११३

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री ओमप्रकाश मिश्र
माननीय न्यायाधीश श्री ईश्वरप्रसाद खतिवडा
आदेश मिति : २०७५।४।१३
०७४-WO-०७२५

विषय: परमादेश

निवेदक : जिल्ला काठमाडौं, काठमाडौं
महानगरपालिका वडा नं.१४ बस्ने आरिका
के.सी.

विरुद्ध

विपक्षी : जिल्ला प्रशासन कार्यालय, बबरमहल,
काठमाडौंसमेत

- कुनै पनि व्यक्तिले आफू कुन देशको नागरिक हो भनी चिनाउनको लागि चाहिने आवश्यक प्रमाण नै नागरिकताको प्रमाणपत्र हो । यो राज्यले आफ्ना नागरिकलाई पहिचान गर्न, शिक्षा हासिल गर्न र व्यापार व्यवसाय गर्ने जस्ता कानून तथा संविधानले प्रत्याभूत गरेको आधारभूत नागरिक अधिकारहरूको उपभोग गर्ने महत्त्वपूर्ण आधार पनि हो । नेपालको संविधानको धारा १० ले नागरिकको नागरिकता प्राप्त गर्ने हकको प्रत्याभूति गरेको छ । संविधानले प्रत्याभूत गरेको उक्त हकलाई कानून बनाएर व्यवस्थित गर्न नसक्ने होइन । तर त्यसरी बनाइएको कानूनमा उल्लेख हुँदै नभएको प्रक्रिया अवलम्बन गर्नुपर्ने भनी नागरिकताको प्रमाणपत्र प्रदान गर्ने अख्तियार प्राप्त गरेको व्यक्तिले संविधानको उद्देश्यविपरीत कुनै नागरिकलाई नागरिकताको प्रमाणपत्र लिनबाट वञ्चित हुने गरी कुनै कार्य गर्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.४)

- जन्मदर्ता प्रमाणपत्रलगायतको अन्य कागज प्रमाणबाट बुबा वा आमाको स्पष्ट पहिचान भइसकेका व्यक्तिहरूले सम्बन्धित निकायबाट नागरिकता प्रमाणपत्र प्राप्त गर्नको लागि सिफारिस ल्याएको अवस्थामा पनि बुबा वा आमा सनाखत गर्न जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा आउनु पर्ने भनी नागरिकता प्रमाणपत्र नदिने कार्यबाट संविधानले प्रत्याभूत गरेको नागरिकता प्राप्त गर्ने हकमा आघात परेको मानिने ।

(प्रकरण नं.७)

निवेदकका तर्फबाट : विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री अञ्जन धिताल, श्री जयलाल भण्डारी र श्री कुलप्रसाद अर्याल

विपक्षीका तर्फबाट : विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता श्री श्यामकुमार भट्टराई

अवलम्बित नजिर :

सम्बद्ध कानून :

- नेपाल नागरिकता नियमावली, २०६३

आदेश

न्या.ओमप्रकाश मिश्र : नेपालको संविधानको धारा ४६ र १३३(२) बमोजिम दर्ता भई पेस हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदको संक्षिप्त तथ्य एवं आदेश यसप्रकार छ:-

तथ्य खण्ड

रिट निवेदनको संक्षिप्त बेहोरा:

म आरिका के.सी. २० वर्षकी हुँदा मिति २०७०।२।२७ मा विपक्षी आमा बुबाले मलाई काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं.१४ को वडा कार्यालयमा लगी नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्र लिनको लागि सिफारिस पत्र बनाइदिनु भएको थियो। उक्त सिफारिस पत्र लिएपश्चात् वडा कार्यालयले दिएको सिफारिस पत्र मलाई नै दिई फुर्सदको समयमा जिल्ला प्रशासन कार्यालय काठमाडौं गई नागरिकताको प्रमाणपत्र लिउँला भन्नु भएको थियो। त्यसको करिब ३ महिनासम्म पनि नागरिकता बनाउन जिल्ला प्रशासन कार्यालय नलगेपछि मैले आमा बुबा दुवै जनालाई कलेजले नागरिकता मागेको छ छिटो नागरिकता बनाई दिनुपन्थो भनी पटकपटक अनुरोध गर्दा दुवै जनाले मलाई नागरिकताको प्रमाणपत्र बनाई दिने कुरामा एक अर्कोलाई देखाई आलटाल गरी आउनु भएको थियो। मैले पुनः पटकपटक आग्रह गरेपश्चात् दुवै जनाले मलाई

गाली गलौज गर्ने खान बस्नसमेत बेवास्ता गरेकोले म बाध्य भई मावली मामाको संरक्षकत्वमा दुःख अप्ठ्यारोसँग सामान्य रोजगारी गरी दुःख कष्टका साथ बसी आएको छु। हाल मैले स्नातक तहको परीक्षासमेत उत्तीर्ण गरिसकेको छु। मैले चिनजान भएका साथी भाइ इष्टमित्रहरूलाई मैले स्नातक तह उत्तीर्ण गरें कुनै राम्रो रोजगारीको व्यवस्था गरिदिनुहोस भनी अनुरोध गर्दा शैक्षिक योग्यताका प्रमाणपत्रको साथै नागरिकताको प्रतिलिपि दिनुहोस् भनी भन्ने गरेको, बैंक खाता खोल्न तथा लाइसेन्स बनाउनसमेत नागरिकता चाहिन्छ। विपक्षी आमा बुबाले जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा गई सनाखत गर्न इन्कार गरेकोले वडा कार्यालयको सिफारिस लिएर जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा जाँदा यो सिफारिस पुरानो भएकोले नयाँ लिएर आउन भनी फिर्ता पठाए। वडा कार्यालयबाट पुनः अर्को सिफारिस लिएर जाँदा बाबु वा आमामध्ये एक जनाले सनाखत गर्न आउनु पर्ने भनी मलाई सो सिफारिस र मसँग भएको जन्मदर्ता प्रमाणपत्रको प्रतिलिपिसमेतको कागजात पेस गर्दा मलाई नागरिकताको प्रमाणपत्र दिइएन।

नेपालको संविधान (२०७२) को भाग २ को धारा १० ले नागरिकलाई नागरिकता प्राप्त गर्ने हकबाट वञ्चित गरिने छैन भन्ने संवैधानिक व्यवस्था गरेको छ। त्यस्तै धारा ११ (२)(ख) ले कुनै व्यक्तिको जन्म हुँदाको बखत निजको बुबा वा आमा नेपालको नागरिक रहेछन् भने त्यस्तो व्यक्तिले नेपाली नागरिकता प्राप्त गर्न सक्ने संवैधानिक व्यवस्था भएकोले म निवेदिकाले नागरिकता प्राप्त गर्न सक्ने संवैधानिक व्यवस्था हुँदाहुँदै पनि म निवेदकलाई नागरिकताको परिचय पत्र दिन विपक्षीहरूले वञ्चित गर्ने काम कारबाही संविधान प्रतिकूल रहेकोले निवेदन मागबमोजिम म निवेदकलाई नेपाली नागरिकताको परिचयपत्र दिनु भनी विपक्षीहरूको नाममा परमादेशलगायत उपयुक्त आज्ञा आदेश जारी पाउँ भन्नेसमेत बेहोराको आरिका के.सी.को निवेदनपत्र।

यस अदालतबाट भएको आदेश

यसमा निवेदकको मागबमोजिमको आदेश हुनु नपर्ने भए सोको आधार र कारणसहित बाटोको म्यादबाहेक सूचना म्याद पाएका मितिले १५ दिनभित्र लिखित जवाफ पेस गर्नु भनी प्रस्तुत आदेश र रिट निवेदनको एकएक प्रति नक्कलसमेत साथै राखी विपक्षीहरूका नाममा सूचना म्याद जारी गरी म्यादभित्र लिखित जवाफ परे वा अवधि व्यतित भएपछि नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने यस अदालतको आदेश ।

जिल्ला प्रशासन कार्यालय काठमाडौंको लिखित जवाफ

रिट निवेदकले जिल्ला प्रशासन कार्यालय, काठमाडौंलाई विपक्षी कायम गर्दा यस कार्यालयबाट स्थानीय निकायको सिफारिसको आधारमा नागरिकता नदिएको विषयलाई मुख्य दाबीको रूपमा उठान गर्नुभएको देखिन्छ । तर निजको बुबा / आमा सनाखतको लागि कार्यालयमा उपस्थित नभएको तथ्य स्वयम् निवेदिकाले स्वीकार गरेको देखिन्छ । तसर्थ, नागरिकता प्रदान गर्दा व्यक्तिको पहिचानजस्तो संवेदनशील विषयसमेतको प्रमाण सिर्जना हुने भएकोले नाताका व्यक्तिहरूको सनाखत गरेर नागरिकता प्रदान गर्नु नै विवेकसम्मत हुने देखिन्छ । त्यसका अतिरिक्त नागरिकताको सिफारिसउपर शंका लागेमा छानबिन गर्ने अधिकार नेपाल नागरिकता नियमावली, २०६३ को नियम-३ को उपनियम-२ को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशले नागरिकता जारी गर्ने अधिकारीलाई दिएकै देखिएकाले सनाखतका लागि माता / पिता उपस्थित गराउन जनाउसमेत दिएको देखिँदा निवेदकउपर यस कार्यालयबाट भएको काम कारबाही कानूनसम्मत नै भएकोले प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको जिल्ला प्रशासन कार्यालय काठमाडौंको लिखित जवाफ ।

बसन्ती के.सी.को लिखित जवाफ

विपक्षी आरिका के.सी. हामी रामहरी के.सी. र बसन्ती के.सी को सहवासबाट जन्म लिएको व्यक्ति होइन । हाम्रो आफन्तहरूबाट सानै उमेरमा प्राप्त भई असहाय र कोही नभएको अवस्थामा सानैदेखि पालन पोषण गरी घरमा राखेर हुर्किएर शिक्षा दिक्षा दिने हामी संरक्षकसम्म हौं । हाम्रो कोखबाट जन्म लिएको नभई निजको संरक्षकत्व मात्र हामीले दिएको हुँदा नागरिकता प्राप्त गर्ने हैसियतको नाता हामीसँग छैन । विपक्षी आरिका के.सी.लाई हामीले सानैदेखि हुर्काई, बढाई, पढाई गराएर स्नातक तहसम्मको शिक्षा दिलाउँदाको अवस्था हुँदाहुँदै बिगत ४ वर्षदेखि हाम्रो घर परिवारबाट भागी हामीसँग सम्पर्क नगरी एउटा जवानी अवस्थामा अन्यत्र कहाँ छिन् भन्नेसम्मको सुइँकोसमेत हामीलाई नदिई भागेर बसेको अवस्थामा एक्कासी अदालतमा मुद्दा दर्ता गरी म्याद तारेख मैले बुझेपछि मात्र निजको अवस्था थाहा हुन आएको छ । निज विपक्षी आरिका के.सी.का हामी संरक्षक मात्र हौं । निज हाम्रो धर्मपुत्री पनि होइनन् । संरक्षकले कोही असहाय बालक, वृद्ध तथा एकल व्यक्तिलाई नागरिकता दिनुपर्ने कुनै किसिमको बाध्यतासमेत ऐन, कानून र व्यवहारमा छैन । जहाँसम्म शैक्षिक प्रमाणपत्रहरूमा नाम भएको कुरा उल्लेख छ त्यो सबै संरक्षक उल्लेख हुनुपर्नेमा बाबु आमा भनी उल्लेख छ त्यो तल्लो तहबाटै रेकर्डमा त्रुटि हुन पुगेको कुरामा दुइमत छैन । संरक्षक प्रदान गर्ने सबैले बाबु वा आमा बनेर नागरिकता प्रदान गर्नुपर्छ भन्ने होइन । तसर्थ विपक्षीको मागदाबी अत्यन्त कपोलकल्पित झुठो विवरणयुक्त र हकदैया नै नपुग्ने अवस्थाको भएको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको विपक्षी बसन्ती के.सी.को लिखित जवाफ ।

ठहर खण्ड

नियमबमोजिम दैनिक पेसी सूचीमा चढी

इजलाससमक्ष पेस हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको मिसिल सम्पूर्ण कागज अध्ययन गरियो । निवेदकको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री अञ्जन धिताल, श्री जयलाल भण्डारी र श्री कुलप्रसाद अर्यालले निवेदकका बुबा रामहरी के.सी. र आमा बसन्ती के.सी. दुवैजना नेपाली नागरिक हुन् । बसन्तीले दिएको सूचनाअनुसार मिति २०७०।२।३१ मा स्थानीय पञ्जिकाधिकारीले आरिका के.सी. को जन्मदर्ताको प्रमाणपत्र जारी गरेको देखिन्छ । सो जन्मदर्ता प्रमाणपत्रमा बुबाको नाउँ रामहरी के.सी. र आमाको नाम बसन्ती के.सी. उल्लेख भएको छ । यी निवेदकको कानूनबमोजिम नागरिकता पाउन आवश्यक उमेरसमेत पुगेको छ । आफ्नो नागरिकता बनाउनको लागि वडा कार्यालयबाट सिफारिस लिएर जाँदासमेत विपक्षी जिल्ला प्रशासन कार्यालय काठमाडौंले बाबु वा आमामध्ये एकजनाले कार्यालयमा आएर सनाखत गर्नुपर्ने भनी नागरिकता प्रमाणपत्र बनाइदिएको छैन । नेपालको संविधानले कुनै पनि नेपाली नागरिकतालाई नागरिकता प्राप्त गर्ने वञ्चित गरिने छैन भनी व्यवस्था गरेको छ । तर बाबु वा आमाले जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा गएर सनाखत नगरिदिएको कारणले नागरिकता प्राप्त गर्नुपर्ने अधिकारबाट निजलाई वञ्चित गर्न नमिल्ने हुँदा निवेदक आरिका के.सी.लाई नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्र दिनु भनी विपक्षीहरूको नाममा परमादेश जारी हुनुपर्दछ भनी बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

जिल्ला प्रशासन कार्यालय, काठमाडौंको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता श्री श्यामकुमार भट्टराईले नेपाल नागरिकता नियमावली, २०६३ को नियम ३ को उपनियम २ को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशले नागरिकता सिफारिस गर्ने वा नागरिकता जारी गर्ने अधिकारीलाई शंकास्पद रूपमा सनाखत गरेको लागेमा थप अनुसन्धान गर्न सक्ने अधिकार दिएको छ । सोही अधिकार प्रयोग गरी यी निवेदकको नागरिकताको सम्बन्धमा सनाखत गर्नको लागि

निजका बुबा वा आमालाई जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा उपस्थित गराउन जनाउ दिएको हो । कानूनबमोजिम गरेको कार्यबाट निवेदकको अधिकार हनन भएको मान्न नमिल्ने हुँदा र निजको बुबा वा आमाले सनाखत गरेमा जिल्ला प्रशासन कार्यालयले नागरिकताको प्रमाणपत्र बनाइदिने नै हुँदा निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने होइन भनी बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

उपर्युक्तबमोजिमको तथ्य एवम् बहस जिकिर रहेको प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने हो वा होइन ? सोही सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा, निवेदकलाई नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्र बनाइदिन काठमाडौं महानगरपालिकाले सिफारिस गरेपश्चात् पनि जिल्ला प्रशासन कार्यालय काठमाडौंले बुबा वा आमालाई सनाखत गर्न ल्याउनुपर्ने भनेको र बुबा वा आमा सनाखत गर्न आलटाल गर्नु भएकोले म निवेदक नागरिकता पाउनुपर्ने हकबाट वञ्चित भएको छु । अतः म निवेदकलाई नागरिकताको प्रमाणपत्र दिनु दिलाउनु भनी विपक्षीहरूको नाममा परमादेश जारी गरिपाउँ भनी निवेदन मागदाबी रहेको छ । निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने होइन भनी विपक्षीहरूको लिखित जवाफ रहेको देखिन्छ ।

३. निवेदक आरिका के.सी.ले नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त गर्नको लागि जिल्ला प्रशासन कार्यालय काठमाडौंमा निवेदन दिएको तथ्यमा विवाद छैन । निजको निवेदनउपर कारबाही हुँदा निजको बुबा वा आमामध्ये एक जनालाई सनाखत गर्न बोलाएको जिल्ला प्रशासन कार्यालय काठमाडौंको लिखित जवाफबाट देखिन्छ । सो सनाखत गर्ने कार्य नेपाल नागरिकता नियमावली, २०६३ को नियम ३ को उपनियम (२) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशले दिएको अधिकार प्रयोग गरी गरिएको भनी उल्लेख गरेको देखिन्छ । जबकि नियमावलीको उक्त

व्यवस्थामा सनाखत गर्नुपर्ने भनी स्पष्ट व्यवस्था रहेको देखिँदैन । रिट निवेदकले प्रस्तुत रिट निवेदनसाथ पेस गरेको निजको जन्मदर्ता प्रमाणपत्रमा बुबाको नाम रामहरी के.सी. नागरिकता प्रमाणपत्र नं. ५१४४/२५०६/१८९८/६३०१ काठमाडौं र आमाको नाम बसन्ती के.सी. नागरिकता प्रमाण पत्र नं. २७१०६०/१०५८५ काठमाडौं उल्लेख भएको छ । सो जन्मदर्ताको प्रमाणपत्र बनाउन बसन्ती के.सी. ले स्थानीय पञ्जिकाधिकारीका कार्यालयमा सूचना दिएको देखिनुका साथै सो कुरा निजले लिखित जवाफबाट स्वीकारसमेत गरेको देखिन्छ । मिसिल सामेल रहेको रामहरी के.सी. र बसन्ती के.सी.को नागरिकताको प्रमाणपत्रको प्रतिलिपिमा उल्लिखित नम्बर र निवेदकको जन्मदर्तामा उल्लिखित नम्बर एकआपसमा मिलेको देखिन्छ । यसका अतिरिक्त निवेदकले पेस गरेको प्रवेशिका परीक्षादेखि स्नातकसम्मको शैक्षिक योग्यताको प्रमाणपत्रमा समेत बुबाको नाम रामहरी के.सी. नै उल्लेख भएको पाइन्छ ।

४. बसन्ती के.सी.ले यस अदालतमा लिखित जवाफ दिँदा निवेदकको जन्मदर्ता बनाउन आफूले सूचना दिएपनि आफू निजको वास्तविक आमा नभई संरक्षक मात्र हो । निजको जन्मदर्तालगायतका अन्य शैक्षिक प्रमाणपत्रमा भूलवश बुबाको नाममा रामहरी के.सी. र आमाको नाउँमा बसन्ती के.सी. उल्लेख हुन गएको हो भनी उल्लेख गरेको देखिन्छ । तर यदि सो कुरा भूलवश उल्लेख हुन गएको हो भने त्यसलाई बदर गराउनेतर्फ समयमा नै कुनै प्रक्रिया अवलम्बन गरेको भनी भन्न सकेको देखिँदैन । सो जन्मदर्ताको प्रमाणपत्रलगायतका अन्य शैक्षिक प्रमाणपत्रहरू कुनै निकायबाट बदर वा संशोधन भएको मिसिल संलग्न कागज प्रमाणबाट देखिँदैन । काठमाडौं महानगरपालिकाको वडा नं.१४ को कार्यालयले मिति २०७०।२।३१ मा गरेको सिफारिसमा पनि बुबाको नाम रामहरी के.सी. र आमाको नाम बसन्ती के.सी

नै उल्लेख भएको देखिन्छ । सो सिफारिस गराउन पनि बसन्ती के.सी.ले नै सनाखत गरेको भनी निवेदन दाबी भएकोमा बसन्ती के.सी.ले यस अदालतमा लिखित जवाफ फिराउँदा इन्कार गर्न सकेको अवस्था छैन । कुनै पनि व्यक्तिले आफू कुन देशको नागरिक हो भनी चिनाउनको लागि चाहिने आवश्यक प्रमाण नै नागरिकताको प्रमाणपत्र हो । यो राज्यले आफ्ना नागरिकलाई पहिचान गर्न, शिक्षा हासिल गर्न र व्यापार व्यवसाय गर्ने जस्ता कानून तथा संविधानले प्रत्याभूत गरेको आधारभूत नागरिक अधिकारहरूको उपभोग गर्ने महत्त्वपूर्ण आधार पनि हो । नेपालको संविधानको धारा १० ले नागरिकको नागरिकता प्राप्त गर्ने हकको प्रत्याभूति गरेको छ । संविधानले प्रत्याभूत गरेको उक्त हकलाई कानून बनाएर व्यवस्थित गर्न नसक्ने होइन । तर त्यसरी बनाइएको कानूनमा उल्लेख हुँदै नभएको प्रक्रिया अवलम्बन गर्नुपर्ने भनी नागरिकताको प्रमाणपत्र प्रदान गर्ने अख्तियार प्राप्त गरेको व्यक्तिले संविधानको उद्देश्यविपरीत कुनै नागरिकलाई नागरिकताको प्रमाणपत्र लिनबाट वञ्चित हुने गरी कुनै कार्य गर्न मिल्दैन ।

५. वंशजको नाताले नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त गर्ने कार्यविधिको व्यवस्था नेपाल नागरिकता नियमावली, २०६३ को नियम ३ मा रहेको देखिन्छ । सो नियम ३ मा पनि उपनियम (१) र (२) प्रस्तुत विवादसँग सम्बन्धित रहेको देखिन्छ । यसमा उपनियम (१) बमोजिमका प्रमाण निवेदनसाथ पेस गर्न नसक्ने नेपाली नागरिकको हकमा मात्र उपनियम (२) आकर्षित हुने व्यवस्था रहेको पाइन्छ । उपनियम (१) मा उल्लेख भएअनुरूप निवेदकले आफ्नो बाबु वा आमाको नागरिकताको प्रमाणपत्रको प्रतिलिपि, स्थानीय निकायले गरिदिएको सिफारिस, जन्मदर्ताको प्रमाणपत्रसमेत पेस गरेको अवस्थामा निजको हकमा आकर्षित नै नहुने उपदफा (२) अनुसार भन्दै सो उपदफा (२) मा पनि स्पष्ट

रूपमा उल्लेख नै नभएको सनाखत गराउनुपर्ने भन्दै निवेदकलाई नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्र दिन नमिल्ने भनी जिल्ला प्रशासन कार्यालय काठमाडौंको लिखित जवाफ गैरजिम्मेवारीपूर्ण भएबाट कानूनसम्मत रहेको मान्न मिलेन।

६. अतः माथि विवेचित आधार र कारणबाट निवेदकले आफ्नो जन्मदर्ताको प्रमाणपत्र, वडा कार्यालयको सिफारिससमेतको कागजात संलग्न गरी नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्र पाउँ भनी जिल्ला प्रशासन कार्यालय काठमाडौंमा निवेदन दिएकोमा बुबा वा आमाको सनाखत गराउनै पर्ने भन्ने स्पष्ट कानूनी व्यवस्थाको अभावमा सनाखत नगरेकोले नागरिकताको प्रमाणपत्र दिन इन्कार गरेको जिल्ला प्रशासन कार्यालय काठमाडौंले आफ्नो कानूनबमोजिमको दायित्व पूरा गरेको नदेखिएकोले नागरिकता प्राप्त गर्ने निवेदकको संवैधानिक अधिकारको प्रचलनार्थ निवेदकलाई अविलम्ब नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्र दिनु दिलाउनु भनी विपक्षीहरूको नाममा परमादेश जारी हुने ठहर्छ।

७. यसका अतिरिक्त प्रस्तुत रिट निवेदनमा उठेको विवाद जस्तै जन्मदर्ता प्रमाणपत्रलगायतको अन्य कागज प्रमाणबाट बुबा वा आमाको स्पष्ट पहिचान भइसकेका व्यक्तिहरूले सम्बन्धित निकायबाट नागरिकता प्रमाणपत्र प्राप्त गर्नको लागि सिफारिस ल्याएको अवस्थामा पनि बुबा वा आमा सनाखत गर्न जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा आउनुपर्ने भनी नागरिकता प्रमाणपत्र नदिने कार्यबाट संविधानले प्रत्याभूत गरेको नागरिकता प्राप्त गर्ने हकमा आघात परेको मानिन्छ। यस अवस्थामा प्रस्तुत रिटको निवेदकजस्तै अन्य व्यक्तिहरू पनि बाध्यात्मक रूपमा यस अदालतलाई समेत गुहार्नु परिरहेको पाइन्छ। जसबाट अनावश्यक रूपमा यस अदालतसमेतको स्रोत र साधन खर्च हुनुका साथै यी निवेदकजस्तै व्यक्तिहरूले हैरानी बेहोर्नु परिरहेको हुन्छ। तसर्थ नागरिकता ऐन

र नियमावलीमा नै स्पष्ट रूपमा उल्लेख नभएको नागरिकता प्राप्त गर्न निवेदन दिएको व्यक्तिको बुबा वा आमामध्ये एकजना व्यक्ति सनाखत गर्न उपस्थित हुनु पर्ने भनी जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट हुने गरेको कार्य संविधान एवं विद्यमान नागरिकतासम्बन्धी कानूनविपरीत रहेकोले नागरिकता प्राप्तिको लागि परेको निवेदनसाथ पेस भएको जन्मदर्ताको प्रमाणपत्रलगायत शैक्षिक योग्यताको प्रमाणपत्र एवं अन्य कागजहरूबाट बुबा आमाको स्पष्ट पहिचान भइरहेको र बुबा वा आमा नेपाली नागरिक रहेको अवस्थामा त्यस्ता व्यक्तिलाई नेपाली नागरिकता दिनलाई बुबा वा आमामध्ये एकजनालाई जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा अनिवार्य उपस्थित गराई सनाखत गराउने कार्य नगर्नु नगराउनु, नागरिकता प्राप्तिको लागि दिएको निवेदन, सम्बन्धित निकायको सिफारिस, जन्मदर्ताको प्रमाणपत्रलगायतका कागजातका आधारमा नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्र उपलब्ध गराउने सम्बन्धमा सबै जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा पत्राचार गर्नु भनी नेपाल सरकार गृह मन्त्रालयको नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी गरिदिएको छ। प्रस्तुत आदेशको जानकारी विपक्षीहरू र गृह मन्त्रालयलाई दिई रिट निवेदनको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार यस अदालतको अभिलेख शाखामा बुझाई दिनु।

उक्त रायमा सहमत छु।

न्या. ईश्वरप्रसाद खतिवडा

इजलास अधिकृत: रामु शर्मा

इति संवत् २०७५ साल साउन १३ गते रोज १ शुभम्।

निर्णय नं. १०११४

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री चोलेन्द्र शमशेर ज.ब.रा.
माननीय न्यायाधीश श्री विश्वम्भरप्रसाद श्रेष्ठ
आदेश मिति : २०७५।५।१८
०६८-WO-०९५८

विषय: उत्प्रेषण / परमादेश

निवेदक : दोलखा जिल्ला, फस्कु गाउँ विकास समिति,
वडा नं.८ बस्ने रामकाजी बस्नेतको श्रीमती
धनकुमारी बस्नेतसमेत

विरुद्ध

विपक्षी : महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, रामशाहपथ,
काठमाडौंसमेत

- अभियोजनको जिम्मेवारी संविधानले महान्यायाधिवक्तालाई सुम्पेको निजले अधिकार प्रत्यायोजन गरी मातहतका अधिकृतहरूलाई दिन सक्ने गरी संविधानले नै जिम्मेवारी सुम्पेको हुँदा त्यसो गर्नु सामान्यतया उसको अन्तिम जिम्मेवारी भएपनि संविधान र कानूनबमोजिम गर्नुपर्ने अभियोजन नगरेको, भेदभावपूर्ण व्यवहार गरी न्यायको स्वच्छताको उल्लङ्घन भएको वा दण्डहीनताको पक्षपोषण भएको अभियोजनसम्बन्धी अधिकारको सदुपयोग नभएको र निर्णय गर्ने अधिकारीले गरेको निर्णय प्रवृत्त भावनाबाट गरेको हो, होइन भनी न्यायिक पुनरावलोकनको रोहमा अभियोजनसम्बन्धी निर्णयउपर नै प्रश्न उठेमा अदालतले त्यसको पुनरावलोकन

हुनै नसक्ने भन्न संविधानले अङ्गीकार गरेको न्यायिक पुनरावलोकनको सिद्धान्तले नमिल्ने । प्रस्तुत मुद्दामा मुद्दा चल्ने वा नचल्ने निर्णय गर्ने अधिकारीले तत्काल संकलित सबुत प्रमाणको विवेचना गरी मुद्दा नचल्ने निर्णय गरेकोलाई अन्यथा भन्नुपर्ने देखिन नआउने ।

(प्रकरण नं.६)

- महान्यायाधिवक्तालाई प्राप्त संवैधानिक अधिकार उक्त संविधानको धारा १३५(६) बमोजिम प्रत्यायोजन गरी जिल्ला न्यायाधिवक्तालाई दिएको देखिन्छ । सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १७(२) र १८ बमोजिम व्यावसायिक उन्मुक्तिको अधिकारअन्तर्गत निर्णय गरेको देखिन्छ । सरकारी वकिललाई संकलित सबुत प्रमाणको आधारमा मुद्दा चल्ने वा नचल्ने निर्णय गर्ने अधिकार रहेको देखिन्छ । सो अधिकारअन्तर्गत मुद्दा नचल्ने भनी जिल्ला न्यायाधिवक्ताले गरेको निर्णय अन्यथा भनिरहनु पर्ने नदेखिने ।

(प्रकरण नं.७)

निवेदकका तर्फबाट : विद्वान् अधिवक्ता श्री टिकाध्वज खड्का

विपक्षीका तर्फबाट : विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता श्री संजीवराज रेग्मी, विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री विजय मिश्र श्री भरतकुमार लकाई

अवलम्बित नजिर :

- स.अ.बुलेटिन.२०५५, अंक ४, पृ.२

सम्बद्ध कानून :

- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३
- सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९

आदेश

न्या. चोलेन्द्र शमशेर ज.ब.रा.: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ र १०७(२) बमोजिम यस अदालतमा दर्ता हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं आदेश यसप्रकार छ:

मेरा पति रामकाजी बस्नेत दोलखा जिल्ला, फस्कु गाउँ विकास समिति, वडा नं.९ स्थित पसल सञ्चालन गर्नु हुन्थ्यो र म सधैं साँझ खाना पुऱ्याई साँझ पसलमै बसी नजिकै रहेको घरमा बिहान आउने र घरायसी कार्यमा संलग्न हुने गर्दथेँ। सदाझैँ मिति २०६८।९।२० को साँझ ८ बजेतिर म पतिको लागि खाना लिई पसल गई खाना खाएपश्चात् सुत्न लागेको समय अं. ९ बजे दोलखा जिल्ला, फस्कु गाउँ विकास समिति, वडा नं.६ मा घर भई वडा नं.९ बस्ने नारायण भन्ने गिताध्वज कार्की र ऐ.ऐ.वडा नं.८ बस्ने रामकृष्ण बस्नेत पसलमा आई मेरा पति रामकाजी बस्नेतलाई केही काम छ भनी बोलाई लगेका थिए। उहाँलाई पसलबाट लगेको १ घण्टाजति पछि अर्थात् लगभग १० बजे राति उहाँ फर्की आउनु भएपछि मैले यति राती तपाईँलाई उनीहरूले कहाँ, किन लगे र के भने भनी सोधनी गर्दा उहाँले आफूलाई उनीहरूले हाडी माइला भन्ने जयबहादुर बस्नेतको बुहारीलाई हातपात गरेको आरोप लगाई आफूहरूलाई रु.२,००,०००।- दिने हो भने कुरा मिलाइदिने अन्यथा तिम्रो ज्यानसमेत जान सक्छ भनी छाडेको कुरा बताउनु भयो।

भोलिपल्ट बिहान लगभग ५ बजे म पसलबाट घरतिर जाँदै गर्दा ५०/६० मिटर जति टाढा पुगेपछि पसलमा डाड्डुडको आवाज आएको थियो र मैले मेरा पतिले पसल खोल्दा आवाज आएको होला भनी घरतर्फ लागेँ। घर पुगिसकेपछि अन्दाजी बिहानको ७.०० बजेतिर पसल नजिकै हो-हल्ला सुनी के भएको रहेछ भनी हेर्दा हाडी माइला भन्ने जयबहादुर बस्नेत हाम्रो पसलमा वरपर घुम्दै, उफ्रँदै आज यहाँ रगतको खोला बग्छ। एकछिनपछि थाहा पाउँछौँ भन्दै कराउँदै

गरेको देखेँ र केहीछिनपछि निज त्यहाँबाट फर्केर गएको देखी म आफ्नो नियमित घरायसी कार्यमा लागेँ।

यत्तिकैमा अं. बिहान १०.०० बजेतिर दोलखा जिल्ला, फस्कु गाउँ विकास समिति, वडा नं.४ घर भएका अ.हे.व.दीपक बस्नेतले मलाई फोन गरी तपाईँको पति बेहोस अवस्थामा पसल नजिकैको चौतारामा भएकोले तुरुन्त आउनु भन्नु भएकोले म तत्काल उक्त स्थानमा पुग्दा मेरा पति रामकाजी बस्नेत मृत अवस्थामा भेटेँ उहाँको मृत शरीरमा हेर्दा घाँटी, गर्दन, तिग्रालगायतका ठाउँमा निलडाम, गुप्ताङ्ग (लिङ्ग) मा समेत चोट मलद्वारबाट दिसा निस्केको र कानमा समेत चोट तथा कानको प्वालबाट रगतसमेत निस्केको अवस्था देखियो।

यसरी मेरा पति रामकाजी बस्नेतको मृत्यु हुनुपूर्व ५/७ वर्षअगाडि नारायण भन्ने गिताध्वज कार्कीले ने.क.पा. माओवादीमा संलग्न भई धम्की, चन्दा असुलीलगायत गैरकानूनी काममा संलग्न हुँदै आएको र मेरा पतिले पटकपटक चन्दा दिँदै आउनु भएपनि भने जति नपाएको भनी मेरा पतिलाई मारी छाड्ने र टाउको हातमा लिएर हिँड्ने भन्ने गरेको, मृत्यु भएका मेरा पतिको मृत्यु भएको अधिल्लो दिन साँझ मात्र मेरा पतिलाई कपोलकल्पित र झुठ्ठा अभियोग लगाउने प्रयत्न गरी नगद रु.२,००,०००।- माग गरेको र उक्त रकम नदिएर ज्यानसमेत जान सक्छ भनेको तथा मृत्यु भएको बिहान हाडी माइलो भन्ने जयबहादुर बस्नेतसमेत आज यहाँ रगतको खोला बग्छ, केहीछिनपछि थाहा हुन्छ भनी कराउँदै र उफ्रँदै हिँडेको तथा मेरा मृतक पतिको शरीरमा जतासुकै निलडाम र चोटपटक भएको र अधिल्लो दिन सामान मगाउन पठाउन भनी छुट्याएर राखिएको नगद रु.८०,०००।- र उहाँले लगाउने गरेको डेढ तोलाको बेरुवा सुनको औंठीसमेत फेला नपरेकोले उहाँलाई दोलखा जिल्ला, फस्कु गाउँ विकास समिति, वडा नं.६ घर भई ऐ.ऐ.बस्ने रामकृष्ण बस्नेतसमेतले मेरो पतिको कर्तव्य गरी

हत्या गरेकोले कारबाही गरिपाउँ भनी जिल्ला प्रहरी कार्यालय दोलखामा मिति २०६८।१।२३ मा किटानी जाहेरी दिएको थिएँ।

जिल्ला सरकारी वकिल कार्यालय, दोलखामा सरकारी वकिल महानन्द दाहालसमक्ष गई हामी निवेदकहरूले हामीले किटानी जाहेरीमा उल्लेख गरेबमोजिमका अभियुक्तहरू नारायण भन्ने गिताध्वज कार्की, हाडी माइलो भन्ने जयबहादुर बस्नेत र रामकृष्ण बस्नेतले नै मेरा पति रामकाजी बस्नेतको कर्तव्य गरी हत्या गरेको भन्ने कुरा मालाकार रूपमा रहेको सम्बद्ध प्रमाणहरूद्वारा पुष्टि भइरहेको अवस्थामा किन मुद्दा नचल्ने भनी निर्णय गरियो भनी सोधनी गर्दा उहाँले तपाईंको पतिको मृत्यु अभियुक्तहरूको कुटपिटबाट नभई विष सेवनबाट भएको रहेछ त्यसैले मुद्दा नचल्ने निर्णय गरिएको बताउनु भयो र हामीले उक्त निर्णय तथा प्रहरी प्रतिवेदनलगायतका सम्पूर्ण कागजातहरूको नक्कल माग्दा कागजात संलग्न मिसिल निकासको लागि पुनरावेदन सरकारी वकिल कार्यालय पठाएकोले दिन नसकिने भनी उहाँले गरेको निर्णयको प्रतिलिपि दिनुभयो।

सरकारी वकिल महानन्द दाहालले मुद्दा नचल्ने गरी गरेको निर्णयको प्रतिलिपि अध्ययन गर्दा उहाँले आफ्नो निर्णयमा मृतक रामकाजी बस्नेतको मृत्यु Post mortem report मा देखिएको Internal तथा External चोटबाट नभई घटनास्थलमा फेला परेको Ratil, Neuron लेखिएको बट्टाभित्रको पदार्थ र मृतकको न्याल पुछेको कपडामा समेत सोही पदार्थ फेला परेको र उक्त पदार्थको परीक्षणमा Phosphine Gas को Positive test आएकोले मृतकको मृत्यु कोही कसैको कर्तव्यबाट नभई Phosphine Gas नामक विषको सेवन आफैँले गरी भएकोले अभियुक्तउपर मुद्दा नचल्ने निर्णय गरिएको उल्लेख गरेको रहेछ।

मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धी महलको १३ नं.को देहाय २ अनुसार "विष खुवाई ज्यान मारेमा

विष खुवाउनेलाई जन्मकैद गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ भने ऐ.ऐ.को देहाय ३ बमोजिम लाठा, ढुङ्गा र साधारण हतियारको प्रयोग गरी वा अन्य गैह्र कुरा गरी ज्यान मारेमा ज्यानमारालाई सर्वस्वसहित जन्मकैद हुनेसमेत" व्यवस्था गरेको छ। यसैगरी सरकारवादी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १८ ले "ज्यानसम्बन्धी मुद्दा सरकारवादी हुने र सरकारवादी मुद्दाको अनुसन्धान तथा तहकिकात प्रहरीले गर्ने र अनुसन्धान गरी प्रहरीले राय प्रतिवेदन बुझाएपछि सरकारी वकिलले अभियोजनको लागि अभियोगपत्र दायर गर्नुपर्ने" व्यवस्था गरेको छ। उक्त कानूनी प्रावधानले स्पष्टसँग सरकारी मुद्दाको अभियोजनको जिम्मा सरकारी वकिललाई दिएको अवस्थामा निजले प्रतिवादीका विरुद्ध अभियोग दर्ता नगरी आफ्नो कर्तव्यबाट पन्छन मिल्दैन।

विपक्षीद्वारा मेरा पति रामकाजी बस्नेतको हत्यामा संलग्न अभियुक्तहरूलाई किटानी जाहेरी, सम्बद्ध प्रमाणहरू समेतको आधारमा अभियोग दर्ता गरी मुद्दा चलाउनु पर्नेमा सरकारवादी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १७(२) बमोजिम सरकारी वकिलले मिति २०६८ माघ १३ गते मुद्दा नचलाउने गरी गरेको निर्णय माथि उल्लिखित सम्मानित सर्वोच्च अदालतद्वारा प्रतिपादित सिद्धान्त विरुद्ध भई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ द्वारा प्रदत्त हाम्रो स्वतन्त्रताको हक तथा २४ द्वारा प्रदत्त न्यायसम्बन्धी हकको हनन भएकोले संविधानको धारा ३२ तथा १०७(२) अन्तर्गत सम्मानित अदालतको शरणमा आएका छौं। विपक्षी नं.२ ले कानूनको गलत प्रयोग गरी आफूलाई प्राप्त अधिकारको अनुचित प्रयोग गरी सम्पूर्ण तथ्य र घटनाबाट पुष्टि भइरहेको ज्यान जस्तो जघन्य अपराधको मुद्दालाई बिना उचित कारण र आधार चल्न नसक्ने गरी किटानी जाहेरी परी देख्ने सुन्ने मानिसले समर्थन गरी दिएको अवस्थामा सरकारवादी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १८

तथा ऐ.ऐ.नियमावलीको नियम १३ बमोजिम मुद्दा चलाई दोषीलाई कारबाही गर्न उद्घत हुनुपर्नेमा विपक्षी नं.२ ले कानूनले सुम्पेको न्यूनतम जिम्मेवारीसमेत पूरा नगरेकोले निजले मिति २०६८।१०।१३ मा गरेको निर्णय उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी मुद्दाको अनुसन्धानलगायतका कारबाही अगाडि बढाई जाहेरीमा उल्लेख गरेबमोजिम मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धीको महलअनुसार अभियोग लगाई मुद्दा चलाउनु भन्ने परमादेशलगायत जो चाहिने आज्ञा आदेश जारी गरी अग्राधिकार प्रदान गरी न्याय पाउँ भन्नेसमेत बेहोराको रिट निवेदन मागदाबी ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो ? जारी हुनु नपर्ने भए यो आदेशप्राप्त भएका मितिले बाटाका म्यादबाहेक १५ दिनभित्र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत लिखित जवाफ पेस गर्नु भनी यो आदेश र रिट निवेदनको एकप्रति नक्कल साथै राखी विपक्षी नं.१, २, ३ र ४ लाई सूचना पठाई त्यसको बोधार्थ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा पठाई दिनु । विपक्षी नं.५, ६ र ७ का हकमा आफैं वा कानूनबमोजिमको प्रतिनिधिमार्फत लिखित जवाफ पठाउनु भनी रिट निवेदनको एकप्रति नक्कल साथै राखी सूचना पठाई लिखित जवाफ परेपछि वा अवधि नाघेपछि नियमानुसार पेस गर्नु । साथै प्रस्तुत विवादको विषयको गम्भीर्यलाई दृष्टिगत गर्दा चाँडो किनारा हुनु पर्ने प्रकृतिको देखिएकोले अग्राधिकार प्रदान गरिदिएको छ, नियमानुसार गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०६९।१।१२ को आदेश ।

यसमा सरकारवादी मुद्दा चलाउने वा नचलाउनेसम्बन्धी निर्णय गर्दा कानूनतः गृह मन्त्रालयको कुनै महत्वपूर्ण भूमिका रहने नहुँदा गृह मन्त्रालयको हकमा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज भागी छ । अतः रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालयका तर्फबाट यस

अदालतमा पर्न आएको लिखित जवाफ ।

जिल्ला सरकारी वकिल कार्यालय दोलखाबाट प्रस्तुत कर्तव्य ज्यान मुद्दामा तत्काल कसैउपर मुद्दा नचलाउने गरी मिति २०६८।१०।१३ मा निर्णय गरी सो निर्णयसहितको मिसिल पुनरावेदन सरकारी वकिल कार्यालयमा प्राप्त भई उक्त कार्यालयबाट समेत जिल्ला सरकारी वकिल कार्यालयको निर्णय मनासिब ठहर्‍याई भएको निर्णयसहितको मिसिल यस कार्यालयमा प्राप्त भएको यस कार्यालयबाट जाहेरवालीले लेखेको बेहोरा र बुझिएका कुमार पाण्डेसहित मिति २०६८ पौष २८ को कागज बेहोरा लेखाउने व्यक्तिहरूको भनाइका तथ्यहरूले मात्र रामकाजी बस्नेतलाई यी अनुसन्धानमा बयान गर्ने जयबहादुर बस्नेत, कान्छा बस्नेत, नारायण विक्रम कार्कीउपर कर्तव्य गरी मारेको अभियोगमा मुद्दा चलाउन प्रमाणको अभाव भएकै कारण महान्यायाधिवक्ताबाट मुद्दा नचलाउने निर्णय गरिएको छ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५(२) मा महान्यायाधिवक्ताको काम, कर्तव्य, अधिकारअन्तर्गत नेपाल सरकारको हकहित वा सरोकार निहित रहेको मुद्दामा महान्यायाधिवक्ता वा निजको मातहतको अधिकृतहरूबाट नेपाल सरकारको प्रतिनिधित्व गरिनेछ । यस संविधानमा अन्यथा लेखिएबाहेक कुनै अदालत वा न्यायिक अधिकारीसमक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई हुनेछ र धारा १३५(६) मा महान्यायाधिवक्ताले यो धाराबमोजिम आफ्नो काम कर्तव्य र अधिकार तोकिएको सर्तको अधीनमा रही प्रयोग र पालना गर्ने गरी मातहतका अधिकृतलाई सुम्पन सक्नेछ भन्ने प्रावधानअनुरूप जिल्ला न्यायाधिवक्ताहरूलाई मुद्दा चलाउने नचलाउनेसम्बन्धी अधिकार प्रत्यायोजन भए जिल्ला न्यायाधिवक्ताले मुद्दा नचलाउने गरी निर्णय गरेपश्चात् पुनरावेदन सरकारी

वकिल कार्यालय पाटनसमक्ष निकासको लागि पठाएकोमा सो कार्यालयसमेतबाट मुद्दा नचल्ने निर्णय भई अन्तिम निकासको लागि यस कार्यालयसमक्ष फाइल प्राप्त भएको र महान्यायाधिवक्ताज्यूबाट प्रस्तुत मुद्दा चल्न नसक्ने गरी मिति २०६८।१२।२१ मा निर्णय भई अन्तिम भएको हुँदा र नेपाल सरकारको हकहित वा सरोकार निहित रहेको मुद्दा चल्ने नचल्ने सम्बन्धमा महान्यायाधिवक्ताको संवैधानिक अधिकार हो र यसमा कसैले प्रश्न उठाउन पाउँदैन भन्ने सम्बन्धमा सम्मानित अदालतबाट प्रतिपादित निम्न लिखित कानूनी सिद्धान्तहरू समेतका आधारमा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको लिखित जवाफ।

विपक्षी धनकुमारी बस्नेतले जिल्ला प्रहरी कार्यालय दोलखामा जाहेरी दरखास्त दिएपश्चात् सोही जाहेरीको आधारमा आवश्यक अनुसन्धान तहकिकातको कार्य सुरु भई अनुसन्धानबाट संकलित तथ्य प्रमाणहरूबाट मृतक रामकाजी बस्नेतलाई कोही कसैको कुटपिट गरेको नभई निज मृतक मृत्युपूर्व घटनास्थलमा बसी वाक-वाक गरी रहेको अवस्थामा जितबहादुर तामाङ र नारायण नेपालीले देखी तत्कालै सि.एम.ए. दीपक बस्नेतलाई बोलाई निजको उपचार गराउँदागाराउँदै उपचारकै क्रममा निजको मृत्यु भएको भनी घटनास्थलमा तत्काल उपस्थित व्यक्तिहरूले मौकामा उल्लेख गरिदिएको र मृतकको शव परीक्षणपश्चात् डाक्टरले दिएको मेडिकल रिपोर्टमा Cause of death from ingestion of compound releasing phosphine gas in stomach भन्ने उल्लेख भएको, त्यसैगरी Post Mortem Report मा मृतकको शरीरको बाहिरी तथा भित्री भागमा चोट पटक नदेखिएको, घटनास्थलमा (मृतकको घर) बाट Ratil Neuron लेखिएको बट्टाभिन्न विषादी पदार्थ भेटिएको, बाल्टिनमा रहेको दुधजस्तो सेतो

पदार्थको परीक्षणबाट Phosphine gas positive test देखिएको, Phosphine gas विषादी पदार्थ भएको देखिएकोले जिल्ला प्रहरी कार्यालय दोलखाले अनुसन्धानबाट मृतकलाई कसैले कर्तव्य गरी मारेको नभई निज मृतक आफैले Phosphine gas नामक विष सेवन गरी आत्महत्या गरेको अनुसन्धानबाट प्रस्ट खुलेको आधारमा जिल्ला सरकारी वकिलको कार्यालय दोलखाबाट केवल कर्तव्य ज्यान मुद्दामा तत्काल कोही कसैउपर मुद्दा नचलाउने गरी मिति २०६८।१०।१३ मा निर्णय गरी निर्णयसहितको अनुसन्धानका सम्पूर्ण मिसिल पुनरावेदन सरकारी वकिलको कार्यालयमा पठाई उक्त कार्यालयसमेतबाट मृतकको आफ्नै घरमा विषादी हालिएको बाल्टिन, गिलास तथा विषादी र विषादीको बट्टा भेटिनु साथै मृतकको भिसेरा रिपोर्टमा Phosphine gas positive भनी परीक्षण भई आएको, साथै मृत्युको कारण From ingestion of compound releasing phosphine gas in stomach भनी उल्लेख भई आउनुबाट जाहेरवालीले जाहेरीमा उल्लेख गरेजस्तो निजको पति रामकाजी बस्नेतको मृत्यु कुनै पनि कुटपिट, सांघातिक हमला, यातना वा कर्तव्यबाट नभई आत्महत्याबाट भएको भन्ने अनुसन्धानको क्रममा मिसिल संलग्न कागजातबाट देखिन आएको र निजको मृत्युमा कसैको कुनै संलग्नता वा शंकासम्म नभएको अवस्थामा जिल्ला सरकारी वकिलको कार्यालय दोलखाबाट मुद्दा नचलाउने र मलाई हाजिर जमानीमा छाड्ने भनी २०६८।१०।१३।६ मा निर्णय भएको अवस्था छ। उक्त घटनाको सम्बन्धमा लिखित जवाफवाला पूर्णतः निर्दोष छु, निरपराध छु। जाहेरी दरखास्त आफैमा प्रमाण होइन, तसर्थ जाहेरी दरखास्तपछि राज्यको तर्फबाट भएको अनुसन्धानको क्रममा सम्पूर्ण सत्य तथ्य बेहोरा खुली आएकोले मिति २०६८।१०।१३ को निर्णय बदर हुनु पर्ने होइन।

मृतक तथा निजका परिवारका कुनै

सदस्यसँग मेरो पूर्वरिसइवी तथा लेनदेनसमेत केही पनि रहेको छैन । रामकाजीको मृत्यु दिउँसो भएको र घटनास्थलमा धेरै मानिसहरू व्यापार गरी बस्ने सानो बजार, बोर्डिङ स्कुल तथा बसपार्कसमेत रहेको छ उक्त घटना कोही कसैको कर्तव्यबाट भए गरेको भए उक्त स्थान वरपरका व्यक्तिहरूको जानकारीमा रहन सक्ने अवस्था हुन्थ्यो । घटनाको सम्बन्धमा सो अवस्थाको विद्यमानता रहेको अनुसन्धानबाट पाइएको छैन । उक्त घटना घटेको भनिएको समयमा म घटनास्थलमा समेत रहेको थिइन । निजको मृत्यु विषादी सेवनबाट भएको हुनुपर्छ अघिल्लो दिनको घटनाले बेइज्जत हुने भो भनी डराई वा आत्मग्लानीको कारण आफ्नै दोकानमा रहेको विषादी सेवन गरेको हुनुपर्छ । उक्त सत्य तथ्य बेहोरा मैले अनुसन्धानको क्रममा दिएको बयानमा पनि उल्लेख गरी लेखी लेखाएको हुँदा म निर्दोष, निरपराध छु, रिट जारी हुन सक्ने अवस्था छैन ।

मृतकको तत्काल उपचार गर्ने सि.एम.ए.दीपक बस्नेतलगायत घटनास्थल आसपासका कुमार पाण्डेसमेतका मानिसहरूले मृतकलाई कर्तव्य गरी मारेको थाहा छैन भनी किटानी कागज गरी दिएका छन् । मृतकको लास जाँच प्रकृति मुचुल्का एवं Autopsy Report मा मर्नेसम्मको भित्री वा बाहिरी चोटपटक पनि नदेखिएको, मृतकको घरबाट विषादी हालेको बाल्टिन, गिलास, विषादीको बट्टा बरामद भई आएको उक्त बरामदी वस्तु र मृतकको शरीरको भित्री अङ्ग पेटको मासुको टुक्रा भिसेरा नमुना परीक्षणको लागि पठाउँदा The stomach with its contents and the sample no 5, 6, 7 and 8 have shown positive test for organo phosphorus insecticide भन्ने उल्लेख भई आएको देखियो । उक्त भिसेरा रिपोर्टको परीक्षण स्वयं Central police forensic science laboratory बाट प्राप्त भएको अवस्था छ । त्यसैगरी मृतकको Autopsy Report मा Pending till visceral report उल्लेख भई

जाँचपश्चात् Cause of death मा from ingestion of compound relating phosphine in stomach उल्लेख भई आएको अवस्थामा जाहेरी दरखास्तबाहेक अन्य कुनै पनि प्रमाणबाट कर्तव्य गरी मारेको भन्ने पुष्टि नभएको र मृतक आफैँले आत्मग्लानीबाट विषादी सेवन गरी आत्महत्या गरेकोले मुद्दा पुष्टि नभएको र मृतक आफैँले आत्मग्लानीबाट विषादी सेवन गरी आत्महत्या गरेकोले मुद्दा चलाउन न्यायसङ्गत नदेखिँदा मुद्दा नचलाइएको र सरकारवादी भई चल्ने मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्ने अधिकार कानून र संविधानले महान्यायाधिवक्तालाई नै प्रदान गरेकोले उक्त निर्णय बदर हुन सक्दैन । रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने एकै मिलान बेहोराको रामकृष्ण बस्नेत भनिएको कान्छा बस्नेत, गिताध्वज भन्ने नारायण विक्रम कार्की र जयबहादुर बस्नेतसमेतको लिखित जवाफ ।

धनकुमारी बस्नेतको जाहेरीले वादी नेपाल सरकार प्रतिवादी गिताध्वज भन्ने नारायण विक्रम कार्कीसमेत भएको कर्तव्य ज्यान मुद्दाको सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ७ बमोजिम अनुसन्धान कार्य सम्पन्न गरी पक्राउमा परेका दोलखा जिल्ला, फस्कु गाउँ विकास समिति, वडा नं.८ बस्ने वर्ष ५७ को हाँडी माइलो भन्ने जयबहादुर बस्नेत, ऐ.ऐ.बस्ने वर्ष ३८ को रामकृष्ण बस्नेत र ऐ.ऐ.वडा नं.६ बस्ने वर्ष ५९ को गिताध्वज भन्ने नारायणविक्रम कार्कीउपर मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धीको महलको १३(३) नं.बमोजिम सजाय हुन भनी सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐनको दफा १७(१) बमोजिम प्रस्तावित रायसहित मिति २०६८।१०।१९ मा जिल्ला सरकारी वकिल कार्यालय दोलखामा पेस गरी सकेकोले यस कार्यालयलाई प्रतिवादी बनाउनु पर्ने नै होइन । मिति २०६८।१०।१९ मा मिसिल मानिससमेत जिल्ला सरकारी वकिल कार्यालय दोलखामा पेस गरेपश्चात् जिल्ला सरकारी वकिल कार्यालय दोलखाको

च.नं.२४० मिति २०६८।१०।१३ को पत्रसाथ निज प्रतिवादीहरूलाई हाजिर जमानीमा छाडिदिनु भन्ने निर्णयपर्चा प्राप्त हुन आएको हुँदा निज प्रतिवादीहरूलाई मिति २०६८।१०।१३ का दिनमा हाजिर जमानीमा छाडिएको बेहोरासमेत सादर अनुरोध छ भन्नेसमेत बेहोराको जिल्ला प्रहरी कार्यालय दोलखाका तर्फबाट यस अदालतमा पर्न आएको लिखित जवाफ ।

प्रस्तुत मुद्दामा रामकृष्ण बस्नेतसमेतले मेरा पति रामकाजी बस्नेतलाई कर्तव्य गरी मारेको भनी धनकुमारी बस्नेतको जाहेरी दरखास्त पर्न आएपश्चात् अनुसन्धान तहकिकात सुरु भएको प्रस्तुत मुद्दामा अनुसन्धान कार्यबाट संकलित मिसिल संलग्न कागजातहरूबाट निज रामकाजी बस्नेतलाई कोही कसैले कुटपिट गरेको नदेखिएको, निज घटनास्थलमा बसी वाकवाक गरिरहेको अवस्थामा नारायण नेपाली र जितबहादुर तामाङले देखी तत्काल सि.एम.ए.दीपक बस्नेतलाई बोलाई निजको उपचार गराउँदागाराउँदै मृत्यु भएको, Doctor ले Cause of death from ingestion of compound releasing phosphine gas in stomach मा उल्लेख भएको Post Mortem Report मा मृतकको Internal and external चोट नदेखिएको, घटनास्थलमा Ratil, neuron लेखिएको बट्टाभिन्न तरल पदार्थ भेटिएको, बाल्टिनमा रहेको पदार्थ परीक्षणबाट phosphine gas of positive test देखिएकोले मृतक रामकाजी बस्नेतलाई जाहेरवालाले जाहेरीमा उल्लिखित व्यक्तिहरूले कर्तव्य गरी मारेको नभई phosphine gas नाम गरेको विषादी आफैँले सेवन गरी आत्महत्या गरेको भन्ने अनुसन्धानबाट स-प्रमाण पुष्टि भएको आधारमा यस कार्यालयबाट तत्काल कोही कसैउपर मुद्दा नचलाउने गरी मिति २०६८।१०।१३ मा निर्णय गरिएको हो ।

मृतक रामकाजी बस्नेतले प्रतिवादीमध्येका जयकुमार बस्नेतको बुहारी ज्ञानु बस्नेतलाई जबरजस्ती करणी गर्ने उद्देश्यले हातपात गरेको

कारणबाट प्रतिवादीहरू र मृतकका बीचमा बनाएको देखिए तापनि निजहरूले मृतकलाई कुटपिट यातना वा अन्य कर्तव्यजन्य कार्य गरेको भन्ने मिसिल संलग्न प्रमाणबाट नदेखिएको, प्रतिवादी जयकुमार बस्नेतको बुहारी ज्ञानु बस्नेतले मृतक रामकाजी बस्नेतलाई हातपात गरेको तथ्य उल्लेख गरी कागज गरिएको देखिएको, ज्ञानु बस्नेतलाई हातपात गरेको भन्ने विषय मृतक रामकाजी बस्नेतसँग छलफलसम्म भएको हो निजलाई कुटपिट यातना दिने काम गरेका छैनौं, कर्तव्य गरी मारे मराएको होइन भनी प्रतिवादीहरू गिताध्वज भन्ने नारायण कार्की, जयकुमार बस्नेत, रामकृष्ण बस्नेतले अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष इन्कारी बयान गरेको देखिन्छ । मृतकको उपचार गर्ने सि.एम.ए. दीपक बस्नेतलगायत घटनास्थल आसपासका कुमार पाण्डेसमेतका मानिसले यी मृतकलाई प्रतिवादीहरूले कर्तव्य गरी मारेको भन्ने थाहा छैन भनी कागज गरेको देखिन्छ । मृतकको लास प्रकृति मुचुल्का एवं Autopsy Report मा मर्नेसम्मको चोटपटक भएको नदेखिएको, मृतकको घरबाट विषादी हालिएको बाल्टिन, गिलास तथा विषादीको बट्टा बरामद भएकोले उक्त बरामद वस्तु र मृतकको भिसेरा नमुना परीक्षणको लागि पठाउँदा The stomach with it content and the samples no.5, 6, 7 and 8 have shown positive test for phosphate gas. The sample no.4 has shown positive test for organo phosphorus insecticide भन्ने उल्लेख भई आएको देखिएको । मृतकको Autopsy report मा pending till visceral report उल्लेख भई जाँचपश्चात् Cause of death मा from ingestion of compound releasing phosphine in stomach उल्लेख भएको देखिएको । मृतक रामकाजी बस्नेतले प्रतिवादी जगतकुमार बस्नेतको बुहारी ज्ञानु बस्नेतलाई जबरजस्ती करणी गर्ने उद्देश्यले दमै गाउँ भन्ने स्थानमा हातपात गरेको विषयमा प्रतिवादीहरू र

मृतकबीचमा छलफल हुनु र मिति २०६८।१०।२१ मा मृतकको कोठाबाट विषादीको बट्टा, बाल्टिन, गिलास बरामद हुनु र सोही विषादीको कारणबाट मृतकलाई प्रतिवादीहरूले कर्तव्य गरी मारेको कुरा प्रमाणित हुन नआएको र मृतक आफैँले विषादी सेवन गरी आत्महत्या गरेको अनुसन्धानबाट संकलित कागजातहरूबाट देखिएको अवस्थामा केवल जाहेरी दरखास्तलाई मात्र आधार बनाई मुद्दा चलाउनु न्यायसङ्गत नदेखिएको कारण मुद्दा नचलाउने निर्णय भएको हो । रामकाजी बस्नेतको मृत्यु विषादीको कारण खुल्न आएको भएपनि कुनै व्यक्तिले खान दिए वा खुवाएको भन्ने तथ्यसमेत स्थापित नभएको हुँदा जाहेरवालाले लेखेको बेहोरा र बुझिएका कुमार पाण्डेसहितको मिति २०६८ पौष २८ को कागज बेहोरा लेखाउन व्यक्तिहरूको भनाइका तथ्यहरूले मात्र रामकाजी बस्नेतलाई यी अनुसन्धानमा बयान गर्ने जयबहादुर बस्नेत, कान्छा बस्नेत, नारायण विक्रम कार्कीउपर कर्तव्य गरी मारेको अभियोगमा अनुसन्धानबाट संकलित कागजातबाट मुद्दा चलाउन प्रमाणको अभाव भएकै कारण मुद्दा नचलाउने निर्णय गरिएको हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने जिल्ला सरकारी वकिल कार्यालय दोलखाको लिखित जवाफ ।

नियमबमोजिम पेसी सूचीमा चढी पेस हुन आएको प्रस्तुत निवेदनमा निवेदकको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् अधिवक्ता टिकाध्वज खड्काले विपक्षीहरू नारायण कार्की भन्ने गिताध्वज कार्कीसमेत उपर किटानी जाहेरी परेको छ । मौकामा कागज गर्ने व्यक्तिहरूले चन्दा नदिएमा ज्यान मार्ने धम्की दिएको भनी कागज गरिदिएका छन् । मृतकको शरीरमा घाउ चोट लागेको छ । वारदातको दिनमा विपक्षीहरू मृतकको पसलमा आई पसलबाट लगेको र १ घण्टापछि मृतक पसलमा आएको हुँदा किन उनीहरूले लगेको भनी निवेदकले मृतकलाई सोध्दा जयबहादुर बस्नेतको बुहारीलाई हातपात गरेको आरोप लगाई २

लाख रुपैयाँ दिए कुरा मिलाइदिने भनी भनेको र अर्को दिन बिहान पसलमै निजलाई कुटपिट गरी मारेकोले कारबाही गरिपाउँ भनी दिएको जाहेरी दरखास्तउपर प्रहरी कार्यालयबाट मुद्दा चलाउने रायसहितको प्रतिवेदन जिल्ला सरकारी वकिल कार्यालयमा बुझाएकोमा जिल्ला सरकारी वकिल कार्यालयबाट मुद्दा नचलाउने गरी भएको निर्णय संविधान र कानूनविपरीत छ । संवैधानिक अधिकारको गलत व्याख्या गरी मुद्दा नचलाउने निर्णय गर्न मिल्दैन । तत्काल प्राप्त प्रमाणको आधारमा मुद्दा चलाउनु भनी विपक्षीहरूको नाउँमा परमादेश जारी हुनुपर्छ भनी बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

विपक्षी सरकारी निकायको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता श्री संजीवराज रेग्मीले निवेदकले दिएको जाहेरी दरखास्तको आधारमा अनुसन्धान प्रारम्भ गरी मृतकले विष सेवन गरी मृत्यु भएको देखिन आएकोले मुद्दा नचलाउने निर्णय भएको हो । उक्त निर्णय नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५(२) बमोजिम महान्यायाधिवक्तालाई मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार रहेको र सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १७(२) बमोजिम जिल्ला सरकारी वकिलले मुद्दा नचलाएको विषयमा रिट क्षेत्रबाट बोल्न मिल्ने देखिँदैन रिट निवेदन खारेज हुनुपर्छ भनी बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

विपक्षी जयबहादुर बस्नेत, रामकृष्ण बस्नेत र नारायण कार्की भन्ने गिताध्वज कार्कीको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् अधिवक्ता श्री विजय मिश्र, विद्वान् अधिवक्ता श्री भरतकुमार लकाइले मृतकको घर कोठाबाट विषादी बरामद भएको छ । RATIL NUVAN लेखिएको प्लास्टिकको बट्टा बरामद भएको छ । आफूले गरेको गलत क्रियाकलापको प्रायश्चित्तको लागि मृतकले विष सेवन गरेका हुन् । आफैँले आत्महत्या गरेको विषयलाई कुटपिट गरी कर्तव्य गरी मारेको भनी दिएको जाहेरीकै भरमा मुद्दा चलाउन

मिल्ने हुँदैन। महान्यायाधिवक्तालाई संविधानले दिएको अधिकार प्रयोग गरी मुद्दा नचल्ने भनी गरेको निर्णय कानूनबमोजिम हुँदा रिट खारेज हुनुपर्छ भनी गर्नुभएको बहससमेत सुनियो।

निवेदनसहितको मिसिल अध्ययन गरी विद्वान् कानून व्यवसायीहरूको बहस सुनी निवेदन मागबमोजिम आदेश जारी हुनुपर्ने हो, होइन ? भन्ने विषयमा निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा मेरा पति रामकाजी बस्नेतको हत्यामा नारायण कार्की भन्ने गिताध्वज कार्की, हाडी माइलो भन्ने जयबहादुर बस्नेत र रामकृष्ण बस्नेतसमेत संलग्न भएको भनी किटानी जाहेरी दिएकोमा किटानी जाहेरीसमेतका सम्बद्ध प्रमाणहरूको आधारमा अभियोग दर्ता गरी मुद्दा चलाउनु पर्नेमा सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १७(२) बमोजिम सरकारी वकिलले मिति २०६८।१०।१३ मा मुद्दा नचलाउने गरी भएको निर्णय सम्मानित अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तविपरीत भई सरकारी वकिललाई संविधानले दिएको अधिकारको अनुचित प्रयोग गरी सम्पूर्ण तथ्य र घटनाबाट पुष्टि भएको ज्यान जस्तो जघन्य कसुरका प्रतिवादीहरूलाई उन्मुक्ति दिने उचित कारण र आधार बिना मुद्दा चल्न नसक्ने गरी गरेको निर्णय उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरी उक्त कर्तव्य ज्यान मुद्दाको अनुसन्धानलगायतको कामकारबाही अगाडि बढाई मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धीको महलअनुसार अभियोग लगाई मुद्दा दायर गर्नु भनी विपक्षीहरूका नाउँमा परमादेश जारी गरिपाउँ भन्ने निवेदन भएकोमा रामकृष्ण बस्नेतसमेतले मेरा पति रामकाजी बस्नेतलाई कर्तव्य गरी मारेको भनी धनकुमारी बस्नेतको जाहेरी दरखास्त पर्न आएपश्चात् अनुसन्धान तहकिकात सुरु भएको प्रस्तुत मुद्दामा अनुसन्धान कार्यबाट संकलित मिसिल संलग्न कागजातहरूबाट निज रामकाजी बस्नेतलाई कोही कसैले कुटपिट गरेको नदेखिएको, निज घटनास्थलमा

बसी वाकवाक गरिरहेको अवस्थामा नारायण नेपाली र जितबहादुर तामाङले देखी तत्काल सि.एम.ए.दिपक बस्नेतलाई बोलाई निजको उपचार गराउँदागाराउँदै मृत्यु भएको, Doctor ले Cause of death from ingestion of compound releasing phosphine gas in stomach मा उल्लेख भएको Post Mortem Report मा मृतकको Internal and external चोट नदेखिएको, घटनास्थलमा Ratil, neuron लेखिएको बट्टाभिन्न तरल पदार्थ भेटिएको, बाल्टिनमा रहेको पदार्थ परीक्षणबाट phosphine gas of positive test देखिएकोले मृतक रामकाजी बस्नेतलाई जाहेरवालाले जाहेरीमा उल्लिखित व्यक्तिहरूले कर्तव्य गरी मारेको नभई phosphine gas नाम गरेको विषादी आफैँले सेवन गरी आत्महत्या गरेको भन्ने अनुसन्धानबाट स-प्रमाण पुष्टि भएको आधारमा तत्काल कोही कसैउपर मुद्दा नचलाउने गरी मिति २०६८।१०।१३ मा निर्णय गरिएको हो नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५(२) बमोजिम कुनै अदालत वा न्यायिक अधिकारीसमक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई भएको र सोही संविधानको धारा १३५(६) मा आफ्नो काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको सर्तको अधीनमा रही प्रयोग र पालना गर्ने गरी मातहतका अधिकृतहरूलाई सुम्पन सक्ने छ भन्ने प्रावधानअनुसार जिल्ला न्यायाधिवक्ताहरूलाई मुद्दा चलाउने नचलाउनेसम्बन्धी अधिकार प्रत्यायोजन भएबमोजिम जिल्ला न्यायाधिवक्ताले मुद्दा नचलाउने गरेको निर्णय संविधान र कानूनबमोजिम भएकोले रिट खारेज हुनुपर्छ भन्ने लिखित जवाफ देखिन्छ।

३. सो सन्दर्भमा हेर्दा, मृतक रामकाजी बस्नेतलाई विपक्षीहरू नारायण कार्की भन्ने गिताध्वज कार्कीसमेतले कर्तव्य गरी मारेको भनी जाहेरवाला धनकुमारी बस्नेतले जिल्ला प्रहरी कार्यालय दोलखामा मिति २०६८।१।२३ मा किटानी जाहेरी

दरखास्त दिएको देखिन्छ । सो जाहेरी दरखास्त दिएपछि अनुसन्धानको प्रक्रिया प्रारम्भ भई प्रहरी प्रतिवेदनसहित जिल्ला सरकारी वकिल कार्यालय दोलखामा पठाएकोमा जिल्ला सरकारी वकिल कार्यालय दोलखाबाट मृतक रामकाजी बस्नेतको शव परीक्षण प्रतिवेदनमा Internal तथा External चोटपटकबाट नभई घटनास्थलमा फेला परेको Ratil Nuvan भन्ने लेखिएको बट्टाभिन्नको पदार्थ र मृतकको च्याल पुछेको कपडामा समेत सोही पदार्थ फेला परेको र उक्त पदार्थ Phosphine gas को Positive taste भएको भन्ने परीक्षण प्रतिवेदनबाट देखिएकोले निजको मृत्यु कोही कसैको कर्तव्यबाट नभई Phosphine gas नामक विष आफैँले सेवन गरी भएको हुँदा मुद्दा नचल्ने भनी मिति २०६८।१०।१३ मा निर्णय भएको देखिन्छ ।

४. निजको मृत्युका सम्बन्धमा मिसिल संलग्न कागजातहरू हेर्दा मृतकको भिसेरा नमूना परीक्षणमा The stomach withit content have shown positive test for phosphorus gas. The Sample no.4 has shown positive test for organo Phosphorus insecticide भन्ने उल्लेख भई आएको देखिन्छ । त्यसैगरी मृतकको Autopsy report मा Pending till visceral report उल्लेख भई जाँचपश्चात् Cause of death मा from ingestion of compound releasing Phosphine in stomach उल्लेख भएको देखिन्छ । यसरी भिसेरामा विषादी पाइएको र सोही विषादीको बट्टा मृतकको घरबाट बरामद भएको देखिन्छ । मृतकको मृत्यु सम्बन्धमा मृतककी श्रीमती धनकुमारी बस्नेतले दिएको जाहेरीमा मृतकको लासजाँच मुचुल्का पोष्टमार्टम प्रतिवेदनबाट चोटपटक लागेको तथ्य स्थापित हुन सकेको अवस्था देखिँदैन । मृतक रामकाजी बस्नेतको मृत्यु विषादीको कारण भएको भन्ने तथ्य स्थापित हुन आयो । यी मृतक चौतारोमा टुसुकक बसी वाक्क वाक्क

गरेको देखी सि.एम.ए. दीपक बस्नेतलाई बोलाई जाँच गराउँदागराउँदैको अवस्थामा निजको मृत्यु भएको भन्ने प्रत्यक्षदर्शी नारायण नेपालीले अनुसन्धानको क्रममा कागज गरिदिएको देखिन्छ । यसरी प्रत्यक्षदर्शी तथा निजको उपचारमा संलग्न दीपक बस्नेतसमेतले मृतकको शरीरमा कुनै चोटपटक भएको नदेखेको भनी अनुसन्धानका क्रममा कागज गरिदिएकोसमेतका प्रमाणहरूबाट मृतक रामकाजी बस्नेतको मृत्यु यी विपक्षीहरूसमेतको कर्तव्यबाट नभई विष सेवनबाट भएको पुष्टि हुन आयो ।

५. तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट मृतकको मृत्यु कोही कसैको कर्तव्यबाट नभई Phosphine gas नामक विषादी मिसिएको पदार्थ आफैँले सेवन गरी आत्महत्या गरेको पुष्टि हुन आएको देखियो । यस्तो अवस्थामा संकलित कागजातबाट मुद्दा चलाउन प्रमाणको अभाव भएको कारण मुद्दा नचलाउने निर्णय गरेको देखिन्छ । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५(२) मा "नेपाल सरकारको हक, हित वा सरोकार निहित रहेको मुद्दामा महान्यायाधिवक्ता वा निजको मातहतका अधिकृतहरूबाट नेपाल सरकारको प्रतिनिधित्व गरिनेछ । यस संविधानमा अन्यथा लेखिएदेखिबाहेक कुनै अदालत वा न्यायिक अधिकारीसमक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई हुनेछ ।" त्यसैगरी उपधारा (६) मा "महान्यायाधिवक्ताले यो धाराबमोजिम आफ्नो काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको सर्तको अधीनमा रही प्रयोग र पालन गर्ने गरी मातहतका अधिकृतलाई सुम्पन सक्नेछ ।" भन्ने संवैधानिक व्यवस्था गरेको देखिन्छ । उक्त संवैधानिक व्यवस्थाबमोजिम जिल्ला न्यायाधिवक्ताले उक्त कर्तव्य ज्यान मुद्दा नचलाएको देखिन आयो । यसै सन्दर्भमा यस अदालतबाट अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग विरुद्ध

नरेन्द्रबहादुर चन्द मुद्दा भ्रष्टाचार स.अ.क २०५८ फौ.वि.नं.९५ नि.मि. २०५९।२।१३ मा "जिल्ला न्यायाधिवक्ताले पदीय हैसियतमा संविधानको धारा ११०(२) र (५) बमोजिम महान्यायाधिवक्ताद्वारा प्रत्यायोजित अभियोग र प्रतिरक्षासम्बन्धी काम, कर्तव्य र अधिकारअनुरूप सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १७(२) र १८ बमोजिम व्यावसायिक उन्मुक्तिको अधिकारअन्तर्गत गरेको निर्णयउपर अदालतबाट न्यायिक पुनरावलोकन हुने जस्तो गरी त्यस्तो सरकारवादी मुद्दा चल्ने वा नचल्ने तथा कुन ऐनको कुन दफा लगाउनु पर्ने भन्ने संविधानको धारा ११०(२) को महान्यायाधिवक्ताको अन्तिम निर्णय गर्न पाउने अधिकारको विषयमा प्रवेश गरी हस्तक्षेप गर्न मिल्नेसमेत देखिँदैन" भनी सिद्धान्त प्रतिपादित भएको पाइन्छ । त्यसैगरी बट्टीबहादुर कार्की वि. अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग भएको उत्प्रेषण (सर्वोच्च अदालत बुलेटिन, २०५५, अंक ४ पृष्ठ २) मुद्दामा "संविधानले महान्यायाधिवक्तालाई प्राप्त राय सल्लाह दिने अधिकार श्री ५ को सरकारको प्रतिनिधित्व गर्ने अधिकार, जुनसुकै अदालत, कार्यालय वा पदाधिकारीसमक्ष उपस्थित हुने अधिकार, संसद्मा उपस्थित हुन पाउने अधिकार, अभियोजन वा प्रतिरक्षाको अधिकारलगायत संविधान र कानूनबमोजिम प्राप्त अधिकार प्रयोग गर्दा एउटा व्यावसायिक व्यक्ति वा निकायले प्राप्त गर्ने अधिकार, सुविधा वा उन्मुक्ति सबै प्राप्त हुनेछन्" भनी सिद्धान्त प्रतिपादन भएका छन् ।

६. अभियोजनको जिम्मेवारी संविधानले महान्यायाधिवक्तालाई सुम्पेको निजले अधिकार प्रत्यायोजन गरी मातहतका अधिकृतहरूलाई दिन सक्ने गरी संविधानले नै जिम्मेवारी सुम्पेको हुँदा त्यसो गर्नु सामान्यतया उसको अन्तिम जिम्मेवारी भएपनि संविधान र कानूनबमोजिम गर्नुपर्ने अभियोजन नगरेको, भेदभावपूर्ण व्यवहार गरी न्यायको स्वच्छताको

उल्लङ्घन भएको वा दण्डहीनताको पक्षपोषण भएको अभियोजनसम्बन्धी अधिकारको सदुपयोग नभएको र निर्णय गर्ने अधिकारीले गरेको निर्णय प्रवृत्त भावनाबाट गरेको हो, होइन भनी न्यायिक पुनरावलोकनको रोहमा अभियोजनसम्बन्धी निर्णयउपर नै प्रश्न उठेमा अदालतले त्यसको पुनरावलोकन हुने नसक्ने भन्न संविधानले अङ्गीकार गरेको न्यायिक पुनरावलोकनको सिद्धान्तले मिल्दैन । प्रस्तुत मुद्दामा मुद्दा चल्ने वा नचल्ने निर्णय गर्ने अधिकारीले तत्काल संकलित सबुत प्रमाणको विवेचना गरी मुद्दा नचल्ने निर्णय गरेकोलाई अन्यथा भन्नुपर्ने देखिन आएन ।

७. यसरी महान्यायाधिवक्तालाई प्राप्त संवैधानिक अधिकार उक्त संविधानको धारा १३५(६) बमोजिम प्रत्यायोजन गरी जिल्ला न्यायाधिवक्तालाई दिएको देखिन्छ । सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १७(२) र १८ बमोजिम व्यावसायिक उन्मुक्तिको अधिकारअन्तर्गत निर्णय गरेको देखिन्छ । सरकारी वकिललाई संकलित सबुत प्रमाणको आधारमा मुद्दा चल्ने वा नचल्ने निर्णय गर्ने अधिकार रहेको देखिन्छ । सो अधिकारअन्तर्गत प्रस्तुत मुद्दामा मुद्दा नचल्ने भनी दोलखा जिल्लाका जिल्ला न्यायाधिवक्ताले गरेको निर्णय अन्यथा भनिरहनु पर्ने देखिएन ।

८. अनुसन्धानबाट संकलन भएका प्रमाणहरूबाट मृतक रामकाजी बस्नेतको मृत्यु कसैको कर्तव्यबाट भएको भन्ने तथ्य नै पुष्टि हुनसकेको छैन । मृतक व्यापारी भएका सामानको भारी बोकी लग्ने महिलालाई बाटोमा दुर्व्यवहार गरेको बारेमा छलफल गर्ने भनी आवाज उठेको भन्ने पनि बुझिएका व्यक्तिहरूबाट व्यक्त भएका छन् । मृतकको घरमा फेला परेको विषादीको बट्टा दराजमा रहेको र विषादी मिलाइएको गन्ध आएको बाल्टिनसमेत रहेको छ । विषादीको बट्टा मृतकको घरकोठामा दराजबाट फेला परेको भन्ने बरामदी मुचुल्काबाट देखिन्छ । मृतक चौतारासम्म पुगेको र सोही स्थानमा प्रत्यक्षदर्शी व्यक्ति

नारायण नेपालीले भेट्दा पनि आफूलाई कसैले कर्तव्य गरी मारेको भन्ने कुनै कुरा व्यक्त गरेको पनि देखिन आएको छैन। अतः मृतकको मृत्यु कुनै अन्य व्यक्तिबाट हुन गएको प्रमाणबाट नदेखिएको अवस्थामा संवैधानिक र कानूनबमोजिम विपक्षी जिल्ला सरकारी वकिलको कार्यालय दोलखाले मुद्दा नचलाउने गरी गरेको निर्णय गैरकानूनी देखिन आएन।

९. तसर्थ प्रस्तुत मुद्दामा अनुसन्धानबाट संकलित सबुत प्रमाणको मूल्याङ्कन गरी मुद्दा नचलाउने निर्णय गर्दा बदनियत लिई मुद्दा नचलाउने निर्णय गरेको पनि देखिन आएन। यस्तो अवस्थामा जिल्ला सरकारी वकिलको कार्यालयबाट मिति २०६८।१०।१३ मा मुद्दा नचलाउने भनी गरेको निर्णयलाई सदर गरी महान्यायाधिवक्ताबाट मिति २०६८।१२।२१ मा भएको निर्णय संविधान र कानूनविपरीतको नदेखिँदा उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरिरहनु पर्ने देखिएन। प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुने ठहर्छ। दायरीको लगत काटी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु।

उक्त रायमा सहमत छु।
न्या. विश्वम्भरप्रसाद श्रेष्ठ

इजलास अधिकृत: शोभा पाठक
इति संवत् २०७५ साल भदौ १८ गते रोज २ शुभम्।

४४४ ३३३

निर्णय नं. १०११५

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री चोलेन्द्र शमशेर ज.ब.रा.
माननीय न्यायाधीश डा.श्री आनन्दमोहन भट्टराई
आदेश मिति : २०७५।३।५
०७४-WH-०१०३

विषय: बन्दीप्रत्यक्षीकरण

निवेदक : उदयपुर जिल्ला साबिक थानागाउँ
गा.वि.स. हाल त्रियुगा नगरपालिका वडा
नं.९ स्थायी ठेगाना भई सैनिक जंगी अड्डा
भद्रकालीमा कार्यरत रही हाल कारागार
कार्यालय जगन्नाथदेवल काठमाडौंमा थुनामा
रहेका कृष्णबहादुर मगरको हकमा अधिवक्ता
सुशीलकुमार शर्मा सापकोटा
विरुद्ध

विपक्षी : उच्च अदालत पाटन, ललितपुरसमेत

- स्वच्छ सुनुवाइले स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम न्यायिक निकाय खोज्दछ र संविधानको धारा १२७ अन्तर्गत स्थापित “नियमित अदालतहरू” नै त्यस्ता निकाय हुन सक्छन्। वस्तुतः स्वच्छ सुनुवाइ दायित्व मात्र नभई सामर्थ्य पनि हो। संविधानद्वारा संगठनात्मक र कार्यात्मक स्वतन्त्रता जुन निकायलाई प्रत्याभूत गरिएको छ त्यसले नै स्वच्छ सुनुवाइको हकको सम्मान गर्न सक्ने सामर्थ्य राख्छ। यस अर्थमा वर्तमान संवैधानिक सन्दर्भमा सुरु तहको अदालतको रूपमा स्थापित जिल्ला अदालतबाट मुद्दाको सुनुवाइ

हुने अवस्थामा नै धारा २०(९) को हक सहजरूपमा संरक्षण हुन सक्छ भन्ने बुझिने।

(प्रकरण नं. ४)

- सैनिक अदालतहरूको अस्तित्वलाई संविधानले स्पष्टतः अस्वीकार नगरे पनि अब ती अदालतहरू संविधानान्तर्गत विशिष्टीकृत अदालतको रूपमा मात्र रही सर्वोच्च अदालतको निरीक्षण र सुपरीवेक्षणसम्बन्धी दायराभित्र मात्र रहन्छन् र ती अदालतहरूले पनि सर्वोच्च अदालतको निर्देशनको पालना गर्नुपर्छ। स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम अदालतको रूपमा कार्य गर्न नसक्ने संस्थालाई न्यायसम्बन्धी अधिकार सुम्पन हामीले अनुशरण गरेको संवैधानिक व्यवस्थाले अब अनुमति नदिने।

(प्रकरण नं. ६)

- अदालतको साथै संविधानान्तर्गत स्थापित समस्त विशिष्टीकृत अदालत वा न्यायिक निकायहरूले पनि स्वच्छ सुनुवाइसम्बन्धी हकहरूको सम्मान गर्नु नै पर्ने हुन्छ र त्यसको निमित्त ती निकायहरूले स्वतन्त्र र निष्पक्षतापूर्वक कार्य गर्नु अपरिहार्य हुन्छ। राज्यद्वारा स्थापित संरचनाहरूले निष्पक्ष र न्यायपूर्ण व्यवहार गर्छन् भन्ने विश्वास आमजनतामा रहनु लोकतन्त्रको लागि अपरिहार्य हुन्छ। लोकतन्त्रले न्यायिक संस्थाहरूलाई स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षमतापूर्वक, पारदर्शी एवं जवाफदेहीतवरसँग कार्य गर्छन् भन्ने अपेक्षा राखिने।
- जहाँ विशेषाधिकार वा विशेष छुटको दाबी गरिन्छ त्यस्तो दाबी संविधान र

कानूनद्वारा स्पष्ट रूपमा मान्यता प्राप्त त हुनुपर्छ नै, यसको अलावा सो कुरा विधिको शासनको सिद्धान्तानुकूल पनि हुनुपर्छ। यही नै संविधानको मान्यता हो र यसमा कुनै “तर, तापनि, तथापि” भन्ने नै नहुने।

- स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम अदालतको संरचनाप्रतिको समर्पणले लोकतन्त्रलाई मजबुत बनाउँछ। यही कारणले हाम्रो संवैधानिक संरचनामा सामान्य अदालतहरूलाई प्रमुख र विशिष्टीकृत अदालतहरूलाई सीमित संरचनाको रूपमा राख्दै दुवै निकायहरूलाई सर्वोच्च अदालतको सुपरीवेक्षण, अनुगमन र निर्देशनको दायराभित्र राखिएको हो। यस कुरामा सबै संस्था निकाय र व्यक्तिहरू स्पष्ट हुन आवश्यक देखिने।

(प्रकरण नं. १०)

- सेनासँग असम्बन्धित विषयमा वा कसुर सेना सेनाबीचमा नभएको अवस्थामा वा सेनासँग असम्बन्धित व्यक्तिले वा सैनिक नै भएपनि डिउटीमा नरहेको, बिदा गएको बेला सैनिक ब्यारेक बाहिर गरेका कसुरहरूलाई नागरिक प्रवृत्तिका कसुरहरू (Civilian Offence) मानिनु र सामान्य अदालतहरूद्वारा कारबाही गरिनु संविधानसम्मत हुने।
- सेनाको संगठन, सञ्चालन र सैनिक प्रकृतिको कार्यसँग जोडिएको विषयलाई सैनिक ऐनको क्षेत्राधिकारको निर्धारक तत्त्वहरू मानी सोदेखिबाहेकको विषयलाई सामान्य अदालतको क्षेत्राधिकारभित्र राखिनु पर्छ। असैनिक प्रकृतिको कसुरहरूमा पनि सेनाको क्षेत्राधिकार कायम गरिनु लोकतन्त्र, विधिको शासन,

नागरिक स्वतन्त्रता एवं नागरिक शासनको सर्वोच्चता प्रतिकूल हुने ।

(प्रकरण नं. १३)

- प्रथमतः क्षेत्राधिकारको विषय व्याख्याद्वारा प्राप्त हुने विषय होइन । यसको निम्ति कानूनले नै स्पष्ट व्यवस्था गरेको हुनुपर्छ । दोस्रो, विषयवस्तुको सम्बद्धताको हिसाबबाट क्षेत्राधिकार स्पष्ट देखिनु पर्छ । विशिष्टीकृत अदालतको हकमा त यो कुरा अत्यावश्यक हुन्छ । तेस्रो, जहाँ क्षेत्राधिकारबारे अन्यौल हुन्छ त्यहाँ सामान्य अदालतलाई क्षेत्राधिकार प्राप्त छ भनी अर्थ गरिनुपर्ने ।

(प्रकरण नं. १४)

निवेदकका तर्फबाट : अधिवक्ता सुशिलकुमार शर्मा सापकोटा

विपक्षीका तर्फबाट : विद्वान् नायब महान्यायाधिवक्ता श्री किरण पौडेल र विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता श्री संजिवराज रेग्मी

अवलम्बित नजिर :

- ने.का.प.२०६८, नि.नं.८६९२, पृ.१६१३
- ने.का.प.२०४९, नि.नं.४५९७, पृ.७१०

सम्बद्ध कानून :

- नेपालको संविधान
- राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९
- सैनिक ऐन, २०६३

आदेश

न्या.डा. आनन्दमोहन भट्टराई : नेपालको संविधानको धारा ४६ तथा १३३(२)(३) बमोजिम यस अदालतमा दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यसप्रकार छ:-

कानूनको व्यावहारिक कार्यान्वयनमा कुनै पनि विषयलाई सामान्य कानून र विशेष कानूनमध्ये दुवैले हेर्न सकिने व्यवस्था भएकोमा विशेष कानूनले हेर्नुपर्ने, विशेष कानूनले हेरिने मुद्दाहरू सामान्य कानूनबाट हेर्न नमिल्ने भन्नेलगायतका आधारभूत कानूनी मान्यता र प्रावधान रहेको छ । सैनिक ऐन, २०६३ को दफा ६६ को उपदफा १ मा सैनिक ऐनको क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने व्यक्तिले हत्या र बलात्कारको कसुर गरेमा सोसम्बन्धी कसुर अन्य अदालतको क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने र सोबाहेकका अन्य कसुरहरू सैनिक ऐन, २०६३ अन्तर्गत हेरिन्छ भनी प्रस्ट उल्लेख गरिएको छ । विपक्षीहरूमध्ये केन्द्रीय अनुसन्धान ब्युरोबाट सुरु अनुसन्धान भइसकेपछि उक्त अनुसन्धानपश्चात् जिल्ला सरकारी वकिल कार्यालय काठमाडौंमा निज कृष्णबहादुर मगरलाई उपस्थित गराउँदा जिल्ला सरकारी वकिल कार्यालय काठमाडौंले विशेष ऐनअन्तर्गत हेरिने मुद्दालाई विशेष ऐनअन्तर्गत हेर्न पठाउनु पर्नेमा जिल्ला अदालत काठमाडौंमा अभियोग पत्र दायर गरेको कार्य रक्षा मन्त्रालय, सैनिक जंगी अड्डाको प.सं.२१३८/पाड/०७४/०७५ मिति २०७४।११।२० गते सैनिक ऐन, २०६३ को दफा ६६-१) बमोजिम कार्यरत सैनिकहरूलाई हत्या र बलात्कार मुद्दाबाहेकका मुद्दा सैनिक अदालतबाट हेरी पाउन लिखित निवेदन पेस गरेको अवस्थामा विपक्षीमध्ये जिल्ला अदालत काठमाडौंले मुलुकी ऐन अ.व.११८ को देहाय २ नं. बमोजिम पुर्पक्षको लागि थुनामा पठाएको कार्य, उच्च अदालत पाटनमा मु.ऐन अ.व.१७ नं.बमोजिम बेरीतको आदेश बदर गरी तारेखमा रही सैनिक ऐन, २०६३ को दफा ६६(१) बमोजिम मुद्दा सैनिक अस्पतालबाट हेर्न आदेश गरिपाउँ भनी निवेदन पेस गरेकोमा उच्च अदालत पाटनबाट मिति २०७५।०२।०३ गते मिति २०७४।११।३० गतेमा काठमाडौं जिल्ला अदालतबाट भएको आदेशलाई सदर गर्ने गरी भएको आदेशसमेतमा

अधिकार क्षेत्रात्मक त्रुटि भई गैरअड्डाबाट भएको आदेशबाट गैरकानूनी रूपमा मेरो मानिस कृष्णबहादुर मगरलाई थुनामा राख्ने कार्य गैरकानूनी भएको हुँदा विपक्षीहरूको नाममा बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरी गैरकानूनी थुनामा रहेका कृष्णबहादुर मगरलाई थुनामुक्त गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको कृष्णबहादुर मगरको हकमा अधिवक्ता सुशीलकुमार शर्मा सापकोटाको यस अदालतमा परेको निवेदनपत्र ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो ? मागबमोजिमको आदेश जारी हुनु नपर्ने कुनै आधार कारण भए सबुद प्रमाणसहित म्याद सूचना पाएका मितिले बाटाका म्यादबाहेक ३ दिनभित्र विपक्षीहरूले महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत लिखित जवाफ पेस गर्नु भनी आदेश र निवेदनको प्रतिलिपि साथै राखी सोको बोधार्थ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई दिई लिखित जवाफ परे वा अवधि नाघेपछि नियमानुसार गरी पेस गर्नु भन्ने बेहोराको यस अदालतको मिति २०७५।२।१८ गतेको आदेश ।

विपक्षी रिट निवेदक कृष्णबहादुर मगर काठमाडौं जिल्ला अदालत (अभियोग शाखा) बबरमहल काठमाडौंको प.सं.०७४।०७५, च.नं.७१९४ मिति २०७४।१।१३० को पत्रानुसार गैंडा खाग बिक्री वितरण तथा ओसार पसार मुद्दामा मिति २०७४।१।१३० देखि यस कारागारमा थुनामा रही आएका छन् । अधिकारप्राप्त निकाय तथा अधिकारप्राप्त अधिकारीको आदेशले कानूनबमोजिम थुनामा राखिएको हुँदा यस कार्यालयको हकमा उक्त रिट निवेदन खारेजयोग्य भएकोले खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको कारागार कार्यालय जगन्नाथदेवलको तर्फबाट यस अदालतमा परेको लिखित जवाफ ।

विपक्षी रिट निवेदक कृष्णबहादुर मगरसमेत ३ जनालाई मिति २०७४।१।१७ गते यस ब्युरोबाट प्र.नि.नवराज ढुङ्गानाको कमाण्डमा

खटिएको प्रहरी टोलीले जिल्ला काठमाडौं, काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं.२६ लैनचौरबाट अवैध गैंडाको खाग (आखेटोपहार) जस्तो देखिने थान २ सहित फेला पारी निजहरूलाई कानूनबमोजिम पक्राउ गरी खानतलासी बरामदी मुचुल्कासहित आवश्यक कारबाहीको लागि प्रतिवेदनसाथ दाखिला भएकोमा निज कृष्णबहादुर मगर र हरिबहादुर ढकालको साथमा सैनिक प्रहरीको आइ.डी.कार्ड समेत फेला परेको र निजहरूलाई सोधपुछ गर्दा निजहरूले आफूहरू वहालवाला सैनिक प्रहरी भएको पनि खुलाएकोले निजहरूलाई आवश्यक कारबाहीको लागि यस ब्युरोको च.नं.४०६७ मिति २०७४।१।०२७ गते नै सैनिक प्रहरी गण, जंगीअड्डा भद्रकाली, काठमाडौंमा आवश्यक कारबाहीको लागि पठाइएको र पक्राउ परेका डिलबहादुर ढकाललाई बरामदी अवैध गैंडाको खाग (आखेटोपहार) जस्तो देखिने थान २ समेत बरामदी मुचुल्कामा उल्लिखित समानहरू सहित यस ब्युरोको च.नं.४०७७ मिति २०७४।१।०२८ गतेको पत्रसाथ आवश्यक कारबाहीको लागि जिल्ला वन कार्यालय हात्तिसार, काठमाडौंमा पठाइएको । यस ब्युरोबाट कानूनबमोजिम बाहेक अन्य कुनै पनि गैरकानूनी कार्य नगरिएको र विपक्षीलाई यस ब्युरोबाट अवैध गैंडाको खाग (आखेटोपहार) जस्तो देखिने थान २ समेतका सामानहरू सहित फेला पारिएकोले कानूनबमोजिम पक्राउ गरिएको र गैंडाको खाग (आखेटोपहार) को सम्बन्धमा यस ब्युरोबाट अनुसन्धान नहुने भएकोले निवेदकको रिट निवेदनको बेहोरा नितान्त झुठा तथा कपोलकल्पित एवं भ्रामकसमेत भएको हुँदा बदरभागी छ, खारेज गरी फुर्सद दिलाई पाउँ भन्नेसमेत बेहोराको केन्द्रीय अनुसन्धान ब्युरो, महाराजगञ्जको तर्फबाट यस अदालतमा परेको लिखित जवाफ ।

कानूनबमोजिम अनुसन्धान अभियोजन भई प्रतिवादी कृष्णबहादुर मगरलाई पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्ने गरी भएको मिति २०७४।१।१३० को

यस अदालतको आदेशउपर १७ नं. निवेदन परी यस अदालतको आदेश सदर हुने ठहरी उच्च अदालत पाटनबाट मिति २०७५।०२।०३ मा आदेश भई हाल प्रस्तुत मुद्दा पेसीमा रहेकोले कानूनबमोजिम भएको कार्यबाट प्रतिवादीको हकमा आघात पार्ने कार्य नभएकोले प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुन सादर अनुरोध छ भन्नेसमेत बेहोराको काठमाडौं जिल्ला अदालतको लिखित जवाफ ।

प्रतिवादी गैंडाको खाग बिक्री वितरण गर्ने कसुरमा संलग्न रही कसुर अपराध गरेको अवस्थामा अनुसन्धान सम्पन्न भई अभियोग पत्रसमेत सम्मानित जिल्ला अदालतसमक्ष दायर भई पुर्पक्षको लागि कारागारसमेत चलान भइसकेको देखिन्छ । हदम्याद तथा क्षेत्राधिकारको विषयवस्तु सुनुवाइपूर्व नै उठान गर्ने विभिन्न उपचारको मार्ग रहुँदाहँदै पनि निज प्रतिवादी मौन रही थुनछेकपश्चात् कारागारसमेत चलान भइसकेको अवस्थामा उक्त थुना बेरीतको रहेको भनी प्रस्तुत गरेको रिट निवेदन प्रथमदृष्टिमा खारेजभागी छ । सैनिक ऐन, २०६३ को दफा ६६ को कानूनी व्यवस्थाबमोजिम निज प्रतिवादीले गरेको उक्त कसुर अपराध सोही ऐनको दफा ३८ देखि ६५ सम्म तोकिएको कसुर अपराधअन्तर्गत समेत परेको अवस्था नरहेको र उक्त कानूनी व्यवस्थाले उल्लिखित कसुर भनी सोही ऐनको दफा ३८ देखि दफा ६५ सम्मको कसुर अपराधको मात्र क्षेत्राधिकार ग्रहण गरेको देखिन्छ । साथै न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को कानूनी व्यवस्थाबमोजिम प्रचलित कानूनी व्यवस्था भएकोमा बाहेक जिल्ला अदालतलाई आफ्नो जिल्लाभित्रको जुनसुकै प्रकृतिका मुद्दाको सुरु कारबाही र किनारा गर्ने अधिकार रहेको अवस्थामा निज प्रतिवादीले गरेको उक्त कसुर सैनिक ऐनको कसुर खण्डमा समेत उल्लेख नभएको अवस्थामा स्वतः जिल्ला अदालतको क्षेत्राधिकार ग्रहण गर्ने नै हुन्छ । सैनिक ऐन, २०६३ को दफा ६९ बमोजिम सैनिक

अदालत वा अन्य अदालतमा मुद्दा चलाउने निर्णय भए यस ऐनअन्तर्गतका कसुरहरूका सम्बन्धमा सैनिक अदालत वा अन्य अदालतमध्ये कुन अदालतमा मुद्दा चलाउने भन्ने विषयमा विवाद उत्पन्न भएमा अन्य अदालतमा मुद्दा चलाउनु पर्नेछ भन्ने स्पष्ट कानूनी व्यवस्थासमेत भएबाट विधायिकी मनसायसमेतले साधारण अदालतको अधिकारक्षेत्र ग्रहण गरेको देखिँदा निज प्रतिवादीले उक्त थुना बेरीतको रहेको भनी दिएको रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको जिल्ला सरकारी वकिल कार्यालय, काठमाडौंको तर्फबाट परेको लिखित जवाफ ।

निवेदक प्रतिवादीहरूको साथबाट गैंडाको खाग बरामद भएकोमा विवाद नदेखिएको, निजहरू मौकामा साबित भई अदालतसमक्षको बयानमा समेत के रहेछ भनी बाहिर लिई देखाउन हिँडेको अवस्थामा पक्राउ परेको हो भनी बेहोरा लेखाएको समेतका आधारमा यी प्रतिवादीहरू डिलबहादुर ढकाल, हरिबहादुर ढकाल र कृष्णबहादुर मगरलाई मुलुकी ऐन, अ.बं.११८ को देहाय २ बमोजिम मुद्दा पुर्पक्षका लागि थुनामा राख्ने गरी काठमाडौं जिल्ला अदालतबाट मिति २०७४।११।३० मा भएको आदेश बेरीतको नदेखिँदा परिवर्तन गरी रहनु परेन । कानूनबमोजिम गर्नु भनी मिति २०७५।२।३ गते यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट आदेश भएको पाइन्छ । यसरी निवेदन संलग्न कागज प्रमाणको मूल्याङ्कन र विश्लेषण गरी तथ्य प्रमाण र कानूनको आधारमा संयुक्त इजलासबाट आदेश भएको अवस्थामा यस अदालतको हकमा निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी हुनु पर्ने होइन रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको उच्च अदालत पाटनको तर्फबाट परेको लिखित जवाफ ।

नियमबमोजिम पेसी सूचीमा चढी निर्णयार्थ इजलाससमक्ष पेस हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको निवेदन पत्रसहितको मिसिल अध्ययन गरी निवेदक अधिवक्ता सुशीलकुमार शर्मा सापकोटाले सैनिक प्रहरी मेरो

पक्षलाई सैनिक ऐनअन्तर्गत कारबाही हुनुपर्नेमा विपक्षी काठमाडौं जिल्ला अदालतले नभएको क्षेत्राधिकार ग्रहण गरी गैंडाको खाग बिक्री वितरणको कसुरमा पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्ने गरी मिति २०७४।१।३० मा भएको आदेश र सो आदेश सदर हुने ठहर्‍याएको उच्च अदालत पाटनको मिति २०७५।२।३ को आदेशमा क्षेत्राधिकारसम्बन्धी त्रुटि भएको र उक्त आदेशहरूका आधारमा मेरो पक्षलाई गैरकानूनी थुनामा राखिएको हुँदा बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरी मेरो पक्षलाई थुनामुक्त गरिपाउँ भनी तथा विपक्षीहरूको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् नायब महान्यायाधिवक्ता श्री किरण पौडेल र विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता श्री संजिवराज रेग्मीले कृष्णबहादुर मगरले गैंडाको खाग चोरी गरी बिक्री गरेको कसुर सैनिक ऐनअन्तर्गतको कसुर नभएर राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ अन्तर्गतको कसुर भएकोले सोही ऐनको व्यवस्थाबमोजिम निजउपर मुद्दा चलाई रिट निवेदक पुर्पक्षको क्रममा कानूनबमोजिम थुनामा रहेकोले रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भनी गर्नुभएको बहससमेत सुनियो।

रिट निवेदन, लिखित जवाफको बेहोरा र दुवैतर्फका विद्वान् अधिवक्ताहरूको बहससमेत सुनी निर्णयतर्फ विचार गर्दा प्रस्तुत रिट निवेदनमा देहायका प्रश्नहरूको निरूपण गर्नुपर्ने हुन आएको छ।

- क. नेपालको संविधानबमोजिम सैनिक अदालत र सामान्य अदालतको क्षेत्राधिकारको निर्धारक आधार तत्त्वहरू के हुन सक्छन् ?
- ख. विवादको विषयवस्तु सैनिक ऐन, २०६३ बमोजिम सैनिक अदालतबाट हेरिने विषयवस्तु हो वा होइन।
- ग. निवेदक गैरकानूनी थुनामा छ वा छैन; परिणामतः निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने हो वा होइन।

२. सर्वप्रथम पहिलो प्रश्नतर्फ हेर्दा निवेदक कृष्णबहादुर मगरसमेत गैंडाको खागसहित काठमाडौंको लैनचौरबाट मिति २०७५।०६।०९ मा पक्राउ परेको र सो विषयमा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ अन्तर्गत दफा १९(१) को कसुरमा सोही ऐनको दफा २६(१) र दफा २८ समेत बमोजिम सजाय हुनु पर्ने भन्ने अभियोगसहित मुद्दा चली काठमाडौं जिल्ला अदालतबाट निजलाई पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्ने गरी मिति २०७४।१।३० मा आदेश भएको रहेछ। उक्त आदेशउपर अ.बं.१७ नं.अन्तर्गत निवेदन पर्दा काठमाडौं जिल्ला अदालतको सो आदेश उच्च अदालत पाटनबाट मिति २०७५।२।३ मा सदर भएको रहेछ। निवेदक सेनाको जवान हुँदा सैनिक ऐन, २०६३ को दफा ६६(१)(२) बमोजिम “हत्या र बलात्कार” बाहेकको मुद्दा सैनिक अदालतले नै हेर्नु पर्ने हुँदा यो विषय सामान्य अदालतबाट हेर्नै मिल्दैन। यसो गर्दा कानूनको उचित प्रक्रिया (Due process of law) मिचिन जान्छ। प्रस्तुत विवादमा कानूनको उचित प्रक्रिया मिची सामान्य अदालतमा मुद्दा दायर गरिएको र तत्पश्चात् आफूलाई गैरकानूनी थुनामा राखिएको हुँदा बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी भई आफू थुनामुक्त हुनुपर्छ भन्ने नै निवेदकको मुख्य जिक्ति रहेको पाइन्छ। राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ भन्दा सैनिक ऐन, २०६३ पछिल्लो ऐन हुँदा सोही ऐनअन्तर्गत प्रस्तुत विवाद हेर्ने अधिकार काठमाडौं जिल्ला अदालतलाई छैन भन्ने जिक्ति पनि निवेदकतर्फबाट लिइएको छ। यसै सन्दर्भमा संविधानबमोजिम सैनिक अदालतको क्षेत्राधिकारका निर्धारक तत्त्वहरू के हुन सक्छन्; नेपालको वर्तमान र पूर्ववर्ती संविधानहरूले यस विषयलाई के कसरी निर्देशित गरेका छन्; अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका व्यवस्थाहरू के छन्; सामान्य अदालतबाट मुद्दा हेर्दिँदा कानूनको उचित प्रक्रियाको उल्लङ्घन हुन जान्छ वा जाँदैन; सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित

सिद्धान्तहरूको सन्दर्भमा प्रस्तुत विषयलाई के कसरी हेरिनु र निरूपण गरिनु पर्छ भन्ने प्रश्नहरू यहाँ उत्पन्न हुन आएका छन्।

३. वर्तमान नेपालको संविधानको धारा २० को उपधारा (९) ले “प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाइ पाउने हक” प्रत्याभूत गरेको छ। यो व्यवस्था नेपालको संविधानमा पहिलो पटक राखिएको अत्यन्त महत्त्वपूर्ण व्यवस्था हो। यसअधिका संविधानहरूमा न्यायसम्बन्धी हकहरू प्रत्याभूत गरिएको भए पनि स्वच्छ सुनुवाइको हक यति स्पष्ट र सपाट रूपमा राखिएको थिएन। स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाइ हुनुपर्ने कुरा व्यक्तिको सुरक्षाको निम्ति मात्र नभई लोकतन्त्र, विधिको शासन र मानव अधिकारको निम्ति पनि अत्यन्त महत्त्वपूर्ण हुन्छ। सक्षम र स्वतन्त्र अदालतहरूद्वारा न्याय सम्पादन हुँदा लोकतन्त्र मजबुत हुन्छ। कानूनद्वारा सृजित सामान्य अदालतहरूले नै स्वतन्त्रतापूर्वक कार्य गर्न सक्ने हुँदा यिनैद्वारा न्यायसम्पादन हुनुपर्छ भन्ने स्वच्छ सुनुवाइअन्तर्गत गरिने पहिलो अनुमान हो। जहाँ अमुक विषय सामान्य अदालतबाट हेरिने विषय होइन भनी जिकिर लिइन्छ संविधानतः सो कुराको पुष्टि सोही पक्षले गर्नुपर्छ। यसो भन्नु पर्ने केही कारण र विधिशास्त्रीय मान्यताहरू छन्; जसबारे केही पछि चर्चा गरिनेछ। तर सोपूर्व नेपालको वर्तमान संविधानले गरेको न्यायपालिकासम्बन्धी र सैनिक अदालतसम्बन्धी व्यवस्था हेरौं।

४. वर्तमान संविधानको धारा १२६ को उपधारा (१) मा “नेपालको न्यायसम्बन्धी अधिकार यो संविधान, अन्य कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्तबमोजिम अदालत तथा न्यायिक निकायबाट प्रयोग गरिनेछ” भन्दै धारा १२७(१) मा सर्वोच्च अदालत, उच्च अदालत र जिल्ला अदालतलाई न्यायपालिकाको नियमित

संरचनाअन्तर्गत राखिएको छ। संविधानले सर्वोच्च अदालतलाई अभिलेख अदालतको रूपमा स्वीकार गर्दै धारा १२८ को उपधारा (२) मा “संविधानमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक सबै अदालत र न्यायिक निकायहरू सर्वोच्च अदालत मातहत रहनेछन्” भन्ने व्यवस्था रहेको छ। त्यसैगरी धारा १२८ को उपधारा (३) मा “सर्वोच्च अदालतले आफ्नो र आफ्नो क्षेत्रभित्र पर्ने अदालत, विशिष्टीकृत अदालत वा अन्य न्यायिक निकायहरूको न्याय प्रशासन वा व्यवस्थापनसम्बन्धी विषयमा निरीक्षण, सुपरीवेक्षण गरी आवश्यक निर्देशन दिन सक्ने छ” भन्ने व्यवस्था गरिएको छ। यी समस्त व्यवस्थाहरूको स्वच्छ सुनुवाइसम्बन्धी संविधानद्वारा प्रत्याभूत हकहरूको संरक्षण गर्ने सन्दर्भमा पनि चासो र सरोकार छ। किनभने स्वच्छ सुनुवाइले स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम न्यायिक निकाय खोज्दछ र संविधानको धारा १२७ अन्तर्गत स्थापित “नियमित अदालतहरू” नै त्यस्ता निकाय हुन सक्छन्। वस्तुतः स्वच्छ सुनुवाइ दायित्व मात्र नभई सामर्थ्य पनि हो। संविधानद्वारा संगठनात्मक र कार्यात्मक स्वतन्त्रता जुन निकायलाई प्रत्याभूत गरिएको छ त्यसले नै स्वच्छ सुनुवाइको हकको सम्मान गर्न सक्ने सामर्थ्य राख्छ। यस अर्थमा वर्तमान संवैधानिक सन्दर्भमा सुरु तहको अदालतको रूपमा स्थापित जिल्ला अदालतबाट मुद्दाको सुनुवाइ हुने अवस्थामा नै धारा २०(९) को हक सहजरूपमा संरक्षण हुन सक्छ भन्ने बुझिन्छ।

५. नेपाल राष्ट्रले करिब सात दशक संवैधानिक व्यवस्थाको तर्जुमामा नै बिताएको छ। यसोभन्दा खुसी र दुःख दुवै हुन्छ; खुसी यस अर्थमा कि लोकतन्त्र, विधिको शासन र मानव अधिकारको प्राप्ति र संरक्षणमा नेपाली जनताले सम्पूर्ण आस्थाका साथ लामो संघर्ष गरेका छन्, जुन विरलै पाइन्छ। दुःख यस अर्थमा कि कैयौं पटक एक वा अर्को स्वार्थ र बहानामा लोकतान्त्रिक संरचनाहरूलाई भत्काउने प्रयासहरू

यही अवधिमा भएका छन् । अब यस्तो गरिनु हुँदैन; यसलाई वर्जित गरिनु पर्छ । लोकतान्त्रिक व्यवस्थालाई मजबुत बनाउनेतर्फ व्यक्तिगत र संस्थागत प्रयास गरिनु पर्छ भन्नेमा यस अदालतको मान्यता र स्पष्ट अडान छ । समाजमा न्यायपूर्ण व्यवस्था कायम हुन सकेमा मात्र लोकतन्त्र मजबुत हुन्छ । त्यसको लागि व्यक्ति तथा नागरिकका अधिकारहरूको संरक्षण गरिनु पर्छ । यो कार्य स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम अदालतबाट सम्पादन गरिने न्यायमार्फत मात्र सम्पन्न हुन सक्छ । संविधानमा अधिकारहरूको जुन विस्तृत खाका राखिएको छ त्यसको केन्द्रमा नै न्यायसम्बन्धी व्यवस्थालाई राख्न सकिनेमा मात्र ती हकहरूको उचित संरक्षण, प्रचलन र उपभोगको वातावरण बन्न सक्छ ।

६. ऐतिहासिक रूपमा हेर्दा स्वतन्त्र न्यायपालिकाको हाल विद्यमान आधारस्तम्भहरूको स्थापना सर्वप्रथम नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले गरेको हो । मोटामोटी रूपमा त्यही जगमा हालको व्यवस्था पनि उभिएको छ । न्यायपालिकासम्बन्धी संवैधानिक व्यवस्थाको चर्चा गर्ने क्रममा २०४७ साल र त्यसपछि भएको नेपालको संवैधानिक विकासलाई हेर्दा सैनिक अदालत र सामान्य अदालतसम्बन्धी व्यवस्थाबारेमा एउटा चाखलाग्दो कुरा फेला पर्छ । २०४७ सालको संविधानको धारा ८६ को उपधारा (१) मा **“न्यायपालिकाको सबैभन्दा माथिल्लो तह सर्वोच्च अदालत हुनेछ । सैनिक अदालतबाहेक नेपालका अन्य सबै अदालत र न्यायिक निकायहरू सर्वोच्च अदालतका मातहतमा हुनेछन्”** भन्ने व्यवस्था रहेको थियो । सो उपधारामा प्रयुक्त **“सैनिक अदालतबाहेक”** भन्ने शब्दावली त्यसपछिका संविधानहरूमा अर्थात् नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ र वर्तमान नेपालको संविधानमा छैन ।^१ वर्तमान संविधानको परिच्छेद

२८ मा **राष्ट्रिय सुरक्षासम्बन्धी व्यवस्था** अन्तर्गत धारा २६७ मा नेपाली सेनासम्बन्धी व्यवस्था राखिए पनि सैनिक अदालतसम्बन्धी व्यवस्था त्यहाँ छैन । यसको अर्थ के हो भने **सैनिक अदालतहरू पनि धारा १२८ अन्तर्गत सर्वोच्च अदालतको सुपरीवेक्षकीय अधिकारअन्तर्गत रहने “न्यायिक निकाय” वा “विशिष्टीकृत अदालत” को रूपमा मात्र स्थापित हुन र कार्य गर्न सक्छन् । सर्वोच्च अदालतको दृष्टि नपुग्ने र नेपालको न्यायपालिकाको आम संरचनाबाहेक रहने गरी सैनिक अदालत रहने कुरालाई अब संविधानले स्वीकार गर्दैन ।** अर्को शब्दमा, सैनिक अदालतहरूको अस्तित्वलाई संविधानले स्पष्टतः अस्वीकार नगरे पनि अब ती अदालतहरू संविधानअन्तर्गत विशिष्टीकृत अदालतको रूपमा मात्र रही सर्वोच्च अदालतको निरीक्षण र सुपरीवेक्षणसम्बन्धी दायराभित्र मात्र रहन्छन् र ती अदालतहरूले पनि सर्वोच्च अदालतको निर्देशनको पालना गर्नुपर्छ । स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम अदालतको रूपमा कार्य गर्न नसक्ने संस्थालाई न्यायसम्बन्धी अधिकार सुम्पन हामीले अनुशरण गरेको संवैधानिक व्यवस्थाले अब अनुमति दिँदैन ।

७. नेपालको संविधानले अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनप्रति निष्ठा र सम्मान व्यक्त गर्दछ । अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको सन्दर्भमा हेर्दा के देखिन्छ भने स्वच्छ सुनुवाइको हकलाई संविधानअन्तर्गत मौलिक हकको रूपमा स्वीकार गरेर नेपालले नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (ICCPR), १९६६ र त्यसअन्तर्गतको धारा १४ द्वारा प्रत्याभूत स्वच्छ सुनुवाइसम्बन्धी अधिकार सम्मान गर्नु भनी स्पष्टरूपमा विश्व समुदायसमक्ष एउटा वचनबद्धता प्रकट गरेको छ । फौजदारी न्याय प्रणालीमा यो अधिकार यति महत्त्वपूर्ण छ कि मानव अधिकारसम्बन्धी युरोपेली अमेरिकी तथा अफ्रिकी महासन्धिहरू, मानव अधिकारसम्बन्धी क्षेत्रीय अदालतहरूका फैसला र कैयौं देशका उच्च

१ हेर्नुहोस् नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ धारा १०२ र नेपालको संविधान धारा १२८

अदालतका फैसलाहरूमा समेत यो व्यवस्थाले महत्त्वपूर्ण स्थान पाएको छ । स्वच्छ सुनुवाइसम्बन्धी हकको सम्मान स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम अदालतहरूले मात्र गर्न सक्छन् भन्ने मानव अधिकार कानूनको मूल मान्यता हो । अदालत स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम रहनु अदालत आफ्नै लागि भन्दा पनि न्यायका उपभोक्ताको न्यायमा सहज पहुँच सुनिश्चितताको लागि हो ।² त्यसैले मानव अधिकार महासन्धिको स्वच्छ सुनुवाइसम्बन्धी व्यवस्थाहरूको उल्लेख गर्दै मानव अधिकारसम्बन्धी न्यायाधिकरणहरू र देशभित्र स्थापित अदालतहरूले पनि सैनिक अदालतका फैसलाहरूको पुनरावलोकन गर्ने, सैनिक अदालतहरूको लागि मापदण्डहरूको विकास गर्ने र सैनिक अदालतहरूको क्षेत्राधिकार नितान्त रूपमा सैन्यसम्बन्धी अपराध (Military offences) मा सीमित गर्नेतर्फ कार्य गर्दै आएका छन् ।³ संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार समितिले सैनिक अदालतको क्षेत्राधिकार सैनिक प्रकृतिका कसुरमा सीमित गर्नुपर्ने कुरातर्फ सङ्केत गर्दै, पटकपटक सैनिक र प्रहरीहरू उपर मानव अधिकारको उल्लङ्घनमा सैनिक अदालतहरूको प्रयोग गर्नु सदस्य राष्ट्रको ICCPR अन्तर्गतको दायित्वसँग नमिल्ने कुरा हो भनेको छ ।⁴ पछिल्लो समयमा UN

Updated Principles for the Protection and Promotion of Human Rights Through Action to Combat Impunity 2000 को धारा २९ ले सैनिक अदालतहरूको क्षेत्राधिकार सैन्य अपराधहरूमा सीमित रहनु पर्ने कुरा इङ्गित गरेको छ । उक्त धारामा भनिएको छ:

The Jurisdiction of Military tribunals must be restricted solely to specify military offences committed by military personnel, to the exclusion of human rights violations, which shall come under the jurisdiction of the ordinary domestic courts or, where appropriate, in the case of serious crimes under international or internalized court.”⁵

८. यसभन्दा अघि बढेर सैनिक अदालतद्वारा गरिने न्याय प्रशासनसँग सम्बन्धित Draft Principles Governing the Administration of Justice through Military Tribunals⁶ 2005 ले स्वच्छ सुनुवाइको हक सुनिश्चित गर्ने सैनिक अदालतहरूको संरचना, उनीहरूको क्षेत्राधिकारको सीमाङ्कनसमेतका विषयमा एउटा विस्तृत प्रतिवेदन तयार गरेको छ । सो प्रतिवेदनको सान्दर्भिक केही अनुच्छेदहरू देहायबमोजिम छन्:

“Military tribunals, when they exist, may be established only by the constitution

El Salvador (CCPR/C/79/Add.34, 18 April 1994, paragraph 5), Ecuador (CCPR/C/79/Add.92, 18 August 1998, paragraph 7), Guatemala (CCPR/CO/72/GTM, 27 August 2001, paragraphs 10 & 20), Lebanon (CCPR/C/79/Add.78, 1 April 1997, paragraph 14), Peru (CCPR/C/79/Add.8, 25 September 1992, paragraph 8), and Venezuela (CCPR/C/79/Add.13, 28 December 1992, paragraph 7).

5 The updated principles are recommended by the UN Commission on Human Rights by Resolution 2005/8/ UN DOC.E/CN.4/2006/58. These Draft Principles are commonly referred to as Decaux Principles.

2 UN DOC.E/CN.4/Sub.2/1985/18, para 75

3 Engel V. Netherlands (1976) ECHR 3, (1976) EHRR 647; Findley V UK (1997) ECHR 8; Morris v UK (2002) ECHR 162; R v. Genereux L.S.C.R (Canada) 229 (1992); Parnil v. Lery 417 US 733 (1974) R v. Genereux L.S.C.R (Canada) 229 (1992); Parnil v. Lery 417 US 733 (1974)

4 See Concluding Observations on Bolivia (CCPR/C/79/Add.74, paragraph 11), Brazil (CCPR/C/79/Add.66, 24 July 1996, paragraph 10), Chile (CCPR/C/79/Add.104, 30 March 1999, paragraph 9), Colombia (CCPR/C/79/Add.2, 25 September 1992, paragraph 393; CCPR/C/79/Add.76, 5 May 1997, paragraph 18), Croatia (CCPR/C/79/Add.15 - A/48/40, 28 December 1992, paragraph 369), Dominican Republic (CCPR/CO/71/DOM, 26 April 2001, paragraph 10),

or the law, respecting the principle of separation of power. They must be an integral part of the general judicial system.” (Principle 1)

“The jurisdiction of Military courts should be limited to offences of a strictly military nature committed by military personnel.” (Principle 8)

“In all circumstances, the jurisdiction of military courts should be set aside in favour of the jurisdiction of the ordinary courts to conduct inquiries into serious human rights violations such as extrajudicial executions, enforced disappearances and torture, and to prosecute and try persons accused of such crimes” (Principle 9)

“The organization and operation of military courts should fully ensure the rights of everyone to a competent, independent and impartial tribunal at every stage of legal proceedings from initial investigation to trial. The persons selected to perform the functions of judges in military courts must display integrity and competence, and show proof of the necessary legal training and qualifications. Military judges should have a status guaranteeing their independence and impartiality in particular vis-à-vis the military hierarchy. In no circumstances should military courts be allowed to resort to procedures involving anonymous or “faceless” judges and prosecutors.” (Principle 13)

९. यो स्पष्ट छ कि माथि उद्धृत सिद्धान्तहरू

एवं मस्यौदाहरूले सैनिक अदालतहरूको अस्तित्वलाई अस्वीकार गरेका छैनन्, बरु ती अदालत एवं न्यायाधिकरणको संरचना, संगठन, कारबाही र सैनिक न्याय प्रणालीलाई मानव अधिकारसम्मत बनाउने प्रयास गरेका छन्। संक्षेपमा मानव अधिकार साहित्यको अध्ययन गर्दा तीनवटा प्रवृत्तिहरू फेला पर्छन्। पहिलो, सैनिक अदालत वा न्यायाधिकरणलाई सुरु तहको अदालतमा सीमित गर्ने, दोस्रो, सेनासँग असम्बन्धित विषयमा यसको क्षेत्राधिकार कटौती वा संकुचन गर्दै लैजाने; र तेस्रो, सैनिक कानूनको समस्त व्यवस्थालाई मानव अधिकारसम्मत बनाउने। यद्यपि माथि उल्लिखित सिद्धान्तहरूले बाध्यकारी दस्तावेजको रूप लिन बाँकी नै छ तथापि मानव अधिकार कानूनमा भएको यो समसामयिक विकास ICCPR को धारा १४ को व्याख्या एवं मानव अधिकार कानूनको व्यावहारिक प्रयोगसँग सम्बन्धित हुँदा संविधानको प्रस्तावनामार्फत “नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक अधिकार, मानव अधिकार एवं स्वतन्त्र निष्पक्ष र सक्षम न्यायपालिका र कानूनी राज्यको अवधारणा र लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यता” प्रति नै सम्मान, निष्ठा र समर्पण प्रकट गरिरहेको हाम्रो सन्दर्भमा अब हामी यी विधिशास्त्रीय मान्यताहरूबारे असूचित रही रहन सक्ने अवस्था छैन। मानव अधिकार कानूनप्रति समर्पण, निष्ठा एवं वचनबद्धता व्यक्त गरिरहेको सन्दर्भमा समेत अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनमा भएका यी समसामयिक विकासहरूतर्फ हामीले दृष्टि दिनु नै पर्ने हुन्छ।

१०. हाम्रो संविधानले सामान्य अदालतहरूको अलावा विशिष्टीकृत अदालत तथा अन्य न्यायिक निकायहरूको अस्तित्वलाई स्वीकार गरेको छ र “विशिष्टीकृत अदालत” भित्र सैनिक अदालतमा पनि पर्छन् भन्ने कुरा माथि उल्लेख भइसकेको छ। अदालतको साथै संविधानअन्तर्गत स्थापित समस्त विशिष्टीकृत अदालत वा न्यायिक

निकायहरूले पनि स्वच्छ सुनुवाइसम्बन्धी हकहरूको सम्मान गर्नु नै पर्ने हुन्छ र त्यसको निम्ति ती निकायहरूले स्वतन्त्र र निष्पक्षतापूर्वक कार्य गर्नु अपरिहार्य हुन्छ । राज्यद्वारा स्थापित संरचनाहरूले निष्पक्ष र न्यायपूर्ण व्यवहार गर्छन् भन्ने विश्वास आमजनतामा रहनु लोकतन्त्रको लागि अपरिहार्य हुन्छ । लोकतन्त्रले न्यायिक संस्थाहरूलाई स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षमतापूर्वक, पारदर्शी एवं जवाफदेही तवरसँग कार्य गर्छन् भन्ने अपेक्षा राख्छ । हरेक न्यायिक संस्थाहरूले यिनै मान्यताहरूको अनुशरण गर्नुपर्छ । जहाँ विशेषाधिकार वा विशेष छुटको दाबी गरिन्छ त्यस्तो दाबी संविधान र कानूनद्वारा स्पष्ट रूपमा मान्यता प्राप्त त हुनुपर्छ नै, यसको अलावा सो कुरा विधिको शासनको सिद्धान्तअनुकूल पनि हुनुपर्छ । यही नै संविधानको मान्यता हो र यसमा कुनै “तर, तापनि, तथापि” भन्ने नै हुँदैन । सेनाको संगठन र सञ्चालनको लागि अनुशासन र कमाण्ड दुवै महत्त्वपूर्ण होलान्, तर न्याय सोभन्दा कम महत्त्वपूर्ण कदापि हुँदैन । न्याय सेनामा रहँदा र बाहिर जहाँतहीँ सहज रूपमा प्राप्त हुनुपर्छ । कुनै कुरा सेनाको कमाण्ड र कन्ट्रोल, निर्देश र नियन्त्रणको विषय होइन भने सामान्य अदालतबाटै न्याय गरिने मान्यतालाई स्वीकार गरिनु वाञ्छनीय हुन्छ । त्यसो गरिएमा समाजले पनि न्याय भएको र पाएको महसुस गर्छ । यसको मतलब सामान्य अदालतबाट न्यायमा त्रुटि नै हुँदैन भन्ने होइन; त्रुटिहरू हुन सक्छन् तर त्रुटि सच्याउने स्वतन्त्र र स्वायत्त प्रणाली यसमा राखिएको हुँदा न्यायमा निखार र परिमार्जनका सम्भावनाहरू सदासर्वदा मौजुद रहन्छन् । न्याय सबैको निम्ति आवश्यक विषय हो । सेनामा जाने जो कोहीले पनि आफूलाई न्याय मिल्छ भन्ने महसुस गर्न सक्नुपर्छ । जनताले पनि सेना कानून नै नलाग्ने अभिजात्य वर्ग होइन भन्ने विश्वास गर्न पाउनु पर्छ । लोकतन्त्र समानता, समदृष्टि र समान न्यायको

व्यवस्था हो । यो सबैको लागि आवश्यक हुन्छ । स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम अदालतको संरचनाप्रतिको समर्पणले लोकतन्त्रलाई मजबुत बनाउँछ । यही कारणले हाम्रो संवैधानिक संरचनामा सामान्य अदालतहरूलाई प्रमुख र विशिष्टीकृत अदालतहरूलाई सीमित संरचनाको रूपमा राख्दै दुवै निकायहरूलाई सर्वोच्च अदालतको सुपरीवेक्षण, अनुगमन र निर्देशनको दायराभित्र राखिएको हो । यस कुरामा सबै संस्था निकाय र व्यक्तिहरू स्पष्ट हुनु आवश्यक देखिन्छ ।

११. यस अदालतले यसअघि अवलम्बन गरेको नीतिर्तर्फ हेर्दा भूवन निरौलाको मुद्दामा⁷ “सैनिक जनशक्तिले सैनिक संगठनसँग सम्बन्धित अपराध गरेको वा अनुशासन एवं आचरणसम्बन्धी कसुर गरेको अवस्थामा बाहेक प्रचलित कानूनबमोजिम कसुर मानिने अन्य कार्य गरेमा प्रचलित कानूनबमोजिम नै कारबाही हुन्छ । त्यस्तो कसुरमा मुछिएको व्यक्ति सैनिक सेवामा बहाल रहेको भन्ने मात्र आधारमा सैनिक अदालतको क्षेत्राधिकारको विषय बन्दैन” भन्ने सिद्धान्त प्रतिपादन गरेको पाइन्छ । सोही मुद्दामा यस अदालतले सैनिक सेवाको संवेदनशील प्रकृति, कठोर अनुशासनको आवश्यकता र सैनिक सेवामा प्रवेश गरेकै कारणबाट सैनिक जनशक्तिले मानव अधिकार र न्यायको अधिकार समर्पण गर्नु नपर्ने परिस्थितिबीचको सन्तुलित स्थिति सिर्जना गरी देशका सबै जनताले झैं सैनिक सेवामा कार्यरत जनशक्तिहरूले पनि न्याय गर्ने, गराउने र प्राप्त गर्ने आधुनिक, सभ्य र लोकतान्त्रिक प्रणाली विकास गर्न सैनिक ऐन, २०६३ का विभिन्न प्रावधानहरूको पुनरावलोकन गरी कानूनी र संस्थागत सुधार गर्न ६ महिनाभित्र कार्यदल गठन गर्नु भनी निर्देशनात्मक आदेश जारी गरेकोसमेत अवस्था छ ।

7 भूवन निरौला विरुद्ध संविधानसभा तथा व्यवस्थापिका संसद्समेत ने.का.प. २०६८, नि.नं. ८६९२, पृ. १६१३

१२. यसअघि इमानसिंह गुरुङको मुद्दा^८ मा पनि यस अदालतले विदेशी विनिमयको अवैध सञ्चय, तस्करी र भ्रष्टाचारजस्ता अपराधहरूलाई असैनिक प्रकृति (Civil nature)का अपराध मान्दै “त्यस्तो अपराध सैनिक अधिकृतले गरेको वा तत्सम्बन्धी कारबाही र सजाय सैनिक ऐनअन्तर्गत भएको कारणले मात्र त्यसलाई सेनासम्बन्धी अपराध भन्न मिल्दैन । कुनै अपराधलाई सेनासम्बन्धी अपराध भन्नको लागि त्यो अपराध सेनाको संगठन, सञ्चालन वा सैनिकको पदीय कर्तव्य वा अनुशासनसँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित हुनुपर्छ । सैनिक अधिकृत वा जवानको संलग्नता रहेको वा सैनिक ऐनमा व्यवस्था भएको सबै अपराधलाई सेनासम्बन्धी अपराध भन्न नमिल्ने” भन्ने सिद्धान्त कायम गरेको छ । सो मुद्दामा गैरसैनिक व्यक्तिलाई सैनिक अदालतको क्षेत्राधिकार आकर्षित हुँदैन भन्ने पनि यस अदालतको दृष्टिकोण रहेको पाइन्छ । यस अदालतको यही दृष्टिकोणसँग मिल्ने गरी हाल मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा ५५ र ५६ मा सैनिकबाहेकको कुनै व्यक्तिले सैनिकलाई भड्काउने वा कर्तव्यबाट विचलित तुल्याउने वा सेनाबाट भागेको व्यक्तिलाई आश्रय दिने कार्य, सैनिक स्थिति, सामरिक व्यवस्थाबारे जासुसी गर्नेसमेतका कसुरहरू गरेमा सामान्य अदालतमा मुद्दा चल्ने व्यवस्था गरिएको छ । सैनिक अदालतको क्षेत्राधिकारबारे हाम्रो कानूनी संरचनामा विकसित पछिल्ला दृष्टिकोणहरूले पनि हाम्रो संविधानमा सन्निहित नागरिक सर्वोच्चता, न्यायिक स्वतन्त्रता र स्वच्छ सुनुवाइसम्बन्धी अवधारणालाई नै पछ्याउँछन् ।

१३. संविधानको उपर्युक्त व्यवस्था, अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून र यस अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तहरू समेतको सन्दर्भमा अब सैनिक

ऐन, २०६३ को व्यवस्थाहरूतर्फ हेर्दा, उक्त ऐनको परिच्छेद ७ मा दफा ३५ देखि ६५ सम्म सैनिक वा सैनिक कारबाहीमा लागेको व्यक्तिले गर्ने कसुरहरूबारे व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यसभित्र शत्रुसम्बन्धी कसुर, सैनिक विद्रोह, जंगी कारबाही विरुद्धको कसुर, भगौडासम्बन्धी कसुर, कमाण्ड वा जिम्मा लिएका व्यक्तिलाई भगाएको कसुर, आफूभन्दा माथिको अधिकृतले दिएको आज्ञा वा आदेशको अवज्ञासम्बन्धी वा सेनाको सम्पत्ति हानि नोक्सानी, संस्थासँग सम्बन्धित कागजात कित्ते वा झुठ्ठा बनाउने, आफूलाई पक्राउ वा नियन्त्रण गर्ने आदेशको अवज्ञा गर्ने, सैनिक ऐनको क्षेत्राधिकारभित्रको सम्पत्ति निजी काममा उपयोग गर्ने चोर्ने, हिनामिना गर्ने वा कब्जामा लिने, ठगी वा करकाप गर्ने, हतियार, गोली गड्डा, इक्वीपमेन्टसमेत लिई भाग्ने, अनुशासन वा आचरणसम्बन्धी व्यवस्थाको उल्लङ्घन गर्ने, अपुरो कागजात प्रमाणित गर्ने, झुठ्ठा बयान वा विवरण भर्ने, विवरण ढाँटी झुठ्ठा नियुक्ति लिने, हिरासतबाट भाग्ने, झुठ्ठा आरोप लगाउने, गयल पर्ने, गैरकानूनी तलब रोक्का गर्ने, सैनिक अदालतमा उपस्थित हुन बयान बकपत्र दिन इन्कार गर्ने, अपहेलना गर्ने, अदालतको आदेश कार्यान्वयन नगर्ने, अनियमित गिरफ्तार वा थुनछेक, भ्रष्टाचार, चोरी, यातना र बेपत्तासम्बन्धी विभिन्न कसुरहरू वा तिनको उद्योगबारे व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । सारतः यी कसुरहरू सेना, सैनिक संस्था, त्यसको कमान्ड, सैनिक सम्पत्ति गोली गड्डा सामग्रीको सुरक्षा, सेनाको अनुशासन, नियन्त्रण, सञ्चालनसँग सैनिक डिउटीसँग सम्बन्धित देखिन्छन् । यस्ता कसुरहरूलाई सैनिक कसुर (Military Offence) मानी सैनिक ऐनअन्तर्गत, सेनाको अनुशासन वा सैनिक अदालतहरूद्वारा कारबाही हुने विषयमा राखिएको छ र यो स्वभाविक पनि छ । तर सोबाहेक सेनासँग असम्बन्धित विषयमा वा कसुर सेना सेनाबीचमा नभएको अवस्थामा वा सेनासँग असम्बन्धित व्यक्तिले वा

८ इमानसिंह गुरुङ वि. जनरल सैनिक अदालतसमेत ने.का.प. २०४९, नि.नं.४५९७, पृ. ७१०

सैनिक नै भएपनि डिउटीमा नरहेको, बिदा गएको बेला सैनिक ब्यारेकबाहिर गरेका कसुरहरूलाई नागरिक प्रकृतिका कसुरहरू (Civilian Offence) मानिनु र सामान्य अदालतहरूद्वारा कारबाही गरिनु संविधानसम्मत हुन्छ । संक्षेपमा, सेनाको संगठन, सञ्चालन र सैनिक प्रकृतिको कार्यसँग जोडिएको विषयलाई सैनिक ऐनको क्षेत्राधिकारको निर्धारक तत्त्वहरू मानी सोदेखि बाहेकको विषयलाई सामान्य अदालतको क्षेत्राधिकारभित्र राखिनु पर्छ । असैनिक प्रकृतिको कसुरहरूमा पनि सेनाको क्षेत्राधिकार कायम गरिनु लोकतन्त्र, विधिको शासन, नागरिक स्वतन्त्रता एवं नागरिक शासनको सर्वोच्चता प्रतिकूल हुन्छ ।

१४. प्रस्तुत विवादको सन्दर्भमा मिसिल संलग्न मिति २०७४।११।२८ मा (प.सं. २१३८ प्राड २०७४।२०७५। १५७४) नेपाली सेनाको प्राड विवाकले काठमाडौं जिल्ला अदालतलाई लेखेको पत्र हेर्दा “सैनिक ऐन, २०६३ को दफा ६६ को उपदफा (१) मा सैनिक ऐनको क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने व्यक्तिले हत्या र बलात्कारको कसुर गरेमा सोसम्बन्धी कसुर अन्य अदालतको क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने र सोबाहेक अन्य कसुरहरू सैनिक ऐन, २०६३ बमोजिमको क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने व्यवस्था उल्लेख भएको हुँदा सो व्यवस्थासम्बन्धी निवेदन गर्न नेपाली सेनाको तर्फबाट इजलाससमक्ष निवेदन गर्नको लागि यस विवाकमा कार्यरत प्र.प.नं.३९३८ प्राड सेनानी कुलदिप तिमसिना (अधिवक्ता प्र.प.नं. ७८०२) लाई खटाइएको बेहोरा सादर अनुरोध गरिन्छ” भन्ने उल्लेख भएको रहेछ । सोही पत्रको आधारमा प्राड विवाकको तर्फबाट बहसमा सहभागिता जनाइएको पनि रहेछ । “सैनिक ऐन, २०६३ बमोजिमको क्षेत्राधिकार” भनेर उक्त पत्रमा के भन्न खोजिएको हो स्पष्ट हुन सकेन । तर, उक्त पत्रको अनुहारबाट नै सैनिक अदालतको क्षेत्राधिकारबारे प्राड विवाकको बुझाई

नितान्त गलत रहेको देखिन्छ । सैनिक ऐन, २०६३ को दफा ६६ मा गरिएको व्यवस्था हेर्दा, उक्त दफाले (क) सेनाको दफा ३८ देखि ६५ सम्मका कसुरहरू र (ख) उल्लिखित कसुरहरू सैनिक सैनिकबीचमा भएको अवस्थामा सो कसुरहरूलाई स्पष्टरूपमा सैनिक ऐनको क्षेत्राधिकारभित्र राखेको देखिन्छ । यसमा कुनै विवाद छैन । जहाँसम्म उक्त दफामा सैनिक ऐनको क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने व्यक्तिले “हत्या र बलात्कार” सम्बन्धी कसुर गरेमा अन्य अदालतको क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने उल्लेख भएबाट सैनिक व्यक्ति संलग्न सोबाहेकका अन्य कसुरहरू सैनिक ऐनको क्षेत्राधिकारभित्र पर्छ भन्ने बुझाई संविधान र कानूनसम्मत देखिँदैन । त्यति मात्र कारणले गैरसैनिक प्रकृतिका कसुरमा सैनिक अदालतलाई क्षेत्राधिकार प्राप्त भई हाल्दैन । कारण, प्रथमतः क्षेत्राधिकारको विषय व्याख्याद्वारा प्राप्त हुने विषय होइन । यसको निम्ति कानूनले नै स्पष्ट व्यवस्था गरेको हुनुपर्छ । दोस्रो, विषयवस्तुको सम्बद्धताको हिसाबबाट क्षेत्राधिकार स्पष्ट देखिनु पर्छ । विशिष्टीकृत अदालतको हकमा त यो कुरा अत्यावश्यक हुन्छ । तेस्रो, जहाँ क्षेत्राधिकारबारे अन्यौल हुन्छ त्यहाँ सामान्य अदालतलाई क्षेत्राधिकार प्राप्त छ भनी अर्थ गरिनुपर्छ । न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा ७(१) मा प्रयुक्त “प्रचलित कानूनमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक” भन्ने क्षेत्राधिकारसम्बन्धी व्यवस्थाको सान्दर्भिक अर्थ पनि यही हो र यसले क्षेत्राधिकारसम्बन्धी सबै अन्यौललाई हटाउँछ । सोही व्यवस्थाको सैद्धान्तिक सन्दर्भमा समेत सामान्य अदालतको रूपमा जिल्ला अदालतको क्षेत्राधिकार कायम हुन्छ र गरिनु संविधानसम्मत हुन्छ । त्यसो नगरी “हत्या र बलात्कार” बाहेकका अन्य नागरिक प्रकृतिका कसुरहरू पनि सैनिक अदालतको क्षेत्राधिकारभित्र पर्छन् भनी अर्थ गरिएमा सैनिक ऐनको क्षेत्राधिकार अनावश्यक रूपमा बढ्न जान्छ । सेनाका मानिसले बिदामा गएको वा डिउटीमा नरहेको बेलामा सैनिक

ब्यारेकबाहिर समुदायमा गरेको कुनै कसुर पनि सैनिक ऐनको क्षेत्राधिकारभित्र पर्छ भनी व्याख्या गर्दा नागरिक सर्वोच्चता मर्न जान्छ जुन संविधानको व्यवस्था, मानव अधिकारसम्बन्धी कानून र “नेपाली सेनालाई नेपाली जनताप्रति उत्तरदायी बनाउने” सैनिक ऐन, २०६३ को प्रस्तावनामा उल्लिखित व्यवस्थासमेतको विपरीत हुन जान्छ । तसर्थ, अमुक मुद्दा सैनिक वा अन्य अदालतमा चल्छ भन्ने विवाद उठेमा माथि उल्लिखित निर्धारक तत्त्वहरूलाई हेरी सैनिक अदालतको क्षेत्राधिकार सेनासँग सम्बन्धित विषयमा सीमाङ्कित हुने गरी र सैनिक ऐन, २०६३ को दफा ६९ को मनसायसमेतलाई आत्मसात् गर्दै सामान्य अदालतको क्षेत्राधिकारमा मुद्दा पर्छ भन्ने व्याख्या गरिनु विधिशास्त्र, मानव अधिकार कानून र संविधानद्वारा प्रत्याभूत न्यायसम्बन्धी हकको सहज प्रचलन र उपभोगको पक्षमा हुने देखिन्छ ।

१५. पहिलो प्रश्नबारे यति भनेर अब विवादको विषयवस्तु सैनिक ऐन, २०६३ बमोजिम सैनिक अदालतबाट हेरिने विषयवस्तु हो वा होइन भन्ने दोस्रो प्रश्नतर्फ हेरौं: मिसिल संलग्न काठमाडौं जिल्ला अदालतको लिखित जवाफ हेर्दा यी निवेदक कृष्णबहादुर मगरसमेतका ३ जना व्यक्तिहरूलाई गैँडाको खाग झोलामा राखी लिई हिँडेको अवस्थामा काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं.२६ लैनचौरबाट नेपाल प्रहरीको केन्द्रीय अनुसन्धान ब्युरोले पक्राउ गरेको भन्ने उल्लेख छ । यो कुरालाई निवेदकबाट इन्कार गरिएको छैन न त आफू ड्युटिमा थिएँ वा खाग सेनाको संरक्षण वा जिम्मामा थियो भन्ने नै निजको भनाई छ । राजदरबारभित्र भुकम्पले भत्किएको भग्नावशेषमा काठको ठूटोजस्तो वस्तु फेला पारी के हो भन्ने कौतुहलतावश आफूले लिई हिँडेको भन्ने निजको भनाइ देखिन्छ । फेला परेको वस्तु सेनाको संरक्षणमा थियो भन्ने मिसिलमा कहिकतै खुल्न आएको छैन । केवल निवेदक सैनिक हो र आरोपित कसुर

सैनिक ऐन, २०६३ को दफा ६६ बमोजिम हत्या, बलात्कारबाहेकको कसुर हुँदा सैनिक अदालतको क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने विषयवस्तु हो भन्नेसम्म जिकिर निवेदक र सेनातर्फबाट लिइएको देखिन्छ । यहाँ विवादित विषय सैनिक ऐनको दफा ३५ देखि ६५ सम्म उल्लिखित विषयभित्र पर्छ वा यो यस कारणले विवादित विषय सैनिक अदालतको क्षेत्राधिकारभित्रको विषय हो भन्ने जिकिर लिइएको देखिँदैन । माथि विश्लेषण गरिएअनुसार हत्या र बलात्कारमा अन्य अदालतलाई क्षेत्राधिकार प्राप्त हुने कुरा उल्लेख भएपछि सोबाहेकका अरू कसुर सेनाको मानिसले गरेको अवस्थामा त सैनिक अदालतको क्षेत्राधिकार कायम भइहाल्छ भन्न मिल्दैन । निवेदक सैनिक डिउटीमा नरहेको र कसुरको विषयवस्तु र प्रकृति सामान्य अदालतबाट हेरिने किसिमको देखिएको अवस्था यहाँ छ । यस्तो मुद्दा सैनिक अदालतबाट हेर्ने अभिष्ट कहिकतै भएपनि यसलाई कानूनले अनुमति दिँदैन । गैरसैनिक प्रकृतिको यो कसुरमा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ अन्तर्गत काठमाडौं जिल्ला अदालतकै क्षेत्राधिकारभित्रको देखिन्छ । उक्त ऐनको दफा ३१ र न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा ७(१) समेतको व्यवस्थाबाट यो विषय काठमाडौं जिल्ला अदालतको क्षेत्राधिकारभित्रको रहेछ भन्ने स्पष्ट देखिन्छ । तसर्थ, सेनाको अनुरोध अस्वीकार गर्ने जुन कार्य काठमाडौं जिल्ला अदालतबाट भएको छ सो पूर्णतः संविधान र कानूनसम्मत देखिन्छ ।

१६. निवेदकतर्फबाट निकुञ्ज ऐन र सैनिक ऐनको तुलना गरी सैनिक ऐन पछिल्लो ऐन हुँदा सैनिक ऐनको क्षेत्राधिकार आकर्षित हुनु पर्ने भन्ने जिकिर पनि लिइएको छ । यो त क्षेत्राधिकारबारे न्यूनतम जानकारीसम्म पनि नराखी लिइएको तर्क देखियो । संविधानद्वारा प्रत्याभूत अधिकार, ती अधिकारहरूको प्रचलनको लागि स्थापित संरचनाको प्रयोग र मानव अधिकार कानूनको सम्मानसँग सम्बन्धित

व्यवस्थासँग सम्बन्धित समस्त कुराहरू नहेरी अघिल्लो वा पछिल्लो ऐनको व्यवस्था आकर्षित हुने भन्ने सतही तर्क गरी निर्णय निष्कर्षमा पुगिने विषय यो होइन। जहाँसम्म कानूनको उचित प्रक्रियाको कुरा छ, क्षेत्राधिकारको सही प्रयोग गरेमा नै कानूनको उचित प्रक्रियाको अनुशरण हुन्छ। निवेदक विरुद्ध चलेको मुद्दा काठमाडौं जिल्ला अदालतको क्षेत्राधिकारभित्रको हो भन्ने स्पष्टसँग देखिएको अवस्थामा बरु सामान्य अदालतबाट हेरिनु पर्ने विषय सैनिक अदालतबाट हेरियो भने कानूनको उचित प्रक्रियाको उल्लङ्घन हुन जान्छ। यस स्थितिमा आफूलाई पुर्पक्षको लागि थुनामा राखियो भन्नेसम्म कारणले कानूनको उचित प्रक्रियाको अनुशरण भएन भन्न मिल्दैन। तसर्थ कानूनको उचित प्रक्रिया विरुद्ध कार्य भयो भन्ने निवेदकतर्फको जिकिर स्वीकार गर्न मिल्ने देखिएन। मुद्दाको अनुसन्धान राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ अन्तर्गत सम्बन्धित अख्तियारप्राप्त अधिकारीबाट सुरु भई अभियोग पत्र सुरु काठमाडौं जिल्ला अदालतमा पेस भएपछि पुर्पक्षको सन्दर्भमा भएको आदेश अ.बं.१७ नं.अन्तर्गत परीक्षणसमेतबाट सदर भइसकेको अवस्था यहाँ देखिन्छ। संविधानको व्यवस्था, मानव अधिकार कानून र स्वीकृत न्यायका मान्य सिद्धान्तहरूसमेत बमोजिम प्रस्तुत विवाद सामान्य अदालतको क्षेत्राधिकारको विषय देखिँदा सैनिक अदालतबाट हेरिनुपर्छ भन्ने निवेदकको जिकिर स्वीकारयोग्य देखिएन।

१७. अब, निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी गर्नुपर्ने हो वा होइन भन्ने अन्तिम प्रश्नतर्फ हेर्दा, माथि विभिन्न खण्डमा गरिएको विश्लेषणको आधारमा निवेदकउपर जुन अभियोग लागी मुद्दा चलेको छ सो सामान्य अदालतको क्षेत्राधिकारको विषयवस्तु देखिँदा निवेदक कानूनबमोजिम नै पुर्पक्षको लागि थुनामा रहेको देखिन आयो। निवेदकले जिकिर लिएजस्तो कानूनको उचित प्रक्रिया अनुशरण नभएको भन्न सकिने अवस्था

नहुँदा र निवेदक दोषी वा निर्दोष के हो भन्ने अन्तिम रूपमा निक्यौल हुन बाँकी नै हुँदा निवेदकलाई थुनामा राख्ने गरी भएको काठमाडौं जिल्ला अदालतको मिति २०७४।११।३० र उच्च अदालत पाटनको मिति २०७५।२।३ को आदेशलाई गैरकानूनी भन्न मिलेन। तसर्थ, बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरी थुनामुक्त गरियोस् भन्ने निवेदकको जिकिर स्वीकार गर्न सकिएन। प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुने ठहर्छ। साथै सैनिक ऐन, २०६३ को दफा ६६ को क्षेत्राधिकारको सीमा र प्रयोगबारे स्पष्ट गरिएको हुँदा अबदेखि यसैबमोजिम गर्नु भनी फैसलाको प्रतिलिपिसमेत राखी सबै अदालतलाई र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई समेत लेखी पठाइदिनु र प्रस्तुत मुद्दाको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी बुझाई दिनु।

उक्त रायमा सहमत छु।

न्या. चोलेन्द्र शमशेर ज.ब.रा.

इजलास अधिकृत: विकाश कुमार रजक

इति संवत् २०७५ साल आषाढ ५ गते रोज ३ शुभम्।

निर्णय नं. १०११६

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री दीपककुमार कार्की
माननीय न्यायाधीश श्री तेजबहादुर के.सी.
आदेश मिति : २०७४।८।६
०७२-WO-०९६५

मुद्दा: उत्प्रेषण / परमादेश

निवेदक : काठमाडौं जिल्ला नागार्जुन नगरपालिका
वडा नं.५ बस्ने अधिवक्ता दीपक विक्रम मिश्र
विरुद्ध

विपक्षी : सम्माननीय प्रधानमन्त्रीज्यू, प्रधानमन्त्री
तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरबार,
काठमाडौंसमेत

- वस्तुतः रिटसम्बन्धी क्षेत्राधिकारको परिधि अत्यन्त व्यापक छ। त्यसमाथि संविधानले सार्वजनिक हक र सरोकारको विवाद हेर्ने क्षेत्राधिकार यस अदालतलाई प्रदान गरेको कारण यो क्षेत्राधिकारको प्रयोग गरी अदालतले कार्यकारिणी तथा कानूनद्वारा संस्थापित निकायहरूका कार्य मात्र होइन, कानूनी कर्तव्यको निर्वाहमा भएको हेलचेक्रयाई एवं अकर्मण्यतासमेतको पुनरावलोकन गर्दै संवैधानिक र कानूनी कर्तव्य निर्वाह गर्न र पारदर्शी ढंगले कार्य गर्न आदेश दिन सक्ने।
- सार्वजनिक हक र सरोकारको विवादमा निवेदकको भूमिका सूचनाकर्ता एवं विषयवस्तुको छलफलमा सहजकर्ताको सम्म हुने भएबाट निवेदनमा सोझै

उठाइएको विषयसँग जोडिएका अन्य विषयमा पनि अदालत प्रवेश गर्न र विवादहरूलाई न्यायपूर्णरूपले सम्बोधन गर्न सक्ने नै हुने।

(प्रकरण नं. २)

- गुठी सम्पदा गुठीजन्य संस्कृति र त्यसमा अडिएका मूल्य मान्यताहरूमा चोट पुग्नु भनेको राष्ट्रको लागि ठूलो नोक्सानी हो। त्यसरी क्रमशः राष्ट्रिय निधिहरू नासिँदै, माँसिँदै जाने हो भने एक दिन राज्यको मौलिक पहिचान नै लोप हुने सम्भावना हुन्छ र गुठी त्यसको उदाहरण बन्न सक्छ। सोह्रखुट्टे पाटी कलात्मक स्वरूप रहेको स्थापत्यकलाका हिसाबले यसको छुट्टै महत्त्व छ। उक्त पाटीको निर्माण, धर्मकीर्ति, वृद्धि, समाजसेवा र व्यापार वृद्धिको उद्देश्यले गरिएको अनुमान गर्न सकिन्छ। उक्त पाटी लामो समयसम्म काठमाडौंका उत्तर पश्चिमतिरबाट आउने बटुवाको वासस्थानको रूपमा प्रयोगमा रहेको र सो समयमा हालको जस्तो होटल, गेस्ट हाउस नभएको अवस्थामा उक्त पाटीमा खानपिन गर्ने र बास बस्ने वासस्थान रहेकोसमेत पाइने।

(प्रकरण नं. ५)

- नेपालको ऐतिहासिक सम्पदा, संस्कृति, र सभ्यताउपर जानी वा नजानी वा अदुरदर्शिता वा स्वार्थवश विभिन्न समयमा प्रहार हुँदै आएको सन्दर्भमा सम्पदा खण्डीकरण हुँदा पर्ने प्रतिकूल प्रभावलाई मध्यनजर गर्दै उक्त पाटीको ऐतिहासिक, सांस्कृतिक मूल भावनाअनुरूप संरक्षण र जगेर्ना गर्नु आवश्यक देखिने।
- पाटीको सम्पदा र वातावरण संरक्षणको

क्षेत्रमा दिगो वातावरणीय विकासको अवधारणालाई आत्मसात् गर्दै सम्बन्धित सबै सरोकारवालाहरू अघि बढ्नु पर्ने हुन्छ । राष्ट्रको विकाससम्बन्धी कार्यमा वातावरण र विकासबीच समुचित सन्तुलन हुनुपर्दछ भन्ने संवैधानिक प्रावधानसमेत रहेको देखिने ।

(प्रकरण नं.६)

- सम्पदालाई आजभन्दा बढी सुरक्षित, संरक्षित र व्यवस्थित रूपमा भावी पुस्तालाई हस्तान्तरण गर्नु वर्तमान पुस्ताको कर्तव्य हो । काठमाडौं उपत्यकाको विभिन्न ठाउँमा रहेका धेरैजसो पाटी, पौवा, सत्तल, ढुङ्गेधारा, पोखरी आदि संरक्षणको अभावमा दिन परदिन बिग्रिँदै नासिँदै गइराखेका छन् । यस्ता धार्मिक, ऐतिहासिक एवं पुरातात्विक दृष्टिकोणले महत्त्वपूर्ण ठहरिएका सम्पत्तिहरूको समयमा जीर्णोद्धार गरी संरक्षण गर्नुपर्ने र त्यस्ता सम्पदाहरूलाई लोप हुनबाट जोगाउनु पर्दछ । यस दृष्टिबाट हेर्दा पुरातात्विक वस्तुहरूको संरक्षण गर्नुपर्ने कुरामा विवाद नहुने ।

(प्रकरण नं.७)

निवेदकका तर्फबाट : विद्वान् अधिवक्ता श्री दीपक विक्रम मिश्र

विपक्षीका तर्फबाट : विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता श्री रमा पराजुली

अवलम्बित नजिर :

सम्बद्ध कानून :

- प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३
- स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८
- वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३
- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४

आदेश

न्या. दीपककुमार कार्की : नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(२) बमोजिम पर्न आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य र आदेश यसप्रकार छ:-

म निवेदक केही समयअगाडिदेखि कानून व्यवसायको क्षेत्रमा क्रियाशील रहँदै आएको नेपाली नागरिक हुँ । देशमा राज्य व्यवस्था गलत ढंगले सञ्चालन नहोस्, संविधान र कानूनको अक्षरशः पालना होस्, संविधान र कानूनको मर्म र भावनामा कहींकतैबाट आँच नपुगोस्, कहींकतैबाट कानून उल्लङ्घन गरिएमा त्यसको कानूनी र संवैधानिक उपचारका निम्ति कटिबद्ध रहेको एक नेपाली नागरिक भएको नाताले देश र समाजप्रति जिम्मेवारी वहन गर्दै सार्वजनिक सरोकारको विषय लिई रिट निवेदनमार्फत सम्मानित सर्वोच्च अदालतसमक्ष उपस्थित भएको छु । उल्लिखित सार्वजनिक सरोकारको विषयमा कानूनी उपचार खोज्ने हक म निवेदकलाई भएको हुनाले सामाजिक उत्तरदायित्व बोध गर्दै सार्वजनिक सरोकारअन्तर्गत पर्ने उल्लिखित विषयमा अन्य कुनै वैकल्पिक उपचारको बाटो नभएकोले नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ र १०७(२) बमोजिम सम्मानित सर्वोच्च अदालतसमक्ष प्रस्तुत रिट निवेदन लिई उपस्थित भएको छु ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ ले प्रत्येक नागरिकलाई जीवन रक्षाको अधिकार, धारा १३ ले कानूनको समान संरक्षणको अधिकार, धारा १६ ले वातावरण तथा स्वस्थसम्बन्धी हकको व्यवस्था गर्दै प्रत्येक नेपाली नागरिकलाई स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने हक हुने छ भनी व्यवस्था गरेको छ । त्यसैगरी धारा २२ ले धर्मसम्बन्धी हक, प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ ले प्राचीन स्मारक संरक्षण गर्नुपर्ने व्यवस्था

गरेको छ साथै वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ लगायत सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त तथा नजिरहरूले जनताको स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने अधिकारको संरक्षण गर्दै धार्मिक साँस्कृतिक रीतिरिवाज, परम्परा र संस्कृतिको संरक्षण संवर्द्धन गर्न पाउने कानूनी अधिकार प्रदान गरेको पाइन्छ ।

सोह्रखुट्टे पाटी कलात्मक स्वरूप रहेको स्थापत्यकलाका हिसाबले यसको छुट्टै महत्त्व छ । उक्त पाटीको निर्माण, धर्मकीर्ति, वृद्धि, समाजसेवा र व्यापार वृद्धिको उद्देश्यले गरिएको अनुमान गर्न सकिन्छ । उक्त पाटी लामो समयसम्म काठमाडौँका उत्तर पश्चिमतिरबाट आउने बटुवाको वासस्थानको रूपमा प्रयोगमा आउँथ्यो । हालको जस्तो होटल, गेस्ट हाउस नभएको अवस्थामा उक्त पाटीमा खानपिन गर्ने र बास बस्ने गरिन्थ्यो सोह्रखुट्टे पाटीमा । काठमाडौँदेखि पश्चिमतिरका नागरिकका लागि यो पाटी धेरै महत्त्वपूर्ण थियो केही समय पहिलेसम्म भौतिक रूपमा रहेको पाटी हाल मर्मत सम्भार र संरक्षणको दायित्व लिएको निकाय गुठी संस्थान, काठमाडौँ महानगरपालिका र सरकारी निकायको उदासिनताको कारणले अस्तित्व नै लोप हुने अवस्थामा पुगेको छ ।

विपक्षीहरूले एकआपसमा मिलेमतो गरी आ-आफ्नो कर्तव्य पालन नगरी चर्चित ऐतिहासिक साँस्कृतिक सम्पदाको रूपमा रहेको सोह्रखुट्टे पाटीको अस्तित्व समाप्त पार्ने कार्य गरिरहनु भएको देखिन्छ । स्थापत्यकलाका दृष्टिले छुट्टै महत्त्व भएको ऐतिहासिक पुरातात्विक महत्त्वको सोह्रखुट्टे पाटी मास्ने अधिकार प्रचलित नेपाल कानूनले कसैलाई दिएको छैन । तर, हाल विपक्षीहरूले एकआपसमा मिलेमतो गरी साँस्कृतिक र ऐतिहासिक सम्पदाको नष्ट गरिरहनु भएको छ । विपक्षीहरूले प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ को सबै दफाहरूको उल्लङ्घन गर्नु भएको छ । प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ को दफा २ को (क) मा प्राचीन स्मारकको परिभाषा गरिएको छ

जसअनुसार प्राचीन स्मारक भन्नाले इतिहास, कला, विज्ञान, वास्तुकला वा स्थापत्य कलाको दृष्टिकोणले महत्त्व राख्ने एक सय वर्ष नाघेको मन्दिर, स्मारक, घर, देवालय, शिवालय, मठ, गुम्बा, बिहार, स्तुप आदि सम्झनुपर्छ र सो शब्दले स्मारक रहेको ठाउँ र राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय दृष्टिकोणले विशिष्ट मूल्य राख्ने एकअर्कोसँग जोडिएको वा एकै इलाकामा बेगलाबेगलै रूपमा अवस्थित मानव वस्ती वा स्थल र प्राचीन मानव वस्तीको अवशेष, प्राचीन स्मारकहरूको भग्नावशेष गुफा आदिसमेतलाई जनाउँछ भनी प्राचीन स्मारकको परिभाषा गरिएको छ । त्यसैगरी प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ को दफा २ (ख) मा पुरातात्विक वस्तुको समेत परिभाषा गरिएको छ । जसअनुसार मूर्ति, देवी देवताको मन्दिर, चैत्यसमेत पुरातात्विक वस्तुभित्र पर्ने उल्लेख गरिएको छ । ऐतिहासिक सोह्रखुट्टे पाटी भएको क्षेत्रमा मन्दिर चैत्य पाटी रहेको क्षेत्र हो जहाँ विपक्षीहरूले सडक विस्तार गर्ने बहानामा सम्पूर्ण ऐतिहासिक पुरातात्विक, प्राचीन स्मारक भत्काउने मास्ने काम गर्नु भएकोले उक्त कार्य रोक्ने अन्य कुनै वैकल्पिक उपचारको बाटो नभएकोले नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ र १०७ (२) बमोजिम यो रिट निवेदन लिई उपस्थित भएको छु ।

विपक्षीहरूले ऐनले सुम्पिएको काम नगरी बसिरहनु भएको हुनाले आज ऐतिहासिक धरोहरहरू नासिँदै मासिँदै गइरहेका छन् । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२, १३, १६, २२ राज्यका निर्देशक सिद्धान्तहरू तथा राज्यका नीतिहरू विपरीत ऐतिहासिक पुरातात्विक धरोहर नास्ने मास्ने काम विपक्षीहरूबाट भएको हुनाले साथै विपक्षीहरूले विभिन्न ऐनहरू, गुठी संस्थानले गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को उल्लङ्घन गरेको, प्रमुख जिल्ला अधिकारीज्यूले स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८ को दफा ९(६क) बमोजिम गर्नुपर्ने सार्वजनिक सम्पत्तिको संरक्षण नगरेको साथै स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८

को कार्यान्वयन नगरेको, महानगरपालिकाले स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा ९६ को उपदफा १(ग१), ड(भ२), (ज३) र स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा १३४ को १(ख) ले व्यवस्था गरेको सम्पत्ति नगरपालिकाले संरक्षण नगरेको हुनाले काठमाडौं महानगरपालिकालगायत सबै विपक्षीहरू र नेपाल सरकारका विभिन्न निकायले प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ को दफा २(क)(ख), दफा ३(५) (६) र दफा ३(ख) को उल्लङ्घन गर्नु भएको साथै जग्गा (नाप जाँच) ऐन, २०१९ को दफा २(ड)(च) उल्लङ्घन गर्नु भएको, वातावरण ऐन, २०५३ को दफा २(ट) उल्लङ्घन गर्नु भएकोले का.जि.का.म.पा. वडा नं. १६ मा रहेको सोह्रखुट्टे पाटीको संरक्षणलगायत सो क्षेत्रको पोखरी सत्तल, ढुङ्गेधाराका साथै राजधानीमा रहेका विभिन्न सार्वजनिक सम्पत्तिहरू नासिने मासिने अवस्थामा पुगेको हुनाले सार्वजनिक सम्पत्तिको संरक्षण संवर्द्धन गर्नको लागि आवश्यक भए एउटा उच्च स्तरीय समिति बनाई सार्वजनिक सम्पत्तिको उचित संरक्षण गर्नेतर्फ पहल गर्नु साथै सार्वजनिक रूपमा छरिएर रहेका सम्पत्तिको संरक्षण गर्न कुनै कानूनी अभाव भई बाधा व्यवधान भएको भए सो कुरा खुलाई लिखित जवाफसहित उपस्थित हुनु र सार्वजनिक सम्पत्तिको संरक्षण गर्न कुनै कानूनको अभाव भई बाधा व्यवधान भएको भए सो कुरा खुलाई लिखित जवाफ लिई उपस्थित हुनु र सार्वजनिक सम्पत्तिको संरक्षण गर्न एकीकृत कानूनको आवश्यकता भएमा सोसम्बन्धी कानूनको मस्यौदा व्यवस्थापिका संसद्को यसै अधिवेशनमा पेस गर्नु भनी नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ र १०७(२) सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ४१(१) बमोजिम विपक्षीहरूको नाममा उत्प्रेषण परमादेशलगायत जो चाहिने उपयुक्त आज्ञा, आदेश वा पुर्जी जारी गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको अधिवक्ता दीपक विक्रम मिश्रको रिट निवेदन ।

यसमा के कसो भएको हो र निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी गर्नु नपर्ने हो ? आदेश जारी गर्नु नपर्ने कानूनबमोजिमको कुनै आधार र कारण भए सूचना म्याद प्राप्त भएका मितिले बाटाको म्यादबाहेक १५ दिनभित्र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत लिखित जवाफ पेस गर्नु भनी रिट निवेदनको एक / एकप्रति प्रतिलिपि साथै राखी विपक्षी नं.१ देखि ६ नं. सम्म तथा विपक्षी नं.९, १०, ११, १४ का नाममा सूचना म्याद पठाई त्यसको बोधार्थ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई दिनु र आदेश जारी गर्नु नपर्ने कानूनबमोजिमको कुनै आधार र कारण भए सूचना म्यादप्राप्त भएका मितिले बाटाको म्यादबाहेक १५ दिनभित्र आफैँ वा आफ्नो कानूनबमोजिमको प्रतिनिधिमार्फत लिखित जवाफ पठाउनु भनी यो आदेश र रिट निवेदनको एक / एक प्रति प्रतिलिपि साथै राखी विपक्षी नं.७, ८, १२, १३ र १५ का नाममा सूचना म्याद पठाई लिखित जवाफ प्राप्त भएपछि वा अवधि व्यतित भएपछि नियमानुसार गरी पेस गर्नु भन्नेसमेत बेहोराको यस अदालतबाट मिति २०७२।५।१८ मा भएको आदेश ।

नेपालको ऐतिहासिक तथा धार्मिक धरोहर पाटी, पौवा, मठ मन्दिर र प्राकृतिक सम्पदामा प्रतिकूल असर पुग्ने र त्यस्ता सम्पदा नास्ने मास्ने गरी यस विभागबाट के कस्ता काम भयो सोको कुनै विवेचना नै नगरी, तथ्यगत आधारविना नै यस विभागलाई विपक्षी बनाइएको देखिन्छ । रिट निवेदकले उल्लेख गरेबमोजिम यस विभागबाट सोह्रखुट्टे पाटीमा के कति नोक्सान पुऱ्याएको हो ? सो कुरा रिट निवेदकले कहाँकतै खुलाउन सक्नु भएको छैन । देशका कुनै पनि ऐतिहासिक, धार्मिक, पुरातात्विक, पौराणिक र स्थापत्यकलाका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण रहेका धरोहरहरूको मौलिकताको पहिचान गुम्ने र गुमाउने गरी यस विभागबाट कुनै कार्य नगरिएको परिप्रेक्ष्यमा यस विभागलाई विपक्षी बनाई दायर गरिएको छ ।

यस विभागबाट कुनै पनि विकास निर्माण कार्य गर्दा प्राचीन, धार्मिक तथा ऐतिहासिक सम्पदाहरूको जगेर्ना गर्ने गरिएको छ । प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ को व्यवस्थालाई आत्मसात् गर्दै सडक निर्माण विस्तार तथा स्तरोन्नति गर्ने कार्य अघि बढाउँदा सार्वजनिक सडक ऐन, २०३१, वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३, वातावरण संरक्षण नियमावली, २०५४ तथा जग्गा प्राप्ति ऐन, २०३४ लाई मुख्य आधार मानी विकास निर्माण कार्य गर्दै आएकोले रिट निवेदकले यस विभागलाई विना कारण, आधार र प्रमाण विपक्षी बनाई दायर गर्नुभएको प्रस्तुत माग दाबी औचित्यपूर्ण (Reasonableness) नदेखिएको हुँदा खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको नेपाल सरकार, भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालय, सडक विभागको लिखित जवाफ ।

रिट निवेदकको जिकिर सम्बन्धमा धार्मिक ऐतिहासिक एवं पुरातात्विक महत्त्वका सम्पत्तिहरूको सम्बन्धमा सुरक्षा प्रदान गर्ने काम यस कार्यालयसमेतको दायित्वभित्र पर्ने र त्यस्ता स्थान तथा चिजवस्तु स्थानान्तरण मर्मत सम्भार पुनः निर्माण गर्ने कार्य यस कार्यालयसमेतको अधिकारक्षेत्रभित्र नपर्ने उक्त सोह्रखुट्टे पाटी के कसरी के कुन निकायको आदेशले भत्काई उक्त स्थानमा सडक विस्तार गरिएको हो । यस कार्यालयमा कुनै जानकारी नभएको उक्त पाटी भत्काई उक्त स्थानमा सडक विस्तार गरिएकोले महानगरीय प्रहरी वृत्त लैनचौर काठमाडौंको कार्यालय भवन जीर्ण भई पुनः निर्माण कार्य सुरु भएकोले उक्त स्थानहरूको सडक किनारासमेतमा स्थान अभावका कारण निर्माण कार्यको सामग्रीहरू राखिएको र कार्यालय भवनसमेतको अभावमा सडक किनार कुनामा सवारी आवागमन र स्थानीयसमेतलाई असर नपर्ने गरी सानो जस्ताको अस्थायी टहरो बनाई महानगरीय ट्राफिक प्रहरी प्रभाग सोह्रखुट्टेको कागजातहरू लिने स्थान बनाइएको हो । उक्त सोह्रखुट्टे पाटी यस कार्यालयबाट

नहटाइएको, सोह्रखुट्टे पाटी हटाउने कार्यमा यस कार्यालयको कुनै संलग्नता नभएको अवस्थामा झुट्टा बेहोरा दर्शाई रिट निवेदन दिएको देखिँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको विपक्षी महानगरीय प्रहरी वृत्त लैनचौरको लिखित जवाफ ।

सार्वजनिक सम्पत्ति तथा स्मारकहरूको संरक्षण गर्ने सम्बन्धमा नेपाल सरकार र मातहतका संयन्त्रबाट नियमित रूपमा कार्यसमेत हुँदै आइरहेको छ । सार्वजनिक सम्पत्तिको संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने दायित्वलाई सरकारले आफ्नो स्रोत, साधन र क्षमताले भ्याएसम्म पूरा गरिरहेको छ । सार्वजनिक सम्पत्तिको संरक्षण, संवर्द्धन गर्नको लागि विद्यमान कानूनमा नै प्रस्ट व्यवस्था भएको र पुरातत्त्व विभाग, स्थानीय निकाय, जिल्ला प्रशासन कार्यालय, मालपोत कार्यालयसमेतका सरकारी संरचनामार्फत यस्ता सम्पदाको संरक्षण भइरहेकोले निवेदन जिकिरबमोजिम थप कानूनी व्यवस्था गर्नुपर्ने आवश्यकता नदेखिँदा रिट खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको र आफ्नो हकमा समेत प्रधानमन्त्री सुशील कोइरालासमेतको संयुक्त लिखित जवाफ ।

प्राधिकरणबाट गर्नुपर्ने कार्यमा कुनै कमी आउन नदिएको र यस प्राधिकरणले कोही कसैलाई उक्त सोह्रखुट्टे पाटी, पौवालगायत त्यस वरपर रहेका सार्वजनिक सम्पत्ति व्यक्तिगत रूपमा प्रयोग गर्न कुनै हेलचक्रयाई र मोजाहिला नगरेको बेहोरा सादर निवेदन गर्दै विपक्षी निवेदकले यस प्राधिकरणबाट के कार्य गर्नुपर्ने थियो के गरेन केही उल्लेख नगरी गोश्वारा रूपमा यस प्राधिकरणसमेतलाई विपक्षी बनाई दायर भएको निवेदन यस प्राधिकरणले आफ्नो जिम्मेवारी रहेको कार्य कानूनबमोजिम सम्पादन गरिआएको र पछि पनि गर्ने प्रतिबद्धता जाहेर गर्दै यस प्राधिकरणको हकमा विपक्षीको झुट्टा निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको काठमाडौं उपत्यका विकास प्राधिकरणको

लिखित जवाफ ।

निवेदकले विपक्षीहरूले एकआपसमा सहमति र मिलेमतो गरी ऐतिहासिक सोह्रखुट्टे पाटीको अस्तित्व लोप गर्न लागि रहेको भन्ने कुराको जिकिर लिनु भएको रहेछ । प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ बमोजिम प्राचीन स्मारकहरूको संरक्षण र संवर्द्धनमा पुरातत्व विभागको महत्वपूर्ण भूमिका रहने गर्दछ । पुरातत्व विभागबाट हुने संरक्षण र संवर्द्धनको कार्यमा आफूले आवश्यक सहयोग पुऱ्याइरहेको नै हुँदा सोबारेमा मलाई विपक्षी बनाई रिट दायर गर्नुपर्ने नै होइन । विपक्षीले भने जसरी उक्त पाटीको अस्तित्व लोप गर्नेतर्फ आफूले कुनै त्यस्तो कार्य गरेको छैन । तसर्थ, विनाकारण विपक्षी बनाउनुको औचित्य नै नहुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

विपक्षी निवेदकले उल्लेख गरेअनुसारको धार्मिक, ऐतिहासिक, सार्वजनिक, पौराणिक, सांस्कृतिक स्मारक पाटी पौवा, सत्तलहरूको अस्तित्व लोप पार्ने, मास्न खोज्नेसमेतको कुनै पनि कार्य यस कार्यालयबाट नगरिएको, काठमाडौं महानगरपालिका र सम्बन्धित निकायसँग समन्वय गरी सार्वजनिक सम्पत्तिको संरक्षण गर्ने यस कार्यालयका तर्फबाट पहल भएको हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन यस कार्यालयको हकमा खारेजी गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको जिल्ला प्रशासन कार्यालय काठमाडौंको लिखित जवाफ ।

प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ बमोजिम प्राचीन स्मारकहरूको संरक्षण र संवर्द्धनमा पुरातत्व विभागको महत्वपूर्ण भूमिका रहने गर्दछ । पुरातत्व विभागबाट हुने संरक्षण र संवर्द्धनको कार्यमा आफूले आवश्यक सहयोग पुऱ्याइरहेको नै हुँदा सोबारेमा मलाई विपक्षी बनाई रिट दायर गर्नुपर्ने नै होइन । विपक्षीले भने जसरी उक्त पाटीको अस्तित्व लोप गर्नेतर्फ आफूले कुनै त्यस्तो कार्य गरेको छैन । तसर्थ, विनाकारण मलाई विपक्षी बनाउनुको औचित्य नै नहुँदा प्रस्तुत रिट

निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्री कृपासुर शेर्पाको लिखित जवाफ ।

निवेदकले उल्लेख गरेको स्थानमा रहेका ऐतिहासिक सम्पदाहरू राजगुठीअन्तर्गत रही त्यसको संरक्षण, जीर्णोद्धार गर्ने काम संस्थानबाट भइरहेकोमा २०७२ साल वैशाख १२ र २९ गते भएको महाभूकम्पबाट यस्ता पुरातात्विक ऐतिहासिक सम्पदाहरू भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त भएका र महाभूकम्पबाट सबैभन्दा बढी पुराना ऐतिहासिक मठ, मन्दिर, सत्तलहरू नै प्रभावित भएकोले गुठी संस्थानले गुठी संस्थान ऐन, २०३३ ले दिएको अधिकार क्षेत्रभित्र पर्ने सम्पदाहरूको अन्य सरोकारवालाहरू, पुरातत्व विभाग, महानगरपालिकासमेतसँग समन्वय गरी लगत लिई पुरातात्विक ऐतिहासिक सम्पदाहरूको संरक्षण, पुनः निर्माण गर्नको लागि योजनाबद्ध रूपमा अगाडि बढिरहेको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको गुठी संस्थान प्रधान कार्यालयको लिखित जवाफ ।

यस विभागबाट कुनै पनि विकास निर्माण कार्य गर्दा प्राचीन, धार्मिक तथा ऐतिहासिक सम्पदाहरूको जगेर्ना गर्ने गरिएको छ । प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ को व्यवस्थालाई आत्मसात् गर्दै सडक निर्माण विस्तार तथा स्तरोन्नति गर्ने कार्य अघि बढाउँदा सार्वजनिक सडक ऐन, २०३१, वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३, वातावरण संरक्षण नियमावली, २०५४ तथा जग्गा प्राप्ति ऐन, २०३४ लाई मुख्य आधार मानी विकास निर्माण कार्य गर्दै आएकोले रिट निवेदकले यस विभागलाई विना कारण, आधार र प्रमाण विपक्षी बनाई दायर गर्नु भएको प्रस्तुत माग दाबी औचित्यपूर्ण नदेखिएको हुँदा खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको नेपाल सरकार भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

रिट निवेदनमा उल्लेख भए जस्तो सार्वजनिक

सम्पदा नष्ट गर्ने एवं सोको संरक्षण गर्ने दायित्वबाट का.म.न.पा. एवं वडा कार्यालय विमुख रहेको छैन । विपक्षीको रिट निवेदनमा के कस्तो काम कारबाही एवं निर्णय उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरी पाउन माग गरेको हो ? स्पष्ट छैन । का.म.न.पा. एवं वडा कार्यालयको तर्फबाट प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ (यसपछि ऐन भनिएको) को दफा ३ को उपदफा ७ विपरीत कुनै कार्य भएको तथ्य रिट निवेदन पत्रमा उल्लेख हुन सकेको छैन । ऐनको दफा ३(ख) बमोजिम सार्वजनिक प्राचीन स्मारकहरूको स्वामित्व पुरातत्व विभागमा रहने एवं सोको संरक्षण, मर्मत तथा जीर्णोद्धार पुरातत्व विभागले गर्ने उल्लेख रहेकोले रिट निवेदनमा उल्लेख भए जस्तो सोह्रखुट्टे पाटीको संरक्षण तथा सम्भारको दायित्व का.म.न.पा. एवं वडा कार्यालयमा निहित रहेको तथ्य स्थापित हुन सक्दैन । का.म.न.पा. एवं वडा कार्यालयको तर्फबाट स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा ९६ बमोजिम काम, कर्तव्य र अधिकार उपलब्ध साधन र स्रोतको अधीनमा रही बहन एवं उपभोग गर्दै आइरहेको छ । विभिन्न सार्वजनिक निकायको समन्वयमा संरक्षण र संवर्द्धन हुनुपर्ने सार्वजनिक प्राचीन स्मारकको संरक्षणमा का.म.न.पा. उदासिनता रहेको एवं सार्वजनिक सम्पत्तिको अस्तित्व लोप गराउन संलग्न रहेको भन्नेसमेतको विपक्षीको रिट निवेदन दाबी स्थापित हुन सक्दैन । रिट निवेदकको दाबीबमोजिम सार्वजनिक सम्पत्ति संरक्षण गर्न उच्च स्तरीय समितिको गठन एवं सो प्रयोजनको लागि एकीकृत कानून बनाउने अधिकार का.म.न.पा. एवं वडा कार्यालयलाई नहुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको काठमाडौं महानगरपालिकाको लिखित जवाफ ।

काठमाडौं सोह्रखुट्टेस्थित उक्त पाटी सडक विस्तारको क्रममा विभागलाई बिना जानकारी भत्काई सकेकोमा विभागकै पहलमा उक्त पाटी पुरानै मौलिक सामाग्री प्रयोग गरी साबिक स्वरूपमा सडक विभागले

बनाउने गरी त्यसको ड्रइङ्ग डिजाइन र लागत अनुमान विभागले तयार गरी मिति २०७१।१२।९ मा मध्यमाञ्चल क्षेत्रीय सडक निर्देशनालयलाई पठाई सकिएको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको पुरातत्व विभागको लिखित जवाफ ।

नियमबमोजिम साप्ताहिक तथा दैनिक पेसी सूचीमा चढी आज यस इजलाससमक्ष पेस हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनका सन्दर्भमा रिट निवेदकका तर्फबाट स्वयं निवेदक विद्वान् अधिवक्ता श्री दीपक विक्रम मिश्रले काठमाडौं जिल्ला का.म.न.पा. वडा नं.१६ सोह्रखुट्टे चोकमा रहेको सुन्दर कलात्मक ऐतिहासिक पुरातात्विक महत्त्वको सोह्रखुट्टे पाटी रहेकोमा उक्त पाटी लोप गरी हटाई उक्त स्थानमा निर्माण सामाग्री थुपारिएको छ । उक्त पाटी रहेको स्थानमा महानगरीय प्रहरी प्रभाग सोह्रखुट्टेको कागजपत्र लिने ठाउँ भनी अस्थायी रूपमा जस्ताको छाप्रो बनाई आफ्नो काम गरिरहेको छ । सोह्रखुट्टे पाटी भएको क्षेत्रमा विपक्षीहरूले सडक विस्तार गर्ने बहानामा सम्पूर्ण ऐतिहासिक पुरातात्विक प्राचीन स्मारक भत्काउने मास्ने काम गर्नुभएको छ । पुरातात्विक सोह्रखुट्टे पाटीको अस्तित्व नै लोप गर्न लागेको हुँदा सोह्रखुट्टे पाटीको संरक्षणलगायत सो क्षेत्रको पोखरी सत्तल, ढुङ्गेधाराका साथै राजधानीमा रहेका विभिन्न सार्वजनिक सम्पत्तिहरू नासिने मासिने अवस्थामा पुगेका छन् । सार्वजनिक सम्पत्तिको संरक्षण संवर्द्धन गर्नको लागि आवश्यक व्यवस्था गर्नु भनी विपक्षीहरूको नाममा उत्प्रेषण परमादेशलगायत जो चाहिने उपयुक्त आज्ञा आदेश वा पुर्जा जारी हुनुपर्छ भनी बहस गर्नुभयो ।

विपक्षी वादी नेपाल सरकारको तर्फबाट महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट उपस्थित हुनु भएका विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता श्री रमा पराजुलीले सार्वजनिक सम्पत्तिको संरक्षण, संवर्द्धन गर्नको लागि विद्यमान कानूनले नै प्रस्ट व्यवस्था गरेको छ । पुरातत्व

विभाग, स्थानीय निकाय, जिल्ला प्रशासन कार्यालय, मालपोत कार्यालयसमेतका सरकारी संरचनामार्फत यस्ता सम्पदाको संरक्षण भइरहेको छ। नेपाल सरकार तथा सोअन्तर्गतका निकायहरू सार्वजनिक सम्पत्तिको संरक्षण, संवर्द्धन गर्नको लागि प्रतिबद्ध रहेको हुँदा रिट निवेदन खारेज हुनुपर्छ भनी गर्नुभएको बहस सुनियो।

निवेदक र विपक्षीतर्फबाट उपस्थित विद्वान् अधिवक्ताहरू एवं विद्वान् सहन्यायाधिवक्तासमेतले गर्नुभएको बहस जिकिर सुनी रिट निवेदनपत्रसहितको मिसिल कागजातहरू अध्ययन गरी हेर्दा निवेदकले माग गरेबमोजिमको आदेश जारी गर्नुपर्ने हो, होइन भन्ने विषयमा नै निर्णय गर्नुपर्ने देखियो।

निर्णयतर्फ विचार गर्दा यसमा का.जि. का.म.न.पा. वडा नं. १६ स्थित सोह्रखुट्टे पाटीको मर्मत र संरक्षणको दायित्व लिएको निकाय का.म.न.पा. समेतको निकायको उदासिनताको कारण अस्तित्व नै लोप हुन लागेको छ। हाल विपक्षीहरू एकआपसमा मिलेमतो गरी सांस्कृतिक र ऐतिहासिक सम्पदाको नष्ट गरिरहनु भएको छ। सोह्रखुट्टे पाटी भएको क्षेत्रमा विपक्षीहरूले सडक विस्तार गर्ने बहानामा सम्पूर्ण ऐतिहासिक पुरातात्विक प्राचीन स्मारक भत्काउने मास्ने काम गर्नु भएको छ। महानगरपालिकाको हकमा स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा ९६ को उपदफा १(ग१), ड, (भ१), (ज३), दफा १३४ को १(ख) समेतको कानूनी व्यवस्था पालना नगरेको हुनाले सोह्रखुट्टे पाटीको संरक्षणलगायत सो क्षेत्रको पोखरी, सत्तल, ढुङ्गेधारासमेतको संरक्षण र संवर्द्धन गर्नको लागि आवश्यक भए उच्च स्तरीय समिति बनाई सार्वजनिक सम्पत्तिको संरक्षण गर्न पहल गर्नु एवं सो प्रयोजनको लागि एकीकृत कानूनको आवश्यकता भएमा सोसम्बन्धी कानूनी मस्यौदा व्यवस्थापिका संसद्मा यसै अधिवेशनमा पेस गर्नु भनी उत्प्रेषण परमादेशलगायत उपयुक्त आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने नै निवेदकको मुख्य निवेदन दाबी रहेको

देखिन्छ। काठमाडौं जिल्ला का.म.पा. वडा नं. १६ सोह्रखुट्टेस्थित उक्त पाटी सडक विस्तारको क्रममा विभागलाई बिना जानकारी भत्काई सकेकोमा विभागकै पहलमा उक्त पाटी पुरानै मौलिक सामग्री प्रयोग गरी साबिक स्वरूपमा सडक विभागले बनाउने गरी त्यसको ड्रइङ्ग डिजाइन र लागत अनुमान विभागले तयार गरी मिति २०७१।१२।९ मा मध्यमाञ्चल क्षेत्रीय सडक निर्देशनालयलाई पठाई सकिएको छ। त्यसको संरक्षण, जीर्णोद्धार गर्ने काम भइरहेको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको पुरातत्व विभागसमेतको लिखित जवाफ परेको देखियो।

२. सो सन्दर्भमा हेर्दा वस्तुतः रिटसम्बन्धी क्षेत्राधिकारको परिधि अत्यन्त व्यापक छ। त्यसमाथि संविधानले सार्वजनिक हक र सरोकारको विवाद हेर्ने क्षेत्राधिकार यस अदालतलाई प्रदान गरेको कारण यो क्षेत्राधिकारको प्रयोग गरी अदालतले कार्यकारिणी तथा कानूनद्वारा संस्थापित निकायहरूका कार्य मात्र होइन, कानूनी कर्तव्यको निर्वाहमा भएको हेलचेक्र्याई एवं अकर्मण्यतासमेतको पुनरावलोकन गर्दै संवैधानिक र कानूनी कर्तव्य निर्वाह गर्न र पारदर्शी ढंगले कार्य गर्न आदेश दिन सक्छ। सार्वजनिक हक र सरोकारको विवादमा निवेदकको भूमिका सूचनाकर्ता एवं विषयवस्तुको छलफलमा सहजकर्ताको सम्म हुने भएबाट निवेदनमा सोझै उठाइएको विषयसँग जोडिएका अन्य विषयमा पनि अदालत प्रवेश गर्न र विवादहरूलाई न्याय पूर्ण रूपले सम्बोधन गर्न सक्ने नै हुन्छ। यहाँ जुन विषयवस्तु उठाइएको छ वा जुन सम्पदा संरक्षणको प्रश्न उठाइएको छ त्यो समस्त राष्ट्रको इतिहास, संस्कृति, सभ्यता, प्रतिष्ठा र आस्थासँग जोडिएको विषय हो भन्नेमा दुइमत छैन। तसर्थ सोह्रखुट्टे स्थित पाटीको निर्माण, मर्मत र संरक्षणको दायित्व लिएको निकाय काठमाडौं महानगरपालिका, पुरातत्व विभागसमेतका निकायको उदासिनताको कारण अस्तित्व नै लोप हुन लागेको छ भन्ने कुरा उक्त पाटीको ऐतिहासिक,

सांस्कृतिक र धार्मिक महत्त्वको विषयवस्तुलाई नहेरेसम्म अतिक्रमणको प्रभावलाई सही रूपबाट आँकलन गर्न कठिन हुने देखिन्छ ।

३. सो सम्बन्धमा भएका कानूनी व्यवस्था हेर्दा प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ को दफा ३ को उपदफा (१) मा नेपाल सरकारले कुनै प्राचीन स्मारक रहेको ठाउँ वा क्षेत्रलाई संरक्षित स्मारक क्षेत्र घोषणा गर्न सक्ने, सोही दफाको उपदफा (७) ले संरक्षण क्षेत्रभित्र घर वा भवनको निर्माण, मर्मत वा थपघट वा पुनर्निर्माण गर्दासमेत पुरातत्त्व विभागको स्वीकृति लिनुपर्ने कानूनी व्यवस्था गरेको छ । साथै सोही ऐनको दफा ३ग. को उपदफा (१) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय दृष्टिले महत्त्वपूर्ण मानिएका निजी प्राचीन स्मारकहरूको संरक्षण, मर्मत तथा जीर्णोद्धार पुरातत्त्व विभागबाट हुन आवश्यक छ भन्ने लागेमा त्यस्ता प्राचीन स्मारकहरूको संरक्षण, मर्मत तथा जीर्णोद्धार पुरातत्त्व विभागले गर्नेछ भन्ने व्यवस्था गरी पुरातात्विक महत्त्वका प्राचीन स्मारक तथा सम्पदाहरूको संरक्षण तथा संवर्द्धन गर्ने अधिकार पुरातत्त्व विभागलाई प्रदान गरेको छ । त्यसैगरी स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ९७ को उपदफा (१)(ग) मा नगरपालिका वा गाउँपालिकाले आफ्नो क्षेत्रभित्रका पुरातात्विक वस्तु, भाषा, धर्म, कला र संस्कृतिको संरक्षण संवर्द्धन एवं प्रयोग गर्ने गराउने नगरपालिकाको काम, कर्तव्य हुने व्यवस्था गरेको छ । स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८ को दफा ९ को उपदफा (६क) मा सरकारी जग्गा वा सार्वजनिक जग्गामा आफ्नो हक कायम नभई कसैले घर बनाउनु हुँदैन । कसैले त्यस्तो जग्गामा घर बनाएमा वा बनाउन प्रयत्न गरेमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीले त्यस्तो व्यक्तिलाई घर बनाउन रोक्का गर्ने आदेश दिन सक्ने व्यवस्था गरेको छ । त्यस्तो आदेश दिँदा घर बनाइसकेको वा बनाइरहेको भए एक महिनाभित्र घर भत्काई लैजानसमेत आदेश दिन सक्नेछ भन्ने व्यवस्था गरी सरकारी जग्गा वा

सार्वजनिक जग्गाको संरक्षणको सम्बन्धमा सम्बन्धित जिल्लाका प्रमुख जिल्ला अधिकारीको काम, कर्तव्य र अधिकार तोकेको अवस्थासमेत रहेको छ । मालपोत ऐन, २०३४ ले जग्गा प्रशासन गर्ने सम्बन्धमा निश्चित प्रक्रियाका साथै अधिकार, कर्तव्य र दायित्वसमेत सम्बन्धित निकाय एवं पदाधिकारीलाई तोकेको छ । सो ऐनको दफा २४ को उपदफा (१) ले सार्वजनिक जग्गा व्यक्ति विशेषको नाममा दर्ता गर्न नहुने भन्ने र उपदफा (२) ले दर्ता गरी आवाद गरेमा स्वतः दर्ता बदर हुने व्यवस्था गरेको देखिन्छ ।

४. प्रस्तुत विवादमा सोह्रखुट्टे स्थित पाटीको निर्माण, मर्मत र संरक्षण सम्बन्धमा जिम्मेवार निकायले बेवास्ता गरेको भन्ने प्रश्न उठाइएको छ । यस विषयमा पुरातत्त्व विभागको लिखित जवाफ हेर्दा सोह्रखुट्टेस्थित उक्त पाटी सडक विस्तारको क्रममा विभागलाई बिना जानकारी भत्काई सकेकोमा विभागकै पहलमा उक्त पाटी पुरानै मौलिक सामाग्री प्रयोग गरी साबिक स्वरूपमा सडक विभागले बनाउने गरी त्यसको ड्रइङ्ग डिजाइन र लागत अनुमान विभागले तयार गरी मिति २०७१।१२।९ मा मध्यमाञ्चल क्षेत्रीय सडक निर्देशनालयलाई पठाई सकिएको भन्ने उल्लेख भएको र विपक्षी गुठी संस्थान केन्द्रीय कार्यालयको लिखित जवाफ हेर्दा ऐतिहासिक सम्पदाहरू राजगुठीअन्तर्गत रही त्यसको संरक्षण, जीर्णोद्धार गर्ने काम संस्थानबाट भइरहेकोमा २०७२ साल वैशाख १२ र २९ गते भएको महाभूकम्पबाट यस्ता पुरातात्विक ऐतिहासिक सम्पदाहरू भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त भएका र महाभूकम्पबाट सबैभन्दा बढी पुराना ऐतिहासिक मठ, मन्दिर, सत्तलहरू नै प्रभावित भएकोले गुठी संस्थानसमेतले गुठी संस्थान ऐन, २०३३ ले दिएको अधिकार क्षेत्रभित्र पर्ने सम्पदाहरूको अन्य सरोकारवालाहरू, पुरातत्त्व विभाग, महानगरपालिकासमेतसँग समन्वय गरी लागत लिई पुरातात्विक ऐतिहासिक सम्पदाहरूको संरक्षण, पुनः निर्माण गर्नको लागि योजनाबद्ध रूपमा अगाडि

बढिरहेको भन्नेसमेत उल्लेख भएको पाइयो। त्यसैले संरक्षणप्रति सम्बन्धित निकायहरूले समन्वय गरी कार्य गर्नुपर्नेमा उक्त पार्टी भत्काई सडक खन्दा पुरातत्व विभागसँग समन्वय गरी अनुमति लिई कार्य गर्नुपर्नेमा पुरातत्व विभागबाहेकका अन्य जिम्मेवार निकायका विपक्षीहरूले देखाएको उदासिनता एवं लापरवाहीलाई गम्भीरतापूर्वक लिनुपर्ने हुन आयो।

५. काठमाडौं सोह्रखुट्टेस्थित उक्त पार्टीको राष्ट्रिय आवश्यकतालाई अस्वीकार गर्न सकिने स्थिति कदापि छैन। तर यसले उक्त पार्टीको संरक्षणमा के कस्तो असर पर्‍यो त्यो चाहिँ अवश्य विचारणीय छ। यस्तो कुरा अन्यत्र पनि नभएको होला भन्न सकिन्छ। गुठी सम्पदा गुठीजन्य संस्कृति र त्यसमा अडिएका मूल्य मान्यताहरूमा चोट पुग्नु भनेको राष्ट्रको लागि ठूलो नोकसानी हो। त्यसरी क्रमशः राष्ट्रिय निधिहरू नासिँदै, मासिँदै जाने हो भने एक दिन राज्यको मौलिक पहिचान नै लोप हुने सम्भावना हुन्छ र गुठी त्यसको उदाहरण बन्न सक्छ। सोह्रखुट्टे पार्टी कलात्मक स्वरूप रहेको स्थापत्यकलाका हिसाबले यसको छुट्टै महत्त्व छ। उक्त पार्टीको निर्माण, धर्मकीर्ति, वृद्धि, समाजसेवा र व्यापार वृद्धिको उद्देश्यले गरिएको अनुमान गर्न सकिन्छ। उक्त पार्टी लामो समयसम्म काठमाडौंका उत्तर पश्चिमतिरबाट आउने बटुवाको बासस्थानको रूपमा प्रयोगमा रहेको र सो समयमा हालको जस्तो होटल, गेस्ट हाउस नभएको अवस्थामा उक्त पार्टीमा खानपिन गर्ने र बास बस्ने बासस्थान रहेकोसमेत पाइन्छ। काठमाडौंदेखि पश्चिमतिरका नागरिकका लागि उक्त पार्टी धेरै महत्त्वपूर्ण रहेको र केही समय पहिलेसम्म भौतिक रूपमा रहेको पार्टी हाल सडक विस्तार गर्ने क्रममा भत्काइएकोमा सोको निर्माण गरी मर्मत सम्भार र संरक्षण गर्ने दायित्व लिएको निकाय गुठी संस्थान, काठमाडौं महानगरपालिका र अन्य सरकारी निकायसमेतले उदासिनता देखाएको पाइयो। उक्त क्षेत्रको पार्टी भत्काई सडक खन्न डोजर

चलाउनुअघि सडक विभागसमेतका विपक्षीहरूले पुरातत्व विभागसँग समन्वय गरेको वा अनुमति लिएको भन्ने पनि देखिन आएन। न त वातावरणमा उल्लेखनीय रूपमा प्रभाव पर्ने यत्रो ठूलो सडक निर्माण गर्नुपूर्व वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ को दफा ३, ४, ५, ६ को प्रक्रियाहरू पूरा गरी वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गरेको नै देखिन आयो। यसबाट विवादित क्षेत्रमा नेपाल पक्ष रहेका संयुक्त राष्ट्र संघीय विश्व प्राकृतिक तथा सांस्कृतिक सम्पदा महासन्धि, १९७२ र प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ र वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ समेतका व्यवस्थाहरूको प्रतिकूल कार्य हुन गएको स्पष्ट देखिन आयो। जसको कारण उक्त क्षेत्रको वातावरणमा समेत पूर्णतः नकारात्मक असर पर्ने कुरा स्पष्ट देखियो।

६. अब निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने हो वा होइन भन्नेतर्फ विचार गर्दा माथि विभिन्न प्रकरणहरूमा सोह्रखुट्टे स्थित पार्टीको ऐतिहासिक, धार्मिक र सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षणमा परिरहेको असरबारे विवेचना गरियो। नेपालको ऐतिहासिक सम्पदा, संस्कृति र सभ्यताउपर जानी वा नजानी वा अदुरदर्शिता वा स्वार्थवश विभिन्न समयमा प्रहार हुँदै आएको सन्दर्भमा सम्पदा खण्डीकरण हुँदा पर्ने प्रतिकूल प्रभावलाई मध्यनजर गर्दै उक्त पार्टीको ऐतिहासिक, सांस्कृतिक मूल भावनाअनुरूप संरक्षण र जगेर्ना गर्नु आवश्यक देखियो। उक्त पार्टीको संवेदनशीलताउपर दृष्टि नपुगेको कारण सो क्षेत्रको संरक्षण गर्ने कार्यमा सरकारी निकायको उदासिनता रहेको देखियो। जहाँसम्म उक्त पार्टीको सम्पदा र वातावरण संरक्षणको क्षेत्रमा दिगो वातावरणीय विकासको अवधारणालाई आत्मसात् गर्दै सम्बन्धित सबै सरोकारवालाहरू अघि बढ्नु पर्ने हुन्छ। राष्ट्रको विकाससम्बन्धी कार्यमा वातावरण र विकासबीच समुचित सन्तुलन हुनुपर्दछ भन्ने संवैधानिक प्रावधानसमेत रहेको छ। यो कुरालाई पनि बिर्सन

मिल्दैन। माथि विभिन्न खण्डमा गरिएको विश्लेषणबाट उल्लिखित पाटी नासिने मासिने स्थिति बनेको देखिइरहेको हुँदा उक्त कार्य रोकिनु पर्छ भन्नेमा विवाद गर्नुपर्ने स्थिति रहँदैन।

७. तसर्थ, सोह्रखुट्टे स्थित पाटीको सम्पदा पुर्खाले हामीलाई छाडेर गएको अमूल्य निधि हो। बटुवाहरूको लागि विश्राम गर्न उक्त पाटीले सघाउ पुर्‍याएकोमा विवाद देखिँदैन। यो सम्पदालाई आजभन्दा बढी सुरक्षित, संरक्षित र व्यवस्थित रूपमा भावी पुस्तालाई हस्तान्तरण गर्नु वर्तमान पुस्ताको कर्तव्य हो। काठमाडौं उपत्यकाको विभिन्न ठाउँमा रहेका धेरैजसो पाटी, पौवा, सत्तल, ढुङ्गेधारा, पोखरी आदि संरक्षणको अभावमा दिन परदिन बिग्रिँदै नासिँदै गइराखेका छन्। यस्ता धार्मिक, ऐतिहासिक एवं पुरातात्विक दृष्टिकोणले महत्त्वपूर्ण ठहरिएका सम्पत्तिहरूको समयमा जीर्णोद्धार गरी संरक्षण गर्नुपर्ने र त्यस्ता सम्पदाहरूलाई लोप हुनबाट जोगाउनु पर्दछ। यस दृष्टिबाट हेर्दा पुरातात्विक वस्तुहरूको संरक्षण गर्नुपर्ने कुरामा विवाद छैन। सोको संरक्षण गर्न विपक्षीहरूले लिखित जवाफमा स्वीकार गरिसकेका छन्। पुरातत्त्व विभागको लिखित जवाफबाट सोको निर्माणको प्रक्रिया सुरु भइसकेको पनि देखिन्छ। तर निर्माण कार्य भइसकेको भन्ने पनि देखिएन। प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐनअनुसार संरक्षण गर्नुपर्ने दायित्व पनि सार्वजनिक निकायका पदाधिकारीको रहेभएको देखिन्छ। उक्त क्षेत्रका सम्पदालाई प्राकृतिक, वातावरणीय र मानव अतिक्रमणबाट जोगाउनु पर्ने हुन्छ भने बढ्दो जनसंख्या, जनघनत्व, यातायात र सञ्चारको सहजताको कारण बढिरहेको लोकप्रियता र पैदल यात्रीहरूको चापलाई दृष्टिगत गर्दै उक्त पाटीको निर्माण सुधार, सम्पदा र सम्पत्तिको योजनावद्ध रूपमा व्यवस्थापन गर्नुपर्ने हुन्छ।

८. अतः माथि उल्लिखित विवेचित आधार र कारणसमेतबाट काठमाडौं जिल्ला काठमाडौं

महानगरपालिका वडा नम्बर १६ मा रहेको सोह्रखुट्टे पाटीको निर्माणको प्रक्रिया सुरु भएको तर निर्माण कार्य भइसकेको भन्ने नदेखिँदा उक्त पाटीको निर्माण एवं जीर्णोद्धार गरी संरक्षणलगायत सो क्षेत्रको पोखरी सत्तल, ढुङ्गेधारालगायतका सम्पदाहरूको संरक्षण संवर्द्धन अविलम्ब गर्नु भनी पुरातत्त्व विभागसमेतका विपक्षीहरूका नाउँमा परमादेश जारी हुने ठहर्छ। साथै उक्त सोह्रखुट्टेस्थित पाटीको निर्माण, जीर्णोद्धार गर्ने कार्यको कार्यान्वयन भए नभएको सम्बन्धमा गुठी संस्थान केन्द्रीय कार्यालय र पुरातत्त्व विभागबाट सूचना लिई हालसम्मको प्रगति विवरणसमेत यस अदालतको अनुगमन तथा निरीक्षण महाशाखामा बुझाउनु भनी विपक्षीहरूको नाउँमा परमादेश जारी गरिएको छ। प्रस्तुत आदेशको जानकारी एवं कार्यान्वयनको लागि आदेशको प्रतिलिपि विपक्षीहरूलाई गराई दायरीको लागत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार अभिलेख बुझाइदिनु।

उक्त रायमा सहमत छु।

न्या. तेजबहादुर के.सी.

इजलास अधिकृत : कोशलेश्वर ज्ञवाली

इति संवत् २०७४ साल मङ्सिर ६ गते रोज ४ शुभम्।

निर्णय नं. १०११७

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री केदारप्रसाद चालिसे
माननीय न्यायाधीश श्री पुरुषोत्तम भण्डारी
फैसला मिति : २०७४।१।१।८
०७२-CI-०५१५

मुद्दा : जग्गा सार्वजनिक कायम गरिपाउँ

पुनरावेदेक / प्रतिवादी : तनहुँ जिल्ला, व्यास
नगरपालिका वडा नं. ७ बस्ने कृष्णबहादुर
गुरुङ

विरुद्ध

प्रत्यर्थी / वादी : तनहुँ जिल्ला, व्यास नगरपालिका वडा
नं. ७ बस्ने विश्वराज खनाल

- घरसारमा तयार हुने सरकारी अड्डाबाट प्रमाणित गराउनु नपर्ने घरसारको लिखत जुनसुकैबेलामा पनि आपसमा मिलेर तयार गर्न सकिने भएकोले त्यस्ता लिखतलाई प्रमाणमा ग्रहण गर्न निकै सतर्क हुनुपर्ने हुन्छ । घरसारको लिखतबाट जग्गा जमिनमा हक सृजना हुनको लागि त्यस्तो घरसारको लिखतको विश्वसनीयता पुष्टि गर्ने अन्य प्रमाणको समेत आवश्यक पर्ने हुन्छ । नापीको समयमा नै खोल्सी पहिरो जनिएको जग्गा प्रतिवादीले भोग चलन गरी आएको भनी विश्वास गर्ने आधार देखिन नआउने ।

(प्रकरण नं.२)

- कुनै पनि विषयमा एक पटक निर्णय भएपछि सो निर्णयलाई प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने लिखत

प्रमाण देखिन आएमा निर्णय विचारणीय हुन सक्ने हुन्छ । जुन प्रमाणका आधारमा कारबाही एकपटक तामेलीमा राखिएको हो सोही प्रमाण उल्लेख गरी पछि दिएको निवेदनबाट जग्गा दर्ताको कारबाहीलाई कारबाहीयुक्त अवस्थामा रहेको भनी मान्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.४)

पुनरावेदेक / प्रतिवादीका तर्फबाट :

प्रत्यर्थी / वादीका तर्फबाट :

अवलम्बित नजिर :

सम्बद्ध कानून :

- मालपोत ऐन, २०३४

सुरु तहमा फैसला गर्ने:

मा. जिल्ला न्यायाधीश श्री उमेश कोइराला
तनहुँ जिल्ला अदालत

पुनरावेदन तहमा फैसला गर्ने:

माननीय न्यायाधीश श्री डम्बरबहादुर शाही
माननीय न्यायाधीश श्री श्रीमण कुमार गौतम
पुनरावेदन अदालत पोखरा

फैसला

न्या. केदारप्रसाद चालिसे : न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२(१) (क) (ख) बमोजिम मुद्दा दोहोर्‍याई हेरिपाउँ निवेदन परी दोहोर्‍याउने निस्सा प्रदान भई पुनरावेदनसरह दर्ता हुने भई प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य र ठहर यसप्रकार छ:-

परम्परादेखि नै सार्वजनिक रूपमा प्रयोग भई आएको नापीका समयमा कोही कसैको दाबी नरही फिलडबुकमा खोल्सी पहिरो भनी जनिई बसेको मसमेतका स्थानीय बासिन्दाले सार्वजनिक रूपमा निरन्तर भोगी चर्ची आएको तनहुँ जिल्ला,

गुणादी गा.वि.स. वडा नं. १/ख कित्ता नं. १७७ को क्षेत्रफल ७८-१०-२-१ मध्य पश्चिमतर्फ १५-०-०-० आफ्नो २०३१ सालको हदमुनिको राजीनामाको ४ किल्लाभिन्नको जग्गा घुस्न गई नाप नक्सा भएकोले सो घुसेको जग्गा छुट दर्ता गरिपाउँ भनी विपक्षीले मिति २०४५।१।३१ मा निवेदन दिई पुनः मिति २०६६।१।९ मा छुट दर्तामा मालपोत कार्यालय तनहुँमा निवेदन दिई विना आधार प्रमाण सार्वजनिक जग्गा दर्ता गर्ने गराउने प्रयास गर्नुभएको हुँदा उक्त कित्ता नं. १७७ को पूरै जग्गा सार्वजनिक कायम गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको फिराद दाबी ।

कित्ता नं. १७७ को पूरै जग्गामा मेरो दाबी होइन । मेरो राजीनामाको चार किल्लाभिन्न पर्ने ७ नं. फाराम, पुरानो मोठ नम्बरी तिरो रसिदलगायतका प्रमाणका आधारमा हालसम्म भोगचलन गरी आएको साबिक गुणादी गा.वि.स. वडा नं. १/ख कित्ता नं. १७७ खोल्सी पैरो जनिएको ज.रो. ७८-१०-२-१ मध्ये १५-०-०-० जग्गा मात्र मेरो जग्गा दर्ता दाबी हो । बाँकी रहेका अन्य जग्गामा मेरो दाबी छैन । उल्लिखित कित्ता नं. १७७ मध्ये केही जग्गा मादी नदीको बाढीका कारण बगरमा समेत परिणत भएको छ । कित्ता नं. १७७ को पूरै जग्गा सार्वजनिक रूपमा प्रयोग भई आएको होइन । साथै मेरो दाबीको जग्गा दर्ता भइसकेको अवस्था पनि छैन । कित्ता नं. १७७ मा घुस्न गई नापी भएकाले मेरो राजीनामाको चार किल्लाभिन्नको जग्गा दर्ता दाबी लिएको हुँदा विपक्षीको हचुवा, काल्पनिक फिराद दाबी अदालती बन्दोबस्तको १८० नं. बमोजिम खारेज गरी मेरो हक कायम हुने ठहर्‍याई मेरै नाउँमा दर्ता कायम हुने गरी हक इन्साफ पाउँ भन्नेसमेत बेहोराको प्रतिउत्तर जिकिर ।

यसमा वादी तथा प्रतिवादीका साक्षी बुझ्नु, फिरादपत्रको प्रमाण कागज महलको खण्ड (क) मा उल्लिखित प्रमाण मिसिल खोजी साथै राख्नु, वादी दाबीको कित्ता नं. १७७ को जग्गा तथा त्यस

वरपरका जग्गासमेत देखिने गरी मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको १७१ नं. बमोजिमको रीत पुर्‍याई नक्सा गर्नु भन्ने बेहोराको मिति २०७०।१।२६ को सुरु अदालतको आदेश ।

तनहुँ जिल्ला, साबिक गुणादी महेन्द्रपुर वडा नं. १ मा पर्ने कित्ता नं. १७७ को जग्गा स्पष्ट रूपमा सार्वजनिक कायम भएको गौचरण पानी घट्टोको जग्गा हो । यो जग्गा कृष्णबहादुरको व्यक्तिगत जग्गा होइन । त्यसैले उक्त जग्गा सार्वजनिक कायम हुनुपर्दछ भन्नेसमेत बेहोराको वादीका साक्षी अंकबहादुर थापाको बकपत्र ।

कित्ता नं. १७७ को जग्गा सार्वजनिक हो भन्ने मलाई लाग्दैन । उक्त जग्गामा लगाएको बोट विरूवा के.वी. गुरूडले लगाएको भनी हामीलाई शिक्षकहरूले चिनाउनु भएको थियो । मैले आफैँले यो बगैँचा र पोखरी बनाएको हुँ भन्नु भएको थियो । त्यसैले उक्त जग्गा सार्वजनिक हुनुपर्ने हो जस्तो लाग्दैन भन्नेसमेत बेहोराको प्रतिवादीका साक्षी रमेश श्रेष्ठको बकपत्र ।

यिनै वादी प्रतिवादी भएको लगाउका ०६९-CP-०२४० को जग्गा खिचोला मुद्दा, ०७०-CG-००६७ को गाली बेइज्जती मुद्दा, ०६९-CG-०१९३ को लुटपिट मुद्दा, ०६९-CP-०२४० को जग्गा खिचोला मेटाई हक कायम मुद्दा, ०७०-CG-००९८ को गाली बेइज्जती मुद्दा साथै पेस भएको ।

प्रतिवादीले मिति २०६६।१।९ मा यसअघि मिति २०४५।२।२ मा नै पेस भएकै कागजातहरू उल्लेख गरी छुटजग्गा दर्ता गरिपाउँ भनी निवेदनसम्म दिएको देखिन्छ । निज प्रतिवादीले मुख्य आधार बनाएको मिति २०३१।६।१६ को हदमुनिको राजीनामा लिखतमा उल्लिखित जग्गा नै हालको विवादित कि.नं १७७ को जग्गा हो भने ठोस आधार पनि मिसिल संलग्न कागजबाट खुल्न सकेको नदेखिएको अवस्थामा केवल मेरो निजी जग्गा हो भनी दाबी लिएको भरमा त्यसलाई व्यक्तिगत हक स्वामित्वको

जग्गा हो भनी अनुमान गरी हक कायम गर्न सकिने हुँदैन । तसर्थ, माथि विवेचित आधारमा वादी दाबीको कित्ता नं. १७७ को जग्गा अद्यापि व्यक्ति विशेषको नाममा नरही खोल्सी पहिरोकै रूपमा रही रहेको देखिएको र त्यस्तो जग्गालाई विद्यमान कानूनी व्यवस्थाले स्वतः सार्वजनिक जग्गाको परिभाषाभित्र समाहित गरेकाले यस अदालतबाट सार्वजनिक भनी पुनः उद्घोष गरिरहनु पर्ने हुँदैन भन्नेसमेतका बेहोराको सुरु तनहुँ जिल्ला अदालतको फैसला ।

सुरु जिल्ला अदालतबाट भएको फैसलामा चित्त बुझेन । मेरो दाबीको कि.नं. १७७ को जग्गाको क्षेत्रीय किताबमा खोल्सी पर्ती हुँदैनमा सोही आधारमा व्यक्तिको नाममा हुनै सक्दैन भन्ने होइन । परदाता र दाताबाट मैले हदमुनिको राजीनामा गरी लिई मैले जग्गामा निरन्तर भोगचलन गरी आएको प्रस्ट छ । सुरु अदालतबाट बुझिएका साक्षी, नक्सा मुचुल्कासमेतको यथोचित अध्ययन गरी प्रमाणमा लिई इन्साफ गर्नुपर्नेमा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३ र ५४ बमोजिम प्रमाणमा नलिई मेरो राजीनामा किल्लाभित्रको जग्गालाई अन्यथा अर्थ गरी सार्वजनिक ठहर्‍याई गरेको सुरुको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा बदर भागी रहेकोले सुरुको फैसला उल्टी गरी मेरो प्रतिउत्तर जिकिरबमोजिम हुने गरी ठहर फैसला गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको पुनरावेदक प्रतिवादीको पुनरावेदन जिकिर ।

विवादित जग्गा दर्ता गर्ने नगर्ने सम्बन्धमा सबुद प्रमाण पेस भएको बखत वा पछि हुने विभागीय नीति निर्देशनअनुसार कारबाही हुने नै हुँदा हाल मिसिल तामेलीमा राख्ने गरी भएको मालपोत कार्यालय तनहुँको मिति २०४७।६।१८ को निर्णयको विवेचना नै नगरी भएको सुरु तनहुँ जिल्ला अदालतको फैसला प्रमाण मूल्याङ्कनको रोहमा फरक पर्न सक्ने देखिँदा अ.बं. २०२ नं. को प्रयोजनार्थ छलफलको लागि पुनरावेदन अदालत नियमावली, २०४८ को नियम ४७ बमोजिम प्रत्यर्थी झिकाई आएपछि वा अवधि व्यतित भएपछि

नियमानुसार गरी पेस गर्नु भन्ने बेहोराको पुनरावेदन अदालत पोखराबाट भएको आदेश ।

पुनरावेदक प्रतिवादीका साक्षीले विवादित जग्गा २०३१ सालदेखिने भोगचलन गर्दै आउनु भएको छ भनी प्रतिउत्तर जिकिरलाई समर्थन गरी बकपत्र गरेको देखिन्छ । तथापि कुनै पनि जग्गामाथिको भोग मात्रै सो जग्गाको निर्विवाद स्वामित्वको आधार हुन सक्दैन । अर्कोतर्फ प्रस्तुत मुद्दाको लगाउको दे.पु. नं. १४१ (०७१-DP-००२९) को जग्गा खिचोला मेटाई हक कायमसमेत मुद्दामा संलग्न सुरु जिल्ला अदालतबाट भई आएको नक्सा मुचुल्काबाट पनि कि.नं. १७७ मध्येको क्षेत्रफल १५-०-०-० जग्गा न.नं. २ यी पुनरावेदक प्रतिवादीको निर्विवाद हकभोगभित्रको जग्गा हो भनी उल्लेख भई आएको देखिँदैन । साथै मालपोत कार्यालय तनहुँबाट भई आएको निर्णय पर्चा हेर्दा आवश्यक आधारभूत प्रमाण कागजको अभावमा हाल जग्गा दर्तासम्बन्धी कारबाही गर्न नमिल्ने भनी प्रस्तुत मिसिल तामेलीमा राख्ने गरी निर्णय भएको देखिन्छ ।

पुनरावेदक प्रतिवादी स्वयंले नै विवादित जग्गा दर्ता प्रक्रियामा रहेको, दर्ता भई नसकेको भनी प्रस्तुत मुद्दाको प्रतिउत्तर पत्रमा र लगाउका जग्गा खिचोला मेटाई हक कायम गरी चलन चलाई पाउँ भन्ने मुद्दामा समेत स्वीकार गरेको, प्रस्तुत मिसिल संलग्न मालपोत कार्यालय तनहुँबाट प्राप्त फाइल हेर्दा आधारभूत प्रमाण कागजको अभावमा जग्गा दर्तातर्फ कारबाही गर्न नमिल्ने भनी मिति २०४७।३।१८ मा दर्ता कारबाही तामेलीमा रहेको, कि.नं. १७७ को जग्गालाई खोल्सी पहिरो भन्ने क्षेत्रीय किताबमा उल्लेख भएको र “खोल्सी पहिरो” जनिएका जग्गालाई मालपोत ऐन, २०३४ को दफा २(ख२) बमोजिम सार्वजनिक जग्गाको परिभाषाभित्र राखेको देखिएकोसमेतका माथि विवेचित प्रमाणहरूको आधारमा वादी दाबीको कि.नं. १७७ को जग्गा व्यक्ति विशेषका नाममा नरही खोल्सी पहिरोकै रूपमा रही

रहेको देखिएको र त्यस्तो जग्गालाई विद्यमान कानूनी व्यवस्थाले स्वतः सार्वजनिक जग्गाको परिभाषाभित्र समाहित गरेकाले यस अदालतबाट सार्वजनिक भनी पुनः उद्घोष गरिरहनु पर्ने हुँदैन भन्ने ठहर्‍याई सुरु तनहुँ जिल्ला अदालतबाट मिति २०७१।२।२७ मा भएको फैसला मिलेकै देखिँदा सदर हुने ठहर्‍छ भन्ने मिति २०७१।१२।०१ मा पुनरावेदन अदालत पोखराबाट भएको फैसला ।

प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदकले २०३१ सालमा हदमुनिको राजीनामाको लिखतबाट खरिद गरी लिएको जग्गाको सम्बन्धमा मालपोत कार्यालय तनहुँमा पटकपटक निवेदन दिएकोमा हालसम्म उक्त निवेदन कारबाहीयुक्त अवस्थामा रहेको छ । सोही जग्गाको सम्बन्धमा जिल्ला अदालत तनहुँमा फिरादपत्र परी उक्त फिरादपत्रमा पनि म निवेदकले मालपोत कार्यालय तनहुँमा कारबाही गरेको कुरालाई उल्लेख गरी पुनरावेदन अदालत पोखराबाट फैसला हुँदा फैसलाको निर्णयाधारमा पनि मैले मालपोत कार्यालय तनहुँमा कारबाही गरेको कुरालाई स्वीकार गरी आएको अवस्थामा क्षेत्राधिकार अतिक्रमित हुने गरी भएको फैसला प्रचलित ऐन कानूनविपरीत भएको छ । मैले मालपोत कार्यालय तनहुँमा छुट जग्गा दर्ता गरिपाउँ भनी साबिक लगत, ७ नं. फाँटवारीलगायतका आवश्यक प्रमाणहरू संलग्न गरी निवेदन दिएको अवस्थामा उक्त निवेदनअनुसार नै सार्वजनिक हो वा म निवेदकका नाममा छुट जग्गा दर्ता हुने जग्गा हो सोको निर्णय गर्ने क्षेत्राधिकार मालपोत कार्यालय तनहुँको भएको र मालपोत ऐन, २०३४ ले सो अधिकार मालपोत कार्यालयलाई दिएको हुँदा उक्त क्षेत्राधिकारलाई समेत असर पर्ने गरी भएको फैसला त्रुटिपूर्ण रहेको छ । पर्ती जग्गा वा फिल्डबुकमा लेखिएको कुरा जे जस्तो भए तापनि साबिक तिरो तिरानभित्रको जग्गा जुनसुकै व्यक्ति विशेषले जुनसुकै समयमा पनि आफ्ना नाममा छुट जग्गा दर्ता गरी लिन सक्नेछ भनी सम्मानित

सर्वोच्च अदालतबाट पटकपटक नजिर सिद्धान्तसमेत प्रतिपादित भए गरेको हुँदा तनहुँ जिल्ला अदालतको मिति २०७१।२।२७ को फैसलालाई पुनरावेदन अदालत पोखराको मिति २०७१।१२।१ गते सदर हुने गरी ठहर्‍याई भए गरेको फैसला त्रुटिपूर्ण रहेकोले न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२ को उपदफा १ को खण्ड(क) र (ख) बमोजिम मुद्दा दोहोर्‍याई हेरी न्याय इन्साफ पाउँ भन्ने बेहोराको कृष्णबहादुर गुरूडको यस अदालतमा पर्न आएको निवेदनपत्र ।

यसमा यी निवेदकले छुट जग्गा दर्ता गरिपाउँ भनी साबिक लगत, ७ नं. फाँटवारीलगायतका प्रमाण संलग्न गरी मालपोत कार्यालय तनहुँमा निवेदन दिएकोमा आधारभूत प्रमाण कागजको अभावमा हाल जग्गा दर्तातर्फ कारबाही गर्न नमिल्ने भनी मालपोत कार्यालयबाट तामेलीमा राख्ने निर्णय भएकोमा छुट जग्गा दर्ता गर्ने मालपोत कार्यालयलाई भएको अधिकारअनुसार निर्णय भइसकेको देखिन नआएकोले र निवेदकका दाताले २०३०।१।२४ मा मालपोत कार्यालय तनहुँबाट र.नं. १९६० को राजीनामा लिखतबाट हक हस्तान्तरण गराई लिएको जग्गामध्येबाट निवेदकले हदमुनिको राजीनामा गराई लिएको भनी जिकिर दिएकोमा त्यसतर्फ समुचित विवेचना नगरी कि.नं.१७७ को जग्गा फिल्डबुकमा खोल्सी पहिरो जनिएकोले खोल्सी पहिरोकै रूपमा रहने भनी पुनरावेदन अदालत पोखराबाट मिति २०७१।१२।१ मा भएको फैसलामा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३, ५४, मुलुकी ऐन, १८४क, १८५ एवं यस अदालतबाट प्रतिपादित भई ने.का.प. २०५४, नि.नं. ६३१७, अंक २, ने.का.प. २०५०, नि.नं. ४७७७, अंक ८, पृष्ठ ४८९, ने.का.प. २०५१, नि.नं. ४८५०, अंक १, पृष्ठ ३५ मा प्रतिपादित नजिर सिद्धान्तको व्याख्यात्मक त्रुटि भएकोले न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२(१) (क) र (ख) बमोजिम प्रस्तुत मुद्दा दोहोर्‍याई हेर्ने निस्सा प्रदान गरिएको छ ।

कानूनबमोजिम गर्नु भन्ने मिति २०७२।५।१६ मा यस अदालतबाट भएको आदेश ।

नियमबमोजिम दैनिक पेसी सूचीमा चढी इजलाससमक्ष पेस हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको मिसिल अध्ययन गरी हेर्दा तनहुँ जिल्ला, गुणादी गा.वि.स. वडा नं. १/ख कित्ता नं. १७७ को क्षेत्रफल ७८-१०-२-१ मध्यपश्चिमतर्फ १५-०-०-० पुनरावेदक प्रतिवादीको २०३१ सालको हदमुनिको राजीनामाको ४ किल्लाभित्रको जग्गा घुस्न गई नाप नक्सा भएकोले सो घुसेको जग्गा छुट दर्ता गरिपाउँ भनी मिति २०४५।०।१३१ मा र पुनः मिति २०६६।१।१९ मा मालपोत कार्यालय तनहुँमा निवेदन दिएकोमा विना आधार प्रमाण सार्वजनिक जग्गा दर्ता गर्ने गराउने प्रयास गरेकोले उक्त कित्ता नं. १७७ को पूरै जग्गा सार्वजनिक कायम गरिपाउँ भन्ने फिरोद दाबी भएकोमा कित्ता नं. १७७ मध्ये केही जग्गा मादी नदीको बाढीका कारण बगरमा समेत परिणत भएकोले कित्ता नं. १७७ को पूरै जग्गा सार्वजनिक रूपमा प्रयोग नभएको र पुनरावेदक प्रतिवादीको दाबीको जग्गा दर्ताको क्रममा नै रहेको अवस्थामा कित्ता नं. १७७ मा घुस्न गई नापी भएकाले पुनरावेदक प्रतिवादीको राजीनामाको चार किल्लाभित्रको जग्गा दर्ता कायम गरिपाउँ भनी प्रतिउत्तर जिकिर रहेछ । कित्ता नं. १७७ को जग्गा अद्यापि व्यक्ति विशेषको नाममा नरही खोल्सी पहिरोकै रूपमा रही रहेको देखिएको र त्यस्तो जग्गालाई विद्यमान कानूनी व्यवस्थाले स्वतः सार्वजनिक जग्गाको परिभाषाभित्र समाहित गरेकाले सार्वजनिक भनी पुनः उद्घोष गरिरहनु पर्ने देखिएन भनी ठहर्‍याएको तनहुँ जिल्ला अदालतको फैसलालाई पुनरावेदन अदालत पोखराले सदर गरेको देखियो ।

उक्त फैसलामा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३, ५४, मुलुकी ऐन १८४क, १८५ एवं यस अदालतबाट प्रतिपादित नजिर सिद्धान्तको व्याख्यात्मक त्रुटि भएकोले न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२(१)

(क) र (ख) बमोजिम मुद्दा दोहोर्‍याई हेर्ने निस्सा प्रदान भई पेस हुन आएको रहेछ ।

यसप्रकारको तथ्य रहेको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदन अदालत पोखराको फैसला मिलेको छ, छैन ? प्रतिवादीको पुनरावेदनको जिकिर पुग्न सक्ने हो होइन ? सोही विषयमा निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा, मूलतः प्रतिवादीले छुट जग्गा दर्ता गरिपाउँ भनी मिति २०४५।०।१३१ र मिति २०६६।१।१९ मा मालपोत कार्यालय तनहुँमा निवेदन दिएकोमा आधारभूत प्रमाण कागजको अभावमा हाल जग्गा दर्तातर्फ कारबाही गर्न नमिल्ने भनी मालपोत कार्यालयबाट तामेलीमा राख्ने निर्णय भएकोमा छुट जग्गा दर्ता गर्ने मालपोत कार्यालयलाई भएको अधिकारअनुसार निर्णय भई नसकेको अवस्थामा दाताले २०३०।१।२४ मा मालपोत कार्यालय तनहुँबाट र.नं. १९६० को राजीनामा लिखतबाट हक हस्तान्तरण गराई लिएको कित्ता नं. १७७ को ७८-१०-२-१ जग्गामध्ये १५-०-०-० को क्षेत्रफलको जग्गा हदमुनिको राजीनामा गराई लिएको सम्बन्धमा विवेचना नै नगरी कि.नं. १७७ को जग्गा फिल्डबुकमा खोल्सी पहिरो जनिएकोले खोल्सी पहिरोकै रूपमा रहने भनी ठहर्‍याएको पुनरावेदन अदालत पोखराको फैसला त्रुटिपूर्ण छ भनी पुनरावेदक / प्रतिवादीले जिकिर लिएको पाइयो । प्रतिवादीले दाबी लिएको कि.नं. १७७ को जग्गाको क्षेत्रीय किताब उतारको अवलोकन गर्दा जग्गाधनीको महलमा खोल्सी पहिरो भनी जनिएको देखिन्छ । प्रतिवादीले उक्त कि.नं. १७७ को जग्गामध्ये क्षेत्रफल १५-०-०-० जग्गा आफ्नो हदमुनिको राजीनामाभित्रको हो भनी मिति २०३१।६।१६ मा दिने कृष्ण हिराचन थकाली र लिने पुनरावेदक कृष्णबहादुर गुरुङ भएको हदमुनिको राजीनामाको लिखत प्रमाणमा दिएको देखिन्छ । उक्त कि.नं. १७७ को जग्गा मिति २०३१।१।२।१ मा भएको नापीमा नै खोल्सी पहिरो भनी क्षेत्रीय किताबमा जनिएको

देखिन्छ । नापीको समयमा जग्गा आफ्नो नाउँमा नापी गराउन नसक्नुको विश्वासलायक कारण यी पुनरावेदकले दिन सकेको पाइँदैन । घरसारमा तयार हुने सरकारी अड्डाबाट प्रमाणित गराउनु नपर्ने घरसारको लिखत जुनसुकैबेलामा पनि आपसमा मिलेर तयार गर्न सकिने भएकोले त्यस्ता लिखतलाई प्रमाणमा ग्रहण गर्न निकै सतर्क हुनुपर्ने हुन्छ । घरसारको लिखतबाट जग्गा जमिनमा हक सृजना हुनको लागि त्यस्तो घरसारको लिखतको विश्वसनीयता पुष्टि गर्ने अन्य प्रमाणको समेत आवश्यक पर्ने हुन्छ । नापीको समयमा नै खोल्सी पहिरो जनिएको जग्गा यी प्रतिवादीले भोग चलन गरी आएको भनी विश्वास गर्ने आधार देखिन आउँदैन ।

३. मालपोत ऐन, २०३४ को दफा २ को (ख२) ले **“वन, बुटेन, जङ्गल, नदी, खोला नाला, नदी उकास, ताल, पोखरी तथा सोको डिल, नहर, कुलो, ऐलानी, पर्ती वा अन्य जग्गा, भीर, पहरा, डगर बगर”** जनिई दर्ता भएका जग्गा सरकारी जग्गा र ऐ.ऐ.को दफा २ को (ख३) ले **“कुनै व्यक्तिले मात्र नभई सार्वजनिक रूपमा प्रयोग गर्न पाउने परापूर्वदेखि प्रचलनमा रहेको बाटो, कुवा, पानी पँधेरो, पानीघाट, इनार, पोखरी तथा सोको डिल, गाईवस्तु निकाल्ने निकास, गौचर, मसानघाट, चिहान, पाटी, पौवा, देवल, धार्मिक उपासना गर्ने स्थल, स्मारक, मठ, मन्दिर, चोक, डबली, ढल, चौतारो, हाट, मेला लाग्ने ठाउँ, सार्वजनिक मनोरञ्जन गर्ने तथा खेलकुद गर्ने ठाउँ”** सार्वजनिक जग्गा भनी उल्लेख गरेको पाइन्छ । उक्त कित्ता नं. १७७ को क्षेत्रफल ७८-१०-२-१ को क्षेत्रीय किताबको उतार (फिल्डबुक) हेर्दा जोताहाको नाम थर भनिएको महलमा खोल्सी पहिरो जनिएकोमा प्रतिवादीले सो तथ्यलाई अन्यथा भन्न सकेको अवस्था देखिँदैन ।

४. मिति २०३१।१२।१ मा नै नाप नक्सा भई खोल्सी पहिरो जनिई सकेको जग्गामा आफ्नो हकको जग्गा घुसेको भनी धेरैपछि मिति २०४५।२।२

मा मात्र छुट दर्ताको लागि प्रक्रिया अगाडि बढाएको देखिन्छ । यी पुनरावेदक प्रतिवादीले छुट जग्गा दर्ता गरिपाउँ भनी चलाएको कारबाहीमा आधारभूत प्रमाणको अभाव रहेको भनी मालपोत कार्यालयबाट सबुद प्रमाण पेस भएको अवस्थामा कारबाही हुने भनी मिसिल तामेलीमा राखेको देखिन्छ । छुट जग्गा दर्ताको लागि कारबाही चलाउँदा पेस गरेको प्रमाणबाहेक थप प्रमाण रहे भएको भनी पुनरावेदकले जिकिर लिन सकेको पाइँदैन । मिति २०६६।१।९ मा मालपोत कार्यालय तनहँमा छुट जग्गा दर्ताको लागि दिएको निवेदनमा पनि अधि पेस गरिएको कागजातहरू उल्लेख गरी निवेदन दिएको देखिन्छ । कुनै पनि विषयमा एक पटक निर्णय भएपछि सो निर्णयलाई प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने लिखत प्रमाण देखिन आएमा निर्णय विचारणीय हुन सक्ने हुन्छ । जुन प्रमाणका आधारमा कारबाही एकपटक तामेलीमा राखिएको हो सोही प्रमाण उल्लेख गरी पछि दिएको निवेदनबाट जग्गा दर्ताको कारबाहीलाई कारबाहीयुक्त अवस्थामा रहेको भनी मान्न मिल्ने हुँदैन । निज प्रतिवादीले दाबी गरेको मिति २०३१।६।१६ को हदमुनिको राजीनामाको लिखतमा उल्लेख भएको जग्गा नै कि.नं. १७७ को ७८-१०-२-१ जग्गामध्ये क्षेत्रफल १५-०-०-० को जग्गा हो भनी यकिन गर्ने प्रमाणको अभाव हुँदा उल्लिखित कि.नं. १७७ को जग्गा सार्वजनिक नै देखिन आयो ।

५. तसर्थ माथि उल्लिखित प्रमाणबाट पुनरावेदक प्रतिवादीले दाबी गरेको कित्ता नं. १७७ को ७८-१०-२-१ जग्गामध्ये क्षेत्रफल १५-०-०-० को जग्गा निजको दर्ताको नदेखिएको र फिल्डबुकमा खोल्सी पहिरो जनिएको जग्गालाई विद्यमान कानूनी व्यवस्थाले स्वतः सार्वजनिक जग्गाको परिभाषाभित्र समाहित गरेकाले सार्वजनिक भनी पुनः उद्घोष गरिरहनु पर्ने हुँदैन भनी ठहर गरेको सुरु तनहुँ जिल्ला अदालतको फैसला सदर गर्ने गरेको पुनरावेदन अदालत पोखराको मिति २०७१।१२।१ को फैसला मिलेकै

देखिँदा सदर हुने ठहर्छ । पुनरावेदकको पुनरावेदन जिकिर पुग्न सक्तैन । प्रस्तुत मुद्दाको दायरीको लगत कट्टा गरी नियमानुसार मिसिल अभिलेख शाखामा बुझाई दिनु ।

उक्त रायमा सहमत छु ।
न्या. पुरुषोत्तम भण्डारी

इजलास अधिकृत:- हिरा माया अवाल
इति संवत् २०७४ साल फागुन ८ गते रोज ३ शुभम् ।

४४४ ३३३

निर्णय नं. १०११८

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री सारदाप्रसाद घिमिरे
माननीय न्यायाधीश डा. श्री आनन्दमोहन भट्टराई
फैसला मिति : २०७४।८।१३
०६९-CR-०८५६

मुद्दा: मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार

पुनरावेदक / प्रतिवादी : नुवाकोट जिल्ला गाउँखर्क
गा.वि.स. वडा नं.४ घर भई हाल, कारागार
शाखा, नुवाकोटमा थुनामा रहेका नुर्वु भन्ने
याङ्गचेन तामाङ

विरुद्ध

प्रत्यर्थी / वादी : परिवर्तित नाम नुवाकोट २ र ३ को
जाहेरीले नेपाल सरकार

- वादी पक्षको यो दायित्व विधायिकी कानूनले आफ्नो निर्दोषिता प्रमाणित गर्ने भार प्रतिवादीमा सारेको कारणले सीमित हुने वा समाप्त हुने होइन । यस अवस्थामा पनि वादी पक्षले आफ्नो अनुसन्धानको आधारमा आफूले तयार र दायर गरेको अभियोगपत्रमा प्रतिवादीको के कुन कार्य कुन कानूनले निषेध गरेको आपराधिक कार्य हो, विधायिकी कानूनले त्यस्तो कसुर स्थापित हुन चाहिने भनी निर्धारण गरेका अपराधका तत्वहरू (Constituent elements of crime) को विद्यमानता र आवश्यक छ भने तिनीहरूको संयोजनात्मकता (Concurrency) अनिवार्य रूपमा उल्लेख गरेको हुनुपर्ने ।
- कानूनले निषेध गरेको आपराधिक कार्य, कार्य गरेको अवस्थामा कानूनले निर्धारण गरेको तहको मनसायको संयोजन र सो कार्य गर्दा प्रतिवादीलाई कुनै छुट वा प्रतिरक्षा उपलब्ध थिएन भनी अभियोगपत्रमा स्पष्ट रूपमा दाबी लिइएको हुनुपर्ने ।
- आपराधिक कार्य (Conduct element), आवश्यक मनसाय (Fault element) र वैध प्रतिरक्षाको अभाव (Absence of valid defense) को स्पष्ट उल्लेख गरी कसुर स्थापित गर्न र कानूनबमोजिम सजाय गर्न मागदाबी लिइएको अभियोगपत्र रहेको अवस्थामा विधायिकी कानूनले निर्दोषिताको प्रमाणित गर्ने भार प्रतिवादीमा राखेको भएमा प्रतिवादीले आफूले सफाइको जिकिर लिन्छ भने उसले आफ्नो निर्दोषिता आफैँले प्रमाणित गर्नुपर्ने ।

- वादीले लिएको दाबीमा नै कानूनले अपराध हुनको लागि अनिवार्य रूपमा चाहिने आवश्यक तत्त्व (Mandatory constituent elements of crime) भनी उल्लेख गरेका तत्त्वहरूको आधार प्रमाणसहित उल्लेख नगरी ती तत्त्वहरूलाई स्थापित नगरी केवल कसुर गरिएकाले सजाय गरिपाउँ भन्नेसम्म दाबी लिएको र अपराधका सम्पूर्ण आवश्यक तत्त्वहरूको संयोजनात्मक उपस्थिति (Concurrent presence) नभएको अवस्थामा प्रतिवादीमा प्रमाणको भार रहेको भन्ने कानूनी व्यवस्थाको आधारमा वादीको पूरा नगरेको दायित्व प्रतिवादीले पूरा गर्नुपर्ने भनी अर्थ गर्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.८)

पुनरावेदक/प्रतिवादीका तर्फबाट: विद्वान् अधिवक्ताद्वय
श्री मोतिलाल श्रेष्ठ र श्री बट्टी पाठक
प्रत्यर्थी / वादीका तर्फबाट : विद्वान् उपन्यायाधिवक्ता
श्री दशरथ पंगेनी
अवलम्बित नजिर :
सम्बद्ध कानून :

- मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४

सुरु तहमा फैसला गर्ने:

माननीय न्यायाधीश श्री पदमराज भट्ट
नुवाकोट जिल्ला अदालत

पुनरावेदन तहको फैसला गर्ने:

माननीय न्यायाधीश श्री टीकाबहादुर हमाल
माननीय न्यायाधीश श्री सत्यराज गुरुङ
पुनरावेदन अदालत पाटन

फैसला

न्या.डा.आनन्दमोहन भट्टराई : न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ९ बमोजिम पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसलाउपर प्रतिवादीको तर्फबाट यस अदालतमा पुनरावेदन पर्न आएको प्रस्तुत मुद्दाको तथ्य र ठहर यसप्रकार छ:-

मिति २०६८।०२।१२ गते नुवाकोट जिल्ला गाउँखर्क गा.वि.स. वडा नं.४ बस्ने याङ्गचेन तामाङ, म र गाउँकै बहिनी नाता पर्ने नाम परिवर्तित नुवाकोट ३ समेत भई मकै गोडी रहेको अवस्थामा निज प्रतिवादी याङ्गचेन तामाङले तिमीहरू किन गाउँमा दुःख गरी बस्छौ ? काम गरी खान पुग्दैन । यहाँ नबस म तिमीहरूलाई इण्डिया भारतमा लगी होटलमा काम लगाई दिन्छु भनी म बट्टार बजार गई बस्छु तिमीहरू १४ गते आउनु भनी ललाई फकाई गरी हामीलाई भारतमा बिक्री गर्ने उद्देश्यले बोलाएको हुँदा निज प्रतिवादीलाई पक्राउ गरी कानूनी कारबाही गरिपाउँ भन्ने बेहोराको संयुक्त जाहेरी दरखास्त ।

मिति २०६८।०२।१२ गते म मेरो दिदीको बारीमा मकै गोड्न भनी गएको अवस्थामा हाल नाम परिवर्तित नुवाकोट २ र मलाई गाउँको मैले चिनेकी छिरिड भन्ने तोक लामाको छोरी प्रतिवादी याङ्गचेन तामाङ हामीले काम गरेको ठाउँमा आई तिमीहरूलाई यहाँ गाउँमा काम गरेर खान पुग्दैन । म तिमीहरूलाई भारतमा लगी होटलमा काम लगाई दिन्छु । तिमीहरू दुवैजना मसँग हिउँ । यो कुरा घरपरिवारलाई नभन्नु भनेकोले निजको कुराप्रति विश्वास लागी निजको पूर्वसल्लाहअनुसार सो दिन म नुवाकोट २ को घरमा सुती मिति २०६८।०२।१४ गते बिहान हामीहरू दुवैजना सातबीसेबाट गाडी चढी बट्टार बजारमा आई याङ्गचेन तामाङलाई खोजतलास गरी पर्खी बसेको अवस्थामा प्रहरी कर्मचारीहरू आई सोधपुछ गर्दा म र मेरो साथीलाई निज प्रतिवादीले ललाई फकाई भारतमा लगी बिक्री गर्न लागेको कुरामा मलाई पूर्ण

विश्वास लाग्यो भनी नाम परिवर्तन नुवाकोट ३ ले अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष गरेको बयान कागज ।

मिति २०६८।०२।१२ गते बिहान बहिनी नाता पर्ने नाम परिवर्तन नुवाकोट ३ हाम्रो मकै बारीमा मकै गोड्न भनी गएकोमा हामीहरू दुवैजना मकै गोडी रहेको अवस्थामा मेरै गाउँकै मैले चिनेकी तोक लामा तामाङको छोरी याङ्गचेन तामाङ हामी भएको स्थानमा आई म तिमीहरूलाई भारतमा लगी राम्रो होटलमा काम लगाई दिन्छु भनी रु.३००।- बस भाडासमेत दिई तिमीहरू मिति २०६८।०२।१४ गते बट्टार बजार आउनु तर यो कुरा घर परिवारलाई नभन्नु भनी गएको हुँदा हामीले निजको विश्वासमा परी सोहीबमोजिम हामी दुवैजना सातबीसेको बस चढी बट्टार बजारमा ओर्लिई निज याङ्गचेनलाई खोजतलास गरी बसी रहेको अवस्थामा प्रहरी कर्मचारीहरू आई सोधपुछ गर्दा म र मेरो साथीलाई ललाई फकाई भारतमा लगी बिक्री गर्न लागेको कुरा मलाई पूर्ण विश्वास लाग्यो भनी अर्का जाहेरवाली नाम परिवर्तन नुवाकोट २ ले अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष गरेको बयान कागज ।

म सानै छँदा मेरो आमाको मृत्यु भएको हुँदा बाबु तोक लामा तामाङको साथ बस्दै आउने क्रममा मेरो घरको आर्थिक अवस्था ज्यादै कमजोर भएको कारण मेरै गाउँको दावा देण्डुव शेर्पाले आजभन्दा १० वर्षअगाडि भारतको हिमाञ्चल प्रदेश भावनगरमा आफ्नो कपडा पसलमा राखी निजको घरमा काम गर्दै आएकोमा निज घरधनी दावा देण्डुको श्रीमती आफ्नो घर नुवाकोट गाउँखर्क आउने क्रममा म पनि निजको साथमा लागी गाउँ आएको थिएँ । सो क्रममा गाउँको हाल नाम परिवर्तन २ र ३ सँग गाउँमा पटकपटक सहर जाने क्रममा कुराकानी भइरहेको थियो । यसै क्रममा म फेरी आफूले काम गरेको स्थान भारतको हिमाञ्चल प्रदेश जाने सोच बनाई मैले मिति २०६८।०२।१२ गते जाहेरवालीहरू मकै गोडी रहेको स्थानमा गई म पहिले काम गरेको स्थानमा जाँदैछु । तिमीहरू पनि जाने भए म

तिमीहरूलाई सहर लगी राम्रो काम लगाई दिन्छु, गाउँमा जस्तो घाँस दाउरा मेलापात गर्नु पर्दैन, मीठो खान पाइन्छ भनी बताएपछि निजहरू खुसी भए सोपश्चात् मैले निजहरूलाई म तिमीहरू भन्दा पहिला नै बट्टार बजारमा गई बस्छु । तिमीहरू दुवैजना सातबीसेबाट बस चढी बट्टार आउनु भनी निजहरूलाई बस भाडा भनी रु.३००।- दिएकी हुँ । सो कुरा दुवैजनालाई आफ्नो घर परिवारमा नभन्नु र तिमीहरू मध्ये नुवाकोट ३ ले आमाको मोबाइल पनि साथमा लिई आउनु भनी बताई उक्त दिन म आफ्नो दिदीको घर बट्टारमा आई बसे । सोहीअनुसार मिति २०६८।०२।१४ गते बट्टार बजार गई मैले निज जाहेरवालीहरूलाई पखिँरहेकोमा निजहरूलाई अवेरसम्म पनि नदेखेपछि बट्टार काउन्टरमा गई सातबीसेबाट आउने बस आयो कि आएन भनी सोध्दा आइसक्यो भनेपनि मैले जाहेरवालीहरूलाई खोजतलास गर्दा फेला नपरेपछि म फर्की दिदीकोमा गई बसेको अवस्थामा मलाई प्रहरीले पक्राउ गरेको हो । मैले निज जाहेरवालीहरू नाम परिवर्तन नुवाकोट २ र ३ लाई ललाई फकाई प्रलोभनमा पारी भारतमा लगी काममा लगाई दिने भनी फकाएकी हुँ भनी प्रतिवादी नुर्वु भन्ने याङ्गचेन तामाङले अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष गरेको बयान ।

प्रतिवादी याङ्गचेन तामाङले जाहेरवालीहरूलाई भारतमा पुऱ्याई बेचबिखन गर्ने मनसायले ललाई फकाई गरी बट्टार बजारमा बोलाएकोमा मलाई पूर्ण विश्वास लाग्दछ भन्नेसमेत बेहोरामा बुझिएका रामबहादुर तामाङसमेतका मानिसले गरिदिएको कागज ।

मिसिल संलग्न किटानी जाहेरी दरखास्त, जाहेरवालीहरूको बयान कागज, प्रतिवादी नुर्वु भन्ने याङ्गचेन तामाङले गरेको बयान, बुझिएका मानिसहरू समेतको कागजसमेतको आधार प्रमाणबाट मानव बेचबिखन तथा ओसार पसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४

को दफा ३ को (१) नं. को विपरीत ऐ. ४(२)(ख) नं. को कसुर अपराधमा ऐ.ऐन १५(१)(ड)(२) बमोजिम सजाय र ऐ. १७(१) नं. अनुसार क्षतिपूर्तिसमेत भराई दिलाई पाउँ भन्नेसमेत बेहोराको अभियोग मागदाबी ।

भारतको हिमाञ्चल कितोर जिल्ला भावनानगरमा मेरी मम्मी बस्नुहुन्छ । म त्यहीं मम्मीकहाँ १० वर्ष बसेँ । हाल गाउँमा आएको थिएँ । यत्तिकैमा नाम परिवर्तन नुवाकोट २ र ३ जाहेरवालीहरूले हाम्रो यहाँ जबरजस्ती विवाह गर्न लागेका छन् । हामीलाई पनि तिमीसँगै काममा लगाई देउ भने, मैले काममा लगाउन सकिदैन भनेँ, म बट्टार दिदीको घरमा आउँदा हामीलाई पनि जसरी भएपनि लैजानु पन्यो । हामीहरू बट्टारसम्म जसरी भएपनि आउँछौँ भने । उनीहरूलाई बट्टारमा मैले भेटेको होइन । गाउँमा केटीहरू हराएका छन् भनी प्रहरीले मलाई पक्राउ गरी ल्याएको हो । मैले नाम परिवर्तन नुवाकोट २ र ३ लाई फकाएको होइन, छैन । जाहेरी झुठ्ठा हो । म निर्दोष भएकाले झुठ्ठा जाहेरी दिनेलाई नै सजाय गरिपाउँ भन्ने बेहोराको प्रतिवादी याङ्गचेन तामाडले अदालतसमक्ष गरेको बयान ।

प्रतिवादीले जाहेरवालीहरूलाई बोलाएको होइन । ऊ सोझी गाउँले काम गर्ने महिला भएको हुँदा अरूहरूले नै उसलाई फसाउन झुठ्ठा आरोप लगाएको हो भनी प्रतिवादीको साक्षी काजीमान तामाडले अदालतसमक्ष गरेको बकपत्र ।

जाहेरवाला नुवाकोट २ र ३ ले याङ्गचेन तामाडले हामीलाई भारतमा राम्रो काम लगाई दिन्छु भनी फकाई आफू १ दिनअगावै बट्टारमा बसी, हामीलाई बाटो खर्चसमेत रु.३००।- छोडेकी हुन् । बट्टारमा याङ्गचेन तामाडसँग भेट भएको थियो । जाहेरी दरखास्तको बेहोरा ठिक हो भनी अदालतसमक्ष गरेको बकपत्र ।

प्रतिवादी याङ्गचेन तामाडले अभियोग दाबीअनुसारको कसुर अपराध गरेको देखिँदा निजलाई मानव बेचबिखन तथा ओसार पसार (नियन्त्रण) ऐन,

२०६४ को दफा १५(१)(ड)(२) बमोजिम १० वर्ष कैद र रु.१,००,०००।- (एक लाख) जरिवाना भई ऐ.ऐनको दफा १७ बमोजिम पीडितहरूलाई रु.५०,०००।- (पचासहजार) प्रतिवादीबाट क्षतिपूर्तिसमेत भराई दिने ठहर्छ भन्ने मिति २०६८।८।२८ को सुरु नुवाकोट जिल्ला अदालतको फैसला ।

अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्षको मेरो साबिती बयान मेरो स्वेच्छाबाट लेखिएको नभई मलाई पढी बाँची नसुनाई प्रहरीले आफूखुसी लेखी सहिछाप गराएको हो । अदालतसमक्षको मेरो बयानलाई सुरु अदालतले बेवास्ता गरेको छ । स्वयं जाहेरवालीहरूले सातबीसेबाट गाडी चढी बट्टार बजारसम्म आफूहरू मात्र आएको र प्रतिवादीलाई नभेटेको कुरा स्वीकार गरेबाट म निर्दोष रहेको कुरा पुष्टि हुन्छ । मैले जाहेरवालीहरूलाई फकाएको भनी लगाएको आरोप निराधार छ । निजहरू आफैँ मलाई काम लगाई दिनु पन्यो भनी फकाउन आएका र मैले निजहरूलाई काम लगाउन सकिदैन भनेको कारणबाट निजहरू मसँग रिसाई मेरो विरुद्ध भारतमा काम लगाई दिन्छु भनी फकायो भनी जाहेरी दिएका हुन् । जाहेरी दरखास्तको बेहोरा झुठ्ठा हो भन्ने कुरा निज जाहेरवालीहरूले अदालतमा आई गरेको बकपत्रबाट पनि स्पष्ट हुन्छ । मिति २०६८/७/४ का दिन म याङ्गचेन तामाडलाई बट्टार बजारमा भेटेको भनी स.ज.२ र ३ मा उल्लेख गरेका छन् भने जाहेरी दरखास्त र अदालतको प्रमाणित बयानमा बट्टार बजारमा नभेटेको भनी लेखाएका छन् । जाहेरवालीहरूलाई मैले ललाई फकाई ल्याएको भए निजहरू मसँगै आउने थिए । गाउँखर्कबाट बट्टार बजारसम्म आइपुग्दा बाटोमा रहेको प्रहरी चौकीमा खबर पनि नगरेको, बजार आई पुगेपछि पनि निजहरू आफैँले खबर नगरी होटल मालिकले खबर गरी प्रहरीलाई जिम्मा लगाएको भनी निजहरूको बयानमा उल्लेख भएबाट निजहरू घरबाट सल्लाह नगरी भागी आएको र अवगालबाट बच्न निजहरूले मेरो विरुद्ध

जाहेरी दिएको हुँदा सुरु नुवाकोट जिल्ला अदालतको फैसला फौजदारी कानूनका आधारभूत सिद्धान्त, प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २५ र सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित नजिरसमेतको विपरीत हुँदा सो फैसला बदर गरी अभियोग दाबीबाट सफाइ पाउँ भन्नेसमेत बेहोराको प्रतिवादीको पुनरावेदन अदालत पाटनको पुनरावेदनपत्र ।

पुनरावेदिका प्रतिवादीले पीडितहरूलाई बिक्री गर्ने उद्देश्यले नेपालभित्रको एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा लगेको भन्ने तथ्य स्थापित हुनेसम्मको वस्तुनिष्ठ प्रमाण अभियोजन पक्षबाट पेस हुन नसकेको अवस्थामा पुनरावेदिकालाई मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा १५(१)(ड)(२) बमोजिम सजाय गर्ने गरेको सुरुको फैसला प्रमाण मूल्याङ्कनको क्रममा फरक पर्नसक्ने देखिएकोले छलफलको लागि प्रत्यर्थी झिकाई नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने मिति २०६९।४।१६ को पुनरावेदन अदालत पाटनको आदेश ।

प्रतिवादी नुर्वु भन्ने याङ्गचेन तामाडले आरोपित कसुर गरेको देखिँदा सुरु नुवाकोट जिल्ला अदालतको मिति २०६८।८।२८ को फैसला मिलेकै देखिँदा सुरु फैसला सदर हुने ठहर्छ भन्ने मिति २०६९।०८।१२ को पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसला ।

म प्रतिवादी र जाहेरवालीहरू एकै गाउँको भएकाले गाउँमा भेटघाट भएको, जाहेरवालीहरूले नै तिप्रो जस्तै काम लगाई देउ भनी जिद्दी गरेको र बट्टार बजार आउँदा एकदिनअघि आएको, बट्टारमा जाहेरवालीहरूलाई नभेटेको भनी मैले स्वीकार गरेको कुरालाई जाहेरवालीहरूलाई बट्टारमा भेट्ने सल्लाह भएको तथ्य पुष्टि भएको भनी एकतर्फी रूपमा मेरो विरुद्धमा प्रमाण लगाइएको छ । जाहेरवालीहरूले नै गाउँबाट आफूहरू मात्र बट्टार बजार आएको र बट्टार बजारमा म प्रतिवादीलाई नभेटेको भनी लेखाएको,

बुझिएका मानिस इमानसिंह तामाडले नुवाकोट २ र ३ बट्टार बजारमा फेला पारेको हुँ अरु थाहा छैन भनी अदालतमा गरेको बकपत्रले स्पष्ट पारेको छ । जाहेरी दिने र अदालतमा जाहेरवालीहरूको बकपत्र गराउने कार्यभन्दा वादी पक्षले अन्य प्रमाण गुजार्न नसकेको अवस्थामा पनि नुवाकोट जिल्ला अदालतबाट मिति २०६८।०८।२८ गते मलाई आरोपित कसुरमा दोषी ठहर गरी मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा १५(१)(ड)(२) बमोजिम १०(दश) वर्ष कैद र रु.१,००,०००।- (एकलाख) जरिवाना, ऐ.ऐनको दफा १७ बमोजिम पीडितहरूलाई रु.५०,०००।- (पचास हजार) प्रतिवादीबाट क्षतिपूर्ति भराई दिने ठहर्छ भनी भएको फैसलाउपर मेरो पुनरावेदन अदालत पाटनसमक्ष पुनरावेदन परी उक्त अदालतबाट समेत सुरु सदर हुने ठहराई मिति २०६९।०८।१२ गते भएको फैसला फौजदारी कानूनको आधारभूत सिद्धान्त, प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २५, सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार मुद्दामा प्रतिपादित नजिरसमेतको विपरीत भएकोले पुनरावेदन अदालत पाटनबाट सुरु सदर गर्ने गरी भएको फैसला बदर गरी अभियोग दाबीबाट म प्रतिवादीले सफाइ पाउँ भन्नेसमेत बेहोराको यस अदालतमा दायर हुन आएको प्रतिवादी नुर्वु भन्ने याङ्गचेन तामाडको पुनरावेदन पत्र ।

पुनरावेदक प्रतिवादी र पीडितहरूबीच नुवाकोट जिल्लाको बट्टार बजारमा भेटसम्म भएको नदेखिएको अवस्थामा समेत प्रतिवादीले पीडितहरूलाई बिक्री गर्ने उद्देश्यले नेपालभित्रको एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा लगेको भन्ने आधारमा निजलाई मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा १५(१)(ड)(२) बमोजिम सजाय गर्ने गरेको पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०६९।०८।१२ को फैसला प्रमाण मूल्याङ्कनको

रोहमा फरक पर्नसक्ने देखिँदा मुलुकी ऐन, अ.व. २०२ नं. को प्रयोजनार्थ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई आदेशको जानकारी दिई नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने मिति २०७३।१।३ को **यस अदालतको आदेश।**

नियमबमोजिम दैनिक पेसी सूचीमा पेस हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको पुनरावेदन पत्रसहितको मिसिल अध्ययन गरियो। पुनरावेदक प्रतिवादी नुर्वु भन्ने याङ्गचेन तामाङको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् अधिवक्ताद्वय श्री मोतिलाल श्रेष्ठ र श्री बट्टी पाठकले जाहेरवालाहरूलाई प्रतिवादीले काममा लगाइदिन्छु भनी बट्टार बजारमा बोलाएको भनी किटानी जाहेरीको बेहोरा र प्रतिवादीले पीडितहरूलाई काममा मात्र लगाउन बट्टार बजार बोलाएको भन्नेसम्म मौकाको बयान कागज रहेको छ। पीडितहरू आफैँ बट्टार बजार आएका छन्। पीडितहरूलाई प्रतिवादीले गाउँबाट लिएर आएको र बट्टारमा प्रतिवादीले भेट गरेको भन्ने मिसिल प्रमाणबाट प्रमाणित छैन। प्रतिवादीले पीडितहरूलाई यौन शोषण गर्ने उद्देश्यले नै फकाएको हो भन्ने प्रमाणित वादी पक्षले गर्न सकेको पाइँदैन। बोलाएको ठाउँ बट्टारमा प्रतिवादी र पीडित सँगै पक्राउ परेको नपाएकोले प्रतिवादीले आरोपित कसुरबाट सफाइ पाउनु पर्दछ भनी बहस गर्नुभयो।

वादी नेपाल सरकारको तर्फबाट विद्वान् उपन्यायाधिवक्ता श्री दशरथ पंगेनीले जाहेरवालीहरूको किटानी जाहेरी र सो बेहोरालाई समर्थन हुने गरी अदालत र मौकामा प्रतिवादीले काम लगाइदिन्छु भनी फकाई बट्टारमा रु.३००।- खर्च दिई बोलाएको र प्रतिवादीले मौकामा पीडितहरूलाई काम लगाइदिन्छु भनी खर्चसमेत दिई बट्टारमा बोलाएको भनी साबित भई गरेको बयान बेहोरालगायतका प्रमाणलाई आधार लिई सुरु जिल्ला अदालतबाट भएको फैसलालाई सदर गर्ने गरी पुनरावेदन अदालत पाटनबाट भएको फैसला सदर हुनुपर्छ भनी गर्नुभएको बहससमेत सुनियो।

उक्त बहससमेत सुनी सुरु नुवाकोट जिल्ला

अदालतबाट प्रतिवादी याङ्गचेन तामाङलाई आरोपित कसुर गरेको ठहराई भएको फैसलालाई पुनरावेदन अदालत पाटनले सुरु सदर गर्ने गरी गरेको फैसला मिलेको छ वा छैन ? र प्रतिवादीको पुनरावेदन जिकिर पुग्न सक्छ वा सक्दैन ? भन्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्नुपर्ने देखियो।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा परिवर्तित नुवाकोट २ र ३ ले प्रतिवादी नुर्वु भन्ने याङ्गचेन तामाङउपर दिएको किटानी जाहेरीबाट उठान भएको प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादी नुर्वु भन्ने याङ्गचेन तामाङउपर मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा ३(१) क विपरीत ऐ.४(२)(ख) नं. को कसुर अपराधमा ऐ.ऐ. १४(१)(ड)(२) बमोजिम सजाय र ऐ.१७(१) नं. अनुसार क्षतिपूर्तिसमेत भराई पाउँ भन्ने बेहोराको अभियोग माग दाबी रहेकोमा सुरु नुवाकोट जिल्ला अदालतले आरोपित कसुरमा निज प्रतिवादीलाई मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा १५(१)(ड)(२) बमोजिम १०(दश) वर्ष कैद र रु.१,००,०००।- (एक लाख) जरिवाना भई ऐ.ऐनको दफा १७ बमोजिम पीडितहरूलाई रु.५०,०००।- (पचास हजार) प्रतिवादीबाट क्षतिपूर्ति भराई पाउने ठहर्‍याई भएको फैसलाउपर प्रतिवादीको पुनरावेदन अदालत पाटनसमक्ष पुनरावेदन परी उक्त अदालतले सुरु नुवाकोट जिल्ला अदालतको फैसलालाई नै सदर गर्ने गरी भएको फैसलाउपर प्रतिवादी नुर्वु भन्ने याङ्गचेन तामाङको यस अदालतमा पुनरावेदन पत्र दायर हुन आएको देखियो।

३. म पुनरावेदक प्रतिवादी र जाहेरवालीहरू एकै गाउँको भएको र निजहरूले नै मलाई काम लगाई देउ भनी जिद्धी गरी बट्टार आएका, बट्टारमा निजहरूलाई मैले नभेटेको अवस्थामा बट्टारमा भेट्ने सल्लाह भएको तथ्य पुष्टि भएको भनी प्रमाणमा लगाई आरोपित कसुर ठहराई सुरु नुवाकोट जिल्ला अदालतको फैसलालाई

पुनरावेदन अदालत पाटनबाट सदर गर्ने गरी भएको फैसला कानून तथा प्रतिपादित नजिर सिद्धान्तविपरीत भएकाले उक्त फैसला उल्टी गरी अभियोग मागदाबीबाट सफाइ पाउँ भनी पुनरावेदन जिकिर लिएको देखियो ।

४. यस सम्बन्धमा प्रस्तुत मुद्दाको मिसिल संलग्न कागजात हेर्दा प्रतिवादी नुर्वु भन्ने याङ्गचेन तामाङले मौकामा अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष गरेको बयानमा जाहेरवालीहरूलाई काममा लगाई दिन्छु भनी बट्टारमा बोलाएको हो भनी साबित भएपनि अदालतसमक्ष गरेको बयानमा प्रहरीमा भएको बयान मेरो स्वइच्छाले भएको होइन । जाहेरवालीहरूले नै जसरी पनि काममा लगाई देउ बट्टार बजारमा आउँछौं भनेका हुन् । जाहेरवालीहरूलाई बट्टारमा मैले भेटेको होइन भनी आरोपित कसुरमा इन्कार रही बयान गरेको देखियो । निजको बेहोरालाई समर्थन हुने गरी निजको साक्षी काजीमान तामाङले प्रतिवादीले जाहेरवालीहरूलाई बोलाएको होइन । निजलाई फसाउन झुठ्ठा आरोप लगाएको हो भनी अदालतसमक्ष बकपत्र गरेको देखियो ।

५. जाहेरवालाहरूको मौकाको जाहेरी बेहोरा हेर्दा प्रतिवादी नोर्वु भन्ने याङ्गचेन तामाङ र हामी जाहेरवालाहरू समेत मकै गोडी रहेको अवस्थामा प्रतिवादीले भारतमा लगी होटलमा काम लगाइदिन्छु, म बट्टार बजार गई बस्छु तिमीहरू आउनु भनी ललाई फकाई गरी हामीलाई भारतमा बिक्री गर्ने उद्देश्यले बोलाएको हुँदा कारबाही गरिपाउँ भन्ने उल्लेख गरेको देखिन्छ । निजहरूले उक्त बेहोरा प्रमाणित गर्ने क्रममा अदालतमा आई बयान गर्दा प्रतिवादीले भारतमा लगी राम्रो होटलमा काम लगाई दिन्छु भनी रु.३००।- बस भाडासमेत दिई तिमीहरू बट्टार बजार आउनु भनी गएको, निजको विश्वासमा परी हामी दुवैजना बस चढी बट्टार बजारमा ओर्ली प्रतिवादीलाई खोजतलास गरी बसी रहेको अवस्थामा प्रहरी आई सोधपुछ गर्दा भारतमा लगी बिक्री गर्न लागेकोमा विश्वास लाग्यो । निज

प्रतिवादीसँग बट्टारमा भेट भएन भन्ने उल्लेख गरेको देखिन्छ । तर निज जाहेरवालाहरूले यसरी मौकाको जाहेरी बेहोरा र अदालतमा प्रमाणित गरेको बयानमा समेत आफूहरूले प्रतिवादीलाई बट्टारमा भेट नगरेको भन्ने उल्लेख गरेकोमा सोको विपरीत अदालतसमक्ष गरेको बकपत्रमा प्रतिवादीसँग बट्टारमा भेट भएको थियो भनी बकपत्र गरेबाट जाहेरवालीहरूको उक्त जाहेरीको बेहोरा र अदालतमा गरेको बकपत्रमा गरेको भनाइमा एकरूपता रहेको पाइँदैन । यसबाट जाहेरी बेहोरा र अदालतको बयान शंकास्पद देखिन आयो । प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १८ बमोजिम जाहेरवालीहरूको उक्त भनाईलाई ठोस प्रमाण मान्न सकिएन ।

६. प्रस्तुत मुद्दाको घटनाक्रम हेर्दा जाहेरवालीहरूलाई प्रतिवादीले काममा लगाई दिन्छु भनी जाहेरवालीहरू बट्टारमा आएको भन्नेसम्म देखिन्छ । प्रतिवादीले जाहेरवालीहरूलाई बोलाएको भनिएको ठाउँ बट्टारमा प्रतिवादी र जाहेरवालाहरू सँगै पक्राउ परेको भन्नेसमेत देखिएको छैन । मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) सम्बन्धी ऐन, २०६४ को दफा ३ को उपदफा (१) मा मानव बेचबिखन र ओसारपासार गर्नु गराउनु नहुने कुरा उल्लेख छ भने ४(२)(ख) मा “वेश्यावृत्तिमा लगाउने वा शोषण गर्ने उद्देश्यले कुनै प्रकारको ललाई फकाई, प्रलोभनमा पारी झुक्याई, जालसाज गरी, प्रपञ्च मिलाई, जबरजस्ती गरी, कारकापमा पारी, अपहरण गरी, शरीर बन्धक राखी, नाजुक स्थितिको फाइदा लिई, बेहोस पारी, पद वा शक्तिको दुरुपयोग गरी, अभिभावक वा संरक्षकलाई प्रलोभनमा पारी, डर त्रास, धाक धम्की दिई वा करकापमा पारी, कसैलाई बसिरहेको घर स्थान वा व्यक्तिबाट छुटाई लग्ने वा आफूसँग राख्ने वा आफ्नो नियन्त्रणमा लिने वा कुनै स्थानामा राख्ने वा नेपालभित्रको एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा वा विदेशमा लैजाने वा अरु कसैलाई दिने” भन्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ । साथै, ऐ. कसुर अपराधमा ऐ.ऐनको दफा

१५(१)(ड) मा “नेपालभित्रको एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा लैजानेलाई दश वर्ष कैद र पचास हजार रुपैयाँदेखि एक लाख रुपैयाँसम्म जरिवाना” हुने व्यवस्था रहेको देखिन्छ।

७. प्रस्तुत मुद्दामा विधायिकी कानूनले प्रमाणको भार प्रतिवादीमा राखेको हुँदा सो अवस्थामा वादी प्रतिवादीको प्रमाण पुऱ्याउने के कस्तो दायित्व रहने हो भन्ने सन्दर्भमा विचार गर्दा फौजदारी मुद्दामा सामान्यतया आफ्नो अभियुक्तको कसुर अपराध प्रमाणित गर्ने प्रमाणको भार वादी पक्षमा रहन्छ। जसले दाबी गर्छ उसैले प्रमाणित गर्नुपर्छ भन्ने फौजदारी विधिशास्त्रको सामान्य सिद्धान्त रहेको छ। यो सिद्धान्तलाई प्रमाण, २०३१ को दफा २५ ले स्वीकार गरेको छ। तर कतिपय विशेष अवस्थामा फौजदारी मुद्दामा पनि प्रमाणको भार प्रतिवादीमा सार्न सकिने वा प्रतिवादीमा रहने (Shifting of burden of proof to the accused person) गरी विधायिकी कानून बन्न सक्ने कुरालाई फौजदारी विधिशास्त्रले स्वीकार गरेको पाइन्छ। खासगरी आफूसँग कब्जा (Possession) मा रहेको वस्तुको वैधता प्रमाणित गर्ने तथा मुद्दाको प्रकृतिअनुसार वादी पक्षलाई कसुर प्रमाणित गर्न अत्यन्त कठिन हुने प्रकृतिका यौनजन्यलगायतका अन्य अपराधमा प्रमाणको भार प्रतिवादीमा रहने गरी कानून निर्माण हुनसक्ने कुरालाई फौजदारी विधिशास्त्रले स्वीकार गरेको छ। यही सिद्धान्तको आधारमा मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा ९ ले प्रचलित कानूनमा जनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कुनै व्यक्तिलाई यस ऐनअन्तर्गतको कसुर गरेको अभियोग लागेकोमा सो कसुर आफूले गरेको छैन भन्ने कुराको प्रमाण निजले नै पुऱ्याउनु पर्नेछ भन्ने व्यवस्था गरी अभियोग लागेको कसुर आफूले गरेको छैन भन्ने कुराको प्रमाण प्रतिवादीले पुऱ्याउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

८. सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान तहकिकात गरी सो आधारमा आफ्नो अभियुक्तको अभियोग निर्धारण गर्ने र अदालतमा मुद्दा दायर गर्ने दायित्व सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ ले वादी पक्षलाई दिएको छ। वादी पक्षको यो दायित्व विधायिकी कानूनले आफ्नो निर्दोषिता प्रमाणित गर्ने भार प्रतिवादीमा सारेको कारणले सीमित हुने वा समाप्त हुने होइन। यस अवस्थामा पनि वादी पक्षले आफ्नो अनुसन्धानको आधारमा आफूले तयार र दायर गरेको अभियोगपत्रमा प्रतिवादीको के कुन कार्य कुन कानूनले निषेध गरेको आपराधिक कार्य हो, विधायिकी कानूनले त्यस्तो कसुर स्थापित हुन चाहिने भनी निर्धारण गरेका अपराधका तत्त्वहरू (Constituent elements of crime) को विद्यमानता र आवश्यक छ भने तिनीहरूको संयोजनात्मकता (Concurrency) अनिवार्य रूपमा उल्लेख गरेको हुनुपर्दछ। अभियोगपत्रमा अपराधका तत्त्वहरूको उल्लेखन वास्तविक अर्थमा प्रतिवादीलाई प्रतिरक्षाको लागि सुनुवाइको मौका उपलब्ध गराउनु पर्दछ भन्ने प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तसँग पनि सम्बन्धित रहेको छ। कुन कानूनले निषेध गरेको आपराधिक कार्य, कार्य गरेको अवस्थामा कानूनले निर्धारण गरेको तहको मनसायको संयोजन र सो कार्य गर्दा प्रतिवादीलाई कुनै छुट वा प्रतिरक्षा उपलब्ध थिएन भनी अभियोगपत्रमा स्पष्ट रूपमा दाबी लिइएको हुनुपर्छ। आपराधिक कार्य (Conduct element), आवश्यक मनसाय (Fault element) र वैध प्रतिरक्षाको अभाव (Absence of valid defense) को स्पष्ट उल्लेख गरी कसुर स्थापित गर्न र कानूनबमोजिम सजाय गर्न मागदाबी लिइएको अभियोगपत्र रहेको अवस्थामा विधायिकी कानूनले निर्दोषिताको प्रमाणित गर्ने भार प्रतिवादीमा राखेको भएमा प्रतिवादीले आफूले सफाइको जिकिर लिन्छ भने उसले आफ्नो निर्दोषिता आफैँले प्रमाणित गर्नुपर्ने हुन्छ। तर वादीले लिएको दाबीमा नै कानूनले अपराध

हुनको लागि अनिवार्य रूपमा चाहिने आवश्यक तत्व (Mandatory constituent elements of crime) भनी उल्लेख गरेका तत्वहरूको आधार प्रमाणसहित उल्लेख नगरी ती तत्वहरूलाई स्थापित नगरी केवल कसुर गरिएकोले सजाय गरिपाउँ भन्नेसम्म दाबी लिएको र अपराधका सम्पूर्ण आवश्यक तत्वहरूको संयोजनात्मक उपस्थिति (Concurrent presence) नभएको अवस्थामा प्रतिवादीमा प्रमाणको भार रहेको भन्ने कानूनी व्यवस्थाको आधारमा वादीको पूरा नगरेको दायित्व प्रतिवादीले पूरा गर्नुपर्ने भनी अर्थ गर्न मिल्दैन। यदि निरपेक्ष रूपमा अर्थ गर्ने हो भने वादीको त्रुटिको दुष्परिणाम प्रतिवादीमा सर्ने हुन्छ, जुन विधायिकी मसनाय होइन।

९. प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादी नोर्वु भन्ने याङ्गचेन तामाङउपर मानव बेचबिखन ऐन, २०६४ को दफा ३(१) र ४(२)(ख) को कसुर गरेको आरोप लगाइएको भए तापनि प्रतिवादीले पीडितहरूलाई वेश्यावृत्तिमा लगाउने वा शोषण गर्ने उद्देश्यले ललाई फकाई वा झुक्याई, जालसाज प्रपञ्च मिलाई के कार्य गऱ्यो वा उक्त दफा (२) (ख) को कुन कार्य के कारण हुन गऱ्यो भन्ने अभियोगपत्रमा स्पष्ट खुल्न सकेको छैन, पीडितहरूको विरोधाभाषजन्य भनाइको अलावा अपराध कार्य पुष्टि हुने कुनै प्रमाण पेस हुन सकेको छैन। यी प्रतिवादीले पीडितहरूलाई बट्टार ल्याएको भन्ने छैन। बट्टारमा निजहरू भेट भएको भन्नेसम्म पनि छैन। प्रतिवादी आफैँ २२ वर्षीय महिला देखिन्छन्। आफू भारतको हिमाञ्चल प्रदेश भावनगरमा कपडा पसलमा काम गर्ने र कामको सिलसिलामा घर आएको भन्नेसम्म छ। अर्को शब्दमा निजको आफ्नै अवस्था दिनहिन र दयनीय छ। निजले विगतमा मानव बेचबिखन वा ओसारपसार गऱ्यो भन्ने आरोप पनि छैन र मिसिल संलग्न कुनै साक्षी प्रमाण वा कागजबाट सो पुष्टि हुन सकेको अवस्था पनि छैन। यस स्थितिमा मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार

(नियन्त्रण) ऐन, २०६४ ४(२)(ख) को कुन अवस्था वा तत्व विद्यमान थियो भन्ने कुरा स्पष्ट खुलाउन नसकेको अवस्थामा प्रमाणको भार प्रतिवादीमा रहने भन्ने मात्र कुराले स्वच्छ सुनुवाइको कुनै सिद्धान्त नै अनुशरण गर्न नै नपर्ने जस्तो गरी प्रतिवादीलाई सजाय गर्न मिल्ने देखिएन। प्रतिवादीको कसुर प्रारम्भिक रूपमा (Prima facie) पुष्टि नै हुन नपर्ने गरी फगत प्रतिवादीले आफ्नो निर्दोषिता पुष्टि गर्न नसकेको भनी प्रमाणको भार सरेको भनी निर्णय निष्कर्षमा पुग्दा न्याय मर्न जान्छ।

१०. अतः उल्लिखित आधार कारणहरूबाट प्रतिवादी नोर्वु भन्ने याङ्गचेन तामाङले पीडितहरूलाई ललाई फकाई वेश्यावृत्तिमा लगाउन वा शोषण गर्ने उद्देश्य राखी पीडितहरूलाई नोकरी गर्न भनी विदेश लान लागेको हो भन्ने तथ्य मिसिलबाट वादी पक्षले स्थापित गरी प्रमाणित गर्न नसकेको अवस्थामा प्रतिवादीलाई मानव बेचबिखन ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा १५(१)(ड)(२) बमोजिम १०(दश) वर्ष कैद र रु.१,००,०००।- (एक लाख) जरिवाना, सोही ऐनको दफा १७ बमोजिम पीडितहरूलाई रु.५०,०००।- (पचास हजार) प्रतिवादीबाट क्षतिपूर्ति भराई पाउने ठहराई सुरु नुवाकोट जिल्ला अदालतको मिति २०६८।८।२८ गतेको फैसलालाई सदर गर्ने गरी पुनरावेदन अदालत पाटनबाट मिति २०६९।८।१२ गते भएको फैसला मिलेको नदेखिँदा उल्टी भई प्रतिवादी नोर्वु याङ्गचेन तामाङले आरोपित कसुरबाट सफाई पाउने ठहर्छ। अरु तपसिलबमोजिम गर्नु।

तपसिल

माथि ठहर खण्डमा लेखिएबमोजिम प्रतिवादी नोर्वु भन्ने याङ्गचेन तामाङले आरोपित कसुरबाट सफाई पाउने ठहरी फैसला भएकोमा आज यस इजलासबाट निजलाई थुनामुक्त गरी दिनु भनी छुट्टै आदेश भएकोले केही गरी रहन परेन।

प्रतिवादी नोर्वु भन्ने याङ्गचेन तामाङले अभियोग दाबीबाट सफाई पाउने ठहरेकाले सुरु नुवाकोट

जिल्ला अदालतको मिति २०६८।८।२८ को फैसलाले निजका नाउँमा राखेको १० वर्ष कैद र रु.१ लाख जरिवाना र क्षतिपूर्तिको लगत कायम नरहने हुँदा उक्त लगत कट्टा गर्नु भनी सुरु नुवाकोट जिल्ला अदालतमा लेखी पठाउनु।

फैसलाको प्रतिलिपिसहितको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई पठाई प्रस्तुत मुद्दाको दायरी लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार अभिलेख शाखामा बुझाई दिनु।

उक्त रायमा सहमत छु।
न्या. सारदाप्रसाद घिमिरे

इजलास अधिकृत: डिल्लीराम प्रसाई
इति संवत् २०७४ साल मंसिर १३ गते रोज ४ शुभम्।

निर्णय नं. १०११९

**प्रस्तुत मुद्दामा गोपनीयताको लागि पीडित
र परिवारको सदस्यको नाममा .....
राखिएको छ।**

- सम्पादक

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री सारदाप्रसाद घिमिरे
माननीय न्यायाधीश श्री सपना प्रधान मल्ल

फैसला मिति : २०७३।१२।१६

०६७-CR-१२९७

मुद्दा: जबरजस्ती करणी

पुनरावेदक / प्रतिवादी : सुर्खेत जिल्ला वीरेन्द्र नगर
नगरपालिका वडा नं. १ बस्ने भिमबहादुर
थापाको छोरा होमराज थापा

विरुद्ध

प्रत्यर्थी / वादी : सुनिता के.सी. को जाहेरीले नेपाल
सरकार

४०४० ७३७३

- प्याप्त रक्तस्राव भएको र करणी भएको वा नभएको यकिनसाथ भन्न नसकिने भनी योनि झिल्ली नरहेको र रक्तस्राव भएको भन्ने पुष्टि भइरहेको अवस्थामा करणीबाट रहेको वीर्य रगतसँगै बगेर जान सक्ने भई वीर्य फेला नपर्न सक्ने हुँदा वीर्य फेला नपरेको कारणलाई मात्र आधार बनाई जबरजस्ती करणी जस्तो गम्भीर प्रकृतिको अपराधबाट अभियुक्तलाई सफाई दिनु न्यायोचित हुने नदेखिने।

(प्रकरण नं. ५)

- जबरजस्ती करणी मुद्दामा सामान्यतया

प्रत्यक्षदर्शी साक्षीको उपस्थिति हुँदैन । पीडित नै घटनाको आधारभूत गवाह हो । निजले अनुसन्धान अधिकारी तथा अदालतसमक्ष व्यक्त गरेको कुरालाई प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १० (क)(ख) बमोजिम प्रत्यक्ष र निर्णायक प्रमाणको रूपमा लिनुपर्ने ।

(प्रकरण नं. ६)

- मौकामा पीडितले व्यक्त गरेको र अदालतमा बकपत्रमा देखिएको सामान्य फरकलाई प्रधानता दिई कसुरजन्य अवस्था र परिस्थितिको मूल्याङ्कन नगरी वारदात नै स्थापित नभएको ठहराई कसुर अपराधबाट छुट हुने गरी सफाई दिनु त्रुटिपूर्ण हुन जाने ।

(प्रकरण नं. ९)

पुनरावेदक / प्रतिवादीका तर्फबाट : विद्वान् अधिवक्ता श्री लवकुमार मैनाली
प्रत्यर्थी / वादीका तर्फबाट :
अवलम्बित नजिर :

- ने.का.प.२०६४, नि.नं.७८८०, अंक ९
- ने.का.प.२०६५, अंक १, नि.नं.७९२३

सम्बद्ध कानून :

- प्रमाण ऐन, २०३१

सुरु तहमा फैसला गर्ने:

मा. जि. न्यायाधीश श्री रामेश्वरनाथ अमात्य
बाँके जिल्ला अदालत

पुनरावेदन तहमा फैसला गर्ने:

माननीय न्यायाधीश श्री रमेश पोखरेल
मा. न्यायाधीश श्री सत्यमोहन जोशी थारू
पुनरावेदन अदालत, नेपालगञ्ज

फैसला

न्या. सपना प्रधान मल्ल : न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ९ बमोजिम यस अदालतमा दायर हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यसप्रकार छ:

जिल्ला बाँके, नेपालगञ्ज नगरपालिका वडा नं. ५ स्थित पूर्वमा दिपक शाहीको घर, पश्चिम बाटो, उत्तर पुष्पलाल चोकबाट बसपार्क रोड, दक्षिण नाम थाहा नभएको मानिसको घडेरी यति चार किल्लाभित्र रहेको भीमलाल पौडेलको घरमा जीवनाथ पौडेलले सञ्चालन गरेको हाम्रो गाउँले होटलको कोठा नं. २०७ मा होमराज थापाले जबरजस्ती करणी गरेको भन्नेसमेत बेहोराको मिति २०६३/१०/६ को घटनास्थल मुचुल्का ।

मिति २०६३/१०/६ गते होमराज थापाले मलाई कोठा चाहियो बहिनी छन् भनेकोले कोठा नं. २०७ को चाबी लिई बसेका हुन् । होमबहादुर थापाले के गरे ? कोठामा थाहा भएन । .....ले केही जानकारी पनि गराएकी थिइनन् भन्नेसमेत बेहोराको मिति २०६३/१०/६ को जीवनाथ पौडेलको घटना विवरण कागज ।

यसमा म मामाको घरमा बसी पढ्ने हुँदा हाल म जन्डिसको बिरामी भएकोले घरमा औषधी उपचार गर्न आउँदा तिर्थकुमारी चालिसेले चिनेको होमराज थापाको साथमा लगाएकीले मलाई खाना खाएर जाउली भनी नेपालगञ्ज ल्याई हाम्रो मनकामना कोल्ड स्टोर अर्थात् गाउँले होटलमा कोठामा राखी चुकुल लगाई जबरजस्ती करणी गरेपश्चात् दाँत ब्रस गरी आउँछु भनी होमराज तल गएपछि कोठाबाट भागी जाहेरी गर्न आएकी छु निजउपर जबरजस्ती करणी महलअन्तर्गत कारबाही गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको मिति २०६३/१०/७ को जाहेरवाला ..... को जाहेरी दरखास्त ।

मेरो बहिनीलाई होमराज थापाले खाना खाएर

जाउली भनी गाउँले होटलमा लगी जबरजस्ती करणी गरेको भन्ने सुनी थाहा पाएको हुँ निजले जबरजस्ती गरेको हुन् निजलाई हदैसम्म कारबाही होस् भन्ने .....को घटना विवरण कागज ।

पीडित .....को योनि झिल्ली जाँच गर्दा नरहेको देखियो । शरीरमा संघर्ष चिह्न नभेटिएको, पीडितलाई करणी भए नभएको यकिन भन्न नसकिने, योनिभित्र पुरुष वीर्य नभेटिएको भन्नेसमेत बेहोराको भेरी अञ्चल अस्पतालको मिति २०६३/१०/८ को पत्र ।

प्रतिवादी होमराज थापाले पीडित .....लाई करणी गरेको भन्ने निजले प्रहरी लिई आएपछि मात्र थाहा पाएको हुँ, करणी गरे नगरेकोबारे थाहा भएन भन्ने मित्रलाल पोख्रेल र भरत खड्कासमेतको एकै मिलानको मिति २०६३/११/५ को बेग्ला बेग्लै घटना विवरण कागज ।

अभियुक्त होमराज थापाले पीडित ..... लाई हाम्रो गाउँले होटलमा ल्याई जबरजस्ती करणी गरी मुलुकी ऐन, जबरजस्ती करणीको महलको १ नं. को कसुर अपराध गरेकोले निजलाई जबरजस्ती करणीको महलको ३ नं. को देहाय ४ बमोजिम सजाय हुनका साथै निज फरार रहेकोले निजको नाउँमा वारेन्ट जारी हुन र जबरजस्ती करणीको महलको १० नं. बमोजिम हुनसमेत माग दाबी लिएको छ भन्नेसमेत बेहोराको मिति २०६३/११/९ को अभियोग दाबी ।

पीडितको भेजिनल स्वाव परीक्षण गरी हेर्दा "Intact device-seal impression not clear" भन्नेसमेत बेहोराको Central Police Forensic Science Laboratory को मिति २०६३/११/२३ को प्रतिवेदनसमेतको पत्र ।

मिति २०६३/१०/३ गते म सुर्खेत बसपार्कको काउण्टरमा ड्युटीमा थिएँ । सो समयमा तिर्थकुमारीसँग कहाँ जान लाग्नु भयो ? भनी सोधेको

थिएँ । त्यसपछि .....लाई जन्डिस भएको छ, नेपालगञ्ज झारफुक गरी निको गराइन्छ भनी भनेकोले जान लागेको भन्नु भयो । त्यसपछि निजहरू बसमा चढी गएका थिए । म उक्त दिन नेपालगञ्ज आएको छैन र होटलमा कोठा लिई बसेको पनि छैन । मैले जाहेरवालीलाई होटलमा राखी जबरजस्ती करणी गरेको होइन भन्नेसमेत बेहोराको प्रतिवादी होमराज थापाले सुरु अदालतसमक्ष गरेको इन्कारी बयान ।

यसमा मिसिल संलग्न रहेका तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट प्रतिवादी कसुरदार होइन रहेछन् भन्ने देखिन नआउँदा आरोपित जबरजस्ती करणीको महलको १ नं. को कसुरमा सोही ऐनको महलको ३ नं. को देहाय (४) को कसुरमा कारबाही हुने र पछि बुझ्दै जाँदा ठहरेबमोजिम हुने गरी हाल प्रतिवादी होमराज थापालाई अ.बं. ११८ को देहाय (५) (१०) नं. अनुसार रु.१०,०००/- नगद वा सो बराबरको जेथा जमानत दिए धरौट तारेखमा राखी पुर्पक्ष गर्ने र सो दिन नसके थुनामा राख्न पठाइदिनु भन्नेसमेत बेहोराको सुरु बाँके जिल्ला अदालतको मिति २०६४/३/११ को आदेश ।

मिति २०६३/१०/६ गते बिहानदेखि दिनभरी होमराजलाई सुर्खेत बसपार्कमा देखेको थिएँ । होमराजले .....सँग तिम्पो विवाह आर्मीसँग भएको भनी सोध्दा निजहरूबीच भनाभन भएको होमराजले बताएका थिए । दुःख दिने नियतले जाहेरवालीले होमराज थापालाई झुठ्ठा आरोप लगाएकी हुन् भन्ने प्रतिवादीको साक्षी विमला थापाले मिति २०६४/६/३ गते सुरु अदालतमा गरेको बकपत्र ।

मिति २०६३/१०/६ गते म बर्दिया आउन सुर्खेतबाट हिँडेकोमा प्रतिवादी होमराज सुर्खेत, रेडियो नेपालको बाटोमा भेट भएको थियो । मेरो मामाको छोरी तिर्थकुमारीको प्रतिवादीसँग चिनजान रहेछ । प्रतिवादीले नेपालगञ्ज जान लागेको हुँ भनेकोले बहिनीलाई नेपालगञ्जसम्म लागिदिनुहोस् भनेकीले निजले म घरसम्म पुऱ्याई दिउँला भनी भनेका थिए ।

सुर्खेतबाट नेपालगञ्ज आएपछि खाना खाएर जाउँला भनी मलाई होमराजले गाउँले होटलमा लगी ढोकाको चुकुल लगाई चक्कु देखाई मेरो कपडा फुकाली करणी गरेको भन्नेसमेत बेहोराको जाहेरवालीले सुरु अदालतमा गरेको मिति २०६४/१०/२८ को बकपत्र ।

जाहेरवालीको शारीरिक परीक्षण प्रतिवेदन हेर्दा करणी भएको हो, होइन यकिनसाथ भन्न नसकिने, हाइमन जाली नभएको, योनिभिन्न वीर्य नरहेको भन्नेसमेत उल्लेख भएको र विशेषज्ञको प्रतिवेदनबाट करणीको वारदात भएको कुरा नै स्थापित हुन सकेको छैन । प्रतिवादीले आफू अन्यत्र रहेको भनी गरेको बयान निजको साक्षीबाट समर्थित हुन आएको छ । जाहेरी दरखास्तबाट जाहेरवालीको बकपत्र आफैँमा प्रमाण होइन, उक्त बकपत्र अन्य सबुद प्रमाणबाट समर्थित हुनुपर्दछ भनी सर्वोच्च अदालतबाट सिद्धान्त प्रतिपादन भएको छ । जाहेरी अन्य सबुद प्रमाणबाट समर्थित हुन नआएको अवस्थामा जाहेरीको भरमा मात्र अभियुक्तलाई कसुरदार ठहर्‍याउन न्यायोचित नहुने हुँदा अभियोग दाबी नपुग्ने ठहर्‍छ । अभियुक्तले अभियोगबाट सफाइ पाउने ठहर्‍छ भन्ने बाँके जिल्ला अदालतको मिति २०६५।९।२९ को फैसला ।

निज प्रतिवादीले सुर्खेतबाट आउने क्रममै पीडितलाई म राम्रोसँग नेपालगञ्ज पुर्‍याई दिन्छु भनी पीडितको आफन्तलाई विश्वास दिलाई सँगसँगै एउटै बसमा आउँदा निज प्रतिवादीले योजना बनाई नेपालगञ्ज आएपछि खाना खाएर जाउली भनी पीडित ट्वाइलेट गएको अवस्थामा पीडितको झोलासमेत होटलको कोठामा लगी राखेको र निज पीडित उक्त झोला लिन कोठामा आउने बित्तिकै ढोकाको चुकुल लगाई जबरजस्ती करणी गरी सकेपश्चात् निज तल ब्रस गरेर आउँछु भनी कोठाबाट बाहिर निस्केर भागेकाले निजलाई कारबाही गरिपाउँ भनी मौकामै

किटानी जाहेरी दिएको । सो कुरालाई समर्थित गर्दै बकपत्र गरेको अवस्था, स्वास्थ्य जाँच प्रतिवेदनले जबरजस्ती करणी भएको कुरालाई पुष्टि गरिरहेको अवस्थामा त्यसतर्फ समेत कुनै दृष्टि नदिई भएको फैसलाको न्यायिक मनको अभाव रही त्रुटिपूर्ण देखिँदा सो फैसला बदर गरी सुरु अभियोग माग दाबीबमोजिम सजाय गरिपाउँ भन्ने बेहोराको वादी नेपाल सरकारको पुनरावेदन अदालत, नेपालगञ्जमा दायर पुनरावेदन पत्र ।

घटनाको तत्कालपछि परेको जाहेरीमा प्रतिवादीउपर पीडितले किटानी पोल गरेको, प्रतिवादीले जबरजस्ती करणी गरेका हुन् भनी पीडितले अदालतमा बकपत्र गरेको, जाहेरीवालीले आफूउपर पोल गर्नुपर्ने युक्तिसँग कारण खुलाउन नसकेको अवस्थामा प्रतिवादीलाई आरोपित कसुरबाट सफाइ दिने गरेको सुरु बाँके जिल्ला अदालतको मिति २०६५।९।२९ को फैसला फरक पर्न सक्ने हुँदा अ.बं. २०२ नं. तथा पुनरावेदन अदालत नियमावली, २०४८ को नियम ४७ बमोजिम प्रत्यर्थी झिकाई नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने पुनरावेदन अदालत, नेपालगञ्जको मिति २०६६।१०।१७ को आदेश ।

यसमा अनुसन्धानमा बुझिएका बसपार्क रोड स्थित हाम्रो गाउँले होटलका मालिक जीवनाथ पौडेललाई बुझ्नु पर्ने हुँदा पुनरावेदन सरकारी वकिल कार्यालय, नेपालगञ्जमार्फत झिकाई बकपत्रको लागि नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने पुनरावेदन अदालत, नेपालगञ्जको मिति २०६७।४।३१ को आदेशानुसार पत्राचार गरिएकोमा हाल निज जिल्लाबाहिर गएकोले उपस्थित गराउन नसकिएको भन्ने बेहोराको पुनरावेदन सरकारी वकिल कार्यालयको मिति २०६७/५/२७ को जानकारी पत्र मिसिल सामेल रहेको ।

जाहेरीवालीको किटानी बकपत्रसमेतका

मिसिल प्रमाणबाट निज प्रतिवादी होमराज थापाले जाहेरी तथा अभियोग दाबीबमोजिम पीडित .....लाई जबरजस्ती करणीको कसुर अपराध गरेको पुष्टि भई निज प्रतिवादीले मुलुकी ऐन, जबरजस्ती करणीको महलको १ नं. को कसुर अपराध गरेको ठहर्छ, सो ठहर्नाले निज प्रतिवादीलाई जबरजस्ती करणीको ३(४) नं. बमोजिम ५ वर्ष कैद हुने र ऐ. को १० नं. बमोजिम पीडित जाहेरवालीलाई प्रतिवादीबाट रु.१०,०००/- क्षतिपूर्तिसमेत भरी पाउने ठहर गरी प्रतिवादीले अभियोग दाबीबाट सफाइ पाउने ठहर गरेको सुरु बाँके जिल्ला अदालतको मिति २०६५।९।२९ को फैसला मिलेको नदेखिँदा उल्टी हुने भन्ने बेहोराको मिति २०६७।७।२९ को पुनरावेदन अदालत, नेपालगञ्जको फैसला ।

पुनरावेदन अदालत नेपालगञ्जको फैसलामा चित्त बुझेन । घटनास्थल मुचुल्कामा अपराधसँग सम्बन्धित प्रमाणमा लाग्ने कुनै वस्तु वीर्य, रगत जस्ता जबरजस्ती करणी हुँदा देखिनुपर्ने प्रमाणहरू फेला परेको अवस्था छैन । सो कागज पीडितको रोहबरमा भएको पनि छैन । निज पीडित भनिएकी ..... को तत्कालै स्वास्थ्य परीक्षण भएको र प्रयोगशाला रिपोर्टमा “Sperm cells not seen” समेत भनी उल्लेख भएको तथ्यबाट पनि जबरजस्ती करणी नभएको स्पष्ट छ । मिति २०६३।१०।८ को मेडिकल बोर्डको रिपोर्टसमेतलाई प्रमाणमा नलिई आफैँ मनोगत अर्थ लगाई जाहेरी दिएपछि घटना घटेकै हो भनी अपराधसँग सम्बन्धित प्रमाण नभेटिए पनि अनुमानको आधारमा भएको फैसला त्रुटिपूर्ण छ । उक्त होटलवालाले म पुनरावेदक होमराज थापा भन्ने व्यक्ति नै आएको भनी कागज नगरिदिएको र होटलमा बसेको कुनै प्रमाण पेस गरेको अवस्था पनि छैन । घटना घटेको कुनै प्रत्यक्ष र वस्तुनिष्ठ प्रमाण नहुनुका साथै दिनको बिहानै भएको

भनिएको घटनामा अन्य व्यक्तिलाई कुनै जानकारी नहुनुबाट पनि घटना घटेको अवस्था नै छैन । पीडितले घटनाको बारेमा जाहेरी दरखास्तमा र अदालतसमक्ष बकपत्र गर्दा फरक बेहोरा लेखाई दिएकोतर्फ कुनै ध्यान दिइएको छैन । पीडितको योनिको Swab बाट कुनै पुरुष वीर्य नपाइनु, कोठामा रगत, वीर्यजस्ता प्रमाण नदेखिनु नभेटिनु, पीडितलाई १२ घण्टाभित्रै शारीरिक परीक्षण गर्दा जबरजस्ती करणी भएको भन्ने कुनै प्रमाण फेला नपरेको अवस्थामा मनोगत व्याख्या गरी भएको फैसला त्रुटिपूर्ण छ । करणी गरेको भनिएकी पीडितको भनाइबाहेक अन्य वस्तुनिष्ठ प्रमाणबाट करणी भएको देखिएको छैन । शंकाको भरमा मात्र कुनै पनि व्यक्तिलाई सजाय ठहर गर्न मिल्ने होइन । उल्लिखित घटनामा मेरो संलग्नता भएको भनी कहींकतै स्वीकार गरेको छैन । प्रत्यक्षदर्शी कोही छैन । मेरो साक्षीले म उक्त कथित घटना र समयको अवस्थामा सुर्खेतमा रहेको अवस्थाको बकपत्र गरी पुष्टि गरेको अवस्थामा सो प्रमाणलाई नजरअन्दाज गरी वस्तुनिष्ठ प्रमाणको ख्यालै नगरी भएको पुनरावेदन अदालतको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा बदर गरी बाँके जिल्ला अदालतको फैसला सदर कायम गरिपाउँ भन्ने पुनरावेदक प्रतिवादी होमराज थापाको पुनरावेदन अदालत, नेपालगञ्जमार्फत यस अदालतमा दायर पुनरावेदन पत्र ।

नियमबमोजिम पेसी सूचीमा चढी निर्णयार्थ इजलाससमक्ष पेस हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा मिसिल कागजात अध्ययन गरी पुनरावेदक प्रतिवादीका तर्फबाट उपस्थित विद्वान् अधिवक्ता श्री लवकुमार मैनालीले जाहेरवालाले जाहेरी दिएपछि अदालतमा समेत आई बकपत्र गरिदिए पनि अन्य मौकाका व्यक्तिले अदालतमा आई बकपत्र गरिदिएको र मेडिकल रिपोर्ट तथा अन्य प्रमाणले यी जाहेरवालालाई जबरजस्ती करणी भएको भन्ने जाहेरीको बेहोरालाई समर्थन गरेको

छैन । घटनास्थल प्रकृति मुचुल्कामा पनि करणीको शारीरिक अवस्थाबारे केही खुलाइएको छैन । होटलको जीवनाथ पौडेलले घटना विवरण कागज गरिदिए पनि अदालतमा आई बकपत्र गरिदिएका छैनन् । होटलमा बस्ने अन्य कोही कसैले बकपत्र गरिदिएको पनि छैन । जाहेरी र जाहेरवालाले अदालतसमक्ष गरिदिएको बकपत्र बेहोरामा नै फरक छ । धम्की दिएको र हार गुहार मागेको कोही नभएको कुरा उल्लेख गरेको बेहोरा होटलवालाले दिएको बयानसँग समेत मिलेको छैन । जबरजस्ती करणी भएको भन्ने अन्य कुनै प्रमाणले पुष्टि नगरी रहेको अवस्थामा जाहेरवालाको बयान बकपत्रलाई मात्र आधार मानी कसुरदार ठहर गरिएको प्रतिपादित न्यायिक सिद्धान्तसमेत विपरीत हुँदा पुनरावेदन अदालत नेपालगञ्जबाट भएको फैसला उल्टी गरी मेरो पक्षले सफाइ पाउनुपर्छ भनी गर्नु भएको बहससमेत सुनियो ।

यसमा प्रतिवादी होमराज थापाले पीडित .....लाई नेपालगञ्ज स्थित हाम्रो गाउँले होटलमा ल्याई जबरजस्ती करणी गरी फरार रहेकाले निजलाई जबरजस्ती करणीको महलको ३ को देहाय ४ र १० नं. बमोजिम सजाय मागदाबी गरेकोमा सुरु बाँके जिल्ला अदालतबाट निजलाई अभियोग दाबीबाट सफाइ दिने गरी भएको फैसलाउपर वादी नेपाल सरकारको पुनरावेदन अदालत नेपालगञ्जमा पुनरावेदन दायर भई उक्त फैसला मिलेको नदेखिँदा उल्टी गरी निज प्रतिवादीलाई जबरजस्ती करणीको ३(४) नं. बमोजिम ५ वर्ष कैद हुने र ऐ. को १० नं. बमोजिम पीडित जाहेरवालीले प्रतिवादीबाट रु.१०,०००/- क्षतिपूर्तिसमेत भरी पाउने ठहर भई भएको फैसलामा चित्त नबुझी प्रतिवादीको यस अदालतमा पुनरावेदन पत्र दायर हुन आएको रहेछ । तत्सम्बन्धमा पुनरावेदन अदालत, नेपालगञ्जको

फैसला मिलेको छ, छैन ? पुनरावेदक प्रतिवादीको पुनरावेदन जिकिर पुग्ने नपुग्ने के हो ? सोही सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने देखियो ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा, यसमा जाहेरवाला पीडित .....ले मिति २०६३।१०।६ गते आफूलाई प्रतिवादी होमराज थापाले होटलमा खाना खाने निहुँमा लगी जबरजस्ती करणी गरेकाले कारबाही गरिपाउँ भनी दिएको जाहेरी दरखास्तका आधारमा प्रस्तुत मुद्दाको उठान भएको रहेछ । निज होमराज थापाउपर जबरजस्ती करणीमा कारबाहीको लागि पीडित ..... ले किटानी जाहेरी दिकी र सोही जाहेरी बेहोरालाई समर्थन हुने गरी क्रमबद्ध घटना विवरणसहित सुरु अदालतमा आई बकपत्रसमेत गरिदिएको पाइन्छ ।

३. निज प्रतिवादी होमराज थापाले आफ्नो होटलमा कोठा लिई साथमा पीडित ..... समेत रहेको घटना विवरण खुलाई होटल सञ्चालक जीवनाथ पौडेलले मिति २०६३।१०।६ गते अनुसन्धानको क्रममा गरिदिएको कागजले समेत पुष्टि गरेको छ ।

४. प्रतिवादीका साक्षी विमला थापाले निज घटना घटेको दिन सुर्खेत बसपार्कमा नै रहेको र नेपालगञ्ज नगएको बेहोरा खुलाई बकपत्र गरिदिएको भएपनि निज पीडित .....सँग निजको पूर्वचिनजान रहेको बेहोरा निजको बयान बेहोराबाट देखिन्छ । चिनजान भएको नाताले सँगसाथ लागी गएको भन्ने बेहोरा र घटनास्थल मुचुल्का तथा मौकामा कागज गरिदिने व्यक्तिहरूको बेहोराबाट प्रतिवादी होमराज थापाले उक्त होटलमा लगी नराखेको र कोठा लिई नबसेको भन्ने भनाई विश्वसनीय देखिएन वारदात भएको दिन पीडित बसपार्कमा आई टिकट काटी नेपालगञ्ज गएको भन्ने पुनरावेदककै बयान बेहोराले

पनि घटनाक्रमलाई पुष्टि गरिरहेको देखिन्छ। घटनाको लगत्तै घटनाबारे उजुरी गरेको अवस्था र परिस्थितिमा अमुक ठाउँमा उजुरी नगरिएको भन्ने आधारमा मात्र उजुरीको गाम्भीर्य कम हुन सक्ने होइन।

५. पीडितको उमेर १६ वर्ष मात्र रहेको छ। कुनै १६ वर्षको केटीले विनाकारण आफूमाथि जबरजस्ती करणी गरेको भनी किटानी जाहेरी दिने र अदालतमा आई बकपत्रसमेत गरिदिएको कुरालाई सामान्य झोसपोल मात्र हो भन्नु न्यायोचित हुँदैन। जाहेरवालाको उजुरीबमोजिम अनुसन्धानको क्रममा निज पीडित ..... को स्वास्थ्य परीक्षण हुँदा योनि झिल्ली जाँच गर्दा करणीको स्पष्ट संकेतबारे उल्लेख नगरेको भए तापनि पर्याप्त रक्तस्राव भएको र करणी भएको वा नभएको यकिन साथ भन्न नसकिने भनी योनि झिल्ली नरहेको र रक्तस्राव भएको भन्ने पुष्टि भइरहेको अवस्थामा करणीबाट रहेको वीर्य रगतसँगै बगेर जान सक्ने भई वीर्य फेला नपर्न सक्ने हुँदा वीर्य फेला नपरेको कारणलाई मात्र आधार बनाई जबरजस्ती करणी जस्तो गम्भीर प्रकृतिको अपराधबाट अभियुक्तलाई सफाई दिनु न्यायोचित हुने देखिँदैन।

६. जबरजस्ती करणी मुद्दामा सामान्यतया प्रत्यक्षदर्शी साक्षीको उपस्थिति हुँदैन। पीडित नै घटनाको आधारभूत गवाह हो। निजले अनुसन्धान अधिकारी तथा अदालतसमक्ष व्यक्त गरेको कुरालाई प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १० (क)(ख) बमोजिम प्रत्यक्ष र निर्णायक प्रमाणको रूपमा लिनुपर्ने हुन्छ। पीडितले घटनाक्रमका बारेमा दिएको जाहेरी दरखास्त अदालतमा आई गरिदिएको बकपत्र, घटना विवरण कागजमा खुलाइएको बेहोराबीच खासै विरोधाभास रहेको पनि देखिँदैन।

७. कानूनी रूपमा हेर्दा पनि जबरजस्ती करणी हुनको लागि पुरुष वीर्य योनिमा स्खलन भई

योनिको वरिपरि वीर्य वा सोको दाग लागेकै हुनुपर्ने अनिवार्यतासमेत रहेको देखिँदैन। यस सम्बन्धमा अर्जुनबहादुर पाण्डे विरुद्ध नेपाल सरकार भएको जबरजस्ती करणी (ने.का.प. २०६५, अंक १, निर्णय नं. ७९२३) मुद्दामा समेत सिद्धान्त प्रतिपादन भइरहेको देखिन्छ। प्रस्तुत मुद्दामा पीडितले प्रतिवादी होमराज थापालाई नै छानेर अभियोग लगाउनु पर्ने आधार र कारण पनि देखिँदैन। प्रतिवादीको सम्बन्धमा निजले व्यक्त गरेको कुराबाट प्रतिवादीउपर कुनै दुराग्रह व्यक्त गरेको पनि देखिन्छ। यसरी सहज र स्वभाविक रूपले प्रतिवादीले निजउपर गरेको काम र व्यवहारको सम्बन्धमा व्यक्त गरेको भनाइलाई अविश्वसनीय मान्नुपर्ने कारण देखिन आएको छैन। चक्कु देखाई डर त्रासमा बलात्कार गर्दा आवाज आई कराएकै हुनुपर्छ भन्न मिलेन।

८. पीडितले दिएको किटानी जाहेरी बेहोरालाई समर्थन गरी अदालतमा गरिदिएको बकपत्र घटना विवरण कागज, अनुसन्धानका क्रममा बुझिएका मानिसहरूले लेखाई दिएको बेहोराबाट प्रत्यक्षदर्शी नभएपनि जबरजस्ती करणीको वारदात घटेको भन्ने कुरा स्पष्ट रूपमा स्थापित भइरहेको देखियो।

९. मौकामा पीडितले व्यक्त गरेको र अदालतमा बकपत्रमा देखिएको सामान्य फरकलाई प्रधानता दिई कसुरजन्य अवस्था र परिस्थितिको मूल्याङ्कन नगरी वारदात नै स्थापित नभएको ठहराई कसुर अपराधबाट छुट हुने गरी सफाई दिनु त्रुटिपूर्ण हुन जाने हुन्छ।

१०. पीडितको उमेर, अवस्था र परिस्थितिको कारणले परीक्षण प्रतिवेदनमा जबरजस्ती करणी भएको भन्ने कसुर देखिने प्रमाण भेटिएन भनेकै आधारमा मात्र सजायबाट छुट हुने आधार बन्नु हुँदैन। पीडितको उमेर १६ वर्ष मात्र रहेको अवस्था देखिएको छ। करणीअघि वा

पछि रजस्वलाका कारण करणीको संकेत देखिने प्रमाण नष्ट हुने सम्भावनालाई पनि अन्यथा मान्न सकिँदैन । अनुसन्धानको क्रममा निज पीडित ..... को स्वास्थ्य परीक्षण हुँदा योनि झिल्ली जाँच गर्दा नरहेको देखिएको र पर्याप्त रक्तस्राव भएको र करणी भएको वा नभएको यकिनसाथ भन्न नसकिने भनी मिसिलसाथ रहेको भेरी अञ्चल अस्पतालको प्रतिवेदनबाट पनि निज पीडित युवतीको योनि झिल्ली नरहेको र पर्याप्त रगत लागेको प्रमाणित भई पर्याप्त रक्तस्राव भएको अवस्थामा वीर्य रगतसँगै बगेर जान सक्ने भई वीर्य फेला नपर्न पनि सक्ने अवस्था हुने हुँदा र वीर्य फेला नपरे जबरजस्ती करणी गरेको नहुने कुरा जबरजस्ती करणीको महलको १ नं. ले परिकल्पना नगरेको कानूनी अवस्था भई पीडित ..... ले अदालतमा आई गरेको किटानी बकपत्रसमेतका मिसिल संलग्न प्रमाणबाट निज प्रतिवादी होमराज थापाले जाहेरी तथा अभियोग दाबीबमोजिम पीडित सुनिता के.सी. लाई जबरजस्ती करणीको कसुर अपराध गरेको पुष्टि भई निजलाई सजाय गरेको पुनरावेदन अदालतको फैसला मिलेकै देखिँदा अन्यथा गर्नपर्ने देखिएन ।

११. तसर्थ, अभियोग दाबीबाट सफाई पाउने ठहर गरी सुरु बाँके जिल्ला अदालतको मिति २०६५।९।२९ को फैसला मिलेको नदेखिँदा उल्टी गरी निज प्रतिवादी होमराज थापाले जाहेरी तथा अभियोग दाबीबमोजिम पीडित ..... लाई जबरजस्ती करणीको कसुर अपराध गरेको पुष्टि भई निजलाई मुलुकी ऐन, जबरजस्ती करणीको महलको १ नं. को कसुर अपराध गरेको ठहर्‍याई सोही महलको ३(४) नं. बमोजिम ५ वर्ष कैद हुने र ऐजनको १० नं. बमोजिम पीडित जाहेरवालीलाई प्रतिवादीबाट रु.१०,०००।- क्षतिपूर्तिसमेत भरी पाउने ठहर गरी पुनरावेदन अदालत, नेपालगञ्जबाट मिति

२०६७।७।२९ मा भएको फैसला मिलेकै देखिँदा सदर हुने ठहर्छ । बलात्कार जस्तो गम्भीर र संवेदनशील मुद्दामा गोपनियताको सम्मान र संरक्षण गर्नुपर्ने भनी २०६३ को रिट नं. ३५६१ (ने.का.प. २०६४, नि.नं. ७८८०, भाग ४९, अंक ९) मा सिद्धान्तसमेत प्रतिपादन भई निर्देशिकासमेत जारी भई गोपनियता उल्लङ्घन भएमा विभागीय कारबाही र अवहेलनामा मुद्दा चलाउने व्यवस्थासमेत रहेकोमा प्रस्तुत मुद्दामा सोतर्फ ध्यान नदिई लापरवाही गरी मुद्दा दायर भएको देखिँदा आइन्दा यस्तो गल्ती नगर्नु भनी प्रस्तुत मुद्दासँग सम्बन्धित अनुसन्धानकर्तालाई ध्यानाकर्षण गराउनु । पुनरावेदक प्रतिवादीको पुनरावेदन जिकिर पुग्न सक्दैन । प्रस्तुत मुद्दाको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार अभिलेख शाखामा बुझाई दिनु ।

उक्त रायमा सहमत छु ।

न्या. सारदाप्रसाद घिमिरे

इजलास अधिकृत: नगेन्द्रकेशरी पोखरेल

इति संवत् २०७३ साल चैत्र १६ गते रोज ४ शुभम् ।

निर्णय नं. १०१२०

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री मीरा खड्का
माननीय न्यायाधीश श्री अनिलकुमार सिन्हा
फैसला मिति : २०७४।१०।५
०७२-CI-०५४०

मुद्दा:- रकम दिलाई पाउँ

पुनरावेदक / वादी : जिल्ला धादिङ गोगनपानी गा.वि.स.
वडा नं.८ मानखु बस्ने तोयानाथ अर्याल
विरुद्ध
प्रत्यर्थी / प्रतिवादी : जिल्ला धादिङ निलकण्ठ
गा.वि.स. वडा नं.२ पौवा बस्ने सानु विरबहादुर
थापा मगर

- पुनरावेदक / वादीको तर्फबाट :
प्रत्यर्थी / प्रतिवादीको तर्फबाट : विद्वान् अधिवक्ताहरू
श्री सीताराम दाहाल र श्री घनेन्द्र नेपाल
अवलम्बित नजिर :
सम्बद्ध कानून :
▪ करार ऐन, २०२३
- सुरु तहमा फैसला गर्ने :-
माननीय न्यायाधीश श्री बाबुराजा कार्की
धादिङ जिल्ला अदालत
- पुनरावेदन तहमा फैसला गर्ने :-
मा. न्यायाधीश श्री भरतप्रसाद अधिकारी
माननीय न्यायाधीश श्री प्रकाशराम मिश्र
पुनरावेदन अदालत पाटन

फैसला

न्या. अनिलकुमार सिन्हा : पुनरावेदन

अदालत पाटनको मिति २०७०।१।८ को फैसलाउपर
वादीको तर्फबाट मुद्दा दोहोर्‍याई हेरिपाउँ भनी
परेको निवेदनमा दोहोर्‍याई हेर्ने निस्सा प्रदान भई
पुनरावेदनको रोहमा दर्ता भई पेस हुन आएको प्रस्तुत
मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यसप्रकार छ:

विपक्षी प्रतिवादी सानु विरबहादुर थापा मगरले

धादिङ जिल्ला निलकण्ठ गा.वि.स. वडा नं.५(च)
कि.नं.२१५२ को रोपनी १२-१०-१-१ जग्गामध्ये
१ रोपनी जग्गा बिक्री गरी घर व्यवहार चलाउनु पन्‍यो
भनेकोले १ रोपनी जग्गाको मूल्य रु.९,८८,०००।-
कायम गरी तत्काल उक्त जग्गा मालपोत विभागबाट
रोक्का रहेकोले रोक्का फुकुवा भएको ३५ दिनभित्र
जग्गावाला विरबहादुर थापाले म जग्गा खरिदकर्ता
तोयानाथ अर्याललाई जानकारी दिनुपर्ने सर्त राखी

(प्रकरण नं.५)

(प्रकरण नं.६)

मबाट प्रतिवादीले रु.९,८०,०००।- लिई मिति २०५४।६।१९ मा करार लिखत गरिदिनु भएको थियो। मिति २०६४।९।२७ मा करारबमोजिमको जग्गा लिने दिने सम्बन्धमा विपक्षीसँग कुरा गर्दा मालपोत कार्यालय, धादिङको मिति २०६४।६।२८ को निर्णयले उक्त जग्गा पौवा गुठी, मोही शिवकुमारी थापा मगरका नाउँमा दर्ता भई सक्थो। करारबमोजिमको जग्गा पास गरी दिन सकिदैन। करारको कागज गरी लिएको नगद विस्तारै तिर्नेछु भनेबाट पुनः मिति २०६४।१।१२७ मा करारबमोजिमको जग्गा पास गरी दिनु पर्‍यो भनी विपक्षीसँग भन्दा करारबमोजिमको दायित्व पूरा गर्न सक्ने स्थिति र अवस्था नभएकोले जानेको गर भनी जवाफ दिएकोले प्रचलित करार ऐन, २०२३ को दफा १८(२)(ग) बमोजिम ३ महिनाभित्र नालेस गर्न आएको छु। मुलुकी ऐन, लेनदेन व्यवहारको २ नं. बमोजिम सावाँ रु.९,८०,०००।- र सोको सयकडा १०% ले हुने ब्याज रु.९,८०,०००।- समेत जम्मा सावाँ ब्याज रु.१९,६०,०००।- विपक्षीबाट दिलाई भराई पाउँ भन्ने फिरोदपत्र।

प्रतिवादीका नाउँमा जारी भएको ३० दिने सुरु इतलायनामा म्याद मिति २०६६।५।१ मा तामेल भएकोमा म्यादभित्र प्रतिउत्तर नफिराई सुरु म्यादै गुजारी बसेको।

प्रतिवादी सानु वीरबहादुर थापाले जग्गा पारित गरी दिनेछु भनी करार कागज भएको हो। करारबमोजिम जग्गा नदिएपछि करारबमोजिम लिएको सावाँ ब्याज प्रतिवादीबाट वादीले भराई पाउने हो भन्ने वादीको साक्षी लभप्रसाद दाहालको बकपत्र।

मिति २०५४।६।१९ को सक्कल करारनामा कागज वादीबाट पेस भई सुरु मिसिल सामेल रहेको।

लेनदेन व्यवहारको २ नं. बमोजिम सावाँ ब्याज भराई पाउँ भन्ने वादी दाबी भएकोमा करारको

लिखत २०५४।६।१९ मा भएकोमा फिरोद दायर मिति २०६५।८।१३ मा भएबाट मुलुकी ऐन, लेनदेन व्यवहारको महलको २ नं. को म्यादभित्रसमेत फिरोद परेको अवस्था नदेखिँदा सावाँ ब्याज भराई पाउँ भन्ने वादी दाबी पुन सक्दैन भन्ने सुरु धादिङ जिल्ला अदालतबाट मिति २०६८।१।२८ मा भएको फैसला।

म पुनरावेदक वादीले कि.नं.२१५२ को क्षेत्रफल १२-१०-१-१ मध्ये १-०-०-० जग्गा रु.९,८८,०००।- मा प्रतिवादीबाट खरिद गर्ने गरी रु.९,८०,०००।- प्रतिवादीलाई दिई मिति २०५४।६।१९ मा करारनामाको लिखत गरेको हो, कपाली तमसुकको लिखत गरेको होइन। लेनदेन व्यवहारको महलको हदम्याद लागू हुने होइन। यस मुद्दामा तत्काल बहाल रहेको करार ऐन, २०२३ को दफा १८(२)(ग) बमोजिम मुद्दा गर्नुपर्ने कारण परेको मितिले हदम्यादभित्र मुद्दा दर्ता गर्नुपर्ने हो। करारमा उल्लेख भएको सर्तबमोजिमको रकम माग गरी फिरोद दायर गरेको, तत्काल विद्यमान रहेको करार ऐनको हदम्यादभित्रै फिरोद दायर गरेकोमा लेनदेन व्यवहारको महलको २ नं. को गलत रूपमा व्याख्या गरी हदम्याद नाघेको भनी तत्कालको करार ऐन, २०२३ को विवेचनासमेत नगरी सुरु धादिङ जिल्ला अदालतबाट मिति २०६८।१।२८ मा भएको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा बदर गरी फिरोद दाबीबमोजिमको सावाँ ब्याज दिलाई पाउँ भनी वादीले पुनरावेदन अदालत पाटनमा दिएको पुनरावेदनपत्र।

जग्गा फुकुवा वा नामसारी भएको कार्यको जानकारी गराउनु पर्ने गरी करारको दफा ३ मा उल्लेख भएकोमा सोबमोजिम पुनरावेदक वादीलाई जानकारी नगराएको स्थितिमा करार ऐन, २०५६ को दफा ८, ९(२)(ग) समेतको व्याख्यात्मक प्रश्नको रोहमा सुरु फैसला फरक पर्न सक्ने देखिँदा अ.बं.२०२ नं. तथा

पुनरावेदन अदालत नियमावली, २०४८ को नियम ४७ बमोजिम प्रत्यर्थी झिकाई नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने पुनरावेदन अदालत पाटनको आदेश।

पुनरावेदक वादीले करारबमोजिम दायित्व पूरा गर्नेतर्फ नआई रकम दिलाई भराई पाउँ भनी अदालतमा प्रवेश गर्नुभएको छ। निजले करार ऐन, २०२३ को दफा १८(२)(ग) र लेनदेन व्यवहारको २ नं. को हदम्यादभित्र फिराद दायर नगरी करार भएको मितिबाट ११ वर्षपछि फिराद दायर गर्ने अधिकार वादीलाई छैन। विपक्षी वादी आफ्नो अधिकारप्रति चनाखो नभई चुप लागेर बसेको हुँदा अदालतले मद्दत गर्न सक्दैन भन्ने सिद्धान्त Doctrine of Delay मा आधारित छ। विपक्षीलाई अन्याय भएको भए न्यायिक उपचारको बाटो हुँदाहुँदै सो मार्ग अवलम्बन नगरी करार गरेको ११ वर्षसम्म चुप लागेर समय व्यतित भइसकेपछि उपचारको मार्ग खोज्नु Doctrine of Delay को सिद्धान्तविपरीत हुने भएकोले वादी दाबी पुग्न नसक्ने गरी सुरुबाट भएको फैसला मिलेकै हुँदा सदर गरिपाउँ भन्ने प्रतिवादीको लिखित प्रतिवाद।

वादी दाबी नपुग्ने ठहराएको सुरु धादिङ जिल्ला अदालतवाट मिति २०६८।१।२८ मा भएको फैसला परिवर्तन गरिरहनु नपरी सदर हुने ठहर्छ भन्ने पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०७०।१।८ को फैसला।

करार ऐन, २०५६ लागू भइसकेपछि खारेज भइसकेको करार ऐन, २०२३ को दफा १८(२) (ग) को हदम्याद आकर्षित हुन सक्ने देखिँदैन भन्ने निर्णयमा लिएको आधारका सन्दर्भमा नेपाल कानून व्याख्यासम्बन्धी ऐन, २०१० को दफा ४(ग) ले खारेज भएको कुनै ऐनबमोजिम पाएको, हासिल गरेको वा भोगेको कुनै हक, सुविधा, कर्तव्य वा दायित्वमा असर पर्ने छैन भनी व्यवस्था गरेको र उक्त ऐनले

गरेको व्यवस्थाको व्याख्या गर्दै सम्मानित श्री सर्वोच्च अदालतबाट ने.का.प.२०५१, अंक-६, नि.नं.४९३८ मा नेपाल ऐनले पहिलेको ऐनलाई खारेज गर्नु भन्ने खारेज भएको ऐनबमोजिम पाएको, हासिल गरेको वा भोगेको कुनै हक सुविधा कर्तव्य वा दायित्वमा असर गर्दैन। साथै त्यसरी प्राप्त हक, सुविधा वा कर्तव्यलाई असर नपर्ने हुँदा त्यस्तो उजुरीको कारबाही सुरु गर्न वा जारी राख्न मिल्छ भनी सिद्धान्त प्रतिपादन भएको छ। जुन समयको घटना वा क्रिया हो, सोही समयको कानूनको आधारमा उपचार खोज्नु पर्छ भनी काम हुँदाका समयमा प्रचलनमा रहेको हदम्याद नै लाग्ने गरी ने.का.प.२०६९, अंक-१, नि.नं.८७५१ मा तथा ऐन जारी भएको मितिबाटै प्रारम्भ हुने भएबाट त्यसपछि पर्ने विवादमा मात्र उक्त ऐन आकर्षित हुने र ऐन जारी हुनुभन्दा अघि भएको काम कारबाहीको लागि तत्काल प्रचलनमा रहेको हदम्यादसम्बन्धी व्यवस्थानै आकर्षित हुने गरी ने.का.प.२०६२, अंक-१, नि.नं.७४८० मा र मुलुकी ऐन, सातौं संशोधनपूर्व मिति २०२३।१।२३ मा गरेको दर्ता बदर गर्न त्यसपछि मिति २०३४।१।२७ मा भएको संशोधित हदम्यादको व्यवस्था लाग्न नसक्ने तत्काल प्रचलित ऐनले तोकेको हदम्यादभित्रै नालेस लिई आउनु पर्छ भनी ने.का.प.२०६३, अंक-७, नि. नं.७७३७ मा सिद्धान्तहरू प्रतिपादन भएको अवस्था छ। वादी र प्रतिवादीका बीच करार भएको र करार गर्दाका समयमा करार ऐन, २०२३ प्रचलनमा रहेको तथा करारकै सर्तबमोजिम रकम माग गरी सोही ऐनको दफा १८(२)(ग) को हदम्यादभित्र फिराद गरेकोमा उल्लिखित सिद्धान्तहरूको विपरीत हुने गरी तथा नेपाल कानून व्याख्यासम्बन्धी ऐन, २०१० को दफा ४(ग) समेतको व्यवस्था फिरादपत्रमा उल्लेख गरी फिराद माग दाबी गरेकोमा सोतर्फ विचार नै नगरी करार ऐन, २०५६ लागू भइसकेपछि खारेज भइसकेको

करार ऐन, २०२३ को दफा १८(२)(ग) को हदम्याद आकर्षित हुन सक्ने देखिँदै नभनी गरेको त्रुटिपूर्ण फैसला बदर गरी फिराद माग दाबीबमोजिम प्रतिवादीबाट रकम दिलाई भराई पाउँ भन्ने वादी तोयानाथ अर्यालको मुद्दा दोहोर्चाई हेरिपाउँ भन्ने निवेदन पत्र ।

यसमा सम्झौताको कागजबाट मुद्दा गर्नुपर्ने कारण परेको मितिबाट प्रचलित कानूनबमोजिम रकम तिर्न बुझाउन सक्ने भनी गरेको सम्झौता पत्रविपरीत अर्थ गरी प्रतिवादीको प्रतिउत्तरसमेत नपरेको अवस्थामा करार ऐन, २०२३ को दफा १८(२)(ग) तथा कानून व्याख्यासम्बन्धी ऐन, २०१० को दफा ४ को व्याख्याको प्रश्न तथा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ५४ को त्रुटि देखिएको पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०७०।१।८ को फैसलामा न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२ को उपदफा १ को खण्ड (क) को अवस्था विद्यमान देखिँदा प्रस्तुत मुद्दा दोहोर्चाई हेर्ने निस्सा प्रदान गरिदिएको छ भन्ने यस अदालतको मिति २०७२।५।१५ को आदेश ।

नियमबमोजिम दैनिक पेसी सूचीमा चढी निर्णयका लागि यस इजलासमा पेस हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा प्रत्यर्थी / प्रतिवादी सानु विरबहादुर थापा मगरको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री सीताराम दाहाल र श्री घनेन्द्र नेपालले करार ऐन, २०२३ र मुलुकी ऐन, लेनदेन व्यवहारको २ नं. को दाबी लिई फिराद आएकोमा दुवै ऐनबमोजिमको हदम्यादभित्रको प्रस्तुत फिराद नहुँदा सुरु जिल्ला अदालतले फिराद दाबी नपुग्ने ठहर्‍याएको फैसला सदर गर्ने गरी पुनरावेदन अदालत पाटनबाट भएको फैसला मिलेकै हुँदा सदर गरिपाउँ भनी बहस गर्नुभयो ।

उपर्युक्त तथ्य एवं कानून व्यवसायीहरूको बहस जिकिर रहेको प्रस्तुत मुद्दामा सुरु, रेकर्ड तथा प्रमाणलगायत सम्पूर्ण मिसिलहरू अध्ययन गरी हेर्दा,

सुरु धादिङ जिल्ला अदालतबाट भएको फैसलालाई सदर गर्ने गरी पुनरावेदन अदालत पाटनबाट भएको मिति २०७०।१।८ को फैसला मिलेको छ वा छैन र पुनरावेदक वादीको पुनरावेदन जिकिर पुग्न सक्छ वा सक्दैन ? सोही विषयमा निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो ।

२. सोतर्फ विचार गर्दा, मिति २०६४।११।२७ मा करारबमोजिमको जग्गा पास गरी दिनु पर्‍यो कि करारको दफा ५ मा उल्लिखित सर्तका आधारमा सावाँ ब्याज रकम दिनु पर्‍यो भनी विपक्षीलाई भन्दा जानेको गर भनेकाले मुलुकी ऐन, लेनदेन व्यवहारको २ नं. र तत्काल बहाल रहेको करार ऐन, २०२३ को दफा १८(२)(ग) बमोजिम फिराद गर्न आएको छु । मुलुकी ऐन, लेनदेन व्यवहारको २ नं. बमोजिम सावाँ रु.९,८०,०००।- र सोको सयकडा १०% ले हुने ब्याज रु.९,८०,०००।- समेत जम्मा सावाँ ब्याज रु.१९,६०,०००।- विपक्षीबाट दिलाई भराई पाउँ भन्नेसमेत बेहोराको फिराद दाबी रहेकोमा प्रतिवादीले प्रतिउत्तर नफिराई सुरु म्यादै गुजारी बसेको देखियो ।

३. उपर्युक्त फिराद दाबी भएको प्रस्तुत मुद्दामा वादीको दाबी पुग्न नसक्ने ठहर्‍छ भन्ने सुरु धादिङ जिल्ला अदालतको मिति २०६८।१।२८ को फैसलालाई सदर गर्ने गरी पुनरावेदन अदालत पाटनबाट मिति २०७०।१।८ मा फैसला भएको रहेछ । सो फैसलाउपर मुद्दा दोहोर्चाई हेर्ने निस्सा प्रदान भई प्रस्तुत मुद्दा आज यस इजलाससमक्ष पेस हुन आएको देखियो ।

४. प्रत्यर्थी प्रतिवादी सानु विरबहादुर थापा मगर प्रथम पक्ष र पुनरावेदक वादी तोयानाथ अर्याल द्वितीय पक्ष भई धादिङ जिल्ला निलकण्ठ गा.वि.स. वडा नं.५(च) कि.नं.२१५२ को क्षेत्रफल १२-१०-१-१ जग्गामध्ये १-०-०-० जग्गा बिक्री गर्नु पर्ने भएबाट १ रोपनी जग्गाको रु.९,८८,०००।- (अक्षरेपी नौ

लाख अठासी हजार) मोल कायम गरी बैनाबापत प्रत्यर्थी प्रतिवादी सानु वीरबहादुर थापा मगरले रु.९,८०,०००/- (अक्षरेपी नौ लाख असी हजार) रकम बुझलिएको, कि.नं.२१५२ को जग्गा मालपोत विभागको २०५२।११।९ को निर्णयले हाल बेचबिखन रोक्का रहेको र दर्तावालामध्येकी प्रेमकुमारी थापाको मृत्यु भइसकेको हुँदा निजको नाउँमा नामसारी गर्ने कार्य बाँकी रहेकोमा त्यसमध्ये जुन कार्य पछि सम्पन्न हुन्छ सोको जानकारी प्रत्यर्थी प्रथम पक्षले गराउनुपर्ने र सो जानकारी पाएको ३५ दिनभित्र कार्यालयमा गई हक छाडी लिखत पारित लिनु दिनु पर्ने तथा यदि उक्त जग्गा कच्चा ठहरी लिखत पारित हुन नसकेमा बैना रकम र सोको ब्याजसमेत प्रत्यर्थी प्रतिवादीले पुनरावेदक वादीलाई फिर्ता गर्नु पर्नेछ नगरेमा प्रथम पक्षले द्वितीय पक्षको घर घरानाबाट असुलउपर गरी लिने दिने सर्तमा प्रत्यर्थी र पुनरावेदकबीच २०५४।६।१९ मा करार भएको देखिन्छ ।

५. पुनरावेदक वादीले मूलतः मुलुकी ऐन, लेनदेन व्यवहारको २ नं. र तत्कालीन करार ऐन, २०२३ को दफा १८(२)(ग) को कानूनी व्यवस्था उल्लेख गरी दाबी लिएको पाइन्छ । यस सन्दर्भमा हेर्दा प्रत्यर्थी प्रतिवादी र पुनरावेदक वादीबीच मिति २०५४।६।१९ मा करार भई बैना रकम आदान प्रदान भएको भन्ने लिखतमा उल्लेख भएको देखिन्छ । सो समयमा करार ऐन, २०२३ प्रचलन रहेको पाइन्छ । करार ऐन, २०२३ को दफा १८(२)(ग) ले “मुद्दा गर्नुपर्ने कारण परेको मितिले ३ महिनाभित्र उजुरी नदिए लाग्न नसक्ने” कानूनी व्यवस्था गरेको देखिन्छ । प्रस्तुत मुद्दाको फिराद तत्कालीन करार ऐन, २०२३ वहाल रहेको समयमा दर्ता नभई मिति २०६४।१२।२४ दायर हुन आएको देखियो । फिराद दर्ता हुँदाको समयमा करार ऐन, २०५६ प्रचलनमा

रहेको पाइयो । यसरी पूर्ववत् ऐनमा उल्लिखित हदम्याद र तत्सम्बन्धी व्यवस्थाबमोजिम विवाद सृजना भएको अवस्थामा सोही ऐनबमोजिम दाबी लिनु पर्ने अवस्था थियो । वादीको फिरादपत्रबाटै उल्लिखित जग्गा यी प्रतिवादीले बिक्री नामसारी गरी वादीलाई दिन सक्ने प्रकृतिको नरहेको कारण करार गर्दाकै अवस्थामा करार पूरा गर्न सक्ने प्रकृतिको देखिँदैन । यस्तो पूरा हुन नसक्ने करारको सम्बन्धमा करार ऐन, २०२३ लागू रहेकै अवस्थामा हदम्याद गुज्रिसकेपश्चात् नयाँ ऐनद्वारा नयाँ हदम्यादको व्यवस्था गर्दैमा गुज्रिसकेको हदम्याद पुनर्जीवित हुन सक्दैन ।

६. नेपाल कानून व्याख्यासम्बन्धी ऐन, २०१० को दफा ४(ग) ले “खारेज भएको कुनै ऐनबमोजिम पाएको, हासिल गरेको वा भोगको कुनै हक, सुविधा, कर्तव्य वा दायित्वमा असर पर्ने छैन” भन्ने व्यवस्था रहेको छ भन्ने पुनरावेदन जिकिर रहेको देखिन्छ । करार भनेको देवानी दायित्वभित्रको विषय हो । यस्ता देवानी दायित्वभित्रको विवादमा पूर्ववत् ऐनले प्रदान गरेको सुविधा वा कानूनी उपचारभित्रबाट चुकिसकेका यी फिरादवालाका हकमा नयाँ हक अधिकारको सृजना भएको भनी व्याख्या गर्न मिल्ने हुँदैन । प्रस्तुत कानूनी व्यवस्थाले पूर्ववत् रहेको करार ऐन, २०२३ को दफा १८(२)(ग) को हदम्यादलाई न त संरक्षण गर्दछ न त करारअनुसार जग्गा नै पारित हुने अवस्था सृजना गर्छ ।

७. तसर्थ करार ऐन, २०२३ को दफा १८(२) (ग) र लेनदेन व्यवहारको २ नं. लाई टेकी १० वर्षको अवधि व्यतित गरी दायर भएको फिरादमा हदम्यादकै कारण देखाई वादी दाबी नपुग्ने बोली पारी भएको सुरु फैसलाले मुद्दाको परिणाममा असर पर्ने अवस्था भएको नदेखिँदा वादी दाबी नपुग्ने ठहर्‍याएको सुरु धादिङ जिल्ला अदालतको मिति २०६८।१।२८ को

फैसला सदर हुने गरी पुनरावेदन अदालत पाटनबाट मिति २०७०।१।८ मा भएको फैसला सदर हुने ठहर्छ । प्रस्तुत मुद्दा दोहोर्न्याउने सम्बन्धमा निस्सा प्रदान गर्दा उल्लिखित कारण र आधारसँग सहमत हुन सकिएन । प्रस्तुत मुद्दाको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी बुझाई दिनु ।

उक्त रायमा सहमत छु ।
न्या. मीरा खड्का

इजलास अधिकृत : सुदिपकुमार भट्टराई
इति संवत् २०७४ साल माघ ५ गते रोज ६ शुभम् ।

४०४० ७३७३

निर्णय नं. १०१२१

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री हरिकृष्ण कार्की
माननीय न्यायाधीश श्री टंकबहादुर मोक्तान
फैसला मिति : २०७४।१।४
०७२-CR-०८८७

मुद्दा: आवेशप्रेरित हत्या कर्तव्य ज्यान

पुनरावेदक / वादी : पूर्णबहादुर खत्रीको जाहेरीले नेपाल
सरकार

विरुद्ध

प्रत्यर्थी / प्रतिवादी : दाङ जिल्ला, सैघा गा.वि.स. वडा
नं.६ बस्ने दिपक खत्री

- फौजदारी अपराध हुनको लागि आपराधिक कार्य (*Actus reus*) र आपराधिक मनसाय (*Mens rea*) हुनै पर्दछ । आपराधिक कार्यमा आपराधिक मनसाय (*Mens rea*) को कुन प्रकृतिको विद्यमानता रहेको छ भन्ने कुरा सजाय निर्धारणमा महत्त्वपूर्ण हुन्छ । मानसिक तत्त्वको स्वरूपको आधारमा नै अपराधको गम्भीर्य मापन गरी दायित्व बहन गराउने गरिन्छ । अनिच्छित तथा अन्जानमा भएको कामको लागि गम्भीर कसुर मानी दण्डित गरिनु न्याय र कानूनका मान्य सिद्धान्तको विपरीत हुने । मानसिक शक्तिको प्रयोग गरेर गरेको कामको लागि कर्ता जिम्मेवार हुन्छ तर अन्जानमा वा अनिच्छित रूपमा गरिएको कामको लागि कर्तालाई कम जिम्मेवार तुल्याउने कानूनी व्यवस्था मुलुकी ऐनको ज्यानसम्बन्धी महलको ५ र ६ नं. मा रहेको छ । कर्ताको नियन्त्रणभन्दा बाहिरको परिस्थितिमा आकस्मिक रूपमा घटना घट्न गएको अवस्थामा भवितव्य हुने ।

(प्रकरण नं.२)

- आवेशप्रेरित हत्यामा तत्कालै उठेको रिसको कारण मौकामा प्रहार गरी हत्या गरेको हुँदा त्यसमा मनसाय तत्त्वको अभाव रहन्छ । आवेशमा उत्तेजित अवस्था कुन हदसम्म थियो भनी गणितीय हिसाबले यकिन गर्न नसकिने भए पनि प्रतिवादी र मृतकबीचको सम्बन्ध र व्यवहार, मानवीय संवेदनशीलता, कुनै खास घटना वा परिस्थिति जस्ता कुरालाई आँकलन गर्न

सकिन्छ । आवेशको उत्तेजना मृतकको क्रियाकलापबाट अचानक उत्पन्न भई त्यसको प्रभावले अभियुक्तले क्षणिकरूपमा आत्मनियन्त्रण गुमाएको अवस्था हुनुपर्ने ।

- आवेशप्रेरित हत्यामा पीडितको कुनै कार्यबाट प्रतिवादी उत्तेजित भई आवेशमा आई आत्मनियन्त्रण गुमाई पीडितको कार्यको प्रतिक्रियाको रूपमा तत्कालीन अवस्थामा नै पीडितउपर हमला गरेको र सोही कारणबाट पीडितको मृत्यु भएको हुन्छ । यस्तो अवस्थामा प्रतिवादीले आंशिक प्रतिरक्षाको जिकिर लिन र प्रमाणित भएमा सो सुविधा प्राप्त हुन सक्ने ।

(प्रकरण नं. ३)

- भवितव्यलाई आकस्मिक घटना वा दुर्घटनाको रूपमा लिइन्छ । यसलाई दुर्घटनाको रूपमा लिइने हुँदा भवितव्य हुनलाई घटन पुगेको घटना घटाउनेसम्मको कुनै कारण तथा रिसइवी नभएको देखिनु पर्ने, आफूले गरेको कामबाट कुनै दुष्परिणाम आउन सक्ने अवस्था तथा सम्भावना नरहेको देखिनु पर्ने, त्यस्तो दुष्परिणामको इच्छा तथा पूर्वज्ञानसमेत नभएको हुनुपर्ने साथै वैध काम वैध साधनको प्रयोग गरी पर्याप्त सावधानी अपनाई गरेको पनि पुष्टि हुनुपर्दछ । भवितव्य हत्यामा प्रतिवादीले मानिसउपर ताकेर प्रहार गरेको नभई सावधानीपूर्वक कुनै कार्य गर्दा दुर्भाग्यवश वा भवितव्यवश मानिसलाई लाग्न गई सो कारणबाट मानिसको मृत्यु भएको हुन्छ । त्यस्तो अवस्थामा ज्यानसम्बन्धीको

महलको ५ नं. आकर्षित हुने र प्रतिवादीले सोअन्तर्गतको सुविधा प्राप्त गर्न सक्ने ।

(प्रकरण नं. ४)

पुनरावेदक / वादीका तर्फबाट : विद्वान् उपन्यायाधिवक्ता

श्री नारायण ढकाल

प्रत्यर्थी / प्रतिवादीका तर्फबाट :

अवलम्बित नजिर :

- ने.का.प. २०४९, अंक ९, नि.नं. २९९४

सम्बद्ध कानून :

- प्रमाण ऐन, २०३९

सुरू तहमा फैसला गर्ने:-

माननीय न्यायाधीश श्री विश्वमङ्गल आत्रेय

दाङ देउखुरी जिल्ला अदालत

पुनरावेदन तहमा फैसला गर्ने:

माननीय न्यायाधीश श्री रत्नबहादुर बागचन्द

मा. न्यायाधीश श्री अनिता मानन्धर जोशी

पुनरावेदन अदालत तुलसीपुर

फैसला

न्या. हरिकृष्ण कार्की : तत्कालीन न्याय

प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२ को उपदफा (१) को खण्ड (क) र (ख) बमोजिम पुनरावेदन अदालत तुलसीपुरको मिति २०७९/०८/०८ को फैसलाउपर वादी नेपाल सरकारको तर्फबाट पर्न आएको निवेदनमा मुद्दा दोहोर्न्याउने अनुमति प्राप्त भई पुनरावेदनको रोहमा दर्ता भई पेस हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको तथ्य र ठहर यसप्रकार रहेको छ:-

जिल्ला दाङ सैघा गा.वि.स. वडा नं. ६ स्थित वल्दी भन्ने स्थानमा पूर्व श्री सिद्धार्थ प्रा. वि. बल्दी स्कूल, पश्चिम श्रीधर खत्रीको बारी, उत्तर

जोखबहादुर रागुमगरको बारी, दक्षिण श्री सिद्धार्थ प्रा. वि. वल्दी स्कुलको अफिस कोठा यति ४ किल्लाभित्र रहेको मृतक श्रीधर खत्रीको लासको अनुहार, टाउको, मेरुदण्डको भाग, दायाँ बायाँ हातको हत्केला, बायाँ खुट्टालगायतमा घाउ चोट कोतरिएको निलडाम देखिएको, पछाडिपट्टि तालुमा गम्भीर चोट देखिएको, बायाँ खुट्टाको पञ्जामा पोलिएको जस्तो चोट र छाला खोल्सिएको, दायाँ आँखा फुटेको, दुवै कानबाट रगत बगेको, बायाँ आँखामाथि काटिएको अं.२ इन्च टाउकोको तालुमा अं.३ इन्चजतिको गहिरो घाउ र टाउकोको भागमा अं.२ इन्चको गोलाकार घाउचोट देखिएको, छातीको भागमा ४/५ ठाउँमा निलडाम देखिएको भन्ने घटनास्थल लास जाँच प्रकृति मुचुल्का ।

म जाहेरवालाको भाइ श्रीधर खत्रीले अत्यधिक मात्रामा मादक पदार्थ सेवन गरी घरमा पटकपटक झगडा गरी श्रीमती र छोराहरूलाई कुटपिट गर्ने गर्दथे र मिति २०७०/७/१७ गतेको राति १०.०० बजेतिर निज श्रीधर खत्रीले मादक पदार्थ सेवन गरी घरमा आई जेतो छोरा दीपक खत्रीलाई काट्छु माछु भन्नेपछि बुबा र छोराबीच हात हालाहाल भई कुटपिट भएकोले अनुसन्धान गरी कानूनबमोजिम गरिपाउँ भन्ने बेहोराको पूर्णबहादुर खत्रीको जाहेरी दरखास्त ।

Skull fracture Ć generalized scalp hematoma, # Trachea- peritracheal Hematoma. Multiple Fracture ribs Ć hemothorax. Massive intracranial hemorrhage मृत्युको कारण Head injury (Craniocerebral injury) भन्ने उल्लेख रहेको शव परीक्षण प्रतिवेदन । बुबा श्रीधर खत्री पहिलेदेखि नै अत्यधिक मात्रामा मादक पदार्थ सेवन गर्ने घरमा आउने झगडा गर्ने आमा खमीसरा खत्रीलाई शारीरिक तथा

मानसिक यातना कुटपिटसमेत दिने बानी थियो र मिति २०७०/७/१७ गतेको अं.१० बजे रातितिर बाबुले के कुन ठाउँबाट अत्यधिक मात्रामा मादक पदार्थ सेवन गरी आई घरमा आमा र भाइलाई गाली गरी आमालाई कुटपिट गर्न लागेका थिए र सोही अवस्थामा म गाउँबाट काम गरी घरमा जाँदा बुबा तिहारको समयमा यस्तो नगर्नुहोस् भनी सम्झाउँदा बुबाले हँसिया उठाई प्रहार गर्न खोज्दा मैले छेकी बाबुलाई धकेली दिएँ र बाबुले उठी झम्टन खोजेपछि मैले हात मुक्काले अनुहार टाउकोलगायतको भागमा कुटपिट गरी म सुत्न गएँ र मिति २०७०/७/१८ गते अं. ४.०० बजेको समयमा बाबु मृत अवस्थामा फेला परेका थिए । बाबुको मृत्यु मेरो कुटपिटबाट भएको हो भन्नेसमेत बेहोराको प्रतिवादी दीपक खत्रीले अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष गरेको बयान कागज ।

मिति २०७०/७/१७ गतेको राति अं.१०.००बजेको समयमा श्रीधर खत्रीले के कुन ठाउँबाट मादक पदार्थ सेवन गरी घरमा आई झगडा गर्दा प्रतिवादी दीपक खत्रीले यस्तो नगर्नुहोस् बुबा भन्दा झगडा हुँदाको अवस्थामा दीपक खत्रीले धकलपकल तथा कुटपिट गर्दा श्रीधर खत्रीको मृत्यु भएको भन्ने सुनेको हुँ कानूनबमोजिम हुनुपर्दछ भन्ने मानबहादुर खत्री र बलबहादुर रावतको करिब एकै मिलानको घटना विवरण कागज ।

श्रीधर खत्रीले पहिलेदेखि मादकपदार्थ सेवन गरी घर परिवारमा झगडा गर्ने र मिति २०७०/७/१७ गतेको राति अं.१०.०० बजेतिर बुबा श्रीधर खत्रीले के कुन ठाउँबाट मादक पदार्थ सेवन गरी घरमा आई आमालाई कुटपिट गर्न लागेको र मलाई गाली गरी रहेको अवस्थामा दाजु दीपक खत्री गाउँबाट आउँदा बुबाले कुटपिट गर्न लागेको देखेपछि बुबा यस्तो नगर्नुहोस् भन्दा दाजुसँग पनि झगडा गर्नु भयो र दाजुले

बुबालाई धकेली दिँदा नजिकै रहेको सिलौटामा टाउको ठोकियो र पछि दाजुले लात्तामुक्काले कुटपिट गर्नुभयो र यसरी कुटपिट गरेपछि उपचारको लागि कहिकतै लगेको होइन भन्ने बसन्त खत्रीको कागज ।

मिति २०७०/७/१७ गते अं.१०.०० बजे राति श्रीधर खत्रीले मादक पदार्थ सेवन गरी घरमा आई झगडा हुँदा निजको छोरा दीपक खत्रीले यस्तो नगर बुबा भनी सम्झाउँदा बाबुले काट्छु माछु भनेपछि दीपक खत्रीले धकेली दिँदा नजिकै रहेको ढुङ्गाको सिलौटामा टाउको ठोक्किन पुगी चोट लागेको र हात मुक्काले समेत कुटपिट गरेको सुनेको हुँ भन्ने सरस्वती रावतको घटना विवरण कागज ।

मृतक श्रीमान् पहिलेदेखि नै अत्यधिक मात्रामा मादक पदार्थ सेवन गरी घरमा आई मलाई कुटपिट गरी शारीरिक तथा मानसिक यातना दिने बानी थियो र निजको कुटपिटबाट मेरो दाँतसमेत झारी दिएको थियो र मिति २०७०/७/१७ गते राति अं. १०.०० बजेतिर पनि गाउँबाट अत्यधिक मात्रामा मादकपदार्थ सेवन गरी घरमा मलाई कुटपिट गर्न लागेको थियो र सोही अवस्थामा छोरा दीपक खत्री गई यस्तो नगर्नुहोस् बुबा भनी सम्झाउँदाको अवस्थामा उल्टै नजिकै रहेको हँसिया उठाई प्रहार गर्न खोज्दा छोराले धकेली दिएको र जसले गर्दा ढुङ्गाको सिलौटामा ठोक्किन पुगी टाउकोमा चोट लाग्यो । श्रीमान् पुनः झम्टन लाग्दाको अवस्थामा हातमुक्काले अनुहार टाउकोलगायतको भागमा कुटपिट गरेको थियो र मिति २०७०/७/१८ गतेको अं.४.०० बजेको समयमा मृत अवस्थामा फेला परेको हो भन्ने बेहोराको खमीसरा खत्रीको घटना विवरण कागज ।

मृतकले श्रीमतीलाई कुटपिट गर्न लागेको अवस्थामा प्रतिवादी दीपक खत्रीले छुट्याउन खोज्दा मृतकले हँसिया उठाई प्रहार गर्न लागेकोमा कुटपिट

भई प्रतिवादी दिपक खत्रीको कुटपिटको कारण श्रीधर खत्रीको मृत्यु भएको हो भनी मौकामा कागज गर्ने अधिकांश मानिसहरूले लेखाइदिएकोसमेतका आधार र प्रमाणहरूबाट प्रतिवादी दीपक खत्रीले आवेशमा आई आफ्नै बाबु श्रीधर खत्रीलाई कुटपिट गरी मारेको भन्ने देखिँदा प्र. दीपक खत्रीलाई मु.ऐन ज्यानसम्बन्धीको महलको १ र १४ नं. को कसुरमा सोही मलको ऐ.१४ नं. बमोजिम सजाय गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको अभियोगपत्र ।

मिति २०७०/७/१७ गते म गाउँबाट घरमा आउँदा बुबा भाइ र आमासँग झगडा गरेर गाई लिन जान्छु भनी वनतिर जानु भएको रहेछ । पछि साँझ ९ बजेतिर गाउँबाट घर आउँदा आमासँग झगडा गरेको देखेर यसो गर्न हुन्न भनी सम्झाउँदा उल्टै मलाई काट्छु भनी हँसियाले हान्न लाग्नु भयो अनि मैले बुबालाई हातले दुई पटक हानेको हुँ । मैले हानेपछि उहाँ सिलौटामा ठोक्किन जानु भएको हो । म त्यसपछि आफ्नो विस्तरामा सुत्न गएको हुँ । पछि बिहान बुबा मृत अवस्थामा हुनुहुन्थ्यो । बुबाको मृत्यु के कसरी भयो थाहा भएन भन्नेसमेत बेहोराको प्रतिवादी दीपक खत्रीले सुरु दाङ देउखुरी जिल्ला अदालतसमक्ष गरेको बयान ।

मृतक श्रीधर खत्री उक्त दिन नसा पानी सेवन गरी आएका रहेछन् । आफ्नो घरमा आई आफ्ना श्रीमती जहान परिवारलाई तथानाम गाली गलौज गर्न लागेपछि किन यसरी गाली गरेको भन्दा रक्सीले मातिएका भाइ श्रीधर लड्न गई टाउकोमा ढुंगा पर्न गई चोट लागी निजको मृत्यु हुन गएको हो । मृतक श्रीधर खत्रीलाई कसैले हानेर मारेको होइन भन्नेसमेत बेहोराको जाहेरवाला पूर्णबहादुर खत्रीले गरेको बकपत्र ।

मिति २०७०/७/१७ गते मृतक श्रीधर खत्री हामीसँग झगडा गर्दै थिए । त्यही समयमा प्रतिवादी

दीपक खत्री मेरो छोरा आई झगडा नगर्नुस् भन्दा प्रतिवादी दीपक खत्रीलाई तँ तेरी आमासँग पोइला जा भनेपछि प्रतिवादी रिसाई हातले २/३ मुक्का मुखमा हानेका हुन् । निजले मार्ने उद्देश्यले हानेका होइनन् । मुक्का हान्दा मृतक श्रीधर खत्री सिलौटामा पर्न गएका हुन् । त्यसपछि हामी सबै सुत्न गएका हौं । त्यस रात मैले राति उठी ३/४ पटक पानी खुवाएको हुँ । बिहान उठ्दा निजको मृत्यु भएको थियो । छोरा दीपक खत्रीले मृतक श्रीधर खत्रीलाई माछु भनी हानेको होइन भन्नेसमेत बेहोराको वादीका साक्षी खमिसरा खत्रीले गरेको बकपत्र ।

दुई पक्षबीच भएको भनाभन वा धकेलाधकेलबाट यी प्रतिवादीले सामान्य २/३ थप्पड मात्र हानेको भन्ने कुरा पुष्टि भएको अवस्थामा यी प्रतिवादीले आवेशमा आएर सो कार्य गरेको भन्ने स्थिति देखिएन । यी प्रतिवादीको मृतकको ज्यान लिने इविलाग, मनसाय रहे भएको नदेखिएको र निजले गरेको कर्तव्यबाट मानिस मर्ला जस्तो पनि नदेखिएकोले प्रस्तुत मुद्दामा वारदात 'भवितव्य' हो भनी भन्नु पर्ने भएकोले प्रतिवादी दीपक खत्रीलाई मुलुकी ऐन ज्यानसम्बन्धी महलको ५ नं. मा उल्लिखित कसुरमा ऐ.ऐ.को ६ को देहाय २ नं. बमोजिम १(एक) वर्ष कैदको सजाय हुने ठहर्छ भन्ने सुरु दाङ देउखुरी जिल्ला अदालतको मिति २०७०/११/६ को फैसला ।

प्रतिवादीलाई मृतक मर्नसक्ने अवस्थाको थाहा जानकारी हुँदाहुँदै आवेशमा आई कुटपिट वा पटकपटक चोट छोडी सोही चोटको कारणबाट मृतकको मृत्यु भएको भन्ने पुष्टि भइरहेकोमा प्रतिवादीलाई अभियोगबमोजिम सजाय नगरी न्यून सजाय गरेको सुरु दाङ देउखुरी जिल्ला अदालतको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा उक्त फैसला बदर गरी प्रतिवादीलाई अभियोग दाबीबमोजिम सजाय गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको

वादी नेपाल सरकारको पुनरावेदनपत्र ।

सुरु अदालतबाट भवितव्यको वारदात ठहर्नाइसकेपछि मुलुकी ऐन ज्यानसम्बन्धीको ६ नं. को देहाय २ नं. बमोजिम न्यूनतम सजाय गर्नु पर्नेमा नगरी १ वर्ष कैद गर्ने ठहर्नाइ भएको सुरु दाङ देउखुरी जिल्ला अदालतको उक्त फैसला प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १८, २५, २७ तथा दफा ५४ को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश र सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट स.अ.बुलेटिन २०६० पूर्णाङ्क २६३ पृष्ठ ११ मा प्रतिपादित नजिर सिद्धान्तसमेतको प्रतिकूल हुँदा बदर गरी घटनाको स्थितिसमेतलाई मध्यनजर गरी इन्साफ दिलाई पाउँ भन्नेसमेत बेहोराको प्रतिवादी दीपक खत्रीको पुनरावेदनपत्र ।

मृतकको शव परीक्षण प्रतिवेदनबाट मृतकको टाउकोमा चोट देखिनुका साथै करड (Ribs) समेत भाँचिएको भन्ने उल्लेख भएको परिप्रेक्ष्यमा सुरु दाङ देउखुरी जिल्ला अदालतको मिति २०७०/११/०६ को फैसला विचारणीय देखिँदा अ.बं. २०२ नं. को प्रयोजनार्थ दुवै पक्षलाई जानकारी दिई नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने पुनरावेदन अदालत तुलसीपुरबाट भएको आदेश ।

प्रतिवादी दीपक खत्रीले मुलुकी ऐन ज्यानसम्बन्धी महलको ५ नं. मा उल्लिखित कसुरसम्म गरेको ठहर्नाइ सुरु दाङ देउखुरी जिल्ला अदालतबाट मिति २०७०/११/६/२ मा भएको फैसला मिलेकै देखिँदा सदर हुने ठहर्छ । पुनरावेदक वादी नेपाल सरकार र प्रतिवादी दुवै पक्षको पुनरावेदन जिकिर पुग्न सक्दैन भन्ने पुनरावेदन अदालत तुलसीपुरको मिति २०७१/१८/८ को फैसला ।

प्रस्तुत मुद्दामा मलाई अत्यधिक रिस उठी थाम्न नसकी २, ३ पटक हातले हानेको हुँ भनी प्रतिवादीले मौका र अदालतमा गरेको बयान,

प्रत्यक्षदर्शी खमिसरा खत्रीले मृतकलाई सम्झाउन लाग्दा उल्टै छोरालाई तँ आमासँग पोइला जा भनी भनेकाले छोराले मुखमा हिर्काएको भनी गरेको मौकाको कागज र अदालतको बकपत्रसमेतका कागज, प्रमाणबाट प्रतिवादीले उसै मौकामा एक्कासी उठेको रिस थाम्न नसकी आवेशमा आई मृतक बाबुउपर हात छाडेको र सोही चोटका कारण निजको मृत्यु भएको, शव परीक्षणमा मृतकको शरीरमा एकभन्दा बढी घाउचोट परेको देखिएको अवस्थामा प्रतिवादीलाई भवितव्यतर्फ कसुरदार ठहर्‍याएको सुरु अदालतको फैसला सदर गर्ने पुनरावेदन अदालत तुलसीपुरको फैसला प्रमाण मापन एवं विश्लेषणको रोहमा त्रुटिपूर्ण हुँदा दोहोर्‍याई हेर्ने अनुमति प्रदान गरी सो फैसला बदर गरी प्रतिवादीलाई अभियोग दाबीबमोजिम सजाय गरिपाउँ भन्ने वादी नेपाल सरकारको निवेदनपत्र ।

यसमा प्रतिवादीले हातले २/३ पटक प्रहार गर्दा मृतक लड्न गई सिलौटामा टाउको ठोक्किएको थियो । सोही कारण मृतक पिताको मृत्यु भएको हो भनी गरेको मौका तथा अदालतसमक्षको बयान बेहोरामा देखिन्छ । प्रत्यक्षदर्शी खमिसरा खत्रीले बकपत्र गर्दा मृतकलाई प्रतिवादीले सम्झाउन लाग्दा मृतकले उल्टै दुर्वाच्य बोलेकोले प्रतिवादीले मृतकका मुखमा हिर्काएको हो भन्ने बेहोरा लेखाएको पाइन्छ । शव परीक्षण प्रतिवेदनमा मृतकको शरीरमा एकभन्दा बढी घाउचोट परेको देखिएको छ । यसरी मृतकलाई प्रतिवादीले प्रहार गर्दा सिलौटामा ठोक्किएको कारणबाट मृत्यु भएको साथसाथै निजलाई अरू पनि धेरै चोटपटक लागेको भन्ने तथ्य प्रत्यक्षदर्शीको बकपत्र तथा शव परीक्षण प्रतिवेदनसमेतबाट देखिइरहेको अवस्थामा प्रतिवादीलाई मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धी महलको ५ नं. बमोजिमको कसुर ठहर गरेको पुनरावेदन अदालत तुलसीपुरको फैसलामा मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धी

महलको १४ नं. तथा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३ र ५४ समेतको व्याख्यात्मक त्रुटि विद्यमान देखिँदा न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२(१)(क) बमोजिम प्रस्तुत मुद्दा दोहोर्‍याई हेर्ने निस्सा प्रदान गरिएको छ भन्ने यस अदालतको मिति २०७२/०६/१४ को आदेश ।

प्रत्यर्थी प्रतिवादी दिपक खत्रीले यस अदालतबाट जारी भएको म्याद आफैँले बुझी लिएकोमा म्यादभित्र हाजिर हुन नआई गुजारी बसेको ।

नियमबमोजिम साप्ताहिक तथा दैनिक पेसी सूचीमा चढी निर्णयार्थ पेस हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा प्रत्यर्थी प्रतिवादीले यस अदालतबाट जारी भएको म्याद आफैँले बुझी लिएकोमा म्यादभित्र हाजिर हुन नआई गुजारी बसेको हुँदा पुनरावेदक वादी नेपाल सरकारका तर्फबाट उपस्थित विद्वान् उपन्यायाधिवक्ता श्री नारायण ढकालले मृतकले अत्यधिक मादक पदार्थ सेवन गरी आमा, भाइ र मसमेतलाई मार्छु, काट्छु, पहिले घरमा झगडा गरिरहने गरेको र वारदातको दिन मृतक बाबुलाई झगडा नगर्न भनी सम्झाउँदा बाबुले नजिकैको हँसिया उठाई प्रहार गर्न खोज्दा मैले हँसिया समाती धकेलिँदा नजिकै रहेको ढुङ्गाको सिलौटामा टाउको ठोक्किन पुगी चोट लागेको भनी प्रतिवादीले बयान गरेको, शव परीक्षण प्रतिवेदनमा विभिन्न चोट निलडाम देखिएको हुँदा अभियोग दाबीबमोजिम आवेशप्रेरितमा सजाय गर्नु पर्नेमा सुरुले भवितव्य ठहर्‍याई गरेको फैसला सदर गरेको पुनरावेदन अदालत तुलसीपुरको फैसला प्रमाण मापन एवं विश्लेषणको रोहमा त्रुटिपूर्ण हुँदा सो फैसला बदर गरी प्रतिवादीलाई अभियोग दाबीबमोजिम सजाय हुने गरी फैसला हुनुपर्दछ भनी बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

उपर्युक्त तथ्य र बहस जिकिर भएको प्रस्तुत मुद्दामा सुरु, रेकर्ड र पुनरावेदनसहितको सक्कल मिसिल अध्ययन गरी हेर्दा, प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादीको

कुटपिटको कारण मृतकको मृत्यु भएको हो भन्ने लेखिदिएसमेतका आधार प्रमाणबाट प्रतिवादी आवेशमा आई आफ्नै बाबु श्रीधर खत्रीलाई कुटपिट गरी मारेको भन्ने देखिँदा मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धी महलको १ र १४ नं. को कसुरमा सोही महलको ऐ १४ नं. बमोजिम सजाय गरिपाउँ भन्ने अभियोग माग दाबी रहेकोमा सुरु अदालतबाट प्रतिवादीलाई मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धी महलको दफा ५ नं. को कसुरमा ऐ. ६(२) नं. बमोजिम एक वर्ष कैद सजाय हुने ठहर्‍याएकोमा सोउपर वादी प्रतिवादी दुवैतर्फबाट पुनरावेदन गरेकोमा पुनरावेदन अदालत तुलसीपुरबाट सुरु फैसला सदर हुने ठहर्‍याई भएको फैसलाउपर वादी नेपाल सरकारको मुद्दा दोहोर्‍याई पाउँ भनी निवेदन परी अनुमति प्राप्त भई प्रस्तुत मुद्दा पेस हुन आएको देखियो ।

उल्लिखित तथ्य भएको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदन अदालत तुलसीपुरबाट मिति २०७१।८।८ मा भएको फैसला मिलेको छ वा छैन, यी पुनरावेदक वादी नेपाल सरकारको पुनरावेदन जिकिर पुग्न सक्ने हो वा होइन ? भन्ने सम्बन्धमा निर्णय दिनु पर्ने देखिन आयो ।

२. सो सन्दर्भमा हेर्दा, यसमा निर्णयतर्फ विचार गर्दा, प्रस्तुत मुद्दाको वारदात आवेशप्रेरित हत्याको हो वा भवितव्य ज्यानको हो ? भन्ने प्रश्नको निरूपण गर्नु पर्ने देखिन्छ । मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धी महलको १४ नं. मा "ज्यान मानाको मनसाय रहेनछ, ज्यान लिनुपर्नेसम्मको इवी पनि रहेनछ, लुकी चोरीकन हानेको पनि रहेनछ उसै मौकामा उठेको कुनै कुरामा रिस थाम्न नसकी जोखिमी हतियारले हानेको वा विष खुवाएकोमा बाहेक साधारण लाठा, ढुङ्गा, लात, मुक्का इत्यादि हान्दा सोही चोट पीरले ऐनका म्यादभित्र ज्यान मरेमा दश वर्ष कैद गर्नुपर्छ ।" भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेको छ । त्यसै गरी मुलुकी ऐन

ज्यानसम्बन्धी महलको ५ नं. मा "ज्यान लिने इबिलाग वा मनसाय नभई कसैले आफूले गरेको कर्तव्यले मानिस मर्ला भन्ने जस्तो नदेखिएको कुनै कुरा गर्दा त्यसैद्वारा केही भई कुनै मानिस मर्न गएको भवितव्य ठहर्छ" भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेको छ भने ऐ. ६(२) नं. मा "होस नपुर्‍याई वा हेलचक्र्याँई गरी कुनै काम गर्दा भवितव्य परेकोमा पाँच सय रुपैयाँसम्म जरिवाना वा दुई वर्षसम्म कैद वा दुवै सजाय हुन्छ" भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेको छ । फौजदारी अपराध हुनको लागि अपराधिक कार्य (Actus reus) र अपराधिक मनसाय (Mens rea) हुनै पर्दछ । अपराधिक कार्यमा अपराधिक मनसाय (Mens rea) को कुन प्रकृतिको विद्यमानता रहेको छ भन्ने कुरा सजाय निर्धारणमा महत्त्वपूर्ण हुन्छ । मानसिक तत्त्वको स्वरूपको आधारमा नै अपराधको गाम्भीर्य मापन गरी दायित्व बहन गराउने गरिन्छ । अनिच्छित तथा अन्जानमा भएको कामको लागि गम्भीर कसुर मानी दण्डित गरिनु न्याय र कानूनका मान्य सिद्धान्तको विपरीत हुन्छ । मानसिक शक्तिको प्रयोग गरेर गरेको कामको लागि कर्ता जिम्मेवार हुन्छ तर अन्जानमा वा अनिच्छित रूपमा गरिएको कामको लागि कर्तालाई कम जिम्मेवार तुल्याउने कानूनी व्यवस्था मुलुकी ऐनको ज्यानसम्बन्धी महलको ५ र ६ नं. मा रहेको छ । कर्ताको नियन्त्रणभन्दा बाहिरको परिस्थितिमा आकस्मिक रूपमा घटना घट्न गएको अवस्थामा भवितव्य हुने देखिन्छ । प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादी दिपक खत्रीले आफ्ना बाबु श्रीधर खत्रीलाई मार्ने मनसाय, इबिलाग केही नरहेको र आफूले गरेको कार्यबाट आफूलाई जन्म दिने बाबुको मृत्यु होला भन्ने अवस्थाको पूर्वानुमान गरेको र निजले गरेको कार्यबाट मर्न सक्ने अवस्था रहेकोसमेत देखिँदैन । मेरो भाइ श्रीधर खत्रीले अत्यधिक रक्सी सेवन गरी श्रीमती तथा छोराहरुलाई कुटपिट गरी घरमा झैझगडा गर्ने गर्दथे

। मिति २०७०/०७/१७ गते राति १०.०० बजेतिर मृतकले मादक पदार्थ सेवन गरी घरमा आई जेठो छोरासँग झगडा हुँदा बाबु छोराबीच सामान्य कुटपिट भएको र बिहान ४ बजेतिर निज भाइको मृत्यु भएको भन्ने कुरा घर परिवारबाट थाहा पाएको हुँ भन्ने मृतकका भाई पूर्णबहादुर खत्रीको जाहेरी दरखास्त रहेको छ । मृतकले मादक पदार्थ सेवन गरी आमा र भाइलाई गाली गरी आमालाई कुटपिट गर्न लागेको देखी यस्तो नगर्नु होस् भनी सम्झाउँदा बुबाले हँसिया उठाई प्रहार गर्न खोज्दा हातले २, ३ पटक हानी धकेली दिँदा नजिकै रहेको सिलौटामा ठोक्किएको र सोही कारणबाट मृतक पिताको मृत्यु भएको हो भनी मौका तथा अदालतसमक्ष बयान गरेको देखिन्छ । जाहेरवाला पूर्णबहादुर खत्रीले मृतक रक्सी सेवन गरेर लडी मरेको हो, कोही कसैले हानेर मारेका होइनन् भनी तथा मृतक रक्सी सेवन गरी सधैं झगडा गर्नु हुन्थ्यो, मिति २०७०।७।१७ गते राति छोरा दिपकले सम्झाउन लाग्दा तँ आमासँग पोइला जा भनी भनेकाले हातले मुखमा हान्दा सिलौटामा लडेको र उठेर आफ्नै ओछ्यानमा सुतेकोमा बिहान उठेर हेर्दा मरेको अवस्थामा देखेको भनी अदालतमा बकपत्र गरेको देखिन्छ ।

३. आवेशप्रेरित हत्यामा तत्कालै उठेको रिसको कारण मौकामा प्रहार गरी हत्या गरेको हुँदा त्यसमा मनसाय तत्त्वको अभाव रहन्छ । आवेशमा उत्तेजित अवस्था कुन हदसम्म थियो भनी गणितीय हिसाबले यकिन गर्न नसकिने भए पनि प्रतिवादी र मृतकबीचको सम्बन्ध र व्यवहार, मानवीय संवेदनशीलता, कुनै खास घटना वा परिस्थितिजस्ता कुरालाई आँकलन गर्न सकिन्छ । आवेशको उत्तेजना मृतकको क्रियाकलापबाट अचानक उत्पन्न भई त्यसको प्रभावले अभियुक्तले क्षणिकरूपमा आत्मनियन्त्रण गुमाएको अवस्था हुनुपर्दछ । ज्यानसम्बन्धी महलको

१४ नं. अनुसार मारुपर्नेसम्मको रिसइवी, मनसाय नभएको, जोखिमी हतियार प्रयोग नभएको, सामान्य मनस्थिति नभई मानसिक उद्वेगद्वारा अकस्मात् उत्तेजित हुन आई रिसको झोँकमा आफूसँग भएका वा वरपर रहेका वस्तुले हान्दा मरेको हुनु अवस्थामा आवेशप्रेरित हत्या हुन सक्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ । आवेशप्रेरित हत्यामा पीडितको कुनै कार्यबाट प्रतिवादी उत्तेजित भई आवेशमा आई आत्मनियन्त्रण गुमाई पीडितको कार्यको प्रतिक्रियाको रूपमा तत्कालीन अवस्थामा नै पीडितउपर हमला गरेको र सोही कारणबाट पीडितको मृत्यु भएको हुन्छ । यस्तो अवस्थामा प्रतिवादीले आंशिक प्रतिरक्षाको जिकिर लिन र प्रमाणित भएमा सो सुविधा प्राप्त हुनसक्छ ।

४. भवितव्यलाई आकस्मिक घटना वा दुर्घटनाको रूपमा लिइन्छ । यसलाई दुर्घटनाको रूपमा लिइने हुँदा भवितव्य हुनलाई घट्टन पुगेको घटना घटाउनेसम्मको कुनै कारण तथा रिसइवी नभएको देखिनु पर्ने, आफूले गरेको कामबाट कुनै दुष्परिणाम आउन सक्ने अवस्था तथा सम्भावना नरहेको देखिनु पर्ने, त्यस्तो दुष्परिणामको इच्छा तथा पूर्वज्ञानसमेत नभएको हुनुपर्ने साथै वैध काम वैध साधनको प्रयोग गरी पर्याप्त सावधानी अपनाई गरेको पनि पुष्टि हुनुपर्दछ । भवितव्य हत्यामा प्रतिवादीले मानिसउपर ताकेर प्रहार गरेको नभई सावधानीपूर्वक कुनै कार्य गर्दा दुर्भाग्यवश वा भवितव्यवश मानिसलाई लाग्न गई सो कारणबाट मानिसको मृत्यु भएको हुन्छ । त्यस्तो अवस्थामा ज्यानसम्बन्धीको महलको ५ नं. आकर्षित हुने र प्रतिवादीले सोअन्तर्गतको सुविधा प्राप्त गर्न सक्ने हुन्छ । भवितव्यलाई आकस्मिक घटना वा दुर्घटनाको रूपमा लिइन्छ । यसै सन्दर्भमा पुनरावेदक वादी तत्कालीन श्री ५ को सरकार, प्रत्यर्थी प्रतिवादी गोपालबहादुर विष्ट भएको (ने.का.प. २०४१ अंक ९

नि.नं.२११४) कर्तव्य ज्यान मुद्दामा यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट मिति २०४१।८।१९ मा "एउटा कार्य गर्दा अर्को परिणाम हुन गई मृतकको मृत्यु हुन गएको अवस्थालाई भवितव्य कायम गरी गरेको मध्यमाञ्च क्षेत्रीय अदालतको निर्णयलाई अन्यथा भन्न सकिने स्थिति नहुने।" भनी सिद्धान्त प्रतिपादन भएको छ।

५. प्रतिवादी दिपक खत्रीले गरेको कार्यबाट मृतक बुबाको मृत्यु होला भन्ने पूर्वानुमान गर्न सक्ने अवस्था रहेको पनि देखिँदैन। आफूलाई हँसियाले प्रहार गर्दा सामान्य रूपमा हातले हानी धकेली दिएको अवस्थामा मृतक बाबु अकस्मात ढुङ्गाको सिलौटामा लड्न गई लागेको चोटको कारण मृत्यु भएको अवस्था छ। मृतकको मृत्युको कारण Head Injury भन्ने शव परीक्षण प्रतिवेदन, मृतकले पहिलेदेखि नै मादक पदार्थ सेवन गरी श्रीमतीलाई कुटपिट गर्ने, घर परिवारमा अशान्ति मच्चाउने गरेकोमा मिति २०७०।७।१७ गते राति पनि गाउँबाट मादक पदार्थ सेवन गरी आई झगडा गर्न लाग्दा दिपक खत्रीले यस्तो नगर्नुहोस् भनी सम्झाउँदा उल्टै हात हालेपछि धकेल्दा र कुटपिट हुँदा मृत्यु भएको हो भन्ने बलबहादुर रावत, मानबहादुर खत्री, बसन्त खत्री, खमीसरा खत्रीसमेतको घटना विवरण कागज, जाहेरवालाले प्रतिवादीले नै हानेको चोटको कारणले मृतकको मृत्यु भएको भनी किटानीसाथ उल्लेख गर्न नसकेको र अदालतको बकपत्रमा रक्सी सेवन गरेर आई लडेर मरेको भनी बकपत्र गरेको, मौकामा कागज गरिदिने मानिसहरूले पनि प्रतिवादीले नै बाबुलाई आवेशमा आई हानी मारेको भनी उल्लेख गर्न नसकेको, चश्मदिद साक्षीको रूपमा रहेकी मृतककी श्रीमती खमिसरा खत्रीले मृतक रक्सी खाएर आउनु भएको, प्रतिवादी छोराले सम्झाउन लाग्दा उल्टै छोरालाई आमासँग पोडल जा

भनेको, छोराले हान्दा आफैँ सिलौटामा ठोक्किन गई मृत्यु भएको हो भनी अदालतमा बकपत्र गरेको देखिन्छ। यसरी मिसिल संलग्न प्रमाण कागजातबाट प्रतिवादी दिपक खत्रीले आवेशमा आई हानेको चोटको कारणबाट मृतक श्रीधर खत्रीको मृत्यु भएको भन्ने पुष्टि हुन सकेको देखिँदैन। प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २५ अनुसार दाबी प्रमाणित गर्ने भार वादी पक्षमा रहने हुन्छ। प्रतिवादी दिपक खत्रीको चोटको कारण मृतक श्रीधर खत्रीको मृत्यु भएको नभई मृतकले अत्यधिक रक्सी खाएको अवस्था हुँदा बाबु छोराबीच धकेलाधकेल हुँदा लडेर ढुङ्गाको सिलौटामा ठोक्किएर टाउकोमा चोट लागेको कारणबाट मृतक श्रीधर खत्रीको मृत्यु भएको भन्ने जाहेरवाला पूर्णबहादुर खत्री र घटना विवरण कागज गर्ने खमिसरा खत्रीको बकपत्रबाट देखिएको र सो कुरालाई Autopsy Report बाट पनि पुष्टि हुन आएको देखिएको, कुनै हतियार प्रयोग भएको पनि नदेखिएको, मार्ने मनसायसमेत नरहेको अवस्थामा आकस्मिक रूपमा भएको कार्य मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धी महलको १४ नं. मा परिभाषित कसुरभित्रको आवेशप्रेरित हत्याअन्तर्गतको नदेखिई मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धी महलको ५ नं. मा परिभाषित कसुरभित्रको देखियो। यस अवस्थामा प्रतिवादीलाई अभियोग दाबीबमोजिम मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धी महलको १४ नं. बमोजिम सजाय नगरी मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धी महलको ५ नं. को कसुरमा ऐ.६(२) नं. बमोजिम १ (एक) वर्ष कैद सजाय गर्ने गरी भएको सुरु फैसला सदर गर्ने गरी पुनरावेदन अदालत तुलसीपुरबाट भएको फैसलालाई अन्यथा मान्नु पर्ने देखिएन।

६. तसर्थ माथि विवेचित आधार कारणसमेतबाट मृतक श्रीधर खत्रीको मृत्यु लडेर सिलौटामा ठोक्किएर भएको भन्ने जाहेरवाला तथा

मौकाका मानिसहरूको बकपत्रबाट देखिएको र सो कुरालाई Autopsy Report बाट पनि पुष्टि हुन आएको देखिएको, कुनै हतियार प्रयोग भएको पनि नदेखिएको, मार्ने मनसायसमेत नरहेको अवस्थामा मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धी महलको १४ नं. मा परिभाषित कसुरभित्रको आवेशप्रेरित हत्याअन्तर्गतको कसुरबाट भएको नदेखिई मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धी महलको ५ नं. मा परिभाषित कसुरभित्रको भवितव्य ज्यानअन्तर्गतको कसुरबाट भएको देखिएकाले प्रतिवादी दिपक खत्रीलाई मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धी महलको ५ नं. को कसुरमा ऐ.६(२) नं. बमोजिम १ (एक) वर्ष कैद सजाय गर्ने गरी सुरू दाङ देउखुरी जिल्ला अदालतबाट मिति २०७०।११।६ मा भएको फैसला सदर गर्ने गरी पुनरावेदन अदालत तुलसीपुरबाट मिति २०७१।८।८ मा भएको फैसला मिलेको देखिँदा सदर हुने ठहर्छ वादी नेपाल सरकारको पुनरावेदन जिकिर पुग्न सक्तैन। फैसलाको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई दिई प्रस्तुत मुद्दाको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी बुझाई दिनु।

उक्त रायमा सहमत छु।
न्या. टंकबहादुर मोक्तान

इजलास अधिकृत : शिवलाल पाण्डेय
इति संवत् २०७४ साल पौष ४ गते रोज ३ शुभम्।

४४४ ४४४ ४४४

निर्णय नं. १०१२२

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री विश्वम्भरप्रसाद श्रेष्ठ
माननीय न्यायाधीश श्री ईश्वरप्रसाद खतिवडा
आदेश मिति : २०७४।१०।२८

०७१-WO-००१९

मुद्दा : उत्प्रेषण / परमादेश

निवेदक / पक्ष : बारा जिल्ला, भुलही भरवलिया
गाउँ विकास समिति वडा नं. ८ बस्ने स्व.
रामेश्वरप्रसादको यादवको पत्नी ललितादेवी
विरुद्ध

विपक्षी : पुनरावेदन अदालत हेटौंडासमेत

- परिवारको कुनै एक व्यक्तिले बेहोर्नु पर्ने दायित्वका लागि अन्य व्यक्तिको नाममा रहेको सम्पत्ति लिलाम गर्ने कार्य गर्दा पर्याप्त सुनुवाइको अवसर प्रदान गरी कानूनबमोजिमको प्रक्रिया अवलम्बन भएको हुनुपर्दछ। दर्तावालाको सम्पत्तिबाट बिगो असुलउपर गर्दा दर्तावालालाई सुनुवाइको मौका नदिइएको र बिगो भरी भराउको कार्यमा संलग्नता नभएको अवस्थामा भरी भराउको प्रयोजनका लागि सम्पन्न गरिएका लिलामसमेतका कारबाही कानूनबमोजिम मान्न नमिल्ने।

(प्रकरण नं.४)

- लेनदेन मुद्दामा वादीको मूल सरोकार भनेको फैसलाबमोजिम बिगो भराई पाउनेसम्म

हो । नगदै बिगो प्राप्त गर्ने अवस्था रहेसम्म अचल सम्पत्ति वा जग्गा प्राप्त गर्ने भन्ने होइन । फैसला कार्यान्वयनको मूल मर्म नै लेनदेन मुद्दामा ठहर भएको बिगो वादीलाई भराई दिने भएकाले लिलामको कारबाही प्रारम्भ भएपनि बिगोबापत लिलाम भएको जेथा सकार गर्नेको नाउँमा दा.खा.दर्ता नभएको अवस्थासम्म प्रतिवादीले बिगो रकम दाखिल गर्न ल्याए लिई सो रकमबाट नै फैसला कार्यान्वयन गर्न मिल्ने नै हुन्छ । लेनदेन मुद्दाको फैसलाले भराई पाउने ठहर भएको रकम नगदै दाखिल भएसम्म जेथा लिलाम गरिरहन नपर्ने ।

(प्रकरण नं. ५)

निवेदक / पक्षका तर्फबाट : विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता श्री जयकान्त लाल दास

विपक्षीका तर्फबाट : विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता श्री हरिहर दाहाल

अवलम्बित नजिर :

सम्बद्ध कानून :

आदेश

न्या. विश्वम्भरप्रसाद श्रेष्ठ : तत्कालीन नेपालको अन्तरिम संविधानको, २०६३ को धारा ३२ र १०७ (२) बमोजिम दायर हुन आएको प्रस्तुत निवेदनको संक्षिप्त तथ्य र आदेश यसप्रकार छ :

मेरो स्व. पति रामेश्वर यादव र विपक्षी विरबहादुर चौधरीबीच लेनदेन मुद्दा चली रौतहट जिल्ला अदालतबाट मेरा पतिले सावाँ ब्याज भरी पाउने ठहरी मिति २०६६।१०।१८ मा भएको फैसला अन्तिम भएको छ । फैसलाबमोजिम रकम नबुझाएपछि

विपक्षीको एकासगोलको पत्नी निशोहरीका नाम दर्ताको जग्गाबाट बिगो भराउने दरखास्त पतिले दिनु भएको थियो । दरखास्तबमोजिम प्रक्रिया पूरा गरी मिति २०६८।६।२९ मा जग्गा लिलाम भई पतिको हक खाने म पत्नीले दा.खा.दर्ता गराएकी थिएँ । यसै क्रममा साबिक जग्गाधनी निशोहरी देवीले बेरीतको लिलाम बदरको माग गरी मिति २०६०।३।१५ मा रौतहट जिल्ला अदालतमा निवेदन दिएकोमा मिति २०७०।१०।३ मा लिलाम, तामेलीलगायत कानूनसम्मत भएको देखिँदा बदर गर्न नमिल्ने भनी आदेश भयो । सो आदेशउपर अ.बं. १७ नं. बमोजिम पुनरावेदन अदालत हेटौँडामा निवेदन परेकोमा जिल्ला अदालतको उक्त आदेश जग्गावालालाई जानकारी नगराइएको, बिगो तिर्ने मौका दिएको नदेखिएको, धनी रामेश्वर यादवको मृत्यु मिति २०६७।११।२२ मा भएको भनिएकोमा सो मितिपश्चात् धनीकै नामबाट मिति २०६८।२।११ मा तारेख उठाएको लगाएका कार्य कानूनविपरीत गरी प्रक्रिया पूरा नगरी भएको लिलामी कारबाही कानूनसङ्गत नदेखिएको भन्ने आधारमा बदर गरियो । अदालतबाट प्रत्यर्थी वीरबहादुरको नाउँमा जारी भएको म्याद सूचना निज स्वयंले बुझेको देखिन्छ । जग्गाधनी निशोहरी देवीको नाउँको म्याद निजको एकाघरका पतिले बुझेको देखिन्छ । यसरी अदालतबाट सबै प्रक्रिया पूरा गरी काम कारबाही भएको अवस्थालाई नजर अन्दाज गरिएको छ । जहाँसम्म धनी रामेश्वर यादवको मृत्यु भएको भनिएको मितिपश्चात् पनि अदालतमा निजको नामबाट तारेख उठाएको भनिएको छ सो गल्ती अदालतकै तर्फबाट भएको हो । यसरी जिल्ला अदालतबाट सम्पत्ति लिलाम गर्दा अपनाउनु पर्ने कार्यविधि पूरा गरी भएको काम कारबाही तथा त्यसलाई सदर गर्ने गरी मिति २०७०।१०।३ मा भएको आदेशलाई बदर गर्ने गरी पुनरावेदन अदालत

हेटौंडाबाट भएको आदेश त्रुटिपूर्ण हुँदा उत्प्रेषणलगायत उपयुक्त आज्ञा, आदेश वा पुर्जा जारी गरी पुनरावेदन अदालतको उक्त आदेश बदर गरिपाउँ, साथै निवेदनको अन्तिम टुङ्गो नलागेसम्म पुनरावेदन अदालतको सो आदेश कार्यान्वयन नगर्नु नगराउनु भनी प्रत्यर्थीका नाउँमा अन्तरिम आदेश जारी गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको ललिता देवीको रिट निवेदनपत्र ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो ? जारी हुनुपर्ने भए आधार र कारणसहित आदेशप्राप्त भएको मितिले बाटाको म्यादबाहेक १५ दिनभित्र विपक्षी नं. १, २ र ३ को हकमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत र अन्य विपक्षीहरूको हकमा आफैँ वा आफ्नो प्रतिनिधिमार्फत लिखित जवाफ पेस गर्नु भनी म्याद सूचना पठाई म्यादभित्र लिखित जवाफ परे वा अवधि नाघेपछि पेस गर्नु । निवेदकलाई अपूरणीय क्षति हुने अवस्था नरहेकोले अन्तरिम आदेश जारी गर्न मिलेन भन्ने यस अदालतको मिति २०७१।४।१२ को आदेश ।

निवेदक निशोहरी देवीको अ.बं. १७ नं. अन्तर्गतको निवेदन हेर्दा निवेदकका नाउँको जग्गा लिलाम भएको देखिन्छ । उक्त लिलामसम्बन्धी कारबाहीलाई दृष्टिगत गर्दा निवेदकको नाउँको जग्गा लिलाम गर्दा निजलाई जानकारी नभएको, जग्गावालालाई बिगो तिर्ने मौका दिएको नदेखिएको, पेस भएको वादीको मृत्यु दर्ता प्रमाण पत्रबाट मिति २०६७।१।२२ मा मृत्यु भएको भनी पेस गरेको, सो मितिपश्चात् वादी रामेश्वर प्रसाद यादवकै नाउँबाट मिति २०६८।२।११ मा तारेख उठाएको, वारेसले वारेसनामा पेस गरेको नदेखिएकोसमेतबाट कानूनविपरीत एवं प्रक्रिया पूरा नगरी भएको लिलामी कारबाही कानूनसङ्गत नदेखिएको अवस्थामा समेत

लिलामलगायतका तामेली पर्चा बदर गर्न मिलेन भन्ने रौतहट जिल्ला अदालतको मिति २०७०।१०।३ को आदेश मिलेको नदेखिँदा बदर गरिदिएको छ । उक्त कानूनी प्रक्रिया पूरा गरी कारबाही गर्नुहोला भनी यस अदालतबाट मिति २०७१।३।५ मा आदेश भएको हो । यस अदालतबाट भएको उक्त आदेशबाट रिट निवेदकको संवैधानिक एवं कानूनी हक हनन नभएको हुँदा रिट खारेज गरिपाउँ भन्ने बेहोराको पुनरावेदन अदालत हेटौंडाको लिखित जवाफ ।

पति वीरबहादुर चौधरीसँग २०६१ सालमा अचल सम्पत्ति नभएकोले चल सम्पत्ति बाँडफाँड गरी मानोसमेत छुट्टिई अलग भइसकेको अवस्था छ । म अपाङ्ग व्यक्तिले आफ्नो माइतीको सहयोगबाट उल्लिखित जग्गा २०६५ सालमा खरिद गरी सोही जग्गामा घर बनाई छोराछोरी साथमा राखी बसी आएको छु । मेरो निजी आर्जनको जग्गा लिलाम गर्दा मलाई बुझ्दै नबुझी थाहा नै नदिई, कानूनी प्रक्रिया पूरा नगरी कानूनविपरीत गरिएको उक्त लिलाम बदर गरी कानूनी प्रक्रिया पूरा गरी कारबाही गर्नु भनी गरेको पुनरावेदन अदालत हेटौंडाबाट मिति २०७१।३।५ मा भएको आदेश कानूनसङ्गत छ । उक्त आदेश सदर कायम हुने गरी रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको प्रत्यर्थी निशोहरी देवीको लिखित जवाफ ।

पुनरावेदन अदालत हेटौंडाबाट मिति २०७१।३।५ मा भएको आदेश स्वीकार गरी फैसलाअनुसारको बिगो दाखिल गराई रोक्का रहेको जग्गा फुकुवा गरिपाउँ भनी मैले मिति २०७१।४।१ मा सावाँ ब्याज रु.५,३८,३२२।५० रौतहट जिल्ला अदालतमा दाखिल गरिसकेको हुँ । विपक्षीको उक्त लेनदेन मुद्दामा भएको फैसलाबमोजिमको बिगोसँग मात्र सम्बन्ध हो, अचल सम्पत्तिसँग होइन । यसर्थ प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको

विरबहादुर चौधरीको लिखित जवाफ ।

यस अदालतको मिति २०६६।१०।१८ को फैसलाबमोजिम बिगो भरिभराउतर्फ वादी रामेश्वरप्रसाद यादवको दरखास्त परी कारबाही चली प्रतिवादी विरबहादुरको पत्नीका नाउँको जग्गा प्रक्रिया पूरा गरी मिति २०६८।६।२९ मा डाँक लिलाम भएको थियो । वादीको मृत्यु भएको भनी निजको पत्नी ललिता देवीले निवेदन गरेको हुँदा दा.खा. दर्ता गरी दिन लेखी पठाउने भनी मिति २०६८।८।१२ मा आदेश भएको हो । प्रतिवादीको पत्नी निशोहरी देवीले बेरीत एवं गैरकानूनी लिलाम, तामेली र दर्तासमेत बदर गरिपाउँ भनी मिति २०६९।३।१९ मा निवेदन परेको थियो । उक्त निवेदन इजलाससमक्ष पेस हुँदा निवेदकका नाउँमा ७ दिने म्याद तामेल भएकोसमेतका आधारबाट तहसिलदारबाट भएको लिलाम, तामेलीलगायतका कार्य कानूनसम्मत हुँदा बदर गर्न मिलेन भनी मिति २०७०।१०।३ मा आदेश भएको छ । उक्त आदेश बदरको माग गरी पुनरावेदन अदालत हेटौँडामा निवेदन परेकोमा सो अदालतबाट निवेदकको नाउँको जग्गा लिलाम गर्दा निजलाई जानकारी गराएको नदेखिएको, बिगो तिर्ने मौका नदिएको, धनीको मृत्युपश्चात् पनि निजकै नाउँबाट काम कारबाही भएको देखिएकोले कानूनविपरीत प्रक्रिया पूरा नगरी भएको लिलामी कारबाही कानूनसम्मत नदेखिएबाट लिलामलगायत तामेली पर्चा बदर गरिदिएको छ भनी २०७१।३।५ मा आदेश भयो । उक्त आदेशपश्चात् मिति २०७१।४।१ मा प्रतिवादी विरबहादुर चौधरीले सावाँ ब्याज कोर्ट फीसमेत रु.५,३८,३२२।५० धरौटीमा दाखिल गरेको हुँदा रकम बुझ्नको लागि वादीलाई ७ दिने म्याद जारी गरिएको छ । यसरी मुद्दाको रोहमा तहतहबाट भएको आदेशानुसार भएका कामकारबाही कानूनअनुकूल नै हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने रौतहट जिल्ला

अदालतको लिखित जवाफ ।

प्रस्तुत निवेदनसँग सम्बन्धित मुद्दाहरूको सुरु, रेकर्ड र भए प्रमाण मिसिल झिकाउने भन्ने मिति २०७२।४।२८ को यस अदालतको आदेश ।

नियमबमोजिम साप्ताहिक तथा आजको दैनिक पेसी सूचीमा चढी पेस हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा रिट निवेदकको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता श्री जयकान्त लाल दासले मेरो पक्षका पति र विरबहादुर चौधरीबीच लेनदेन कारोबार हुँदा विरबहादुर चौधरी र निजको पत्नी निशोहरी देवी एकासगोलमा रहेको अवस्था थियो । यस्तो अवस्थामा प्रतिवादीको सगोलको पत्नीको नाउँको जग्गाबाट बिगो भराउने क्रममा प्रतिवादीका नाउँमा ३५ दिने सूचना तथा जग्गाधनीका नाउँमा ७ दिने म्याद सूचना जारी भएकोमा प्रतिवादी विरबहादुर चौधरीले दुवै म्याद सूचना बुझेको अवस्था छ । यसरी प्रक्रिया पूरा गरी लिलाम तामेली एवं दा.खा. दर्ताको लागि जिल्ला अदालतबाट भएका काम कारबाही कानून र प्रक्रिया पूरा गरी भएका छन् । यी सबै प्रक्रिया पूरा भएको अवस्थालाई नजर अन्दाज गरी पुनरावेदन अदालतबाट जग्गाधनीलाई पर्याप्त सूचना र मौका नदिएको, मरिसकेका मानिसको नाउँबाट तारेख लिने कार्य भएकोले प्रक्रिया पूरा नभएको भनी जिल्ला अदालतको लिलामसम्बन्धी काम कारबाही बदर गरेको मिलेको छैन । मरिसकेको मानिस अदालतमा उपस्थित हुने कुरै हुँदैन । अदालतको गल्तीले तारेखमा मृतकको नाम उल्लेख हुँदा मेरो पक्षलाई असर पुग्ने गरी आदेश गर्न मिल्दैन । जिल्ला अदालतबाट बिगो भराउँदा सम्पत्ति लिलामसम्बन्धी सम्पूर्ण कार्यविधि पूरा गरी भएको काम कारबाही बदर गरेको मिलेको छैन । जिल्ला अदालतबाट बिगो भराउँदा सम्पत्ति लिलामसम्बन्धी सम्पूर्ण कार्यविधि पूरा गरी भएको काम कारबाही बदर गरेको पुनरावेदन अदालतको मिति २०७१।३।५ को

आदेश त्रुटिपूर्ण हुँदा उत्प्रेषणको आदेशले बदर हुनुपर्छ भनी गर्नुभएको बहस सुनियो ।

त्यस्तै विपक्षीमध्ये निशोहरी देवीको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता श्री हरिहर दाहालले मेरो पक्षको एकल स्वामित्वको जग्गा लिलाम गर्दा जग्गाधनीलाई बुझिएको छैन, लेनदेन मुद्दाका वादी एवं धनीको मिति २०६७।१।१२२ मा मृत्यु भएको दाबी गरिएको तथ्य एकातर्फ देखिन्छ भने अर्कोतर्फ निजकै ल्याप्चे लगाई मिति २०६८।१०।१२ बाट मिति २०६८।१०।२।११ को तारेख लिएको देखिन्छ । तत्पश्चात् पनि मरिसकेका रामेश्वर यादवको वारेस वनी फौडी रायले तारेख लिएको देखिन्छ । लिलाम मुचुल्कासमेतमा सही गरेको देखिन्छ । यस्तो अवस्थामा भएका काम कारबाहीलाई सदर गरेको जिल्ला न्यायाधीशको आदेश बदर गरी पुनरावेदन अदालतले कानूनी प्रक्रिया पूरा गरी काम कारबाही गर्नु होला भनी रौतहट जिल्ला अदालतलाई मिति २०७१।३।५ मा दिएको आदेश कानूनसम्मत हुँदा बदर हुनु पर्ने होइन भनी गर्नुभएको बहस सुनियो ।

उपर्युक्त बहस बुँदालाई समेत मध्यनजर गरी निर्णयतर्फ विचार गर्दा पुनरावेदन अदालत हेटौंडाको मिति २०७१।३।५ को आदेश मिलको छ छैन ? रिट निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी हुनु पर्ने हो, होइन ? भन्ने विषयमा निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा यी निवेदकका पति रामेश्वरप्रसाद यादव र प्रत्यर्थी विरबहादुर चौधरीबीच रौतहट जिल्ला अदालतमा लेनदेन मुद्दा चली मिति २०६६।१०।१८ मा वादीले प्रतिवादीबाट सावाँ ब्याज भरी पाउने ठहरी फैसला भएको देखिन्छ । उक्त फैसलाबमोजिमको बिगो भरी भराउका लागि प्रतिवादीको पत्नी निशोहरीदेवीको नाउँको जेथा देखाई वादीको रौतहट जिल्ला अदालतमा

दरखास्त परी कारबाही चलेको देखिन्छ । सोही क्रममा वादीले देखाएको जग्गा लिलाम भई दरखास्त तामेलीमा गएपश्चात् वादी रामेश्वर यादवको मृत्यु भएको कारण देखाई निजकी पत्नी ललिता देवीले अदालतमा दा.खा. दर्ताका लागि निवेदन दिएकोमा दा.खा. दर्ताका लागि मिति २०६८।८।१२ मा नै आदेश भइसकेको देखिन्छ । मिति २०६९।३।१५ मा प्रतिवादी विरबहादुर चौधरीको पत्नी निशोहरी देवीले म पति विरबहादुरसँग २०६९ सालमा नै अलग भई बसेको छु । मलाई बुझ्दै नबुझी सूचना नदिई मेरो निजी आर्जनको सम्पत्ति लिलाम गरेको नमिलेको हुँदा लिलाम तामेली पर्चा र ललितादेवीका नाउँमा भएको दर्तासमेत बदर गरिपाउँ भनी निवेदन दिएको देखिन्छ । उक्त निवेदनका सम्बन्धमा सुनुवाइ गरी जिल्ला न्यायाधीशबाट भएको आदेशबमोजिम निवेदकलाई ७ दिने म्याद तामेल भएको हुँदा तहसिलदारबाट भएको लिलामलगायतका काम कानूनबमोजिम भएको हुँदा बदर गर्न मिलेन भनी मिति २०७०।१०।३ मा आदेश भएको देखिन्छ । सो आदेशउपर अ.बं. १७ नं. बमोजिम पुनरावेदन अदालतमा निवेदन परेकोमा पुनरावेदन अदालतबाट कानून र प्रक्रिया पूरा नगरी भएको लिलाम, तामेलीलगायत सदर गरेको जिल्ला अदालतको आदेश बदर गरिदिएको छ । अब कानूनबमोजिमको प्रक्रिया पूरा गरी कारबाही गर्नु भनी भएको पुनरावेदन अदालतको आदेशमा चित्त नबुझाई प्रस्तुत रिट दर्ता हुन आएको देखियो ।

३. प्रत्यर्थी जग्गाधनी निशोहरी देवीले निजको पति विरबहादुरसँग २०६९ सालमा नै अलग भई बसेको जिकिर लिएको देखिन्छ । तमसुकमा निज साक्षी बसेको अवस्था पनि देखिँदैन । यस्तो अवस्थामा निजको नाउँको सम्पत्ति लिलाम हुँदा पर्याप्त सूचना पाए नपाएको सन्दर्भमा विचार गर्ने पर्ने

हुन्छ। अदालतबाट निजका नाउँमा जारी भएको ७ दिने सूचना म्याद प्रत्यर्थी विरबहादुरले एकासगोलको पति भनी बुझेको पाइन्छ। तर पतिसँग २०६९ सालदेखि अलग बसेको, २०६५ सालमा उक्त जग्गा माइतीले आर्थिक सहयोगमा खरिद गरेको भन्ने जिकिर निज निशोहरी देवीको रहेको देखिएको हुँदा मौकामा पर्याप्त सूचना पाएको भनी अनुमान गर्न मिलेन। अदालतबाट अवलम्बन गरेको अन्य प्रक्रियाका सम्बन्धमा विचार गर्दा प्रत्यर्थीमध्येकी ललितादेवीले पेस गरेको मृत्यु दर्ताको प्रमाणपत्रबमोजिम लेनदेन मुद्दाका वादी रामेश्वरप्रसाद यादवको २०६७।११।२२ मा मृत्यु भएको भन्ने देखिन्छ। सो मितिपश्चात् पनि वादी रामेश्वरप्रसाद यादवकै नामबाट मिति २०६८।१२।१९ मा तारेख लिएको, कारणीले तारेख लिइसकेपछि पुनः वारेसले तारेख लिएको देखिएकोमा वारेसनामा समेत पेस भएको देखिँदैन। यसरी कानूनबमोजिमको म्यादभित्र मृतकको हकवालाले सकार नगरी मृत्यु भइसकेको व्यक्तिको नाउँबाट वारेसले लिलामी कारबाहीमा सहभागी भएको देखियो।

४. परिवारको कुनै एक व्यक्तिले बेहोर्नु पर्ने दायित्वका लागि अन्य व्यक्तिको नाममा रहेको सम्पत्ति लिलाम गर्ने कार्य गर्दा प्रयाप्त सुनुवाइको अवसर प्रदान गरी कानूनबमोजिमको प्रक्रिया अवलम्बन भएको हुनुपर्दछ। दर्तावालाको सम्पत्तिबाट बिगो असुलउपर गर्दा दर्तावालालाई सुनुवाइको मौका नदिइएको र बिगो भरीभराउको कार्यमा संलग्नता नभएको अवस्थामा भरीभराउको प्रयोजनका लागि सम्पन्न गरिएका लिलामसमेतका कारबाही कानूनबमोजिम मान्न मिलेन। मिति २०६८।६।२९ मा जग्गा लिलाम हुँदा पनि जग्गाधनीलाई रोहबरमा राखी उचित सुनुवाइ हुने मौका प्रदान गरेको देखिन आएन।

५. प्रत्यर्थी विरबहादुर चौधरीले पुनरावेदन

अदालतको आदेशपश्चात् मिति २०७१।४।१ मा नै रिट निवेदकले पाउने सावाँ, ब्याज र कोर्ट फीसमेत जम्मा रु.५,३८,३२२।५० रौतहट जिल्ला अदालतमा दाखिल गरी धरौटीमा राखेको देखिन्छ। तत्पश्चात् जिल्ला अदालतबाट रकम बुझ्न आउनु भनी वादीको नाउँमा ७ दिने म्याद जारी भइसकेको देखिँदा सोही धरौटी रकमबाट लेनदेनको बिगो प्राप्त गर्ने अवस्था देखिन्छ। लेनदेन मुद्दामा वादीको मूल सरोकार भनेको फेसलाबमोजिम बिगो भराई पाउनेसम्म हो। नगदै बिगो प्राप्त गर्ने अवस्था रहेसम्म अचल सम्पत्ति वा जग्गा प्राप्त गर्ने भन्ने होइन। फेसला कार्यान्वयनको मूल मर्म नै लेनदेन मुद्दामा ठहर भएको बिगो वादीलाई भराई दिने भएकाले लिलामको कारबाही प्रारम्भ भएपनि बिगोबापत लिलाम भएको जेथा सकार गर्नेको नाउँमा दा.खा.दर्ता नभएको अवस्थासम्म प्रतिवादीले बिगो रकम दाखिल गर्न ल्याए लिई सो रकमबाट नै फेसला कार्यान्वयन गर्न मिल्ने नै हुन्छ। लेनदेन मुद्दाको फेसलाले भराई पाउने ठहर भएको रकम नगदै दाखिल भएसम्म जेथा लिलाम गरिरहन पर्ने हुँदैन। प्रस्तुत निवेदनसँग सम्बन्धित विवादको लेनदेन मुद्दामा वादीले प्रतिवादीबाट भराई पाउने ठहरेको बिगोबापत निजको एकाघरको श्रीमती निशोहरी देवीको नामको जग्गा लिलाम गरेको भएपनि सो लिलामी प्रक्रियापश्चात् सम्पन्न गर्नुपर्ने तामेली पर्चा एवं लिलाम सकार गरेबमोजिम दाखिल खारेजलगायतका कार्य सम्पन्न भइसकेको भन्ने नदेखिएको, उक्त मुद्दाका ऋणी विरबहादुर चौधरीले आफूले तिर्नुपर्ने बिगो रकम सो तामेली पर्चा एवं दाखिल खारेज हुनुभन्दा पहिले नै नगदै धरौट राखिसकेको भन्ने मिसिलबाट देखिन आएको छ।

६. अतः माथि विवेचित आधार कारणबाट दर्तावालालाई सुनुवाइको उचित मौका नदिई निजको मन्जुरबेगर जेथा लिलाम गरी बिगो असुलउपर गर्ने

प्रयोजनको लागि रौतहट जिल्ला अदालतबाट प्रक्रिया पूरा नगरी भएको लिलामी कारबाही कानूनसम्मत नदेखिएको हुँदा बदर गरिदिएको छ, अब कानूनी प्रक्रिया पूरा गरी पुनः कारबाही गर्नुहोला भनी पुनरावेदन अदालत हेटौँडाबाट रौतहट जिल्ला अदालतका नाउँमा जारी भएको मिति २०७१।३।५ को आदेश कानूनअनुरूपकै देखिँदा बदर गर्न परेन। रिट निवेदन खारेज हुने ठहर्छ। प्रस्तुत मुद्दाको दायरीको लगत कट्टा गरी फैसलाको विद्युतीय प्रति सफ्टवेयरमा अपलोड गरी मिसिल नियमानुसार अभिलेख शाखामा बुझाई दिनु।

उक्त रायमा सहमत छु।
न्या. ईश्वरप्रसाद खतिवडा

इजलास अधिकृत: दुर्गाप्रसाद भट्टराई
इति संवत् २०७४ साल माघ २८ गते रोज १ शुभम्।

निर्णय नं. १०१२३

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री विश्वम्भरप्रसाद श्रेष्ठ
माननीय न्यायाधीश श्री बमकुमार श्रेष्ठ
आदेश मिति : २०७५।७।२५
०७०-WO-०८६५

रिट निवेदन: उत्प्रेषण

निवेदक : रिसीरामको छोरा रूपन्देही जिल्ला करहिया
गाउँ विकास समिति वडा नं. १ बस्ने वर्ष ८३
को डिल्लीरमण शर्मा न्यौपाने
विरुद्ध

विपक्षी : रूपन्देही जिल्ला अदालतसमेत

- प्राङ्गन्यायको सिद्धान्तअनुरूप same plaintiff, same opponent and same subject or issue भएको मुद्दा एकै अदालतबाट एक पटकभन्दा बढी सुनुवाइ वा फैसला गर्नु नहुने भन्ने हो। Due process of Law अवलम्बन गरी एक पटक भएको फैसलाबाट विवादको अन्त्य हुने वा सो विषयमा सो निर्णय अन्तिम हुने भन्ने हो। विवादित विषयमा अदालतबाट सक्षम सुनुवाइ गरी भएको फैसला सो मुद्दामा अन्तिम र निश्चयात्मक हुने।

(प्रकरण नं.६)

- मुद्दाको रूपबाट अन्तिम भइसकेको विषय कानूनमा नयाँ संशोधन थप भएको आधारले

अधि मुद्दाको फैसला कार्यान्वयन सम्पन्न भइसकेको कार्यलाई अप्रत्यक्ष रूपमा सोही विषय निवेदनको रूपमा पुनः अदालतमा प्रवेश गर्न मिल्ने हुँदैन । प्रत्यक्षरूपमा कानूनले निमिल्ने कार्य अप्रत्यक्ष बाटोबाट सोही विषयमा पटकपटक अदालतमा प्रवेश गर्न मुद्दाको अन्तिमताको सिद्धान्तले पनि मिल्ने नहुने ।

(प्रकरण नं.७)

निवेदकका तर्फबाट : विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता श्री बालकृष्ण न्यौपाने

विपक्षीका तर्फबाट : विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता श्री उद्धव पुडासैनी एवं विद्वान् अधिवक्ता श्री ढुण्डिराज देवकोटा

अवलम्बित नजिर :

सम्बद्ध कानून :

आदेश

न्या. विश्वम्भरप्रसाद श्रेष्ठ : साबिक नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ र १०७(२) बमोजिम यसै अदालतमा दर्ता भई हाल नेपालको संविधानको धारा ४६ तथा धारा १३३(२) र (३) बमोजिम यसै अदालतको असाधारण अधिकार क्षेत्रअन्तर्गत रहेको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य र आदेश यसप्रकार छ:-

तथ्य खण्ड

मेरो नाममा मालपोत कार्यालय, रूपन्देहीमा दर्ता रहेको रूपन्देही जिल्ला करहिया गा.वि.स. वडा नं. १क को सा.कि.नं. १९३ हालको कि.नं. १३३४ को घर जग्गा पुनः चलन चलाई पाउँ भनी म निवेदकले रूपन्देही जिल्ला अदालत, तहसिल शाखामा निवेदन

दिएको थिएँ। तत्कालीन लुम्बिनी अञ्चल अदालतबाट २०२९ सालको दे.पु.नं.७४२ को खिचोला मुद्दामा मिति २०३०।०६।२९ मा अन्तिम फैसला भई मिति २०३६।१०।१५ मा चलन पुर्जी पाएको हुँ। तर सो घर जग्गा विपक्षीहरूले छाडी नदिएकोले फैसलाले अन्तिम गरेको कुरामा मेरो चलन नभई विपक्षीहरूले नै भोग गरेका छन्। मिति २०३०।०६।२९ को फैसलाबमोजिम पुनः चलन चलाई पाउँ भन्ने निवेदनमा सर्वोच्च अदालतको २०५१ सालको पु.वे.नं.१९७७ को मुद्दामा मिति २०५२।१०।१० मा फैसला भएको हो। सो फैसलामा दोस्रो पटकको चलन चलाई पाउँ भन्ने दाबी पुन नसक्ने भनी फैसला भएको हो। स्कुल भवनसमेतलाई बाहेक गरी पहिलो चलन पुर्जी पाएको हो। पुनः चलनमा दाबी पुन नसक्ने ठहर भएको सर्वोच्च अदालतको फैसलाको आधारमा मिति २०७०।०९।२९ मा सुरु रूपन्देही जिल्ला अदालतबाट आदेश भएकोमा सो आदेश सदर हुने गरी पुनरावेदन अदालत बुटवलबाट मिति २०७१।०१।२५ मा आदेश भएको छ।

मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको महलको ४३(५) मिति २०४३।०७।१४ मा संशोधन भएको हो। मिति २०३६।१०।१५ मा मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको महलको ४३(३) बमोजिम मलाई चलन पुर्जी दिइएकोमा उक्त चलन पुर्जीबमोजिम चलन नछोडेमा मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको महलको ४३(५) आकर्षण हुने हो। २०३६ सालमा मुद्दा परेकोमा सर्वोच्च अदालतको मिति २०५२।१०।१० को फैसला मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको ४३(५) को कानूनी व्यवस्था नभएको बेलामा फैसला भएको हो। दाबीको कि.नं.१३३४ को घर जग्गासमेत मुलुकी ऐन, घर बनाउनेको महलको ४ नं. बमोजिम गरिपाउँ भनी मिति २०२८।०८।२७ मा दिएको मुद्दामा खिचोला ठहराई चलनसमेत पाउने गरी मिति २०३०।०६।२९ मा

फैसला भएको हो। सो फैसलाबमोजिम चलन चलाई पाउन मिति २०३१।२।१३ मा दरखास्त दिई कारबाही चलिरहेकै अवस्थामा घर स्कुल पञ्चायतसमेत कायम गरिपाउँ भनी विपक्षी स्कुलका तर्फबाट मिति २०३३।७।३ मा फिराद परेकोमा दाबी नपुग्ने ठहर भई मिति २०३४।४।१३ मा फैसला भई अन्तिम किनारा लागेको छ।

मेरो नाउँ दर्ताको कि.नं.१३३४ को घर जग्गा पुनः चलन चलाई नदिने गरी रूपन्देही जिल्ला अदालतको आदेश, तहसिलदारको आदेश र सुरु आदेशलाई सदर गर्ने गरेको पुनरावेदन अदालत बुटवलको आदेशले मेरो कानूनी हकका साथै नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(३)(च), धारा १३(१), धारा १९ द्वारा प्रदत्त हकमा आघात पुग्न गएकोले नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ र १०७(२) बमोजिम उत्प्रेषणको आदेशद्वारा उल्लिखित आदेश बदर गरी म निवेदकको मिति २०६८।०३।१३ र मिति २०६०।०६।०३ को दरखास्तसमेतका आधारमा पुनः चलन चलाई पाउन विपक्षीहरूका नाममा परमादेशलगायत अन्य जो चाहिने आज्ञा आदेश वा पुर्जिसमेत जारी गरिपाउँ भन्ने रिट निवेदन।

यसमा निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो? सोको कारण खुलाई यो आदेश प्राप्त भएको मितिले बाटोको म्यादबाहेक १५ दिनभित्र सम्बन्धित मिसिल साथै राखी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, रामशाहपथमार्फत लिखित जवाफ पठाउनु भनी रिट निवेदनको एक प्रति नक्कल साथै राखी विपक्षी नं.१, २ र ३ लाई सूचना पठाई सोको बोधार्थ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, रामशाहपथलाई दिनु। अन्य विपक्षी नं.४, ५ र ६ को हकमा आफैं वा आफ्नो कानूनबमोजिमको प्रतिनिधिमार्फत लिखित जवाफ पेस

गर्नु भनी रिट निवेदनको एक प्रति नक्कल साथै राखी सम्बन्धित जिल्ला अदालतमार्फत सूचना पठाउनु। साथै निवेदक ८३ वर्षको वृद्ध रहेको र निजको फैसला कार्यान्वयनसम्बन्धी विवाद देखिएकोले सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ६३(३) (५)(च) बमोजिम अग्राधिकार प्रदान गरिदिएको छ। नियमबमोजिम पेस गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०७१।३।२ को आदेश।

यस विद्यालय २०२६ सालमा संस्थापित संस्था हो। २०२६ सालमा तत्कालीन जिल्ला, गाउँ पञ्चायतको सहयोग, समन्वय एवं स्थानीय जनसमुदायसमेतबाट सोहीबखत नै विद्यालय भवन, वाचनालय, शौचालय तथा पञ्चायत भवन बनिसकेको भन्ने तथ्यलाई निवेदक स्वयंले अन्यथा भन्न सकेको छैन। निवेदकले मिति २०२८।०८।२० मा विद्यालयसमेत उपर खिचोला मुद्दा दिएकोमा सुरु रूपन्देही जिल्ला अदालत तथा लुम्बिनी अञ्चल अदालतसमेतबाट केही खाली जग्गाका हकमा सम्म खिचोला ठहर भई फैसला भएको हो। रिट निवेदकले मिति २०३१।०२।१३ मा चलनतर्फ कारबाही चलाई आफूले जितीपाएको जग्गाको मिति २०३६।१०।१५ मा चलन पुर्जिसमेत पाइसकेका छन्। उक्त चलन पुर्जिमा भौतिक घर संरचना चलन पाएको भन्ने कुनै कुरा उल्लेख छैन।

मिति २०३६।१०।१५ मा चलन पाएको घर जग्गा चलन गर्न नदिएकाले पुनः चलन चलाई पाउँ भनी मिति २०३७।०६।२७ मा तत्कालीन लुम्बिनी अञ्चल अदालतमा विद्यालयसमेतलाई प्रतिवादी कायम गरी स्वयं निवेदकले पुनः दोस्रो मुद्दा दायर गरेका थिए। सो मुद्दामा न.नं.७ देखि १६ सम्मका जग्गामा बनेका सम्पूर्ण भौतिक संरचना विद्यालयकै भोगचलनमा रहेकाले सोबाहेक पनि न.नं.१७ को जग्गाका हकमा सोमा

बनेको न.नं.१८ को शौचालयबाहेक गरी ज.वि.०-९-८१।४ खाली जग्गा मात्र पुनः चलन पाउने ठहर्छ, अन्य भौतिक संरचनाका हकमा पहिलो चलनबाटै चलन नपाएको हुँदा दाबी पुग्दैन भनी पुनरावेदन अदालत बुटवलबाट भएको फैसला सर्वोच्च अदालतबाट समेत मिति २०५२।१०।१० मा सदर भई अन्तिम भएको छ। उक्त फैसलालाई स्वीकार गर्दै न.नं.१८ को ज.वि.०-९-८१।४ जग्गामध्येमा बनेको न.नं.१८ को शौचालयबाहेक गरी उपर्युक्त फैसलाबमोजिम चलन चलाई पाउँ भनी मिति २०५७।१०।१९ मा रूपन्देही जिल्ला अदालतमा निवेदक स्वयंले दरखास्त दिएकोमा सोही दरखास्तबमोजिम मिति २०५८।११।१८ मा पुनः सोही जग्गा मात्र दोस्रो पटक चलन लिई सकेका छन्।

निवेदकले दण्ड सजायको ४३ नं. को गोलमटोल अर्थ लगाई अदालत प्रवेश गरेका छन्। निजले चलन लिएको जग्गाको सम्बन्धमा हालसम्म कुनै विवाद छैन। अतः झुठ्ठा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने विपक्षी गौतम बुद्ध उच्च मा.वि.को तर्फबाट यस अदालतमा मिति २०७१।०४।१६ मा पेस हुन आएको लिखित जवाफ।

सहप्रतिवादी ऐ.तिलोत्तमा नगरपालिका वार्ड नं.१२ स्थित गौतम बुद्ध उच्च मा.वि. २०२६ सालमा स्थापित संस्था हो। २०२६ सालमै तत्कालीन गाउँ पञ्चायतको सहयोगमा समन्वय एवं स्थानीय जनसमुदायसमेतबाट सोहीबखत नै विद्यालय भवन, वाचनालय, शौचालय तथा पञ्चायत भवन बनिसकेको भन्ने तथ्य निवेदकले अन्यथा भन्न सकेको अवस्था छैन। निवेदकले मिति २०२८।८।२० मा विद्यालयसमेत उपर खिचोला मुद्दा दिनु भएकोमा सुरु रूपन्देही जिल्ला अदालत तथा लुम्बिनी अञ्चल अदालतसमेतबाट केही खाली जग्गाका हकमा सम्म

खिचोला ठहर भई फैसला भएपछि यी निवेदकले मिति २०३१।०२।१३ मा चलनतर्फ कारबाही चलाई आफूले जिती पाएको जग्गाको मिति २०३६।१०।१५ मा चलन पुर्जोसमेत पाइसकेका छन्। उक्त चलन पुर्जोमा भौतिक घर संरचना चलन पाएको भन्ने उल्लेख छैन।

मिति २०३६।१०।१५ मा चलन पाएको घर जग्गा चलन गर्न नदिएकाले पुनः चलन चलाई पाउँ भनी मिति २०३७।०६।२७ मा तत्कालीन लुम्बिनी अञ्चल अदालतमा यस नगरपालिकालाई समेत प्रतिवादी बनाई स्वयं निवेदकले पुनः दोस्रो मुद्दा दायर गरेका थिए। सो मुद्दामा न.नं.७ देखि १६ सम्मका जग्गामा बनेका सम्पूर्ण भौतिक संरचना सहप्रतिवादी विद्यालयको भोग चलनमा रहेकाले सोबाहेक न.नं.१७ देखि जग्गाका हक र सोमा बनेको न.नं.१८ को शौचालयबाहेक गरी ०-९-८१।४ खाली जग्गा मात्र पुनः चलन पाउने ठहर्छ, अन्य भौतिक संरचनाको हकमा पहिलो चलनबाटै चलन नपाएको हुँदा दाबी पुग्दैन भनी पुनरावेदन अदालत बुटवलबाट भएको फैसला सर्वोच्च अदालतबाट समेत मिति २०५२।१०।१० मा सदर भई अन्तिम भएको छ।

निवेदकले दण्ड सजायको ४३ नं. को गोलमटोल अर्थ लगाई अदालत प्रवेश गरेका छन्। निजले चलन दिएको जग्गाको सम्बन्धमा हालसम्म पनि कुनै विवाद छैन। अतः प्रस्तुत झुठ्ठा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने विपक्षी साबिक करहिया गा.वि.स. को कार्यालय हाल परिवर्तित तिलोत्तमा नगरपालिकाको कार्यालयको तर्फबाट अ.प्रा. ऐ. कार्यालयको शाखा अधिकृत नारायणप्रसाद पन्थीले यस अदालतमा मिति २०७१।४।२७ मा पेस गरेको लिखित जवाफ।

विपक्षीहरू रूपन्देही जिल्ला अदालत र पुनरावेदन अदालत बुटवलको नाउँको कारण देखाउ आदेशको सूचनाको म्याद कानूनबमोजिम नै ऐनका

म्यादभित्र तामेल भई निज विपक्षीहरूबाट लिखित जवाफ पेस हुन नआएको।

निवेदनमा उल्लिखित २०२९ सालको दे.पु. नं.७४२ को मुद्दा, २०५१ सालको पु.वे.नं.१९७७ को मुद्दाहरू र भए प्रमाण मिसिलहरू र प्रस्तुत निवेदनसँग सम्बन्धित चलन चलाईको कारबाही मिसिलसमेत सम्बन्धित अदालतबाट झिकाई नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०७१।१२।२६ को आदेश।

यसमा मिति २०७१।१२।२६ मा यस अदालतबाट २०२९ सालको दे.पु.नं.७४२ को मुद्दा, २०५१ सालको पु.वे.नं.१९७७ को मुद्दाहरू र भए प्रमाण मिसिलहरू र प्रस्तुत मुद्दाहरूसँग सम्बन्धित चलन चलाईको कारबाही मिसिलसमेत सम्बन्धित अदालतहरूबाट झिकाउनु भन्ने आदेश भएकोमा रूपन्देही जिल्ला अदालतबाट मिति २०७२।८।१४ मा मिसिल पठाइएको भन्ने बेहोराको पत्रसमेत प्राप्त भइसकेको अवस्थामा उक्त मिसिलहरू यस रिट निवेदनसाथ संलग्न भएको नदेखिँदा उक्त मिसिलहरू प्राप्त भएको हो वा होइन ? सो सम्बन्धमा जानकारी प्राप्त गर्न महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, रामशाहपथलाई पत्र लेखी उक्त मिसिलहरू प्राप्त भएपछि नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०७३।४।२७ को आदेश।

यसमा यस अदालतको मिति २०७१।१२।२६ को आदेशानुसार माग भएका प्रमाण मिसिलहरू रूपन्देही जिल्ला अदालतबाट लिखित जवाफसहित ३ थान मिसिलहरू महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा च.नं.३२३, मिति २०७१।४।१६ को पत्रसाथ पठाएको भन्ने देखिन्छ। लिखित जवाफसहित ३ थान मिसिल सामेल रहेको नदेखिएको, खोजबिन गर्दा फेला नपरेको भनी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको मिति

२०७३।१०।१२ को पत्रमा उल्लेख भएको छ। अतः लिखित जवाफसाथ उक्त मिसिलहरू पठाइएको भनी पत्रमा उल्लेख भएपनि ती मिसिलहरू वास्तवमा चलान भई गएको हो वा होइन? कुन माध्यमबाट चलानी भई गएको हो छानबिन गरी पत्ता लगाई यकिन गरी जवाफ पठाउनु भनी रूपन्देही जिल्ला अदालतमा लेखी पठाउनु। महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा लिखित जवाफसाथ मिसिल आए, नआएको, दर्ता भए नभएको दर्ता किताब रेकर्ड हेरी यकिन जवाफ पठाउनु भनी लेखी पठाउनु। निवेदकसँग उक्त प्रमाणको मिसिलसँग सम्बन्धित प्रमाणित लिखित कागजातहरूको प्रतिलिपि पेस गर्न लगाउनु भन्ने यस अदालतको मिति २०७४।१।१४ को आदेश।

आदेश खण्ड

नियमबमोजिम दैनिक पेसी सूचीमा चढी निर्णयार्थ यस इजलाससमक्ष पेस हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको निवेदन पत्रसहितको मिसिल संलग्न कागजात अध्ययन गरी हेरियो। रिट निवेदकको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता श्री बालकृष्ण न्यौपानेले रिट निवेदकको नाउँ दर्ताको दाबीको कि.नं.१३३४ को जग्गा विपक्षी गौतम बुद्ध उच्च मा.वि. समेतले खिचोला गरी घर भवनसमेत निर्माण गरेका हुन्। तत्कालीन लुम्बिनी अञ्चल अदालतबाट भएको अन्तिम फैसलाबमोजिम मिति २०३६।१०।१५ मा सुरु रूपन्देही जिल्ला अदालतबाट निवेदकले चलन पुर्जा पाएकोमा विपक्षीहरूले हक छाडेका छैनन्। २०४३ सालमा मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको महलको ४३(५) नं. संशोधन भएपछि नयाँ कानूनी व्यवस्थाअनुसार चलन चलाउन पाउनु पर्ने हो। यस्तो अवस्थामा विपक्षी रूपन्देही जिल्ला अदालतबाट पुनः चलन चलाई नपाउने गरी भएको आदेश र सो आदेशलाई सदर ठहर गरेको पुनरावेदन अदालत

बुटवलको आदेशबाट निवेदकको कानूनी तथा मौलिक हकमा आघात परेको हुँदा उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी परमादेशसमेतको आदेश जारी गरिपाउँ भनी बहस गर्नुभयो ।

यसैगरी विपक्षीहरू रूपन्देही जिल्ला अदालत एवं ऐ.को तहसिल शाखा र पुनरावेदन अदालत बुटवलको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता श्री उद्धव पुडासैनी एवं गौतम बुद्ध उच्च माध्यामिक विद्यालयको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् अधिवक्ता श्री दुण्डिराज देवकोटाले विपक्षी रिट निवेदकले दाबीको कि.नं.१३३४ को जग्गामा गौतम बुद्ध उच्च मा.वि. ले खिचोला गरेको भनी मुद्दा दायर गरी अदालतबाट अन्तिम फैसला भई मिति २०३६।१०।१५ मा नै चलन पुर्जिसमेत पाई चलनसमेत चलाई पाएको हो । सो चलनउपर चित्त नबुझाई निज निवेदकले पुनःचलन चलाई पाउँ भनी मुद्दा दायर गरी सर्वोच्च अदालतबाट दाबीको घरहरू पहिलोपल्ट चलन चलाई दिएको नदेखिँदा विवादित जग्गाहरू प्रतिवादीहरूले चलन गर्न नदिएबाट दोस्रो पटक चलन चलाई दिन मिल्ने देखिएन भनी फैसला भएको छ । अदालतबाट पुनः चलन चलाई दिन नमिल्ने ठहर गरी अन्तिम न्यायिक निकास भइसकेको अवस्थामा निवेदकले झुठ्ठा बेहोरा पेस गरी सुरु रूपन्देही जिल्ला अदालतमा फैसला कार्यान्वयनको निवेदन दिएको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भनी बहस गर्नुभयो ।

तत्कालीन लुम्बिनी अञ्चल अदालतबाट अन्तिम फैसला भई आफूले चलन पुर्जिसमेत पाएकोमा विपक्षी विद्यालयले चलन छाडी नदिएको हुँदा पुनः चलन पाउन निवेदन दिएकोमा पहिलो चलनबाटै चलन पाएको नदेखिएको स्कुल भवनलगायतका भौतिक संरचनाहरूमा पुनः चलन चलाई दिन मिलेन भनी सुरु रूपन्देही जिल्ला अदालत र पुनरावेदन

अदालत बुटवलसमेतबाट आदेश भएको हुँदा उक्त आदेश उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी परमादेशको आदेशसमेत विपक्षीको नाउँमा जारी गरिपाउँ भन्ने रिट निवेदन दाबी रहेछ । निवेदकको दाबीको कि.नं.१३३४ को जग्गामा अदालतको अन्तिम फैसलामा खाली रहेको जग्गासम्म खिचोला ठहर भएको र सो खाली जग्गाको हकमा सुरु रूपन्देही जिल्ला अदालतबाट पुनः चलनसमेत चलाई सकेको हो, अन्य घर भवन रहेको जग्गाको हकमा वादीले पहिलो पटक नै चलन चलाई नपाएकोले पुनः चलन चलाई नपाउने ठहर गरी सर्वोच्च अदालतको फैसलाले स्पष्ट पारेकोले झुठ्ठा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने एकै मिलानको विपक्षीहरूको लिखित जवाफ रहेछ ।

उक्त बहस सुनी प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदकको मागबमोजिम उत्प्रेषणको आदेश जारी हुने हो वा होइन भन्ने विषयमा निर्णय दिनुपर्ने देखियो ।

निर्णयतर्फ विचार गर्दा, दाबीको कि.नं.१३३४ को जग्गामा २०२८ सालदेखि प्रस्तुत रिट निवेदन दायर भएको मितिसम्म तहतहको अदालतमा मुद्दा चली फैसलासमेत भई फैसला कार्यान्वयनको क्रममा समेत विवाद रहेको पाइन्छ । यति लामो समयसम्म अदालतबाट भएको फैसलाबमोजिमको फैसला कार्यान्वयन हुन नसकेको भनी प्रस्तुत रिट निवेदन परेको देखिँदा हालसम्म भएका सम्पूर्ण न्यायिक प्रक्रियाको सिंहावलोकन गर्नुपर्ने देखिन आयो ।

२. सो सम्बन्धमा मिसिल संलग्न प्रमाण मिसिल हेर्दा, आफ्नो नाउँ दर्ताको सा.कि.नं.१९३ हालको कि.नं.१३३४ को जग्गामा उत्तर पूर्वतर्फबाट तत्कालीन गौतम बुद्ध प्रा.वि.का सञ्चालक समितिका सचिव अमृतलाल शाक्यले घर बनाउन लागेकाले घर बनाउन रोक्का गरी खिचोला मेटाई मुलुकी ऐन, घर बनाउनेको महलको ४ नं. बमोजिम चलन चलाई पाउँ

भनी सुरु जिल्ला अदालतमा मिति २०२८।८।२७ मा मुद्दा दायर गरेको पाइन्छ । सो मुद्दामा प्रतिवादी अमृतलाल शाक्यले जग्गा खिचोला गरेको ठहर भई फैसला भएको पाइन्छ । सो फैसलाउपर वादी डिल्लीरमण शर्माले चित्त नबुझाई मुलुकी ऐन, घर बनाउनेको महलको ४ नं. बमोजिम चलन पाउँ भनी तत्कालीन लुम्बिनी अञ्चल अदालतमा पुनरावेदन गरेको पाइन्छ । लुम्बिनी अञ्चल अदालतबाट सुरु जिल्ला अदालतबाट भएको प्रतिवादीले खिचोला गरेको हदसम्म सदर गरी मुलुकी ऐन, घर बनाउनेको महलको ४ नं. बमोजिम चलनसमेत वादीले पाउने ठहर गरी मिति २०३०।६।२९ मा फैसला भएको देखिन्छ ।

३. सो फैसला अन्तिम भई वादी डिल्लीरमण शर्माले मिति २०३१।१२।०७ मा चलन चलाई पाउँ निवेदन सुरु जिल्ला अदालतमा दिएको पाइन्छ । सो निवेदनउपर सुरु जिल्ला अदालतबाट मिति २०३६।१०।१२ मा डोर खटिई डोर मुचुल्का कायम भएको पाइन्छ । सो मुचुल्काबमोजिम वादी डिल्लीरमण शर्माले मिति २०३६।१०।१५ मा चलन पुर्जी पाएको देखिन्छ । आफूले पाएको चलन पुर्जीअनुसार प्रतिवादीले चलन नछोडेको भनी वादी डिल्लीरमण शर्माले मिति २०३७।६।२७ मा पुनः चलन चलाई पाउँ भनी तत्कालीन लुम्बिनी अञ्चल अदालतमा मुद्दा दायर गरेको पाइन्छ । सो मुद्दामा दाबीको घर जग्गामा न.नं. १७ को ०-९-८ जग्गामा भएको शौचालयबाहेकको जग्गासम्म वादीले पहिले चलन चलाई पाएको जग्गामा निज वादीले दोस्रो पटक चलन चलाई पाउने ठहर गरी पुनरावेदन अदालत बुटवलबाट फैसला भएको पाइन्छ । सो फैसलाउपर वादीले चित्त नबुझाई यस अदालतमा पुनरावेदन गरेको पाइन्छ । यस अदालतबाट पुनरावेदन अदालत बुटवलबाट भएको फैसला सदर हुने ठहर गरी मिति २०५२।१०।१० मा फैसला भएको

देखिन्छ ।

४. यस अदालतको मिति २०५२।१०।१० को सो फैसला हेर्दा, तत्कालीन लुम्बिनी अञ्चल अदालतकोमिति २०३०।६।२९ को फैसलाबमोजिमको वादीको चलन चलाई पाउँ भन्ने निवेदनउपरको कारबाहीमा सुरु जिल्ला अदालतबाट भएको मिति २०३६।१०।१२ को मुचुल्काबाट विवादको जग्गामा भएको घरको सम्बन्धमा पञ्चकृति मूल्य कायम गरी घर बनाउनेको महलको ४ नं. को प्रक्रिया अपनाई दण्ड सजायको महलको ४३(४) को रीत पुन्याई दाबीको घरहरू पहिलोपल्ट चलन पाइसकेको देखिँदैन । कानूनले निर्दिष्ट गरेको प्रक्रिया अपनाई दाबीको घरहरू पहिलो पल्ट चलन पाएको नदेखिँदा विवादित घर जग्गाहरू प्रतिवादीले चलन गर्न नदिएबाट दोस्रो पटक चलन चलाई पाउँ भन्ने दाबी मनासिब देखिएन भनी पुनरावेदन अदालत बुटवलबाट भएको फैसला सदर गरेको पाइन्छ । यिनै निवेदक डिल्लीरमण शर्माले सर्वोच्च अदालतको मिति २०५२।१०।१० को फैसलाबमोजिम चलन चलाई पाउँ भनी दरखास्त दिई मिति २०५८।११।१८ को डोरबाट फैसलाबमोजिम जग्गा चलन चलाई दिएको भनी मिति २०५८।१२।०७ मा २०५७ सालको बिगो नं. ३४४।८७ नं. को चलन मुद्दामा रूपन्देही जिल्ला अदालतका तहसिलदारबाट आदेश भएको देखिन्छ ।

५. माथि विवेचित तथ्यबाट सर्वोच्च अदालतबाट भएको फैसला र सो फैसलाको कार्यान्वयनसमेत भइसकेको देखिन आयो । अदालतबाट भएको अन्तिम फैसलाको कार्यान्वयनसमेत भइसकेको अवस्थामा रिट निवेदकले सोही फैसलाको कार्यान्वयन गरिपाउँ भनी सुरु रूपन्देही जिल्ला अदालतमा पुनः निवेदन दिएको देखिन्छ । रिट निवेदकको यस्तो कार्य एउटै विषयमा निज पटकपटक अदालतमा प्रवेश गरेको

देखिन्छ।

६. सो सम्बन्धमा साबिक मुलुकी ऐन, अ.बं.८५ मा अड्डामा मुद्दा परी फैसला भएपछि सो फैसलाउपर ऐनबमोजिमको पुनरावेदन नभई सोही मुद्दामा उसै झगडियाका नाउँको फिरादपत्र लिई सुन्न हुँदैन। लिएको भए पनि खारिज गरिदिनु पर्छ भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेको पाइन्छ। प्राङ्ग्यायको सिद्धान्तअनुरूप same plaintiff, same opponent and same subject or issue भएको मुद्दा एकै अदालतबाट एक पटकभन्दा बढी सुनुवाइ वा फैसला गर्नु नहुने भन्ने हो। Due process of Law अवलम्बन गरी एक पटक भएको फैसलाबाट विवादको अन्त्य हुने वा सो विषयमा सो निर्णय अन्तिम हुने भन्ने हो। विवादित विषयमा अदालतबाट सक्षम सुनुवाइ गरी भएको फैसला सो मुद्दामा अन्तिम र निश्चयात्मक हुने गर्दछ।

७. प्राङ्ग्यायको सिद्धान्त No one shall be twice vexed for the same case भन्ने हो। प्रस्तुत मुद्दामा विवादको विषय एकै रहेको छ, विवादको कारण उही रहेको छ, मुद्दाका पक्षहरू समेत उही रहेको पाइन्छ, तहतहको अदालत हुँदै सर्वोच्च अदालतबाट अन्तिम रूपमा न्यायिक निर्णय भएको र सो फैसलाको समेत कार्यान्वयन भइसकेको अवस्था छ। मुद्दाको रूपबाट अन्तिम भइसकेको विषय कानूनमा नयाँ संशोधन थप भएको आधारले अघि मुद्दाको फैसला कार्यान्वयन सम्पन्न भइसकेको कार्यलाई अप्रत्यक्ष रूपमा सोही विषय निवेदनको रूपमा पुनः अदालतमा प्रवेश गर्न मिल्ने हुँदैन। प्रत्यक्षरूपमा कानूनले नमिल्ने कार्य अप्रत्यक्ष बाटोबाट सोही विषयमा पटकपटक अदालतमा प्रवेश गर्न मुद्दाको अन्तिमताको सिद्धान्तले पनि मिल्ने होइन।

८. विवादित घर जग्गाहरू दोस्रो पटक

चलन चलाई पाउँ भन्ने दाबी नपुग्ने ठहरी मिति २०५२।१०।१० मा सर्वोच्च अदालतबाट फैसला भएको र सो फैसलाअनुसार दोस्रो पटक चलन नपाउनेबाहेक अन्य जग्गा निवेदकले मिति २०५८।१२।०७ मा डोरबाट चलन चलाई पाइसकेको भन्ने देखिन्छ। सर्वोच्च अदालतको सो फैसलाअनुसार फैसला कार्यान्वयनसमेत २०५८ सालमा सम्पन्न भइसकेपछि सोही विषय लामो अवधिपछि निवेदन दिई अदालतमा प्रवेश गरेको देखिन्छ। फैसलाअनुसार दोस्रो पटक चलन चलाउने विषयमा नालिस दिई अन्तिम फैसला कार्यान्वयनसमेत भइसकेकोमा कानूनको नयाँ संशोधन थप भएको आधारले सोही विषयमा निवेदन दिई अदालतमा प्रवेश गर्न मिल्ने होइन। साबिक मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको महलको ४३(४) र (५) को कानूनी व्यवस्था नयाँ संशोधन (२०४३।०७।२४) हुँदा नयाँ थप संशोधन कार्यले सम्पन्न भइसकेको फैसला कार्यान्वयनलाई असर पार्ने र अन्यथा हुने होइन।

९. निवेदकले निवेदनमा उल्लेख गरेको साबिक मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको महलको ४३(४) र (५) मा रहेको कानूनी व्यवस्था के रहेछ र २०४३ सालमा संशोधनपछि के थप भएको रहेछ भनी हेर्ने पर्ने भएको छ। सो सम्बन्धमा मुलुकी ऐन (सातौँ संशोधन, २०३४) को ४३(४) र (५) मा निम्न कानूनी व्यवस्था रहेको पाइन्छ:-

चलन दिनु पर्ने घर, पसलभित्र धनमाल राखी ताल्चा मारी राखेकोमा चलन दिनुपर्ने मानिस हाजिर भए खोल्न लगाई चलन चलाई दिनुपर्छ। हाजिर नभए पन्ध्र दिनभित्र खाली गरिदिनु त्यसपछि कुनै दिन अड्डाबाट मानिस आई ताला लागी राखे ताला तोडी राखेको धनमाल तायदाती कब्जा लिलाम बिक्री गरी चलन चलाई दिनेछ भनी सोही दिन सो चलन चलाउनुपर्ने

घर पसलको दैलामा म्याद टाँसी म्याद नाघेपछि सोबमोजिम गरी चलन चलाई दिनुपर्छ । धनमाल कब्जा लिलाम बिक्री गरेकोमा सो गरेको एक वर्षभित्र फिर्ता लिन आए सयकडा दश कटाई बाँकी फिर्ता गर्नुपर्छ सो म्यादभित्र फिर्ता लिन नआए दिनु पर्दैन, आम्दानी बाँध्नु पर्छ -----४

एक पटक चलन चलाई दिएकोमा चलन नछाडी खिचोला गरेमा खिचोला गरेको पटकैपिच्छे एक हजार रूपैयाँसम्म जरिवाना वा एक महिनासम्म कैद हुनेछ । -----५ मुलुकी ऐन (नवौँ संशोधन, २०४३) मा दण्ड सजायको महलको ४३(४) र (५) मा निम्न कानूनी व्यवस्था रहेको पाइन्छ ।

चलन दिनुपर्ने घर, पसलभित्र धनमाल राखी ताल्चा मारी राखेकोमा चलन दिनुपर्ने मानिस हाजिर भए खोल्न लगाई चलन चलाई दिनु पर्छ । हाजिर नभए पन्ध्र दिनभित्र खाली गरिदिनु त्यसपछि कुनै दिन अड्डाबाट मानिस आई ताला लागी राखे ताला तोडी राखेको धनमाल तायदाती कब्जा लिलाम बिक्री गरी चलन चलाई दिनेछ भनी सोही दिन सो चलन चलाउनु पर्ने घर पसलको दैलामा म्याद टाँसी म्याद नाघेपछि सोबमोजिम गरी चलन चलाई दिनुपर्छ । धनमाल कब्जा लिलाम बिक्री गरेकोमा सो गरेको एक वर्षभित्र फिर्ता लिन आए सयकडा दश कटाई बाँकी फिर्ता गर्नुपर्छ सो म्यादभित्र फिर्ता लिन नआए दिनु पर्दैन, आम्दानी बाँध्नु पर्छ ----- ४

एक पटक चलन चलाई दिएकोमा चलन नछाडी खिचोला गरेमा खिचोला गरेको पटकैपिच्छे एक हजार रूपैयाँसम्म जरिवाना वा एक महिनासम्म कैद गरी अघि चलन चलाई दिएको सम्पत्तिमा फैसलाबमोजिम फेरि चलन

चलाई दिनुपर्छ । सोबमोजिम चलन पाउन फेरि नालिस गरिरहनु पर्दैन । दरखास्तबाटै चलन चलाई दिनुपर्छ र त्यस्तोमा चलन चलाई दिएबापत दस्तुर बुझाई रहनु पर्दैन -----५ भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेको पाइन्छ ।

१०. मुलुकी ऐन, २०३४ सालको संशोधनमा दण्ड सजायको महलको ४३(४) मा भएको कानूनी व्यवस्था र २०४३ सालको संशोधनमा पनि सो उपदफा हुबहु रहेको, कुनै संशोधन भएको देखिँदैन । दण्ड सजायको महलको सो ४३(५) मा सो २०४३ सालको संशोधनमा पुनः चलन चलाई माग्नु नालिस दिन नपर्ने, दरखास्तबाट चलन चलाई दिनपर्ने भन्ने बेहोरासम्म थपिएको पाइयो । पुनः चलन चलाई पाउँ भनी फिर्ता दिई यस अदालतबाट घरमा दोस्रो पटक चलन नपाउने ठहरी मिति २०५२।१०।१० मा फैसला भई निवेदकले घरबाहेकका जग्गाहरू मिति २०५८।१२।०७ मा चलन लिइसकेको देखिन्छ । दोस्रो पटक पुनः चलन चलाई माग्नु नालिस दिन नपर्ने भनी २०४३ सालमा भएको संशोधनको आधारले निवेदकले २०५२ सालमा घर चलनतर्फ हारिसकेको विषय उठाउन पाउने अवस्था नै रहँदैन । वस्तुतः उक्त २०४३ सालमा मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको महलको ४३(५) नं. मा नालिस दिन नपर्ने भन्ने संशोधनको टेका लिई २०५२ सालमा नै यस अदालतको फैसलाबाट अन्तिम भइसकेको विषयलाई छिद्र बनाई प्रस्तुत रिट निवेदन परेको देखियो ।

११. २०५२ सालको सर्वोच्च अदालतको फैसलाले घर जग्गा दोस्रो पटक चलन नपाउने ठहरी फैसला भइरहेको हुँदा सो फैसलालाई अन्यथा हुने गरी दण्ड सजायको महलको ४३(५) को उक्त कानूनी व्यवस्थाले निवेदकलाई मद्दत गर्न सक्दैन । फैसला

अनुसार २०५८ सालमा सो फैसलाको कार्यान्वयन भइसकेको छ । अतः फैसलाले नै घर जग्गा दोस्रो पटक कार्यान्वयन नपाउने भनी उद्घोष गरिसकेपछि सोही घर जग्गा चलन पाउन मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको महलको ४३(५) को आधार लिई निवेदनको माध्यमबाट लामो अवधिपछि अदालतमा प्रवेश गरेको कार्य सफा हात लिई निवेदक अदालत प्रवेश गरेको पनि देखिएन ।

१२. अतः उपर्युक्त आधार प्रमाणबाट निवेदकले फैसलाबमोजिम पुनः चलन चलाइ पाउँ भनी दिएको निवेदनमा सुरु रूपन्देही जिल्ला अदालतबाट मिति २०७०।०९।२९ मा पुनः चलन चलाइ दिन नपर्ने भनी भएको आदेश र सो आदेश सदर गर्ने गरी पुनरावेदन अदालत बुटवलबाट मिति २०७१।०९।२५ मा भएको आदेशहरूमा कुनै कानूनी त्रुटि देखिन आएन । अदालतहरूबाट तहतह साधारण अधिकारक्षेत्र ग्रहण गरी न्यायिक निरूपण भई अन्तिम रहेको विषयमा लामो अवधिपछि सोही विषय लिई अदालत प्रवेश गरेको सफा हात लिई निवेदक आएको पनि देखिन नआएकोले पुनरावेदन अदालत बुटवलको मिति २०७१।०९।२५ को आदेशसमेत बदर गरिपाउँ भन्ने रिट निवेदन दाबी मनासिब देखिन आएन । प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुने ठहर्छ । प्रस्तुत आदेशको प्रतिलिपिसहित यस आदेशको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, रामशाहपथलाई दिनु । साथै यस आदेश अपलोड गरी दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार अभिलेख शाखामा बुझाई दिनु ।

उक्त रायमा सहमत छु ।

न्या. बमकुमार श्रेष्ठ

इजलास अधिकृतः कालीबहादुर साम्यु लिम्बू

इति संवत् २०७५ साल कार्तिक २५ गते रोज १ शुभम् ।

निर्णय नं. १०१२४

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री ईश्वरप्रसाद खतिवडा
माननीय न्यायाधीश श्री तेजबहादुर के.सी.

फैसला मिति : २०७४।१२।५

०६९-CI-००६३

मुद्दा: बगैँचा जग्गा मोही लगत कट्टा

पुनरावेदक / वादी : जिल्ला बारा, कलैया न.पा. वडा
नं.५ बस्ने भवानी शंकर अग्रवालको मु.स. गर्ने
शारदा देवी अग्रवाल

विरुद्ध

प्रत्यर्थी / प्रतिवादी : जिल्ला बारा, कलैया न.पा. वडा
नं.३ बस्ने स्व. बागड मियाँ धुनियाको छोरा
अब्दुल रब मन्सुर

- भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा २(ड)
मा घरबारीको परिभाषा गर्दा घरसँग
जोडिएको वा फरक रहेको गोठ, भकारी,
इनार, पोखरी, ग्यारेज, तबेला, फलफूलको
बगैँचा, तरकारी बारीजस्ता चीजलाई
घरबारीको दायराभित्र राखेको देखिन्छ ।
"फलफूलको बगैँचा" भन्ने शब्द अगाडि
र पछाडि प्रयुक्त शब्द हेर्दा सो शब्दको
अगाडि "तबेला" र पछि तरकारी बारी
भन्ने शब्दको प्रयोग भएको देखियो ।
विधायिकाले परिभाषा गरेको "फलफूल
बगैँचा" अन्तर्गत आफू बसोबास गरेको
घरसँग जोडिएको घडेरीसरहको जग्गामा

रहेको फलफूलको रूखहरूलाई बगैंचा भनी अर्थ गरेको पाइन्छ । यसबाट घर र करेसावारीसँग जोडिएको केही सीमित जग्गाको फलफूलको बगैंचालाई मात्र सम्झनु पर्ने ।

- घरबारी भन्ने बित्तिकै घर रहेको वा घर बनाउन योग्य रहेको घडेरीसरहको जग्गा घरसँग जोडिएको बारी, बगैंचा आदिलाई सम्झनु पर्ने हुँदा घरबारीमा ठूलो क्षेत्रफलको फलफूलको बगैंचासमेत पर्दछ भनी विधायिकाको मनसायविपरीत गएर भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा २(ड) मा उल्लिखित घरबारीको परिभाषालाई व्याख्या गर्न र सम्झन नहुने ।

(प्रकरण नं.४)

पुनरावेदक / वादीका तर्फबाट : विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ताद्वय श्री प्रेमबहादुर खड्का र श्री बालकृष्ण न्यौपाने
प्रत्यर्थी / प्रतिवादीका तर्फबाट : विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री हरि फुँयाल, श्री नारायणप्रसाद देवकोटा, श्री मिलन राई र श्री केदारप्रसाद दाहाल
अवलम्बित नजिर :
सम्बद्ध कानून :

- भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१

सुरु तहमा फैसला गर्ने:-

श्री राजाराम थापा
भूमि सुधार कार्यालय, बारा

पुनरावेदन तहमा फैसला गर्ने:-

माननीय न्यायाधीश श्री मोहनरमण भट्टराई
माननीय न्यायाधीश श्री बिदुरबिक्रम थापा

पुनरावेदन अदालत, हेटौँडा

फैसला

न्या. तेजबहादुर के.सी.: तत्कालीन न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२(१) को खण्ड (क) बमोजिम मुद्दा दोहोर्चाई हेर्ने अनुमति प्राप्त भई पुनरावेदनको रोहमा पेस हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य र ठहर यसप्रकार रहेको छ:-

मेरो नाउँ दर्ताको जिल्ला बारा, गा.वि.स. ब्रह्मपुर वडा नं. १ कि. २१६ को ज.वि. १-२-५ जग्गामा नापी पूर्वदेखि नै पिताले बगैंचा लगाई भोगचलन गरी आइरहेकोमा उक्त बगैंचाको फलफूल रेखदेख गर्ने कार्य विपक्षीका पितालाई दिएकोमा नापी हुँदा किसानको महलमा विपक्षीको पिता बागड मियाँले उक्त जग्गा सत्यनारायण माडवारीको हो भनी नक्सा भएको छ । पिता सत्यनारायणको शेषपछि उक्त जग्गा मा वादी निवेदकका नाउँमा दाखिल खारेज नामसारी भई एकलौटी भोगचलन गरी आएको छ । उक्त जग्गामा बगैंचा भएकोले भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा २(ड) को कानूनी व्यवस्थाले बगैंचालाई घरबारीमा वर्गीकरण गरी ऐ. ऐनको दफा २५ को उपदफा ५ ले घरबारीको जग्गा कमाउने मोही हक प्राप्त नहुने भनी किटानी कानूनी व्यवस्था रहे भएबाट उक्त बगैंचा जग्गाको मोही बागड मियाँका नाउँको मोही लगत कट्टा गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको भवानी शंकर अग्रवालको मिति २०६१।१०।१२ को निवेदन दाबी ।

वादी दाबीको उक्त जग्गाको मोही लगत कट्टा हुनु पर्ने होइन छैन । उक्त जग्गाको दर्तावाला मोही मेरो पिता बागड मियाँ धुनिया भएको कुरा पिताको १ नं. लगत र ३ नं. प्रमाणपत्रले पुष्टि गरी राखेको छ । उक्त जग्गा पिताको मृत्युपश्चात् मैले नै जोत आवाद गरी कुतबालीसमेत विपक्षी वादीलाई बुझाउँदै आएको हुँदा

वादी दाबीबमोजिम मोही लगत कट्टा हुनु पर्ने होइन भन्नेसमेत बेहोराको बागड मियाँ धुनियाको छोरा अब्दुल रब मन्सुरको मिति २०६२/३/२० को लिखित जवाफ ।

वादी दाबीको जिल्ला बारा, गा.वि.स. ब्रह्मपुरी वडा नं. १ को कि.नं. २६१ को ज.वि. १-२-५ जग्गा सर्वे नापी हुँदाको बखत विपक्षीको पिता बागड मियाँ धुनियाँले सर्वे नापीमा आफ्नो नाम किसान महलमा दर्ता गराई जोत आवाद गरी आएकोमा भूमि सुधार लागू भएका बखत मोहीको १ नं. लगत वादीका पिता सत्यनारायण माडवारीको नाउँमा भई जग्गा जोत आवाद गरी आएको र सो जग्गाको मोहियानी हकको प्रमाणपत्रसमेत प्राप्त गरी सकेको र वादीले पनि मोही स्वीकार गरी आएको देखिन्छ । हाल आएर वादीले बगैँचा भएको जग्गाको मोही लगत कट्टा गरिपाउँ भन्ने दाबी लिएको भए पनि यसै स्वरूपको निर्मला देवी उपाध्याय पौडेल पुनरावेदक वादी र जगरनाथ महारा चमार प्रत्यर्थी प्रतिवादी भएको संवत् २०५८ सालको दे.पु.नं. ७९५६ को मोही लगत कट्टा मुद्दामा सम्मानित श्री सर्वोच्च अदालतबाट नजिर प्रतिपादितसमेत भइसकेको र उक्त दाबीको जग्गा स्व. मोही बागड मियाँ धुनियाँको पत्नी इदनी धुनियाँको नाउँमा मोही नामसारी हुने ठहरी आजै फैसला भएको हुँदा यसमा वादीको मागदाबीबमोजिम मोही लगत कट्टाको माग दाबी पुग्न सक्दैन, खारेज हुने ठहर्छ भन्ने बेहोराको भूमि सुधार कार्यालय बाराको मिति २०६५/५/१६ को निर्णय ।

निवेदनमा उल्लिखित कित्ता नं. २६१ को जग्गाको मोही विपक्षीका पिता बागड मियाँ धुनियाँ होइनन् । उक्त जग्गा म पुनरावेदकको पति तथा ससुराको पालादेखि नै अर्थात् सर्वे नापीभन्दा अघिदेखि नै आँपको बगैँचाको रूपमा प्रयोग हुँदै

आएको हो । विपक्षीले जग्गा जोत कमाद गरेको भन्ने वस्तुनिष्ठ आधार प्रमाण निवेदनसाथ गुजार्न नसक्नुको साथै विपक्षीले साल सालैको बाली बुझाएको भरपाइको निस्सा प्रमाणहरू आफ्नो लिखित जवाफसाथ पेस गर्नसमेत नसकेकोले निज विपक्षीले सो जग्गा मोहीको हैसियतले जोत कमाद नगरेको भन्ने प्रस्ट छ । यस अवस्थामा विपक्षीको लिखित जवाफलाई मात्र मूल आधार मानी प्रमाणको न्यायिक मूल्याङ्कन नै नगरी भएको सुरु निर्णय मुलुकी ऐन, अ.बं. १८४(क), १८५ र १८९ तथा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३ र ५४ को प्रत्यक्षतः प्रतिकूल हुनुको साथै श्री सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तसमेतको विपरीत भएकोले सुरु भूमि सुधार कार्यालय, बाराको मिति २०६५/५/१६ को फैसला बदर गरी सुरु निवेदन मागदाबीबमोजिम मोही लगत कट्टा गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको भवानी शंकर अग्रवालको मु. स. गर्ने शारदा देवी अग्रवालको पुनरावेदन पत्र ।

विवादको कि.नं.२६१ को विवरणमा बगैँचा भनी जग्गाधनी दर्ता प्रमाण पुर्जामा जनिएको देखियो । भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा २५(५) (क) अनुसार घरबासको जग्गा कमाउने व्यक्तिलाई मोही हक प्राप्त हुने छैन भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेको देखिन्छ । ऐ. ऐनको दफा २(ड) अनुसार फलफूल बगैँचालाई पनि घरबासको परिभाषाभित्र राखेको देखिन आयो । यी तथ्य र प्रमाणहरूको विश्लेषण र मूल्याङ्कनको रोहमा सुरु फैसला फरक पर्न सक्ने देखिँदा छलफलको लागि मुलुकी ऐन, अ.बं. २०२ नं. तथा पुनरावेदन अदालत नियमावली, २०४८ को नियम ४७ बमोजिम प्रत्यर्थी प्रतिवादीलाई झिकाई नियमबमोजिम पेस गर्नु भनी मिति २०६६/९/२४ मा पुनरावेदन अदालत हेटौँडाबाट भएको आदेश ।

विपक्षीले दाबीको जग्गा बगैँचा भएको जिकिर

लिए पनि सो जग्गा बगैँचा होइन । दाबीको जग्गा आवादीलायक भई मोहीको हैसियतले जोत कोड आवाद गर्दै आई मोहीको दायित्व र कर्तव्यको पालना गरी आइरहेको कुरा कुत धरौटी राखेको भरपाइले समेत प्रस्ट छ । मोही भएको कुराको पुष्टि भरपाइलगायत १ नं. लगत, ३ नं. प्रमाणपत्र, फिल्डबुकसमेतले पुष्टि भई राखेको र भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा २५(५) (क) ले घरबारीको जग्गामा सम्म मोही नलाग्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ । घरबारी भन्नाले बगैँचा पनि स्वतः पर्छ भन्न सकिने व्यवस्था उक्त ऐनले गरेको देखिँदैन । यसरी उल्लिखित आधार प्रमाण र सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तसमेतका आधारमा विपक्षीको पुनरावेदन जिकिर बदर् गरी सुरु भूमि सुधार कार्यालय, बाराको मिति २०६५/५/१६ को निर्णय सदर गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको अब्दुल रब मंसुरको लिखित प्रतिवाद ।

यसमा दे.पु.नं.११५९ को मोही नामसारी मुद्दामा आज यसै इजलासबाट वादीको जग्गाको इदनी धुनियाइनका नाममा मोही नामसारी भई मोही प्रमाणपत्रसमेत पाउने ठहर्‍याई सुरु भूमि सुधार कार्यालय बाराले गरेको फैसला सदर हुने ठहर्‍याई आज यसै इजलासबाट फैसला भएको हुनाले यस मुद्दामा पनि सोही मुद्दामा उल्लेख भएका बुँदाका आधारमा मोही लगत कट्टा गरिपाउँ भन्ने वादी दाबी पुग्न नसक्ने गरी सुरु भूमि सुधार कार्यालय, बाराले गरेको निर्णय मिलेको देखिँदा सदर हुने ठहर्छ भन्ने पुनरावेदन अदालत हेटौँडाले मिति २०६७।९।२ मा गरेको फैसला ।

पुनरावेदन अदालतले गरेको फैसलामा चित्त बुझेन, विपक्षीका पिता बागड मियाँ धुनिया मोही होइनन् । २ नं. अनुसूची बिना मोही कायम हुन सक्नेन । फिल्डबुक वा मोठ स्त्रेस्तामा नाम लेखिनु नै

पर्याप्त हुँदैन । बारा जिल्ला, गा.वि.स. ब्रम्हपुरी वडा नं.१ को कि.नं.२६१ को क्षेत्रफल १-२-५ जग्गा बैंकले लिलाममा सकार गरी सो बैंकको मिति २०६८।०५।१९ को निर्णयबमोजिम म निवेदिकाको नाममा दा.खा. भई आएको छ । विपक्षीले मोही हक पाउन सक्ने अवस्था नै छैन । यस्तो अवस्थामा कि.नं.२६१ को जग्गामा प्रतिवादीको मोही हक कायम हुने ठहर्‍याएको पुनरावेदन अदालत हेटौँडाको त्रुटिपूर्ण फैसला उल्टी गरी मोहियानी हकको लगत कट्टा गरिपाउँ भन्ने वादीको यस अदालतमा पर्न आएको पुनरावेदनपत्र ।

यसमा दाबीको कि.नं.२६१ को जग्गामा बगैँचा रहेको र बगैँचा भएका उक्त जग्गा घरबारी जग्गा भई मोही नलाग्ने भन्ने वादीको कथन रहेको छ । भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा २(ड) बमोजिम "घरबारी" भन्नाले "मानिस बसोबास गर्ने घर र सो घरले चर्चेको जग्गा सम्झनुपर्छ र सो शब्दले घरसँग जोडिएको वा फरक रहेको गोठ, भकारी, इनार, पोखरी, ग्यारेज, तवेला, फलफूलको बगैँचा, तरकारी बारी, बाँसघारी, खरबारी, खेलकुद वा मनोरञ्जन गर्ने ठाउँ र सोसरहको अरु कुनै काममा लगाइएको जग्गालाई समेत जनाउँछ" भन्ने तथा ऐ.दफा २५(५)(क) मा घरबारीको जग्गा कमाउने व्यक्तिलाई मोहीको हक प्राप्त हुने छैन भन्नेसमेत कानूनी व्यवस्था रहेको परिप्रेक्ष्यमा कि.नं.२६१ को बगैँचा भएको जग्गाको मोही लगत कट्टा नगर्ने ठहर गरेको पुनरावेदन अदालत हेटौँडाको फैसलामा उक्त भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा २(ड) तथा दफा २५(५)(क) व्याख्यात्मक त्रुटि विद्यमान रहेको देखिँदा न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२(१)(क) बमोजिम प्रस्तुत मुद्दा दोहोर्‍याई हेर्ने निस्सा प्रदान गरिएको छ भन्ने यस अदालतको मिति २०६९।०२।३२ को आदेश ।

नियमबमोजिम पेसी सूचीमा चढी निर्णयार्थ

यस इजलाससमक्ष पेस भएको प्रस्तुत मुद्दाको पुनरावेदन पत्रसहितको मिसिल कागजातहरू अध्ययन गरी पुनरावेदकका तर्फबाट उपस्थित विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ताद्वय श्री प्रेमबहादुर खड्का र श्री बालकृष्ण न्यौपानेले बारा जिल्ला, ब्रम्हपुरी गा.वि.स. वडा नं. १ को कि.नं.२६१ को ज.वि.१-२-५ जग्गामा आँपको बगैँचा भएकोले त्यस्तो जग्गामा भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा २(ड) ले घरबारीको रूपमा परिभाषित गरिएको र त्यस्तो घरबारीको जग्गा भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा २५ को उपदफा (५) को खण्ड (क) बमोजिम मोही हक लाग्न सक्दैन । उक्त कानूनी व्यवस्थाको प्रतिकूल तथा मिसिल संलग्न प्रमाणहरूको समुचित मूल्याङ्कन नगरी मोही लगत कट्टा नहुने ठहर्‍याएको पुनरावेदन अदालतको त्रुटिपूर्ण फैसला उल्टी गरी मोही लगत कट्टा गरिपाउँ भनी बहस गर्नुभयो ।

प्रत्यर्थी प्रतिवादीका तर्फबाट उपस्थित विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री हरि फुँयाल, श्री नारायणप्रसाद देवकोटा, श्री मिलन राई र श्री केदारप्रसाद दाहालले प्रत्यर्थी प्रतिवादी अब्दुल रब मन्सुरका बाबु बागड मियाँ मन्सुर कि.नं.२६१ नं. को जग्गाका मोही हुन् । निजका बाबुको मृत्युपछि भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा २६ (१) बमोजिम निजका पत्नी इदनी धुनियाईनका नाममा नामसारी हुन्छ । कि.नं.२६१ को जग्गा घरबाट टाढा रहेको कृषि उत्पादनको महत्त्व राख्ने भएकोले आँप बगैँचाको विषयमा भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा २५(५)(क) लागू हुँदैन । खेतीयोग्य जग्गालाई बगैँचा हो भनी नामाकरण गर्न मिल्दैन । भूमि सुधार कार्यालय बारा र पुनरावेदन अदालतको फैसला सदर गरिपाउँ भनी बहस गर्नुभयो ।

विद्वान् कानून व्यवसायीहरूको उपर्युक्तबमोजिमको बहस जिकिरसमेत सुनी पुनरावेदन अदालत हेटौँडाको फैसला मिलेको छ, छैन ? पुनरावेदन

जिकिर पुन गर्न सक्ने हो, होइन ? सो सम्बन्धमा निर्णय गर्नुपर्ने देखियो ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा, भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा २५ को देहाय (५) मा बगैँचा जग्गामा मोहियानी हक लाग्दैन भन्ने उल्लेख भए पनि सो कानूनी व्यवस्थाविपरीत दाबीको कि.नं.२६१ को जग्गामा मोही कायम हुने ठहर्‍याएको पुनरावेदन अदालत हेटौँडाको फैसला उल्टी गरिपाउँ भन्ने पुनरावेदकको पुनरावेदन जिकिर रहेको देखिन्छ । मिति २०२२।०८।२१ मा तयार भएको फिल्डबुक उतार हेर्दा बारा जिल्ला, ब्रम्हपुरी गा.वि.स. वडा नं. १ को कि.नं.२६१ को ज.वि.१-२-५ जग्गाको किसानको नाम, थर, वतन महलमा बगर मियाँ धुनियाको नाम उल्लेख भएको देखिन्छ । वि.सं.२०२१ सालमा तयार गरेको मोहीको १ नं. लगतमा जग्गा कमाउनेको नाम बागड मियाँ भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ । सोही जग्गा बागड मियाँ धुनियाले भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा २५ अनुसार मोहियानी हकको प्रमाणपत्र प्राप्त गरेको मिसिल संलग्न मोहियानी हकको प्रमाणपत्रको प्रतिलिपिबाट देखियो । विवादित कि.नं.२६१ को जग्गा बगैँचा भएकोले सो जग्गामा मैले हक प्राप्त गर्नु पर्दछ भन्ने पुनरावेदन जिकिर रहेको हुँदा सोमा मोहियानी हक लाग्न सक्ने नसक्ने भन्ने सम्बन्धमा विचार गर्नु पर्ने देखियो ।

३. मुलुकको आर्थिक विकासमा द्रुततर गति ल्याउन भूमिबाट निष्क्रिय पुँजी र जनसंख्याको भार अर्थ व्यवस्थाको अन्य क्षेत्रमा लगाउन र कृषियोग्य भूमिको न्यायोचित वितरण र कृषिसम्बन्धी आवश्यक ज्ञान र साधन सुलभ गराई भूमिमा आस्रित वास्तविक किसानहरूको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउन र कृषि उत्पादनमा अधिकतम वृद्धि गर्न, प्रोत्साहन प्रदान गरी सर्वसाधारण जनताको सुविधा र आर्थिक हित कायम

राख्ने उद्देश्यले भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ आएको देखिन्छ । यसैगरी भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा २(ड) ले गरेको "घरबारी" जग्गाको परिभाषामा घरबारी भन्नाले मानिस बसोबास गर्ने घर र सो घरले चर्चेको जग्गा सम्झनु पर्दछ । सो शब्दले घरसँग जोडिएको वा फरक रहेको गोठ, भकारी, इनार, पोखरी, ग्यारेज, तबेला, फलफूलको बगैँचा, तरकारी बारी, बाँसबारी, खरबारी, खेलकुद वा मनोरञ्जन गर्ने ठाउँ र सोसरहको अरु कुनै काममा लगाएको जग्गालाई समेत जनाउँछ भन्ने उल्लेख भएको देखिन्छ । भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा २५ को उपदफा (५) (क) मा घरबारीको जग्गा कमाउने व्यक्तिलाई मोहीको हक प्राप्त हुने छैन भन्ने कानूनी प्रावधान रहेको देखियो ।

४. अब वादी दाबीको जिल्ला बारा, गा.वि.स. ब्रम्हपुरी वडा नं.१ को कि.नं.२६१ को १-२-५ बगैँचा जग्गा भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा २(ड) ले परिभाषित गरेको "घरबारी" को जग्गाभित्र पर्छ वा पर्दैन भनी विचार गर्नुपर्ने देखियो । पुनरावेदक वादीले दाबीको कि.नं.२६१ को जग्गा मोहियानी हक नलाग्ने घरबारी जग्गा हो भनी फिलडबुक उतार गर्दा वा अनुसूची १ को फाराम भर्दाको अवस्थामा कहीं उल्लेख गरेको एवं सो सम्बन्धमा कतै दाबी उजुर गरेको मिसिलबाट देखिँदैन । प्रतिवादीका बाबु बागड मियाँले उक्त कि.नं. २६१ को जग्गाको मोहीको प्रमाणपत्र प्राप्त गरेकोमा वादीले स्वीकार गरी बसेको देखिन्छ । वादीले विवादित कि.नं.२६१ को जग्गामा २०२२ सालदेखि नै आफ्नो बगैँचा रहेको तथ्य पुनरावेदनपत्रमा उल्लेख गरेको पाइन्छ । भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा २(ड) मा घरबारीको परिभाषा गर्दा घरसँग जोडिएको वा फरक रहेको गोठ, भकारी, इनार, पोखरी, ग्यारेज, तबेला, फलफूलको बगैँचा, तरकारी बारी जस्ता चीजलाई

घरबारीको दायराभित्र राखेको देखिन्छ । "फलफूलको बगैँचा" भन्ने शब्द अगाडि र पछाडि प्रयुक्त शब्द हेर्दा सो शब्दको अगाडि "तबेला" र पछि तरकारी बारी भन्ने शब्दको प्रयोग भएको देखियो । विधायिकाले परिभाषा गरेको "फलफूल बगैँचा" अन्तर्गत आफू बसोबास गरेको घरसँग जोडिएको घडेरीसरहको जग्गामा रहेको फलफूलको रूखहरूलाई बगैँचा भनी अर्थ गरेको पाइन्छ । यसबाट घर र करेसाबारीसँग जोडिएको केही सीमित जग्गाको फलफूलको बगैँचालाई मात्र सम्झनु पर्ने हुन्छ । घरबारीको जग्गाअन्तर्गत ज.वि. १-२-५ को जग्गाको फलफूलको बगैँचा पर्दछ भनी अर्थ गर्न मिल्दैन । घरबारी भन्ने बित्तिकै घर रहेको वा घर बनाउन योग्य रहेको घडेरीसरहको जग्गा घरसँग जोडिएको बारी, बगैँचा आदिलाई सम्झनु पर्ने हुँदा घरबारीमा ठूलो क्षेत्रफलको फलफूलको बगैँचासमेत पर्दछ भनी विधायिकाको मनसायविपरीत गएर भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा २(ड) मा उल्लिखित घरबारीको परिभाषालाई व्याख्या गर्न र सम्झन हुँदैन । यसप्रकार पुनरावेदक वादीको कि.नं.२६१ को ज.वि.१-२-५ जग्गामा रहेको आफ्नो बगानलाई फलफूलको बगैँचा भनी घरबारीको परिभाषाभित्र विधायिकाले राखेको भन्न मिल्ने अवस्था रहँदैन । घरबारीसँग जोडिएको वा सोबाट केही पृथक रहे पनि सानो क्षेत्रफलमा रहेको थोरै र सीमित फलफूलका बोट भएको फलफूलको बगैँचालाई मात्र घरबारीको परिभाषाभित्रको बगैँचाको रूपमा समेटेको भन्न मिल्ने देखिन आउँछ ।

५. यस सम्बन्धमा पुनरावेदक वादी निर्मलादेवी उपाध्याय (पौडेल) प्रत्यर्थी प्रतिवादी जगन्नाथ महारा भएको संवत् २०५८ सालको दे.पु. नं. ७९५६ को मोही लगत कच्चा मुद्दामा भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा २५(५)(क) ले घरबारीको

जग्गामा मोही नलाग्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ । घरबारी भन्नाले बगैंचा पनि स्वतः पर्छ भन्न सकिने व्यवस्था उक्त ऐनले गरेको देखिँदैन । खेस्ताबाट आवादी देखिएको र हाल जग्गा प्रतिवादीले कमाएको भन्ने देखिएपछि त्यस्तो जग्गामा मोही लाग्दैन भन्न न्यायसङ्गत हुँदैन भनी फलफूल बगैंचाको प्रकृति र व्याख्यासहित श्री सर्वोच्च अदालतबाट सिद्धान्तसमेत प्रतिपादन भएको पाइन्छ । श्री सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित उपर्युक्त सिद्धान्तका आधारमा पनि दाबीको बढी क्षेत्रफलको कि.नं. २६१को ज.वि. १-२-५ लाई घरबारीअन्तर्गतको फलफूलको बगैंचाको दायराभित्र राखी अर्थ गर्नु पर्ने अवस्था देखिन आउँदैन ।

६. उपर्युक्त प्रतिपादित सिद्धान्तबाट घरबारीभित्र बगैंचा स्वतः नपर्ने हुँदा कि.नं.२६१ को जग्गामा मोहियानी हक लाग्ने हुँदा प्रतिवादीको बाबु बागड मियाँ धुनियाका नामको मोहियानी हक बागड मियाँकी पत्नी इदनी धुनियाइनका नाममा कानूनतः मोही नामसारी हुने अवस्था देखिन आउँदा निजका नाउँमा मोही नामसारी नहुने ठहर्‍याई पाउँ भन्ने पुनरावेदन जिकिर एवं सोही बेहोराको पुनरावेदकतर्फका कानून व्यवसायीको बहसका बुँदा तथा निस्सा प्रदान गर्दा लिइएका आधारसँग सहमत हुन सकिएन ।

७. अतः माथि विवेचित आधार र कारणसमेतबाट कि.नं. २६१ को जग्गाको मोहियानी हक बागड मियाँ धुनियाको मृत्युपश्चात् निजकी पत्नी इदनी धुनियाइनले मोही नामसारी गरी मोहीको प्रमाणपत्र पाउने भई बगैंचा जग्गा मोही लगत कट्टा गरिपाउँ भन्ने निवेदकको मागदाबी पुग्न नसक्ने ठहर्‍याएको सुरु भूमि सुधार कार्यालय बाराको मिति २०६५।०५।१६ मा भएको फैसला सदर हुने ठहर्‍याएको पुनरावेदन अदालत हेटौँडाको मिति २०६९।१।२ गतेको फैसला मिलेको देखिँदा सदर हुने ठहर्छ । पुनरावेदक वादीको

पुनरावेदन जिकिर पुग्न सक्दैन । फैसलाको प्रति अपलोड गरी दायरीबाट प्रस्तुत मुद्दाको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु ।

उक्त रायमा सहमत छु ।

न्या. ईश्वरप्रसाद खतिवडा

इजलास अधिकृत:- गीता श्रेष्ठ / डल्लुराम चौधरी
इति संवत् २०७४ साल चैत्र ५ गते रोज २ शुभम् ।

निर्णय नं. १०१२५

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री ईश्वरप्रसाद खतिवडा
माननीय न्यायाधीश श्री बमकुमार श्रेष्ठ
आदेश मिति : २०७४।१२।१९
०६८-WO-१०३९

मुद्दा: परमादेश

निवेदक : भक्तपुर जिल्ला दधिकोट गा.वि.स.वडा नं.५
बस्ने अधिवक्ता कञ्चनकृष्ण न्यौपाने
विरूद्ध

विपक्षी : नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा
मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरबार
काठमाडौँसमेत

- सिमेन्टको कणहरूबाट श्रमिकको स्वास्थ्यलगायत अन्य सर्वसाधारण मानिस, जीवजन्तु, वनस्पतिसमेतमा प्रतिकूल प्रभाव पर्ने भएकाले त्यसप्रकारको नकारात्मक प्रभावलाई यथाशक्य कम गरी स्वच्छ तथा स्वस्थ वातावरण कायम गर्नु वाञ्छनीय हुने ।

(प्रकरण नं. ३)

- कमजोर प्याकिङ भएमा सिमेन्टको परिमाणमा हास हुने हुँदा उपभोक्ताको अहित हुने अर्थात् उपभोक्ताको हक हितको संरक्षण नहुने अवस्था रहन्छ । त्यसैले पनि सिमेन्टको प्याकिङ कार्य भरपर्दो र उपभोक्ताको हितअनुकूल गरिनु वाञ्छनीय हुन जाने ।

(प्रकरण नं. ५)

- लेमिनेसन गरेको बोरामा सिमेन्टको प्याकिङ हुनुपर्ने कुरा उपभोक्ताको हित, आम जनस्वास्थ्य र स्वच्छ वातावरणको लागि अपरिहार्य हुने ।

(प्रकरण नं. ६)

- वातावरणीय स्वच्छता, उपभोक्ताको हित एवं मजदुरको हित तथा जनस्वास्थ्य कायम गर्न लेमिनेसन गरेको बोरामा सिमेन्टको प्याकिङ हुनु उपयोगी हुने भएकाले सिमेन्टको उत्पादन, भण्डारण, ओसारपसार तथा बिक्री वितरण गर्ने सम्बन्धमा निश्चित मापदण्ड बनाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नु गराउनु वाञ्छनीय देखिने ।

(प्रकरण नं. ७)

निवेदकका तर्फबाट :

विपक्षीका तर्फबाट : विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता श्री
संजीवराज रेग्मी

अवलम्बित नजिर :

सम्बद्ध कानून :

- उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०५४

आदेश

न्या. ईश्वरप्रसाद खतिवडा : नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ तथा १०७(२) बमोजिम पर्न आएको प्रस्तुत निवेदनको संक्षिप्त तथ्य र आदेश यसप्रकार छ:

रिट निवेदनको बेहोरा

म निवेदक कानून व्यवसायमा लागेको व्यक्ति हुँ । देशमा कानूनी शासन हुनुपर्छ, संविधानविपरीत कसैले पनि काम गर्न पाउनु हुँदैन, कानूनी हक अधिकारको संरक्षण हुनुपर्छ भन्ने मान्यता राख्ने नेपाली नागरिक हुँ । नेपालमा सिमेन्ट उत्पादनपछि प्याकिङ गरी बजारमा ल्याउँदा धुलो निस्कने सामान्य प्लाष्टिकको बोरामा प्याकिङ गरिएको हुन्छ । भौतिक संरचनाको लागि अत्यावश्यक रहेको सिमेन्टको प्रयोग र बिक्री वितरणमा अपनाइने असावधानीले निर्माण क्षेत्रमा कार्यरत मजदुर, कामदारलगायत हामी सर्वसाधारण जनताको समेत स्वास्थ्यमा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमा गम्भीर असर पारिरहेको छ । हाल प्रचलित बोरामा सिमेन्ट चुहावटसमेत हुने गरेको छ । विश्वका प्रायः धेरै देशमा लेमिनेसन गरेको बोरा प्रयोग गर्ने गरिएको छ । सिमेन्टजस्तो हानिकारक तथा वातावरणमा असर पारिरहेको वस्तुको प्याकिङ

लेमिनेसन नभएको सामान्य प्लाष्टिकको बोरामा गरिनु उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०५४, वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ र UN Guidelines, 1985 समेतले व्यवस्था गरेका कानून र मापदण्ड तथा सर्वोच्च अदालतबाट समय समयमा प्रतिपादित नजिर सिद्धान्तसमेतको प्रतिकूल रहेको छ । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ र धारा १६ ले प्रदान गरेको स्वच्छ वातावरणमा सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक हनन भएको छ । संविधानको धारा ३२ र १०७(२) बमोजिम विपक्षी प्रत्यर्थीहरूको नाममा सिमेन्टको उत्पादन, बिक्री वितरणमा आवश्यक नीति नियम बनाई लेमिनेसन गरिएको बोरामा मात्र सिमेन्ट प्याकिङ तथा वितरण गर्नु गराउनु भन्ने परमादेशलगायत आवश्यक आज्ञा आदेश वा पुर्जा जारी गरिपाउँ । साथै लेमिनेसन गरिएको बोरामा मात्र सिमेन्ट प्याकिङलगायत बिक्री वितरण गर्नु गराउनु भनी विपक्षी प्रत्यर्थीहरूको नाममा सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ४१(१) बमोजिम अन्तरिम आदेशसमेत जारी गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको रिट निवेदन ।

कारण देखाउ आदेश

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो आदेश जारी हुन नपर्ने कुनै आधार कारण भए यो आदेश प्राप्त भएको मितिले बाटाको म्यादबाहेक १५ दिनभित्र सम्बन्धित मिसिल कागजात साथै राखी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत लिखित जवाफ पठाउनु भनी यो आदेश र रिट निवेदनको एकप्रति नक्कलसमेत साथै राखी विपक्षीहरूलाई सूचना दिई सोको बोधार्थ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा दिनु । लिखित जवाफ परेपछि वा सोको अवधि व्यतित

भएपछि नियमबमोजिम पेस गर्नु भन्नेसमेत बेहोराको यस अदालतको मिति २०६९।१।३१ को आदेश ।

गृह मन्त्रालयको लिखित जवाफ

यसमा सिमेन्ट कारखानाको व्यवस्थापन, त्यसको उत्पादन, बिक्री वितरणमा आवश्यक पर्ने नीति नियम निर्माण गर्ने कार्यमा यस मन्त्रालयले प्रत्यक्ष रूपले कुनै निर्णय गर्ने नहुँदा गृह मन्त्रालयको हकमा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको विपक्षी गृह मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालयको लिखित जवाफ

राज्यका सबै काम, कारबाही र गतिविधि कानूनको अधीनमा रही सञ्चालन हुनुपर्ने कुरामा नेपाल सरकार प्रतिबद्ध रहेको छ । विपक्षी निवेदकले दाबी लिनु भएको सिमेन्टको उत्पादन, लेभलिङ्ग, प्याकिङ, बिक्री र वितरणसम्बन्धी व्यवस्था मजदुर कामदार एवं सर्वसाधारण नागरिकको स्वास्थ्यमा नकारात्मक असर नपर्ने गरी वा कम पर्ने गरी हुनुपर्ने कुरामा विवाद छैन । परन्तु प्रस्तुत विषय यस कार्यालयबाट प्रत्यक्ष नियमित हुने विषय नभएकोले तत्सम्बन्धमा सम्बन्धित निकायको लिखित जवाफबाट स्पष्ट हुने नै छ । अतः यस कार्यालयको नाममा मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने होइन, रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको विपक्षी **प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालयको लिखित जवाफ ।**

स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयको लिखित जवाफ

रिट निवेदकले सिमेन्टमा प्रयोग हुने बोरा

लेमिनेसन गरेको हुनुपर्ने गरी आवश्यक नीति नियम बनाई लागू गर्न माग गर्नु भएको विषय प्रत्यक्ष रूपमा यस मन्त्रालयको कार्यक्षेत्राधिकारभित्र पर्ने विषय होइन । जहाँसम्म मानव स्वास्थ्यलाई प्रतिकूल असर पुऱ्याउने खालका काम कारबाही गर्न नहुनेतर्फको विषय छ, सो सम्बन्धमा स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय सदैव सचेत रही आएको छ । तसर्थ रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको विपक्षी **स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।**

भौतिक योजना निर्माण तथा यातायात मन्त्रालयको लिखित जवाफ

रिट निवेदकले उल्लेख गरेको विषय यस मन्त्रालयसँग सम्बन्धित नरहेको यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाउनु पर्ने नै होइन । सिमेन्ट उद्योगको स्थापना आपूर्ति व्यवस्थापन, गुणस्तरीयतालगायतका नीति, निर्धारण गर्ने सम्पूर्ण काम कारबाहीमा यस मन्त्रालयको संलग्नता नहुने हुँदा यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाई दायर गरिएको प्रस्तुत रिट निवेदन निरर्थक एवं निराधार छ । यस मन्त्रालयबाट रिट निवेदकको संवैधानिक तथा कानूनी हकमा प्रतिकूल असर पुग्ने गरी कुनै काम कारबाहीसमेत नगरिएको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको विपक्षी **भौतिक योजना निर्माण तथा यातायात मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।**

संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयको लिखित जवाफ

रिट निवेदकले सिमेन्ट उत्पादन तथा प्याकिङ गर्ने बिक्री वितरण गर्ने कुनै पनि उद्योग तथा व्यवसायीलाई विपक्षी बनाएको देखिँदैन । त्यसैगरी

को-कसले लेमिनेसन नगरी चुहिने बोरा प्रयोग गरेका हुन् भन्ने सम्बन्धमा निवेदकले कुनै ठोस प्रमाण प्रस्तुत गर्न सकेको अवस्था पनि छैन । नेपाल सरकार (कार्य विभाजन) नियमावली, २०६९ अनुसार यस मन्त्रालयले आफ्नो कार्य सम्पादन गर्दै आइरहेको छ । उक्त नियमावलीअनुसार कार्यसम्पादन गर्ने क्रममा स्वच्छ र स्वस्थ वातावरण कायम राख्न मन्त्रालय सदैव प्रयत्नशील रहेको छ । रिट निवेदकले यस मन्त्रालयको यो-यस्तो कानूनी कर्तव्य एवं दायित्व रहेकोमा सो कर्तव्य एवम् दायित्व पूरा नगरेको वा पूरा गर्न इन्कार गरेको भनी आफ्नो रिट निवेदनमा कहिँकतै उल्लेख गर्न सक्नु भएको अवस्था छैन । कानूनले कर्तव्य र दायित्व नबोकाएकोमा परमादेश जारी नहुने भनी सम्मानित अदालतबाट ऋषि विक्रम विरुद्ध स्थानीय विकास मन्त्रालयसमेत (ने.का.प.०५३, नि.नं६२००, पृ.४२९), लगायतका मुद्दामा प्रतिपादित नजिरसमेतका आधारमा विपक्षीको रिट निवेदन खारेज भागी छ, खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको विपक्षी **संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।**

नियमबमोजिम पेस हुन आएको प्रस्तुत निवेदनमा विपक्षीहरूको तर्फबाट विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता श्री संजीवराज रेग्मीले विपक्षी निवेदकले PIL लाई सदुपयोग नगरी दुरुपयोग गर्न खोज्नुभएको छ; PIL सम्बन्धी रिट निवेदन दिई तारेख गुजारी बस्नुभएको छ; PIL लाई हलुका विषय बनाउन हुँदैन; तर रिट निवेदनमा निवेदकले उठाएको विषयवस्तु कामदार र उपभोक्ताको स्वास्थ्यका हिसाबले जायज नै छन्; लेमिनेसन गरेको बोरामा सिमेन्टको प्याकिङ गरिनुपर्छ भन्नेमा सरकार सकारात्मक रहेको हुँदा रिट निवेदन खारेज हुनुपर्छ भनी गर्नुभएको बहससमेत

सुनियो।

अब यसमा निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी हुने हो वा होइन ? भन्ने सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने देखियो।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा स्वस्थ, स्वच्छ वातावरण, जनस्वास्थ्य तथा उपभोक्ताको हितसम्बन्धी विविध विषय उल्लेख गरी प्रस्तुत सार्वजनिक हक वा सरोकारको विवाद दायर हुन आएको पाइयो। रिट निवेदकले लेमिनेसन गरेको बोरामा मात्र सिमेन्टको प्याकिङ गरिनुपर्छ भनी उपभोक्ताको हित कायम गर्नेसम्बन्धी प्रश्नहरू उठाई निवेदन गरेको देखिन्छ। सिमेन्टको भण्डारण तथा बिक्री वितरणको क्रममा हुने क्षय रोकौ उपभोक्तालागयत आम सर्वसाधारणको स्वास्थ्य तथा हित संरक्षण गर्नुपर्ने आवश्यकता स्वभाविक रूपमा रहन्छ। सिमेन्टको उत्पादन, भण्डारण, बिक्री वितरण तथा उपभोक्तासम्म पुग्नुजेलसम्मका सम्पूर्ण चरणमा सुरक्षा विधि अपनाउनु नै पर्दछ। वातावरणीय स्वच्छता, मजदुरको स्वास्थ्य र उपभोक्ताको हितको दृष्टिकोणले पनि यो एक संवेदनशील विषय हो। तसर्थ निवेदकले तारेख गुजारी बसेको भए पनि सार्वजनिक हक वा सरोकारको विषय भएकाले निवेदकले उठाएका कानूनी प्रश्नहरूको न्यायिक निरूपण हुनु मनासिब देखियो।

३. नेपाल अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको सदस्य राष्ट्र हो। नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा जनाएका प्रतिबद्धताहरूका दृष्टिले हेर्दा श्रमिकको हित र कल्याण गर्नु राज्यको दायित्व बनेको देखिन्छ। श्रमिकलागयत आम नागरिकको सामाजिक तथा आर्थिक हित र कल्याण गर्ने कुरालाई नेपालको संविधानले पनि राज्यको कर्तव्य हुने गरी विविध प्रावधानहरू व्यवस्थित गरेको छ। कार्यस्थलको सुरक्षा र श्रमिकको स्वास्थ्यसम्बन्धी कुराहरू मानिसको बाँच्न

पाउने हकसँग सम्बन्धित विषयहरू हुन्। यी हकहरूको प्रचलनमा राज्यको विशेष र उत्तरदायित्वपूर्ण भूमिका अपेक्षित हुन्छ। सिमेन्टको कणहरूबाट श्रमिकको स्वास्थ्यलागयत अन्य सर्वसाधारण मानिस, जीवजन्तु, वनस्पतिसमेतमा प्रतिकूल प्रभाव पर्ने भएकाले त्यसप्रकारको नकारात्मक प्रभावलाई यथाशक्य कम गरी स्वच्छ तथा स्वस्थ वातावरण कायम गर्नु वाञ्छनीय हुन्छ।

४. नागरिक र राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा ६ मा मानिसको बाँच्न पाउने अधिकारको सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ।^९ सामाजिक आर्थिक र सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा ७ मा सुरक्षित र स्वस्थ कार्यस्थलसम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ।^{१०} संयुक्त राष्ट्रसंघद्वारा दिगो विकासका लक्ष्यहरू (Sustainable Development Goals) मा सुस्वास्थ्य र जनहितको अभिवृद्धि गर्ने (Good Health and Well Being of People) तथा वस्तु तथा सेवाको खपतमा दिगोपन ल्याउने (Ensure sustainable consumption and production patterns) भन्ने कुराहरू समेटिएका छन्। पर्यावरण मैत्री (Eco friendly) र स्वास्थ्य मैत्री (Health friendly) उत्पादनहरू भएमा मात्र यी लक्ष्यहरू हासिल गर्न सकिन्छ। यस सन्दर्भमा अन्य देशमा गरिएको प्रयोग र प्रचलनतर्फ दृष्टिगत गर्दा विभिन्न देशहरूले

9 ICCPR Article 6: Every human being has the inherent right to life. This right shall be protected by law. No one shall be arbitrarily deprived of his life.

10 ICSECR Article 7 (b): The right of everyone to the enjoyment of just and favorable conditions of work which ensure, in particular: Safe and healthy working conditions.

सिमेन्टको गुणस्तरको साथसाथै सिमेन्ट प्याकिङ गर्ने बोराको समेत मापदण्ड र गुणस्तर निर्धारण गर्ने गरेको देखिन्छ । भारतमा पोलिथिनको बोरामा सिमेन्ट प्याकिङ गर्ने सम्बन्धमा IS 11652:2000 मापदण्डअनुकूल हुनुपर्ने गरी तोकिएको पाइन्छ ।¹¹ यसप्रकारको सुरक्षात्मक सावधानी अपनाउनु हाम्रो सन्दर्भमा समेत आवश्यक देखिन्छ ।

५. उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०५४ को दफा ६(१)(ख) मा वस्तुको परिमाणबारे सूचित हुन पाउने कुरालाई उपभोक्ताको अधिकारको रूपमा उल्लेख गरिएको छ । यसै प्रयोजनको लागि सिमेन्टको बोरामा पनि त्यसको परिमाण उल्लेख गरिएको हुन्छ । उपभोक्ताले निर्धारित परिमाण वा तौलका वस्तु प्राप्त गर्न सक्नु भन्ने अभिप्रायले यसप्रकारको व्यवस्था गरिएको हो । कमजोर प्याकिङ भएमा सिमेन्टको परिमाणमा हास हुने हुँदा उपभोक्ताको अहित हुने अर्थात् उपभोक्ताको हक हितको संरक्षण नहुने अवस्था रहन्छ । त्यसैले पनि सिमेन्टको प्याकिङ कार्य भरपर्दो र उपभोक्ताको हितअनुकूल गरिनु वाञ्छनीय हुन जान्छ ।

६. सिमेन्टका कणले स्वास्थ्यमा पार्ने प्रभाव सम्बन्धमा भएका अध्ययनतर्फ दृष्टिगत गर्दा लामो समयसम्म असुरक्षित तवरले सिमेन्टसँग मानिसको सम्पर्कले छालासम्बन्धी रोग र श्वासप्रश्वाससम्बन्धी समस्याहरू बढी भएको देखाएको छ ।¹² स्वास्थ्य र

सुरक्षासम्बन्धी जोखिमबाट उपभोक्ताको संरक्षण गर्न, उपभोक्ताको आर्थिक हितको प्रवर्द्धन गरी दिगो उपभोगलाई सम्बर्द्धन गर्न भनी संयुक्त राष्ट्रसंघबाट सन् १९८५ मा उपभोक्ता संरक्षणसम्बन्धी मार्गनिर्देशन (UN Guidelines for Consumer Protection) जारी भएको पाइन्छ । उक्त मार्गनिर्देशनमा उपभोक्ताले पाउने सेवा र सुविधामा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका वातावरणीय सुरक्षा र गुणस्तरका मापदण्ड कार्यान्वयन गर्न र प्रवर्द्धन गर्न सरकारहरूले प्रोत्साहित गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख छ ।¹³ यस परिप्रेक्ष्यमा हेर्दा सिमेन्टको प्याकिङ गर्ने कुरालाई निश्चित र भरपर्दो मापदण्डभित्र व्यवस्थित गर्नु वाञ्छनीय देखिन्छ । लेमिनेसन गरेको बोरामा सिमेन्टको प्याकिङ हुनुपर्ने कुरा उपभोक्ताको हित, आम जनस्वास्थ्य र स्वच्छ वातावरणको लागि अपरिहार्य छ ।

७. अतः वातावरणीय स्वच्छता, उपभोक्ताको हित एवं मजदुरको हित तथा जनस्वास्थ्य कायम गर्न लेमिनेसन गरेको बोरामा सिमेन्टको प्याकिङ हुनु उपयोगी हुने भएकाले सिमेन्टको उत्पादन, भण्डारण, ओसारपसार तथा बिक्री वितरण गर्ने सम्बन्धमा निश्चित मापदण्ड बनाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नु गराउनु वाञ्छनीय देखियो । कमसल वा लेमिनेसन नगरिएका बोरामा प्याकिङ भई असावधानीपूर्वक ओसारपसार एवं बिक्री वितरण हुने अवस्थामा नियन्त्रण कायम गरी प्रभावकारी रूपमा अनुगमन, नियमन र नियन्त्रण गर्ने सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था मिलाउनु भनी विपक्षीहरूका नाउँमा निर्देशनात्मक आदेश जारी हुने ठहर्छ । आदेशको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत विपक्षीलाई दिई दायरीको लगत कडा

1996.

13 हेर्नुहोस् United Nations Guidelines for Consumer Protection (as expanded in 1999) को मार्गनिर्देशन नं.११, २८, ३० र ४६

11 IS 11652 : 2000 Title: Textiles-Woven Sacks for Packing Cement.

12 Zeleke, Z., Moen, B. and Bratveit, M. "Cement dust exposure and acute lung function: A cross shift study" 2010; UNEP "Environmental pollution and impacts on public health by United Nations environment programme" 2008; Journal of Toxicology and Environmental Health,

गरी मिसिल नियमानुसार अभिलेख शाखामा बुझाई दिनु।

उक्त आदेशमा सहमत छु।

न्या. बमकुमार श्रेष्ठ

इजलास अधिकृत : शिवप्रसाद आचार्य
इति संवत् २०७४ चैत १९ गते रोज २ शुभम्।

निर्णय नं. १०१२६

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री अनिलकुमार सिन्हा
माननीय न्यायाधीश श्री तेजबहादुर के.सी.

आदेश मिति : २०७५।२।३

०७३-WO-०३९४

मुद्दा:- उत्प्रेषण / परमादेश

निवेदक : दार्चुला जिल्ला, धुलीगडा गा.वि.स. वडा
नं.७ वरभगे घर भई नौगाडा सरोकार समितिको
अध्यक्ष नन्दुसिंह धामी

विरुद्ध

विपक्षी : उर्जा मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौंसमेत

- विद्युत् उत्पादनको सर्वेक्षण तथा उत्पादन अनुमति पत्रअनुसारका काम कारबाही प्रचलित ऐन नियमको परिधिभित्र रही गर्नु

पर्ने र सो सम्बन्धमा नेपाल सरकारको सम्बन्धित निकायले कुनै कानूनसङ्गतका सम्झौता गरेको भए त्यसको पालना गर्नु वा गराउनु पर्ने कर्तव्य सबै पक्षको हुन्छ। त्यस्तो सम्झौता आदिले कुनै एक व्यक्ति वा केही स्थानीय व्यक्ति वा समूहको स्वार्थ मात्र हेर्ने नभई समष्टिगत रूपमा विकाससम्बन्धी अवधारणालाई आत्मसात् गर्ने हुँदा सानातिना विवाद वा माग पूरा नभएकै आधारमा अदालतले विकासको गति रोकिने गरी हस्तक्षेप गरिहाल्नु उचित नहुने।

(प्रकरण नं.६)

- आयोजनामा देशभरिका जुनसुकै क्षेत्रका बासिन्दाले रोजगारी गर्न पाउने भएको हुँदा कुनै एक क्षेत्रका बासिन्दाले मात्र रोजगारी पाउनु पर्छ र अन्य जिल्ला वा प्रदेशका बासिन्दालाई रोजगारीमा समान अवसर दिनु हुँदैन भन्ने जस्तो माग स्वीकार्य हुन सक्दैन। नेपालको संविधानको धारा १७(२)(ड) र (च) प्रदत्त स्वतन्त्रतामाथि आघात पर्ने गरी कसैले पनि त्यस प्रकृतिको माग अघि बढाउनु स्वीकार्य नहुने।

(प्रकरण नं.७)

- आयोजनालाई प्रगति हुनबाट रोक्ने, व्यक्तिगत वा सामूहिक स्वार्थबाट अवरुद्ध गर्ने, यस्ता प्रवर्तकको सम्पत्ति नोक्सान गर्नेहरूलाई कानूनको दायरामा ल्याउनु पनि सरकारी संयन्त्रको कर्तव्य र जिम्मेवारी एवं जवाफदेहिताको विषय हो। कुनै मागकै आधारमा सम्पत्ति नोक्सान गर्नेलाई कुनै कारणबाट पनि कानूनी कारबाही तथा

क्षतिबापत दायित्व वहनबाट छुट दिन नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.८)

निवेदकका तर्फबाट : विद्वान् अधिवक्ता श्री लक्ष्मी शर्मा
विपक्षीका तर्फबाट : विद्वान् नायब महान्यायाधिवक्ता श्री
किरण पौडेल विद्वान् अधिवक्ता श्री अमरजिवी
घिमिरे
अवलम्बित नजिर :
सम्बद्ध कानून :

आदेश

न्या. अनिलकुमार सिन्हा : नेपालको संविधानको धारा ४६ तथा १३३ बमोजिम यस अदालतको क्षेत्राधिकारान्तर्गतको भई दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं आदेश यसप्रकार रहेको छ ।

म रिट निवेदक नन्दुसिंह धामी दार्चुला जिल्ला, धुलागडा गा.वि.स. वडा नं.७ घर भई नौगाडा सरोकार समितिको अध्यक्ष तथा यस समितिले सर्वोच्च अदालतमा रिट दर्ता गर्नका लागि अख्तियार प्राप्त व्यक्ति हुँ । अपि पावर कम्पनी लि.ले दार्चुला जिल्ला, धुलिगाडा गा.वि.स. भई बग्ने नौगाडा नदीमा ८ मेगावाट क्षमताको माथिल्लो नौगाडा साना जलविद्युत् परियोजना सञ्चालन गर्दा मिति २०७२।०२।०६ मा जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा विपक्षीमध्येका अपि पावर कम्पनी लिमिटेडले मौनेखोला लघु जलविद्युत् परियोजनाको काठेपोलको सट्टा पक्की पोल् गाडी लाइन विस्तार गर्ने, सुकाखोलादेखि होपरीगाउँको पहिरो घरसम्म मोटरबाटो मर्मत सम्भार गरिदिने, इन्टेकबाट सधैं सिँचाइको लागि १० प्रतिशत पानी खोलामा छोडी दिनुपर्ने, सुकाखोलाको १० प्रतिशत

पानी खोलामा छोडी दिनुपर्ने, खोलाको पानीबाट कुटनी पिसनी गरी जीविकोपार्जन गर्ने हुँदा घट्ट चलाउनको लागि खोलामा पानी छोडी दिनु पर्ने, मालपोत कार्यालय दार्चुलाको मूल्याङ्कनअनुसारको मुआब्जा उपलब्ध गराउनु पर्ने, माछा मारी जीविकोपार्जन गर्नको लागि रोजगारीको वैकल्पिक व्यवस्था गरिदिनु पर्ने, सो क्षेत्रका मठ मन्दिरका संरक्षण तथा विद्यालय भवन निर्माण, मसानघाटको निर्माण तथा संरक्षण गरी दिनु पर्ने, सिँचाइको व्यवस्था गर्नु पर्ने, स्थानीय स्तरमा उपलब्ध निर्माण सामग्री जस्तै बालुवा, गिटी, ढुंगा प्रयोग गरेबापत टोलबासीलाई राहत उपलब्ध गराउनु पर्ने, स्थानीयवासीलाई रोजगारीको पहिलो प्राथमिकता दिनु पर्ने, समान ज्यालाको व्यवस्था गर्नु पर्ने, उच्च जोखिममा रहेका घर जमिनको संरक्षणका लागि तटबन्ध वा पक्की पर्खाल लगाउनु पर्ने, सेयर लगानीमा स्थानीयले प्राथमिकता पाउनु पर्ने, परियोजना निर्माणपश्चात् धुलिगाडा गा.वि.स. लाई विद्युत् उपलब्ध गराउनु पर्ने, परियोजनाको निर्माणपश्चात् पाइप लाइन फुटी क्षति हुन गएमा सोको जिम्मेवारी अपि पावर कम्पनी लिमिटेड र जगदीशबहादुर पालले लिनु पर्ने, अपि पावर कम्पनी लिमिटेडले कानूनबमोजिम बाहेक जग्गा अधिकरण गर्न नपाउने, विपक्षीमध्येका अपि पावर कम्पनी लिमिटेड र उर्जा मन्त्रालयबीच भएको सम्झौतापत्र सरोकारवालाको हक हितमा नभएको हुँदा सो सम्झौता बदर हुनु पर्ने, मौने खोलाको पानी विपक्षीमध्येका अपि पावर कम्पनी लिमिटेडले प्रयोग गर्न नपाउने भन्नेसमेतका माग राखेका थियौँ ।

निवेदकले अपि पावर कम्पनी लिमिटेडसँग विभिन्न समयमा राखेका मागहरू पूरा नगरेको, सो सम्बन्धमा उर्जा मन्त्रालयमा उजुरी गरी कारबाही गरिपाउँ भनी पटकपटक जाँदा जानकारीसमेत पाउन नसकेको, अपि पावर कम्पनी लिमिटेड र उर्जा

मन्त्रालयबीच भएको सम्झौताको नक्कलसमेत नदिनुका अलावा अनौपचारिक रूपमा बुझिन आएअनुसार सो हाइड्रोपावरमा काम गर्ने कामदारसमेत बाहिरबाट ल्याई त्यहाँका कामदारहरूलाई समान ज्याला नदिई गरेको विपक्षीको कार्य व्यवहारबाट नेपालको संविधानको धारा १७(घ), १८, २५, ३०, ३३, ३४, नागरिक अधिकार ऐन, २०१२ का दफा ६(६) (७) द्वारा प्रदत्त म निवेदकको संवैधानिक र कानूनी हकमा आघात पर्न गएको र विपक्षीमध्येका अपि पावर कम्पनी लिमिटेडले धुलिगाडा गा.वि.स. वडा नं.७ को मोठ नं.४७ मा ड्याम बनाई सरोकारवालालाई मुआब्जासमेत नदिएकोले भूमिसुधार विभाग काठमाडौँबाट खरेस्ता मोठ झिकाई क्षेत्रफल यकिन गरी सरोकारवालालाई मुआब्जा दिलाई विपक्षीहरू बीच भएका सम्झौता उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरी सरोकारवालाहरूको माग पूरा नभएसम्म विपक्षी अपि पावर कम्पनी लिमिटेडको कामकारबाही रोकी निवेदकको हक अधिकार हनन् नगर्नु, नगराउनु भनी सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ४१(१) बमोजिम अन्तरिम आदेश जारी गरी विपक्षीहरूका नाउँमा उत्प्रेषणयुक्त परमादेशलगायत जो चाहिने उपयुक्त आदेश जारी गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको निवेदन।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो ? आदेश जारी हुनु नपर्ने मनासिब आधार, कारण र प्रमाण भए सोसमेत खुलाई सूचना म्याद प्राप्त भएको मितिले बाटाको म्यादबाहेक १५(पन्ध्र) दिनभित्र विपक्षीहरूमध्येका विपक्षी नं.१ ले महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र अन्य विपक्षीहरूले आफैं वा आफ्नो कानूनबमोजिमका प्रतिनिधिहरूमार्फत लिखित जवाफ पेस गर्नु भनी निवेदनपत्र र यो आदेशको प्रतिलिपिसमेत साथै राखी विपक्षीहरूको नाममा सूचना म्याद जारी गरी

लिखित जवाफ परे वा अवधि नाघेपछि नियमानुसार पेस गर्नु। साथै अन्तरिम आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने निवेदन मागका सम्बन्धमा विचार गर्दा रिट निवेदकले निवेदनमा उठाएको विषयवस्तुको विवादको निरूपण प्रस्तुत रिट निवेदनको अन्तिम निर्णय हुँदाका बखत हुने नै हुँदा मागबमोजिमको अन्तरिम आदेश जारी गरिरहनु परेन भन्नेसमेत बेहोराको मिति २०७३।०७।३० गतेको यस अदालतको आदेश।

रिट निवेदकले आफू नौगाडा सरोकार समितिको अध्यक्ष भएको र आफू सर्वोच्च अदालतमा रिट दर्ता गर्न अख्तियारप्राप्त व्यक्ति भएको कुरा उल्लेख गरी रिट दायर भएको भने तापनि निज अधिकारप्राप्त व्यक्ति जनाउने कुनै आधार उल्लेख गरिएको नपाइएकाले निजको रिट दायर गर्ने हकद्वैयाप्रति नै प्रश्न उठ्ने कुरा स्पष्ट छ। निजलाई के के आधारमा रिट दायर गर्ने हकद्वैया छ भन्नेबारे रिट निवेदकले स्पष्ट पार्न सक्नु भएको छैन। हाम्रो कम्पनीको काम भनेको विद्युत् उत्पादन गरी बिक्री वितरण गर्ने हो। निवेदकले उल्लेख गरेको जस्तो यस कम्पनीले सहमति गरेका काम नगरेको भन्ने कुरा झुट्टा हो। हामीले गर्ने हरेक कुरा कानूनसम्मत रूपमा कानूनले तोकेको मापदण्ड पूरा गरी गरिएको छ। निर्माणाधीन अपर नौगाडा साना जलविद्युत् आयोजनाको लागि उर्जा मन्त्रालय, विद्युत् विकास विभागबाट मिति २०७१।०२।०२ मा आयोजनाको विद्युत् सर्वेक्षण अनुमतिपत्र प्राप्त गरी सर्वेक्षण सकिएपश्चात् हाल विद्युत् उत्पादन अनुमतिपत्रको अन्तिम पर्खाइमा छौं। हामीले कानूनअनुसार प्रारम्भिक वातावरणीय प्रतिवेदन तयार गरी सम्बन्धित मन्त्रालयमा बुझाएपश्चात् मिति २०७३।२।३ मा स्वीकृत भएको थियो। प्रारम्भिक वातावरणीय प्रतिवेदन तयार गर्ने क्रममा मिति २०७२।५।१ मा कार्यसूची (TOR) स्वीकृत गराई

सार्वजनिक सूचना जारी गरी स्थानीय स्तरमा सुनुवाइ गरिएपश्चात् तयार गरी स्वीकृत गराइएको थियो । स्थानीय स्तरमा आवश्यक पर्ने ढुंगा, गिट्टी, बालुवा, ग्रेवल र रोडाको लागि रु.८,०२,८७९।- तिरी प्रयोग गर्ने गरी जिल्ला विकास समितिको कार्यालयसँग सम्झौता गरिएको छ । हामीले अधिकारप्राप्त निकायको स्वीकृति लिएर काम गरिरहेका छौं। तर रिट निवेदकले उल्लेख गरेका विषयमा हामीले निज र निजले प्रतिनिधित्व गरेका संस्थासँग कुनै सम्झौता गरेका छैनौं।

हामीले विद्युत् ऐन र वातावरण ऐनलगायत अन्य कानूनअन्तर्गत स्वीकृति लिएर सो कार्य गरेका छौं। खोलामा कति पानी छोड्ने भन्नेबारे सरकारद्वारा स्वीकृत प्रारम्भिक वातावरणीय प्रतिवेदनमा उल्लेख छ । गाउँका स्थानीयलाई काम नदिई बाहिरबाट कामदार ल्याएको भन्ने कुरा पनि सरासर गलत हो । दक्ष व्यक्ति, प्राविधिकहरू र सम्बन्धित कामका विज्ञहरू र बाहिरबाट ल्याउने पर्ने व्यक्तिबाहेक अन्य कामदारहरूका विषयमा हामीले गाउँकै व्यक्तिहरू प्रयोग गरेका छौं । धेरै स्थानीयले आयोजनामा काम गरिरहनु भएको छ । ज्यालामा विभेद गरिएको भनिएको कुरा पनि सरासर गलत छ । जग्गा खरिद गर्दा सम्बन्धित व्यक्तिलाई सम्पर्क गरी निजहरूको स्वीकृतिबमोजिम खरिद गरिएको थियो । यसले गर्दा सरकारी मूल्यभन्दा बढी नै रकम खर्चिएर जग्गा लिइएको थियो । सेयर बाँडफाँडको हकमा स्थानीय स्तरमा गरिनुपर्ने सेयर बाँडफाँडको काम गरी सकिएको छ । आयोजना निर्माणको क्रममा स्थानीय स्तरमा रहेका निकायहरूसँग पनि लगातार सम्बन्ध कायम गरी काम गर्ने गरिएको छ । साथै निवेदकले मौने खोलासम्बन्धी लगाएको आरोप झुठ्ठा हो । कम्पनीले कुनै पनि खोलानालाबाट विद्युत् निकाल्दा सम्बन्धित स्वीकृतिहरू लिई मन्त्रालयको निर्देशनबमोजिम मात्र

कार्य गर्ने गरेको छ । मौने खोलामा कम्पनीले हालसम्म कुनै कार्य नगरेको र गर्नुपर्ने अवस्था भएमा आवश्यक प्रक्रिया पूरा गरी मात्र कार्य गर्नेछ । त्यस्ता निकायको सहमतिलाई पनि सक्दो अवलम्बन गर्ने कोसिस गरिएको छ । समय र परिस्थितिअनुकूलको अवस्था हेरी हाम्रो दायित्वभित्रका कुरा हामी यथाशक्य गर्नेछौं । यसमा अन्यथा मान्नु पर्ने कुनै अवस्था थिएन र छैन ।

रिट निवेदकले भने झैं एकलौटी रूपमा जलविद्युत् आयोजनाहरू निर्माण गरिएको, ड्याम बनाउँदा तटबन्ध निर्माण नगरेको, डर त्रास देखाएको भन्ने सबै मनगढन्ते र झुठ्ठा कुरा हुन् । रिट निवेदकले नेपालको संविधान धारा २५, ३०, ३३, ३४ का हकहरू हनन् भयो भनी दाबी लिएको भए पनि धारा २५ मा उल्लिखित सम्पत्तिको हक, धारा ३० मा उल्लिखित स्वच्छ वातावरणको हक, धारा ३३ मा उल्लिखित रोजगारीको हक र धारा ३४ मा उल्लिखित श्रमको हक हनन् भएको अवस्था छैन भन्नेसमेत बेहोराको अपि पावर कम्पनी लिमिटेड र देथला ५ दार्चुलामा अवस्थित साइट अफिसको हकमा समेत अधिकारप्राप्त कार्यकारी निर्देशक संजिव न्यौपानेको लिखित जवाफ ।

अपि पावर कम्पनी लिमिटेडका नाउँमा नौगढगाड साना जलविद्युत् आयोजनाको विद्युत् उत्पादनको अनुमति पत्र यस मन्त्रालयबाट दिइएकोमा सो अनुमति पत्रमा उल्लिखित आयोजनाको निर्माण तथा सञ्चालन सम्भारमा कम्पनीले प्रचलित श्रम ऐन तथा नियमावलीको अधीनमा रही सम्भव भएसम्म बढी स्थानीय सीप, श्रम, वास्तुकला, स्थानीय संस्था, विशेषज्ञ ठेकेदार तथा निर्माण सामग्रीको प्रयोग गर्नु पर्ने, जमिनको सिँचाइको लागि मौजुदा कुलोहरूको क्षमताअनुसारको पानी खोलामा पठाउनु पर्ने, आयोजना निर्माण गर्दा कुनै भौतिक संरचना व्यक्ति वा

जमिनलाई प्रभाव परेमा कानूनबमोजिम क्षतिपूर्ति दिनु पर्नेलगायतका सर्तहरू पूरा गर्नु पर्ने दायित्व अपि पावर कम्पनी लिमिटेडको नै हुने हुँदा यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाउनु पर्ने कुनै कारण र आधार देखिँदैन ।

यस मन्त्रालयको के कुन कामकारबाहीबाट निवेदकको संविधान एवं कानून प्रदत्त हक अधिकारमा आघात परेको हो ? सो कुरा रिट निवेदनमा उल्लेख गर्न सकेको छैन । यस मन्त्रालय र विपक्षी अपि पावर कम्पनीबीच कुन मितिमा भएको सम्झौताअनुरूपको कामकारबाही नभएको हो सोसमेत उल्लेख गर्न सकेको छैन । कानूनबमोजिम प्रक्रिया पूरा गरी गरिएको कुनै सम्झौताअनुरूपको कार्य गर्नु पर्ने दायित्व पूरा नगरेको अवस्थामा कानूनबमोजिम नै काम कारबाही अगाडि बढ्ने हुन्छ । अपि पावर कम्पनी लिमिटेडका नाममा यस मन्त्रालयबाट जारी भएको अनुमति पत्रमा उल्लिखित सर्तहरू कानूनबमोजिम उपभोक्ता एवं सरोकारवालाहरूको हक हितमा नै राखिएको र के कुन सर्त सरोकारवालाहरूको कानून प्रदत्त हकविपरीत रहेको हो सो कुरा रिट निवेदनमा उल्लेख भएको देखिँदैन । अनुमति पत्रमा उल्लिखित यस मन्त्रालयले पूरा गर्नु पर्ने दायित्वहरू पूरा गर्न मन्त्रालय सधैं तत्पर नै रहेको हुँदा के कुन दायित्व पूरा नभएको हो सो नै उल्लेख नभएको तथा रिट निवेदकको संवैधानिक एवं कानूनी हक अधिकारमा आघात पर्ने गरी यस मन्त्रालयबाट कुनै निर्णय वा काम कारबाही नगरिएको हुँदा यस मन्त्रालयको हकमा प्रस्तुत निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको नेपाल सरकार उर्जा मन्त्रालयको तर्फबाट ऐ.का निमित्त सचिव चिरञ्जिवी चटौतको लिखित जवाफ ।

नियमबमोजिम दैनिक पेसी सूचीमा चढी यस

इजलाससमक्ष पेस हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदकतर्फबाट उपस्थित विद्वान् अधिवक्ता श्री लक्ष्मी शर्माले निवेदक नौगाड सरोकार समितिको अध्यक्ष भएको र उक्त समितिको तर्फबाट अपि पावर कम्पनी लिमिटेडसँग मौनेखोला लघु जलविद्युत् परियोजनाको काठेपोलको सट्टा पक्की पोल गाडी लाइन विस्तारसमेत गर्ने, विपक्षीमध्येका अपि पावर कम्पनी लिमिटेड र उर्जा मन्त्रालयबीच भएको सम्झौतापत्र सरोकारवालाको हक हितमा नभएको हुँदा सो सम्झौता बदर हुनु पर्ने, सो सम्बन्धमा उर्जा मन्त्रालयमा उजुरी गरी कारबाही गरिपाउँ भनी पटक-पटक जाँदा जानकारीसमेत पाउन नसकेको, अपि पावर कम्पनी लिमिटेड र उर्जा मन्त्रालयबीच भएको सम्झौताको नक्कलसमेत नदिएको, अपि पावर कम्पनी लिमिटेडले धुलिगाडा गा.वि.स. वडा नं.७ को मोठ नं.४७ मा ड्याम बनाई सरोकारवालालाई मुआब्जासमेत नदिई अपि पावर कम्पनी लिमिटेडले आफूले गरेका प्रतिबद्धताहरू पूरा नगरेकाले भूमिसुधार विभाग काठमाडौँबाट खेस्ता मोठ झिकाई क्षेत्रफल यकिन गरी सरोकारवालालाई मुआब्जा दिलाई विपक्षीहरूबीच भएका सम्झौता उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरी सरोकारवालाहरूको माग पूरा नभएसम्म विपक्षी अपि पावर कम्पनी लिमिटेडको कामकारबाही रोकी पाउँ भनी गर्नु भएको बहस सुनियो ।

विपक्षी अपि पावर कम्पनी लिमिटेडका तर्फबाट उपस्थित विद्वान् अधिवक्ता श्री अमरजिवी घिमिरेले जिल्ला विकास समितिको कार्यालय दार्चुला र अपि पावर कम्पनी लिमिटेडबीच भएका सम्झौता कार्यान्वयन भएको छ । आठ (८) मेगावाट क्षमता भएको अपर नौगाडगाड साना जलविद्युत् आयोजना

सरोकार समूहको हुँदा प्रश्न उठाउन पाए पनि आयोजना नै बन्द गर्नु पर्ने होइन भनी बहस गर्नुभयो । त्यसैगरी विपक्षी उर्जा मन्त्रालय सिंहदरबारको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् नायब महान्यायाधिवक्ता श्री किरण पौडेलले रिट निवेदकको संवैधानिक एवं कानूनी हक अधिकारमा आघात पर्ने गरी यस मन्त्रालयबाट कुनै निर्णय वा कामकारबाही नगरिएको हुँदा निवेदन मागबमोजिम आयोजना नै बन्द गर्ने गरी रिट जारी गर्न सकिने अवस्था विद्यमान नहुँदा रिट खारेज गरिपाउँ भनी बहस गर्नुभयो ।

अब विद्वान् कानून व्यवसायीहरूको बहस सुनी मिसिल संलग्न निवेदन एवं लिखित जवाफमा उल्लिखित जिकिरहरू तथा पेस भएका कागजातहरूसमेत अध्ययन गरी हेर्दा निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने हो होइन ? भन्ने सम्बन्धमा निर्णय दिनु पर्ने देखिन आयो ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा निवेदकले अपि पावर कम्पनी लिमिटेडसँग विभिन्न समयमा राखेका मागहरू पूरा नगरेको, सो सम्बन्धमा उर्जा मन्त्रालयमा उजुरी गरी कारबाही गरिपाउँ भनी पटक-पटक जाँदा जानकारीसमेत पाउन नसकेको, अपि पावर कम्पनी लिमिटेड र उर्जा मन्त्रालयबीच भएको सम्झौताको नक्कलसमेत नदिनुका अलावा सो हाइड्रोपावरमा काम गर्ने कामदारसमेत बाहिरबाट ल्याई त्यहाँका कामदारहरूलाई समान ज्याला नदिई काममा लगाएको, विपक्षीमध्येका अपि पावर कम्पनी लिमिटेडले धुलिगाडा गा.वि.स. वडा नं.७ को मोठ नं.४७ मा ड्याम बनाई सरोकारवालालाई मुआब्जासमेत नदिएकोले भूमिसुधार विभाग काठमाडौँबाट स्वेस्ता मोठ झिकाई क्षेत्रफल यकिन गरी सरोकारवालालाई मुआब्जा

दिलाई विपक्षीहरू अपि पावर कम्पनी लिमिटेड र उर्जा मन्त्रालयबीच भएका सम्झौता उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरी सरोकारवालाहरूको माग पूरा नभएसम्म विपक्षी अपि पावर कम्पनी लिमिटेडको कामकारबाही रोकी पाउँ भन्नेसमेत बेहोराको मुख्य निवेदन जिकिर रहेको देखियो ।

३. निवेदकले लिएको उपर्युक्त दाबीलाई इन्कार गरी हाम्रो कम्पनीको काम भनेको विद्युत् उत्पादन गरी बिक्री वितरण गर्ने हो । निवेदकले उल्लेख गरेको जस्तो यस कम्पनीले सहमति गरेका काम नगरेको भन्ने कुरा झुट्टा हो । हामीले गर्ने हरेक कुरा कानूनसम्मत रूपमा कानूनले तोकेको मापदण्ड पूरा गरी गरिएको छ । निर्माणाधीन अपर नौगढगाड साना जलविद्युत् आयोजनाको लागि उर्जा मन्त्रालय, विद्युत् विकास विभागबाट मिति २०७१।०२।०२ मा आयोजनाको विद्युत् सर्वेक्षण अनुमतिपत्र प्राप्त गरी सर्वेक्षण सकिएपश्चात् हाल विद्युत् उत्पादन अनुमतिपत्रको अन्तिम पर्खाइमा छौँ । हामीले कानूनअनुसार प्रारम्भिक वातावरणीय प्रतिवेदन तयार गरी सम्बन्धित मन्त्रालयमा बुझाएपश्चात् मिति २०७३।२।३ मा स्वीकृत भएको थियो । स्थानीय स्तरमा आवश्यक पर्ने ढुंगा, गिट्टी, बालुवा, ग्रेवल र रोडाको लागि रु.८,०२,८७९।- तिरी प्रयोग गर्ने गरी जिल्ला विकास समितिको कार्यालयसँग सम्झौता गरिएको छ । रिट निवेदकले उल्लेख गरेका विषयमा हामीले निज र निजले प्रतिनिधित्व गर्ने संस्थासँग कुनै सम्झौता गरेका छैनौँ । खोलामा कति पानी छोड्ने भन्नेबारे सरकारद्वारा स्वीकृत प्रारम्भिक वातावरणीय प्रतिवेदनमा उल्लेख छ । गाउँका स्थानीयलाई काम नदिई बाहिरबाट कामदार ल्याएको भन्ने कुरा पनि

सरासर गलत हो। साथै निवेदकले मौने खोलासम्बन्धी लगाएको आरोप झुठ्ठा हो। समय र परिस्थिति अनुकूलको अवस्था हेरी हाम्रो दायित्वभित्रका कुरा हामी यथाशक्य गर्नेछौं, यसमा अन्यथा मान्नु पर्ने कुनै अवस्था थिएन र छैन। रिट निवेदकले भनेझैं एकलौटी रूपमा जलविद्युत् आयोजनाहरू निर्माण गरिएको, ड्याम बनाउँदा तटबन्ध निर्माण नगरेको, डर त्रास देखाएको भन्ने सबै मनगढन्ते र झुठ्ठा कुरा हुन् भनी अपि पावर कम्पनी लिमिटेड र देथला- ५ दार्चुलामा अवस्थित साइट अफिसको हकमा समेत अधिकारप्राप्त कार्यकारी निर्देशक संजिव न्यौपानेले लिखित जवाफ दिएको देखियो।

४. अपि पावर कम्पनी लिमिटेड नेपाल सरकार कम्पनी रजिस्टारको कार्यालयमा दर्ता भई नियमानुसार कानूनबमोजिम अनुमति प्राप्त गरी नेपालमा जलविद्युत् विकासको कार्यमा संलग्न कम्पनी भएको र उक्त कम्पनीले नेपालको सुदुर पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा पर्ने दार्चुला जिल्लाको देथला तथा धुलिगाडा गा.वि.स. हुँदै बहने नदीको पानी उपयोग गरी ८ मेगावाट क्षमताको अपर नौगाढगाड साना जलविद्युत् आयोजना निर्माण गर्न लागेको कुरामा विवाद रहेन। नेपाल सरकारबाट अनुमति प्राप्त गरी सञ्चालन हुने आयोजनाहरूबाट समेत उत्पादन हुने विद्युत्ले देशको विद्युत् आपूर्ति बढाउँदै विद्युत् आयात कम गरी देशको वैदेशिक व्यापार घाटा कम गर्न तथा औद्योगिक विकासको पूर्वाधार खडा गरी देशमै रोजगारी सृजना गरी समष्टिगत रूपमा देशको आर्थिक विकासमा गहन रूपमा सघाउने सम्बन्धमा विवाद हुन सक्दैन। मिसिल संलग्न कागजात अध्ययन गरी हेर्दा अपि पावर कम्पनी लिमिटेडलाई ५ मेगावाटबाट ८ मेगावाट विद्युत् उत्पादन हुने गरी इजाजत पत्र संशोधन गरी सिप्टी

र देथला गा.वि.स. थप गरी जलस्रोतको उपयोगमा गड्डीगाड (मौने खोला) थप गरी अपर नौगाढगाड साना जलविद्युत् आयोजनाको विद्युत् उत्पादनको सर्वेक्षण गर्ने सम्बन्धमा उर्जा मन्त्रालय विद्युत् विकास विभागबाट मिति २०७२।१।७ मा अनुमतिपत्र प्रदान गरेको देखिन्छ। सिप्टी गा.वि.स. को सिमाना भई बग्ने नौगाढगाड साना जलविद्युत् आयोजनाको कार्य सञ्चालन भएमा परियोजनाको कार्य सञ्चालन अवधिभर यस गा.वि.स. तथा यस गा.वि.स.का बासिन्दाहरूबाट निरन्तर सहयोग हुने भनी सिप्टी गा.वि.स. तथा धुलिगाडा गा.वि.स.को कार्यालयबाट मिति २०७२।३।१३ मा सिफारिस भएको देखिन्छ। त्यसैगरी उक्त नदीमा अपि पावर कम्पनी लिमिटेडद्वारा प्रस्तावित ८ मेगावाट क्षमताको अपर नौगाढगाड साना जलविद्युत् आयोजनाबाट यस क्षेत्र पनि प्रभावित हुने भएकोले उक्त परियोजना सञ्चालन गर्दा उत्पन्न हुने प्रभावहरूलाई न्यूनीकरण गर्दै विद्यमान राष्ट्रिय उर्जा संकटलाई मध्यनजर गर्दै उक्त आयोजना सञ्चालनको लागि सहमति प्रदान गरिएको भन्ने श्री मओमेला सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह दार्चुला, सेलापातल सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह दार्चुला, सेइले सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह दार्चुला, सुकेखोला सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह दार्चुला, मौने खोला लघु जलविद्युत् कार्य समितिसमेतले सहमति दिएको देखिन्छ। अपर नौगाढगाड साना जलविद्युत् आयोजनाको ८ मेगावाट क्षमताको उपर्युक्त आयोजनाको प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षणको कार्यसूची (TOR) उर्जा मन्त्रालयको मिति २०७२।०४।२६ को सचिवस्तरीय निर्णय अनुसार स्वीकृत गराई सार्वजनिक सूचना जारी गरी स्थानीय स्तरमा सुनुवाइ गरिएपश्चात् तयार गरी

गरिएको तथा उर्जा मन्त्रालयबाट मिति २०७३।१।३१ को सचिवस्तरीय निर्णयअनुसार उक्त अपर नौगढगाड साना जलविद्युत् आयोजनाको प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण प्रतिवेदन (IEE) मा विभिन्न बुँदाहरू प्रस्तावक अपि पावर कम्पनी लिमिटेडले गर्ने गरी स्वीकृत भएको मिसिल संलग्न कागजातबाट देखिन्छ ।

५. स्थानीयस्तरमा आवश्यक पर्ने ढुंगा, गिट्टी बालुवा, ग्रावेल रोडाको लागि रु.८,०२,८७९।-तिर्ने गरी अपि पावर कम्पनी लिमिटेड र जिल्ला विकास समिति दार्चुलाबीच मिति २०७३।०६।०५ मा सम्झौता भई सोही मुताबिक अपि पावर कम्पनी लिमिटेडले आफ्नो कार्य सञ्चालन गर्दै आइरहेको देखिन्छ । आयोजनाको निर्माण तथा सञ्चालन सम्भारमा कम्पनीले प्रचलित श्रम ऐन तथा नियमावलीको अधीनमा रही सम्भव भएसम्म बढी स्थानीय सीप, श्रम, वास्तुकला, स्थानीय संस्था, विशेषज्ञ ठेकेदार तथा निर्माण सामग्रीको प्रयोग गर्नुपर्ने, जमिनको सिँचाइको लागि मौजुदा कुलोहरूको क्षमताअनुसारको पानी खोलामा पठाउनु पर्ने, आयोजना निर्माण गर्दा कुनै भौतिक संरचना व्यक्ति वा जमिनलाई प्रभाव परेमा कानूनबमोजिम क्षतिपूर्ति दिनु पर्ने लगायतका सर्तहरू पूरा गर्नु पर्ने दायित्व अपि पावर कम्पनी लिमिटेडको नै हुने गरी अपि पावर कम्पनी लिमिटेडका नाउँमा नौगढगाड साना जलविद्युत् आयोजनाको विद्युत् उत्पादनको अनुमति पत्र उर्जा मन्त्रालयबाट दिएको भन्ने उर्जा मन्त्रालयको लिखित जवाफबाट देखिन्छ ।

६. निवेदकले उठाएका कतिपय प्रश्नहरू वातावरण, जनस्वास्थ्य, रोजगारी आदिसँग आवद्ध रहेको राष्ट्रिय सरोकारको विषय पनि छन् भने केही मागहरू स्थानीय प्रकृतिको र केही व्यक्ति वा समूहको

सीमित हितका विषय रहेका छन् । कानूनद्वारा अनुगमन हुने प्रकृतिका वातावरण, जनस्वास्थ्य आदि जस्ता विषयमा तत्तत् कानूनबमोजिम अनुगमन हुने त्यसको पालना नभएमा कानूनी उपचारको मार्ग अवलम्बन गर्न सक्ने नै हुँदा त्यस्तो विषयलाई हाल प्रारम्भिक रूपमा नै विवादमा ल्याई अनुगमन गर्ने निकायको प्रभावकारितामा सम्भावनाकै आधारमा शंका गरी हाल्नु पर्ने अपरिहार्यता प्रस्तुत निवेदनबाट खुल्दैन । सम्बन्धित कानूनहरूले व्यवस्थित एवं निर्धारण गरेका विषयहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन सम्बन्धित निकायले गर्ने पर्ने र सो नगरी लापरवाही वा बदनियतपूर्वक प्रकृति विनास हुने वा जनस्वास्थ्यसँग खेलवाड गर्न सहयोगी भूमिका निर्वाह गर्ने राष्ट्रसेवकहरूलाई पनि सेवा सर्तबमोजिम कारबाही गर्नु पर्ने हुन्छ । विद्युत् उत्पादनको सर्वेक्षण तथा उत्पादन अनुमति पत्रअनुसारका काम कारबाही प्रचलित ऐन नियमको परिधिभित्र रही गर्नुपर्ने र सो सम्बन्धमा नेपाल सरकारको सम्बन्धित निकायले कुनै कानूनसङ्गतका सम्झौता गरेको भए त्यसको पालन गर्नु वा गराउनु पर्ने कर्तव्य सबै पक्षको हुन्छ । त्यस्तो सम्झौता आदिले कुनै एक व्यक्ति वा केही स्थानीय व्यक्ति वा समूहको स्वार्थ मात्र हेर्ने नभई समष्टिगत रूपमा विकाससम्बन्धी अवधारणालाई आत्मसात् गर्ने हुँदा सानातिना विवाद वा माग पूरा नभएकै आधारमा अदालतले विकासको गति रोकिने गरी हस्तक्षेप गरिहाल्नु उचित हुँदैन । स्थानीयहरूको माग कानूनसङ्गत तथा तथ्यमा आधारित भई रीतपूर्वक सम्बन्धित निकायमार्फत प्रस्तुत भएको अवस्थामा त्यस्ता निकायले विकास कार्य, त्यसको गति तथा जनताको समष्टिगत हितलाई ध्यानमा राखी संविधान र कानूनको परिधिभित्र

रही सन्तुलित रूपमा सम्बोधन गर्नु पर्ने र कतिपय अवस्थामा वैकल्पिक व्यवस्थासमेत गर्नु आवश्यक हुन्छ । त्यसको लागि पनि मनासिब माफिकको समय, साधन र स्रोतको आवश्यकता पर्ने हुँदा त्यस्ता माग पूरा नभएसम्म आयोजना वा विकासको गतिलाई शिथिल बनाउने प्रयत्न स्वीकार्य हुन सक्दैन । कुनै विकास कार्यका प्रवर्तकले कानूनबमोजिम गर्ने पर्ने कार्य नगरेमा सम्बन्धित कानूनले निर्धारण गरेको उपचारको मार्ग नै अपनाउनु पर्छ । अपरिहार्य एवं अन्य उपचार प्रभावहीन भएको अवस्थामा त्यस्तालाई पुष्टि गर्ने प्रमाण तथा अदालत प्रवेश गर्नुपूर्व आवश्यक अध्ययन, अनुसन्धान तथा विशेषज्ञको भनाइलगायतका वस्तुनिष्ठ आधार संलग्न गरी मात्र अदालत प्रवेश गर्नु हुन्छ ।

७. रिट निवेदक नन्दुसिंह धामीको निवेदन हेर्दा विपक्षीको के कुन कामकारबाहीबाट निवेदकको संविधान एवं कानून प्रदत्त हक अधिकारमा आघात परेको हो सो कुरा रिट निवेदनमा स्पष्ट रूपमा उल्लेख नभई गोश्वारा रूपमा वातावरण, सिँचाइ, पानीको प्रयोग, स्थानीयको लगानी, स्थानीयलाई विद्युत् उपलब्ध गराउनु पर्ने आदि विषयहरू जस्ता सार्वजनिक एवं स्थानीय सरोकारका विषय उठाइएको छ । उर्जा मन्त्रालय र अपि पावर कम्पनीबीच कुन मितिमा भएको सम्झौताअनुरूपको के कुन कामकारबाही नभएको हो ? सोसमेत उल्लेख गर्न सकेको देखिँदैन । अपि पावर कम्पनी लिमिटेडले धुलिगाडा गा.वि.स. वडा नं.७ को मोठ नं.४७ मा ड्याम बनाई सरोकारवालालाई मुआब्जासमेत नदिएको भन्ने निवेदनमा उल्लेख गरे पनि उक्त जग्गाको स्वामित्व को-कसको नाउँमा छ, कसले मुआब्जा पाउनु पर्ने हो स्पष्ट उल्लेख गरेको देखिँदैन । वास्तविक एवं जग्गामा स्वामित्व स्थापित

भइसकेको जग्गाधनीलाई जग्गा प्राप्तिमा कारण कुनै मर्का परेमा नेपालको संविधानको धारा २५, ४६ अन्तर्गत तथा जग्गा प्राप्तिस्मन्धी कानूनअनुरूप उपचार पाउने नै हुन्छ । उर्जा मन्त्रालय र अपि पावर कम्पनीबीच भएको सम्झौताको नक्कल प्राप्त गर्ने क्रममा निवेदक उर्जा मन्त्रालयमा निवेदन दिएको भनी निजले पेस गरेको चिठ्ठी रजिस्ट्री गरी पठाएको भन्ने हुलाकको रसिद पनि देखिँदैन । रिट निवेदकले भनेझैं एकलौटी रूपमा जलविद्युत् आयोजनाहरू निर्माण नगरिएको, समय र परिस्थितिअनुकूलको अवस्था हेरी हाम्रो दायित्वभित्रका कुरा हामी यथाशक्य गर्नेछौं भनी अपि पावर कम्पनी लिमिटेडको लिखित जवाफ तथा प्रतिवद्धता रहेको देखिएको छ । यस अवस्थामा निवेदकले निवेदनमा उल्लेख गरेजस्तो अपि पावर कम्पनी लिमिटेडसँग विभिन्न समयमा राखेका सरोकारवालाहरूको माग पूरा नभएसम्म विपक्षी अपि पावर कम्पनी लिमिटेडको कामकारबाही रोक्नु पर्ने भन्ने माग स्वीकारोग्य देखिँदैन । यसो गर्दा लागत, समय र श्रम धेरै लाग्न गई आयोजना निर्माण गर्न हौसिएकाहरू तथा लगानीकर्ताहरू पनि हतोत्साहित र पछि हट्ने अवस्था सृजना हुन जाने मात्र नभई विद्युत् उत्पादनको माध्यमबाट परिचालित हुने अन्य विकास कार्य पनि अवरुद्ध हुन पुग्छ । निवेदकले दायित्व बेहोर्ने नपर्ने गरी विकास योजनाहरूलाई विभिन्न मागकै आधारमा अवरुद्ध गर्न छुट दिने हो भने विकास कार्यले गति लिन सक्दैन । यस्तो परम्परा बस्न दिनु वाञ्छनीय देखिँदैन । जहाँसम्म समान ज्याला नदिएको भन्ने प्रश्न छ, त्यसका सम्बन्धमा प्रभावित कामदार, मजदुर आदिले श्रम ऐन नियमबमोजिम उपचार खोज्न सक्ने नै हुन्छ । यसप्रकारको आयोजनामा देशभरिका जुनसुकै

क्षेत्रका बासिन्दाले रोजगारी गर्न पाउने भएको हुँदा कुनै एक क्षेत्रका बासिन्दाले मात्र रोजगारी पाउनु पर्छ र अन्य जिल्ला वा प्रदेशका बासिन्दालाई रोजगारीमा समान अवसर दिनु हुँदैन भन्ने जस्तो माग स्वीकार्य हुन सक्दैन । नेपालको संविधानको धारा १७(२)(ड) र (च) प्रदत्त स्वतन्त्रतामाथि आघात पर्ने गरी कसैले पनि त्यस प्रकृतिको माग अघि बढाउनु स्वीकार्य हुँदैन ।

८. देशको आर्थिक उन्नतिको लागि विद्युत् विकास अपरिहार्य भइसकेको तथ्य स्थापित छ । विभिन्न आयोजना पटकपटक विभिन्न कारणबाट अवरुद्ध भएका कारण देश विकासले गति लिन नसकेको र यस्तो चरणबद्ध एवं योजनाबद्ध रूपमा प्रगति हुन पाएबाट लागत बढ्न गई अपेक्षित विकास नभएबाट समेत पनि देशमा यथोचित रोजगारी तथा आर्थिक विकासका निरन्तर क्रियाकलापको अभावमा ठूलो युवा जनशक्ति विदेशिन बाध्य भएको अवस्था कसैबाट लुकेको छैन । यसले ठूलो संख्याको जनताले संविधान प्रदत्त पेसा रोजगारसम्बन्धी र उद्योग व्यापार तथा व्यवसाय स्थापना सञ्चालन गर्ने स्वतन्त्रताको यथोचित उपभोग गर्नबाट वञ्चित हुनु परिरहेको छ भने श्रमको हक, रोजगारीको हक, आवासको हक, सम्पत्तिसम्बन्धी हकजस्ता आधारभूत हकबाट पनि वञ्चित हुनु परेको विभिन्न आधिकारिक तथ्याङ्कहरूबाट पनि पुष्टि हुन्छ । कतै व्यक्तिगत स्वार्थ, कतै राजनीतिक स्वार्थ, कतै केही सीमित व्यक्तिहरूको स्वार्थको कारण विभिन्न माग राखी देश विकासको महत्त्वपूर्ण कडीको रूपमा रहेको पूर्वाधारसम्बन्धी र त्यसमा पनि विशेषतः जलविद्युत् आयोजनाको सुरुवाती समयदेखि कार्यान्वयन गर्दासमेत अवरुद्ध गर्ने प्रवृत्ति अब क्षम्य हुन सक्दैन । यस्ता आयोजनाहरू सफलतापूर्वक एवं

समयमै सम्पन्न गर्न गराउन सरकारी निकायहरूको पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका तथा प्रतिबद्धता आवश्यक हुन्छ । विभिन्न प्रकृतिका माग राखी विकास आयोजनाहरू अवरुद्ध गर्ने प्रवृत्तिलाई अब निरुत्साहित गर्नु आवश्यक छ । आयोजनालाई प्रगति हुनबाट रोक्ने, व्यक्तिगत वा सामूहिक स्वार्थबाट अवरुद्ध गर्ने, यस्ता प्रवर्तकको सम्पत्ति नोक्सान गर्नेहरूलाई कानूनको दायरामा ल्याउनु पनि सरकारी संयन्त्रको कर्तव्य र जिम्मेवारी एवं जवाफदेहिताको विषय हो । कुनै मागकै आधारमा सम्पत्ति नोक्सान गर्नेलाई कुनै कारणबाट पनि कानूनी कारबाही तथा क्षतिबापत दायित्व वहनबाट छुट दिन मिल्दैन । अर्कोतर्फ स्थानीय रूपमा उपलब्ध तथा विकास कार्यलाई सकारात्मक गतिदिन सक्षम र समर्थ जनशक्तिलाई एवं स्थानीय रूपमा उपलब्ध स्रोत साधनको अधिकतम उपयोग गरी गराई स्थानीय जनताको पनि जीवनस्तर उकास्ने कार्यमा सहयोग गर्नेतर्फ यस्ता विकास आयोजनाका प्रवर्तकहरूको ध्यानाकर्षण हुनु र यस्तो कार्यमा स्थानीय सरकार तथा सरकारी निकायको सकारात्मक सहयोगी भूमिका तथा अग्रसरता आवश्यक हुन्छ ।

९. साथै अपि पावर कम्पनी लिमिटेडका नाममा उर्जा मन्त्रालयबाट जारी भएको अनुमति पत्रमा उल्लिखित सर्तहरू पालना कम्पनीले गर्नु पर्ने पनि हुन्छ । कानूनबमोजिम उपभोक्ता एवं सरोकारवालाहरूको हक हितमा अनुमति पत्रमा उल्लिखित सर्तहरू पालन गर्नु गराउनु उर्जा मन्त्रालयको पनि दायित्व हो । यस्ता दायित्वहरू पूरा गर्न मन्त्रालय सधैं तत्पर नै रहेको तथा अपि पावर कम्पनी लिमिटेडले पनि निवेदकले भने जस्तो एकलौटी रूपमा जलविद्युत् आयोजना निर्माण नगरेको तथा सानातिना विषयमा भएका मतभेदहरू

जिल्लामै बसेर मिलाउन सकिने तथा समय र परिस्थिति तथा आर्थिक सक्षमता अनुकूलको अवस्था हेरी आफ्नो कानूनी र सामाजिक दायित्वभित्रका कुरा हामी यथाशक्य गर्नेछौं भनी कम्पनीबाट प्रतिबद्धता व्यक्त भएको कुरा मिसिल संलग्न लिखित जवाफसमेतबाट देखिन आएको र त्यसतर्फ उर्जा मन्त्रालयले अनुगमन गर्ने नै हुँदा हाल निवेदकको मागबमोजिम आदेश जारी गरिरहन परेन । प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुने ठहर्छ ।

१०. यसरी रिट निवेदन खारेज हुने ठहरे पनि अपि पावर कम्पनी लिमिटेडले लिखित जवाफमा कानूनबमोजिम मुआब्जा दिइसकेको भन्ने स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरेको नदेखिएकोले उर्जा मन्त्रालयबाट सम्झौता वा इजाजतमा तोकिएको तथा कानूनबमोजिम निर्धारण भएका अन्य सर्तहरू तथा कानूनी आवश्यकताहरू यी अपि पावर कम्पनी लि. तथा

यस्ता पूर्वाधारका प्रवर्तकहरूले पालन गरे नगरेकोबारे अनुगमन गरी सरोकारवालासँग समन्वय गरी पालन नभएका सर्त एवं प्रतिबद्धताहरूलाई पालन गर्न लगाउनु भनी उर्जा मन्त्रालयको नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी गरिएको छ । प्रस्तुत आदेशको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत विपक्षीहरूलाई दिई दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी बुझाई दिनु ।

उक्त रायमा सहमत छु ।

न्या. तेजबहादुर के.सी.

इजलास अधिकृत: डल्लुराम चौधरी

इति संवत् २०७५ साल जेठ ३ गते रोज ५ शुभम् ।